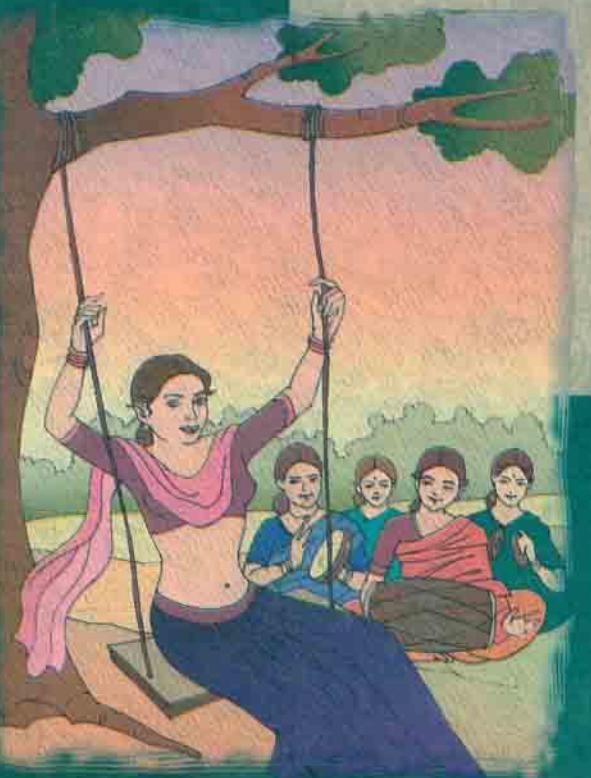

00675

હીરનો હીરાઠો

શોભના પરમાર
જ્યોત્સના મેકવાન

વિશેષક:
ડૉ. સરપ ધૂવ

હીરનો હીંચકો

ભાલબારાની વણકર બહેનોનાં ગીતોનું
સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિશ્વેષણ

આયોજક અને સંકલનકર્તા
શોભના પરમાર
જ્યોતસના મેકવાન

વિશ્વેષક
ડૉ. સરૂપ ધૂવ

અમી પાઠ્યકાશન
હિંગલોક જોખીની પોળ, બાલા હનુમાન,
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
E-mail : navbharat@icenet.net
Visit us at : www.navbharatonline.com

HIR NO HINCHAKO

Published by : Amee Publication

Ahmedabad-1

E-mail : navbharat@icenet.net

Visit us at : www.navbharatonline.com

પ્રથમ આવૃત્તિ : નવેમ્બર, ૨૦૦૧

© ਲੇਖਿਕਾਨਾਂ

किंमत : रु. १५०-००

ପ୍ରକାଶକ :

હસમતી એ. શાહ

આભી પછ્યાંકેશાળ

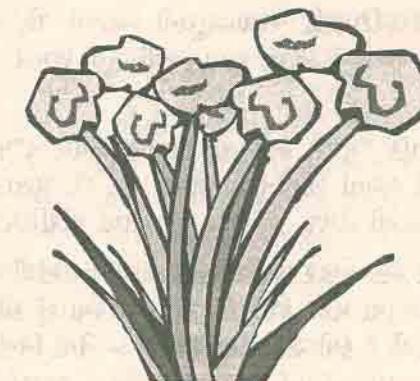
હિંગલોક જોધીની પોળ, બાલા હનુમાન,
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

टाईप सेटिंग :

સ્ટાઇલસ, ૨૩, રૂથો. માળ.
ઈલોરા. કોમ. સેન્ટર, અમદાવાદ-૧.

पंजीक ऑफिसेट

એન. આર. એસ્ટેટ, તાવડીપુરા,
શાહીબાગ, અમદાવાદ-૪.

ભાવભારાની વહાલી સહુ બહેનોને સપ્રેમ અપ્પણા

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પોતાનો ફાળો આપનાર વ્યક્તિઓ

- શોભના પરમારે વરસાડા તેમજ ગાંફ – બંને ગામમાં ફિલ્ડવર્ક કરીને, સતત બહેનોના સંપર્કમાં રહીને તેમની સાથે આત્મીય સંબંધો બાંધ્યા સાથે-સાથે અલગ-અલગ વયનાં બહેનોનાં જૂથોને મળીને મૌખિક પરંપરાઓ તથા તેમના જીવનને અસરકર્તા પાસાં વિશે માહિતી એકત્ર કરી છે. ફિલ્ડમાં પડતી મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ માહિતી એકત્ર કરેલ છે. એમના વગર આ પુસ્તક શક્ય બનત નહીં.
- એક હજારથી પણ વધારે ગીતોને વાંચીને તેમાંથી એકસો સાઈટ ગીતોની પસંદગીનું કાર્ય કરવામાં મદદ કરેલ છે. જેમ જેમ લખાણ થતું હતું તેમ તેમ વાંચીને સતત ટીકા-ટિપ્પણી, સલાહસૂચનો આપ્યાં છે. શરૂઆતથી માંગીને આખાય લખાણને પુસ્તકનું સ્વરૂપ આપાય ત્યાં સુધી તેમણે સંકલન કરવાનું કાર્ય કરેલ છે.
- પ્રકરણ-૩ પિતૃસત્તાક “મૂલ્યો અને લોકગીતોનું અર્થઘટન”માં “સમાજમાં ભાઈ-બહેનનો સંબંધ”ને લગતો ગીતોનું વિશ્વેષણ કર્યું છે. પુસ્તક માટે વરસાડા તથા ગાંફ ગામના નકશાઓ તેમજ પરિશિષ્ટ : ૧ તથા પરિશિષ્ટ : ૨ બનાવ્યાં છે.
- જ્યોતસના મેકવાને એક હજાર છન્નીસ ગીતો વાંચીને તેમાંથી એકસો સાઈટ ગીતોની પસંદગીનું કાર્ય કરવામાં મદદ કરેલ છે. આ પુસ્તકમાં શું કહેવા માંગીએ છીએ ? કૃત્યા મુદ્દાઓ લેવા છે ? કયો સંદેશ આપવો છે – તેનો નિશ્ચય તેઓએ કરેલ છે. જેમ-જેમ લખવાનું કાર્ય થતું હતું તેમ-તેમ વાંચીને તે બાબતે સતત ટીકા-ટિપ્પણી, સલાહસૂચનો આપ્યાં છે. પાયથી માંગીને અંત સુધીના કાર્યમાં સતત મદદ કરેલ છે.
- દર્શન સંસ્થાના સરૂપબહેન ધૂવ લાંબા સમયથી વિકાસલક્ષી લેખનકાર્ય સાથે સંકળાયેલાં છે. તેઓએ આ ગીતોનું વિશ્વેષણ કર્યું છે. અમારી પાસે તો ફક્ત ગીતોરૂપી કાર્યી સામગ્રી હતી, એ ગીતોનું વિશ્વેષણ કરીને તેને પુસ્તકરૂપી આગવો આકાર આપવાનું કાર્ય તેઓએ કરેલ છે. લખાણને વાંચીને અમે અમારી સંસ્થાની વિચારધારા પ્રમાણે ફેરફારો કરાવતાં હતાં. બીજાં ઘણાંય કાર્યનો બોજો હોવા થતાં ધીરજથી, રસપૂર્વક અને તકલીફી વેઠીને પણ અમારા કાર્યને સંપૂર્ણ ન્યાય આપેલ છે. તેઓના સહકાર વડે જ અમે આ પુસ્તક દ્વારા લોકો સુધી પહોંચી શકીશું જે માટે અમે તેઓના આભારી છીએ.

રમે આભારી છીએ

જેઓના સહકાર વગર આ પુસ્તકની કલ્યાણ જ કરી શકાય તેમ નથી તેવા ભાવબારા વિસ્તારના ગાંફ તથા વરસાડા ગામના વાંશકર બહેનોનો આભાર માનીએ છીએ કે જેઓને ખેતરનાં, દોરનાં, ઘરનાં કામો હોવા છતાંય અમારી સાથે બેસી મૌખિક પરંપરાઓ (ગીતો, ગરબાઓ, વાતાઓ, ઉખાણાંઓ, દૂહાઓ, કહેવતો, કથાઓ) ગાઈ આપ્યાં અને અમે તેને એકત્ર કરી શક્યાં.

આ પુસ્તકમાં બહેનોના ગીતોને મધ્યમાં રાખીને તેમનું સાંસ્કૃતિક ઘડતર કેવી રીતે થાય છે તેનું વિશ્વેષણ કરવું – આ નવો વિચાર આપવા બદલ તેમજ આખાય સંશોધન દરમ્યાન સલાહસૂચનો, નવા વિચારો તેમજ સહકાર આ કાર્ય માટે જેમણે આપ્યો છે તેવા ફા. ફાન્ડોનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

ફિલ્ડમાં સતત બહેનોની સાથે સંપર્કમાં રહીને મૌખિક પરંપરાઓ એકત્ર કરનાર એસ્તર, જ્યોતસના, ઉધા તથા સ્વાતિનો આભાર માનીએ છીએ. તેઓએ ફિલ્ડમાં ઘણી જ મુશ્કેલીઓ વેઠીને આ કાર્ય કરેલ છે. એક હજાર છન્નીસ જેટલી મૌખિક પરંપરાઓ એકત્ર કરવાનો યશ તેઓના શરીરે છે.

બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટરના હાલના મુખ્ય સંચાલક શ્રી પ્રસાદ ચાડો તેમજ અગાઉના સંચાલક શ્રી વિજય પરમારનો અમે આભાર માનીએ છીએ કે જેઓએ આ પ્રોજેક્ટને સંપૂર્ણ સહકાર તથા ટેકો આપ્યો છે. સ્ટાફના દરેક સભ્યોનો આભાર માનીએ છીએ અને ખાસ તો તેઓનો કે જેઓએ આ પુસ્તક વાંચીને સલાહસૂચનો આપ્યાં છે.

જેઓના સહકાર વગર આ ગીતો પુસ્તકરૂપે રજૂ ના થઈ શક્યા હોત તેવા દર્શન સંસ્થાના હિરેન ગાંધી તથા સરૂપ ધૂવનો આભાર માનીએ છીએ.

આ લખાણને પુસ્તકનું સ્વરૂપ આપવા માટે, કોમ્પ્યુટરમાં માહિતી મૂકવા માટે સુશ્રી મીનાક્ષી, સુજા, બીજા તેમજ એડ્મિનિસ્ટ્રેશનને લગતી સેવાઓ આપવા બદલ એડ્મિનિસ્ટ્રેટિવ ટીમનો આભાર માનીએ છીએ.

બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર, એક બિનસરકારી સ્વેચ્છિક સંસ્થા છે જે ૧૯૭૭ની સાલથી ગ્રામ્યવિસ્તારના શોષિતો, ગરીબો, દવિતો સંગઠિત થઈ (સક્ષમ) શક્તિમાન બને એ ઉદ્દેશી કાર્ય કરી રહી છે. ગુજરાત રાજ્યના આંશિક, અમદાવાદ, બનાસકંઠા જિલ્લાઓમાં ૧૦૦ ગામડાંઓમાં કાર્ય કરે છે. ખંભાતના ભાવબાર વિસ્તારમાં ૪૨ ગામડાંઓમાં વણકર તથા વાલ્ભાડ સમાજ સાથે ધંધુકામાં ૩૫

ગામડાંઓમાં વણકર તથા કોળી પટેલ સાથે, દાંતામાં ૨૨ ગામડાંઓનાં આદિવાસી સમાજ સાથે કાર્ય કરે છે.

ભાલમાં સ્ત્રીઓ સાથે છેલ્લાં દશ વર્ષથી તથા ધંધુકમાં છેલ્લાં સત્ત વર્ષથી કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. આ કાર્ય કરતાં લાગ્યું કે બહેનો જે રીતે તેમની સાંસ્કૃતિક દુનિયામાં જીવે છે, જીવનની મુશ્કેલીઓને વેઠે છે અને ગમે તેવા સંજોગમાં પણ ઉમંગથી તો કોઈ વાર દુઃખથી ગીતો તો ગાય છે પરંતુ તેની પાછળ શું અર્થ છે... આ ગીતો બહેનોને શું સંદેશો આપે છે... બહેનો પોતે આ બધું જાણે છે ? બહેનોને આ પુસ્તક દ્વારા અમે આ જ્ઞાનવા માંગીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં ભાલનાં વણકર બહેનોનાં તથા ધંધુકાનાં વણકર બહેનોનાં ગીતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

-શોભના પરમાર
-જ્યોતસના મેકવાન

“પુસ્તક વિશે બે જોલ”...

શું શોધી રહ્યો છું ભગવાન
મારે કોનું ધરવું ધ્યાન ?

ભારતીય સમાજબ્યવસ્થાનો જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મને થાય છે કે વર્ષાબ્યવસ્થા રચવાનો વિચાર પહેલી વાર જેને આવ્યો હશે તે બ્રાહ્મણ કે સવણ ટેટલો કુટીલ અને નિષ્ઠુર હશે ? તેમાંય જેણે અસ્વસ્થ્યતા દાખલ કરી તેની નિષ્ઠ મનોવૃત્તિની તો વાત જ શી ? ખરેખર કોણે આ શરૂ કરી હશે ?

‘હીરનો હીંચકો’ પુસ્તકમાં આવા જ પાચાના સવાલો પુછ્યા છે : એક વર્ગ બીજા વર્ગનું દમન કરે ? દમન કરી શકે તેવાં શોષણકારક મૂલ્યો આવ્યાં ક્યાંથી ? ‘ભેદભાવ એ આપણને મળેલો કોઈ ‘હેવી વારસો’ છે ?’ તેમને આ ‘હક્ક’ કોણે આપ્યો ? એમ કરનાર કોઈ ‘ભગવાન’ છે ?

‘હીરનો હીંચકો’માં ભાલબારા પ્રદેશના વરસડા અને ગાંફ આ બે ગામોની વણકર બહેનોના ૧૪૧ લોકગીતોનું ત્રણ નજી વર્ષની જહેમત પછી શોભનાબહેન અને જ્યોતસનાબહેને સંકલન કર્યું છે અને સરુપબહેને નવા સમાજની રચના માટે જરૂરી સમાનતા અને માનવતાને કેન્દ્રમાં રાખી આ ગીતોનું પ્રગતિવાદી વિશ્વેષણ કર્યું છે, સરસ આસ્વાદ કરાવ્યો છે.

આ ૧૪૧ ગીતોનું વિષય વાર વગ્ગાકરણ કરીએ તો અહીં લગ્ન ગીતો, કન્યાદાન, સાસુસસરાની સેવા પરનાં, મરસિયાં, ફયાણાં, ભક્તિગીતો ને ભજનો – એમ ઘણી જતનાં ગીતો મળે છે. થોડાંક ગીતોમાં બહેનોએ હસતાં રમતાં વહીલથાહીની મશકરી-ટીકા કરી છે તે સાથે પિતૃસત્તાક સમાજ સામે આકોશ પણ વક્ત કર્યો છે.

દ્વિતીય સમાજમાં પણ તથાકથિત ઉજળિયાતોની જેમ દીકરી જન્મે એ આનંદનો પ્રસંગ નથી :

‘દીકરો જનમે ત્યારે દેવળ કેવાય
દીકરી જનમે ત્યારે પત્થર કેવાય
ઓછા સે માન ઈના ઓછા સે માન’

પિતૃસત્તાક સમાજમાં, પછી એ દ્વિતી હોય કે સવણ, સ્ત્રીનો દરજજો હજુય ઉત્તરતો જ ગણાય છે. એ માટેના બે સાચા કિસ્સા : મારી એક ‘બ્રાહ્મણ’ બહેનપણીનો પતિ કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે ઘરથી જુદી રહેવા લાગ્યો.. બહેનપણીનાં

સાસુસસરા ખૂબ સારાં, એમણેય વિરોધ કર્યો. વહુને બીજી વાર પરણાવવા તૈયાર પણ બહેનપણી બાળકોને કારણે ફરી પરણાવા રજી નહીં સાસુસસરાએ બહેનપણીને બ્યુટી પાલર ખોલી આપ્યું કેમકે પતિએ આર્થિક મદદ બંધ કરી હતી. બ્યુટી પાલર ખૂલ્યા પછી, સારું ચાલવા માંગ્યું એટલે પતિએ ઘાકઘમકીથી બંધ કરાયું, 'બ્યુટી પાલરો તો કહેવાના ખરેખર તો બધા ગણિકાગૃહ જ હોય છે!' બહેનપણી ભણેલી નહોતી એટલે બીજું કંઈ કરી ન શકી ને ઘરમાં ગોધાતું પડ્યું.

આવો જ એક દાખલો માર્ટીનભાઈ મેકવાને 'નયા માર્ગ'માં મૂકેલો : બી. એ. થયેલાં એક દલિત બહેનને ત્રણેક હજારની નોકરી મળી. સામાન્ય રીતે પતિએ ખુશ થતું જોઈએ. પણ આ બહેનના પતિ દાડ પી પડી રહેતા, કંઈ કામ ન કરતા, એ પત્નીનો વિકાસ જોઈ લધુતા અનુભવવા લાગ્યા. એમનામાંનો પતિ જાગી ઉઠ્યો : 'કાલથી નોકરી છોડી દે.'

'શું? પછી હું શું કરું? છોકરાંવને ખવડાવશે કોણ?' જવાબમાં વણાશ્રમ વ્યવસ્થા અને પિતૃસત્તાક સમાજ બંને દૂષષ્ણોના ભોગ બનેલા દલિત ભાઈ બોલ્યા, 'આપણને તો ભીજ માગવાનો અધિકાર છે. કાલથી તું ભીજ માગવા જરૂરે!'

પણ હવે દલિતોમાં ને બધે શિક્ષણ વધ્યું છે, શહેર તરફ સ્થળાંતર વધ્યા છે, નવા વિચારો સાથેનો સંસર્ગ વધ્યો છે. તે બધાની વિધેયાત્મક અસરો અહીં મુકાયેલ ઘણાં ગીતોમાં ડેકાય છે. સવાર કે દલિત બધા સ્ત્રીઓ હવે અન્યાય સાને અવાજ ઉદ્ઘાતી થઈ છે. 'એક અભિષ્ઠ વર ના શોધો'નો આગ્રહ રાખનારી બહેનો છે. તે સાથે ધર્મ સામે, પથ્થરના ભગવાન સામેય આકોશ છે : 'હું શોધી રહ્યો ભગવાન મારે કોનું ધર્યું ધ્યાન? પથ્થરના મંદિર બનાવ્યા પથ્થરના ભગવાન.' ભગવાન કેનો? એને ક્રાંતી શોધવો? પથ્થરમાં? વળી પથ્થરના મંદિરમાં મને (દલિતને) પ્રવેશની છૂટ નથી તેનું શું? આવા સવણો પાસે રીધો જવાબ માગતા સવાલોય અહીં ઉદાવાય છે. ધર્મને નામે સાધુઓ અમનયમન કરે છે ને 'અમને' વંચિત રાખે છે જેવો રોષ પણ અહીં દેખાય છે.

ફરી બહેનોની વાત કરીએ તો 'પિતૃસમાન આ ચીનની દીવાલોમાં બહેનો નાની મોટી તિરોડા પાડતી જાય છે.' (સ. ધૂ.) એટલે 'જબરી વહુ' પર ગીત છે. વળી કેને 'ન્યાયી હુમલો' કહેવાય તેવું કરનાર મીરાંય અહીં છે. કુટુંબ ગોઠલ્યા ચાણા સાથેના લગ્નનો મીરાં પાયામાંથી વિરોધ કરે છે : 'રાણો મારીજાયો વીર હો માતા મોરી' પછી રાણા સાથેનો મીરાંનો સંવાદ છે જે દબાયેલી પત્નીને સત્તાધીશ પતિને બદલે 'શોષક' અને શોષિત' વચ્ચેનો છે. જેમાં મીરાં પિતૃસત્તાક સમાજ સામે ખુલ્લેઆમ બંડ પોકારી પોતાની 'સ્વયાત્તરા' સિદ્ધ કરે છે.

દિલમાં દુઃખી જાય એવાં થોડાં ગીતોય અહીં છે. લગ્નજીતમાં કન્યાને ખૂબ ઘરેણાં પહેરાવીશું, એને મહેલાતો મળશે, મેવા-માર્ગાઈ ખાણું, જેવાં જે વંચિત દલિત સમાજના ન બની શકે તેવાં 'સપનાં' જોવાય છે.

ઉજણિયાતોના આવા ખોટા અનુકરણથી આપણે બચીએ છિતાં એટલું જરૂર કે આ 'સપનાય' દલિતની અસ્મિતા બતાવે છે, એમાં ઉરે ઉરે સવાર સાથે સમાજન બનવાની ઝંખના છે. ઘરેણાંથી લદાયેલી કન્યાય અહીં છે. પણ ઘરેણાંથી ઘેલણા જ

શા માટે? સ્ત્રીઓ ઢીંગલી થોડી છે? આપણે સરસ, વ્યવસ્થિત સગવડોવાનું જીવન જરૂર ઝંખીએ પણ સપનાં તો પૂરા સમાજમાં સમાનતા સ્થપાય ને માનવતાનું ચલણ પ્રવર્તે તેવાં જ જોઈએ. અને અહીં બહેનો ન્યાયી કાયદાના પાલન માટે ફરિયાદ આવું જ કંઈક કહે છે :

'ભારે થઈસે કોંગ્રેસ સરકાર
કાયદા ક્યારે ઊઘડશે
પાંચના મણ ઘઉં બસોએ વેચાય સે
રોટલી સીની બનાવું સરકાર
મજૂરી કરવા બારે જઈએસીએ
છોકરા સીના ભણાવું સરકાર ?'

માનવમાત્રને વિકસવા માટે જ નહીં સ્વરસ્થ રીતે જીવવા માટે પણ અભિવ્યક્તિની એટલે કે મનની લાગણીઓ, દુઃખ, સુખ, રોષ, આકોશ, પ્રેમ, ઘૃણા બધાને વાચા આપવાની જરૂર હોય છે. અહીં ચૌનીસ કલાક કામના ફસરડાની થાકેલી બહેનો, સ્ત્રી તરીકે મળતા અપમાનથી ત્રસ્ત બહેનો, જાતીયવૃત્તિની અભીષ્ટા રજૂ કરતી હિંમતવાળી બહેનો – એ સો માટે ગીતો રચાયાં છે, સદીઓથી ગવાતાં આવ્યાં છે. આજે વણકરબહેનોનાં ગીતો સંકલિત થયાં, કાલ ચ્યાર બહેનોનાય થાય, જુદા જુદા દલિત-વંચિત જુથોનાય થાય. લોકગીતોના સંકલનની આસપાસ દલિત ચેતના ને અસ્મિતા વિકસે. એ ગીતોમાં વ્યક્ત થતી વધુ પહતી લાચારી, ઉજણિયાત મૂલ્યોનાં ખોટાં અનુકરણમાંથી બચીએ પણ સંકલન તો કરીએ જ. આવાં વધુ ને વધુ પુસ્તકો થાય તો આજના અભિવ્યક્તિ કાલના આકોશમાં અને કાલનો આકોશ પરમ દિવસના એવા પ્રયત્નોમાં પરિણામે કે જે પછી ખરું સમાજ પરિવર્તન થાય જ્યાં કોઈ વંચિત ન હોય, દલિત ન હોય, ભાકણ ન હોય, સવાર ન હોય માત્ર માનવ હોય તથા પાણ્ણો નેરુદાની ચાંદા જેવાં રોટલીમાંથી બધા એક સાથે જમતા હોય ને સૌનો એક જ ધર્મ હોય : માનવ ધર્મ.

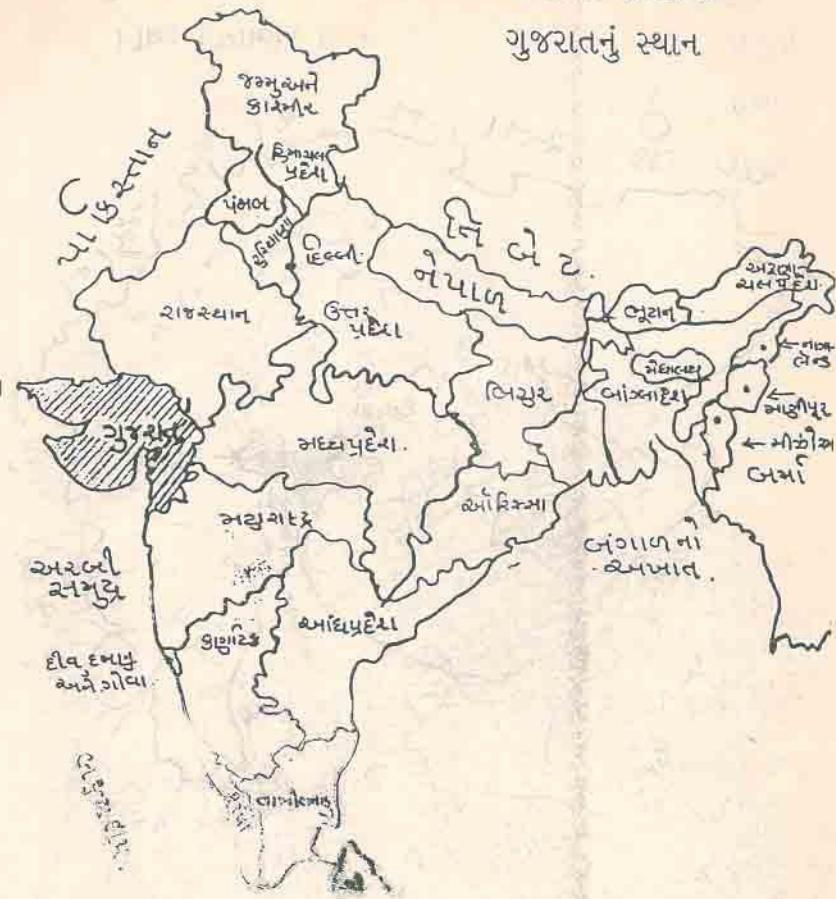
—સુવણ્ણિબહેન
અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

૧.	ભૂમિકા	૧
૨.	પ્રકરણ ૧ : પિતૃસત્તા અને સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ	૮
૩.	પ્રકરણ ૨ : લોકસાહિત્ય એક સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાત	૨૨
૪.	પ્રકરણ ૩ : પિતૃસત્તાક મૂલ્યો અને લોકગીતોનું અધ્યાટન	૨૮
૫.	પ્રકરણ ૪ : લગ્નની અવગા અવગ વિધિઓ અને એમાંથી પ્રગટતી વડીલશાહી	૭૫
૬.	પ્રકરણ ૫ : સામંતશાહીના પદધાર્યા અને આપણાં આ ગીતોમાં અના પડધા	૧૧૭
૭.	પ્રકરણ ૬ : સ્ત્રીઓ અને ધર્મશ્રદ્ધા	૧૨૬
૮.	પ્રકરણ ૭ : દલિત અસ્મિતાની આછેરી જલક	૧૫૨
૯.	પ્રકરણ ૮ : નવી કષ્ટીશે... નવો ઉઘાડ (ઉપસંહાર)	૧૬૬
૧૦.	પરિશિષ્ટ : ૧ ગીતોની યાદી	૧૭૨
	પરિશિષ્ટ : ૨ ગીતોનું વગ્નિકરણ	૧૮૩
૧૧.	સંદર્ભ ચૂંચિ	૨૩૧

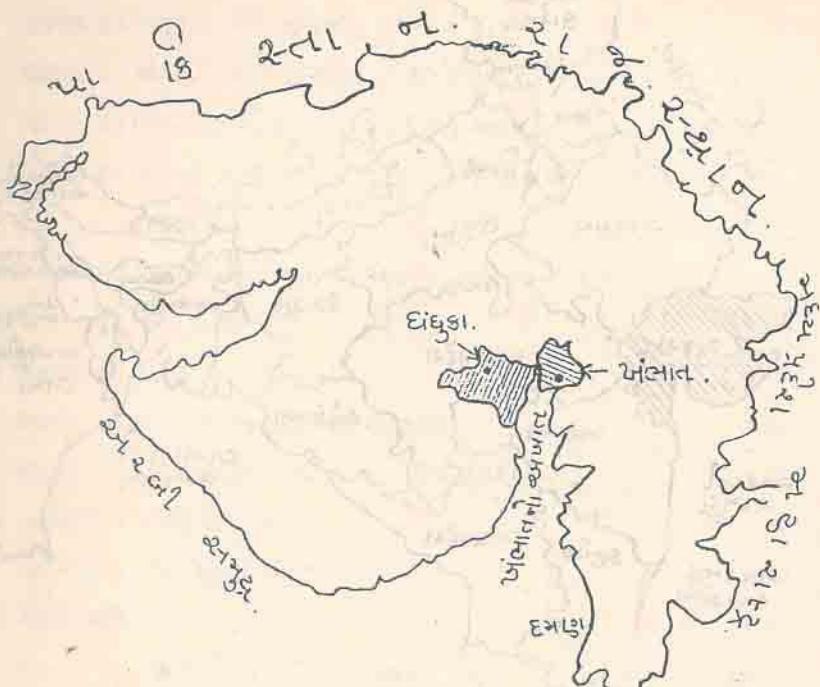
ભારતના નકશામાં

ગુજરાતનું સ્થાન

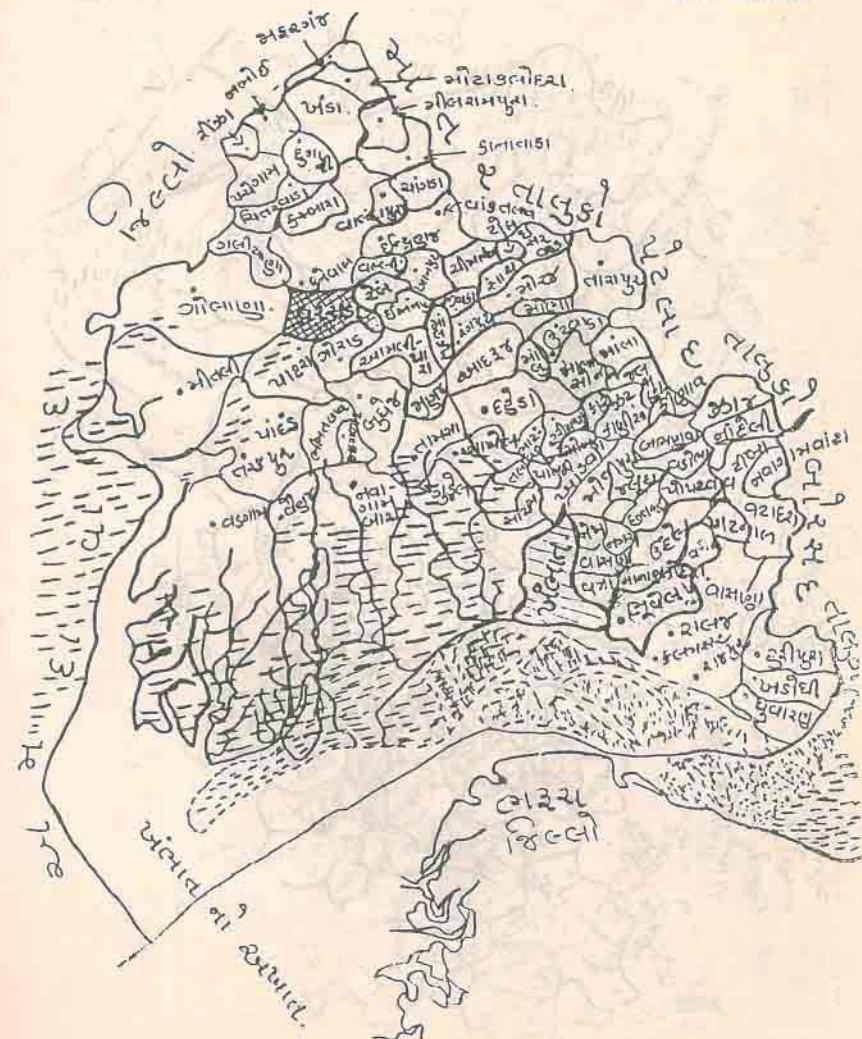

ગુજરાત

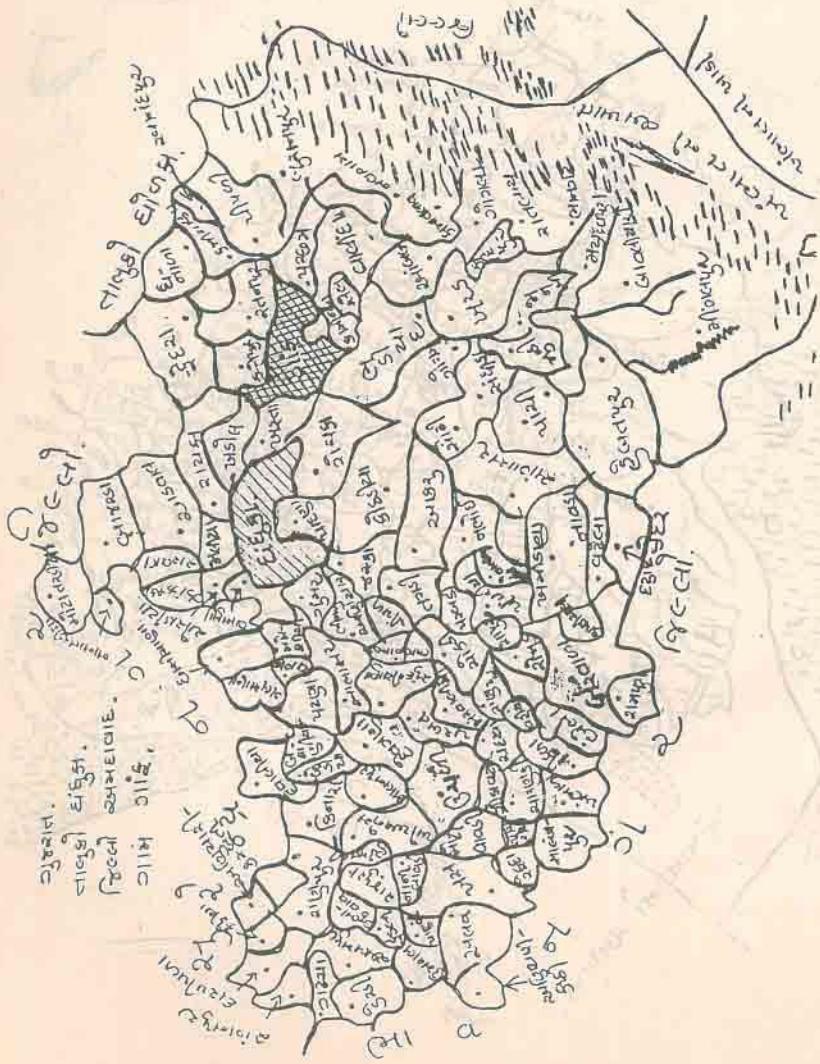
ગુજરાતના નકશામાં ધંધુકા
તથા ખંભાતનું સ્થાન

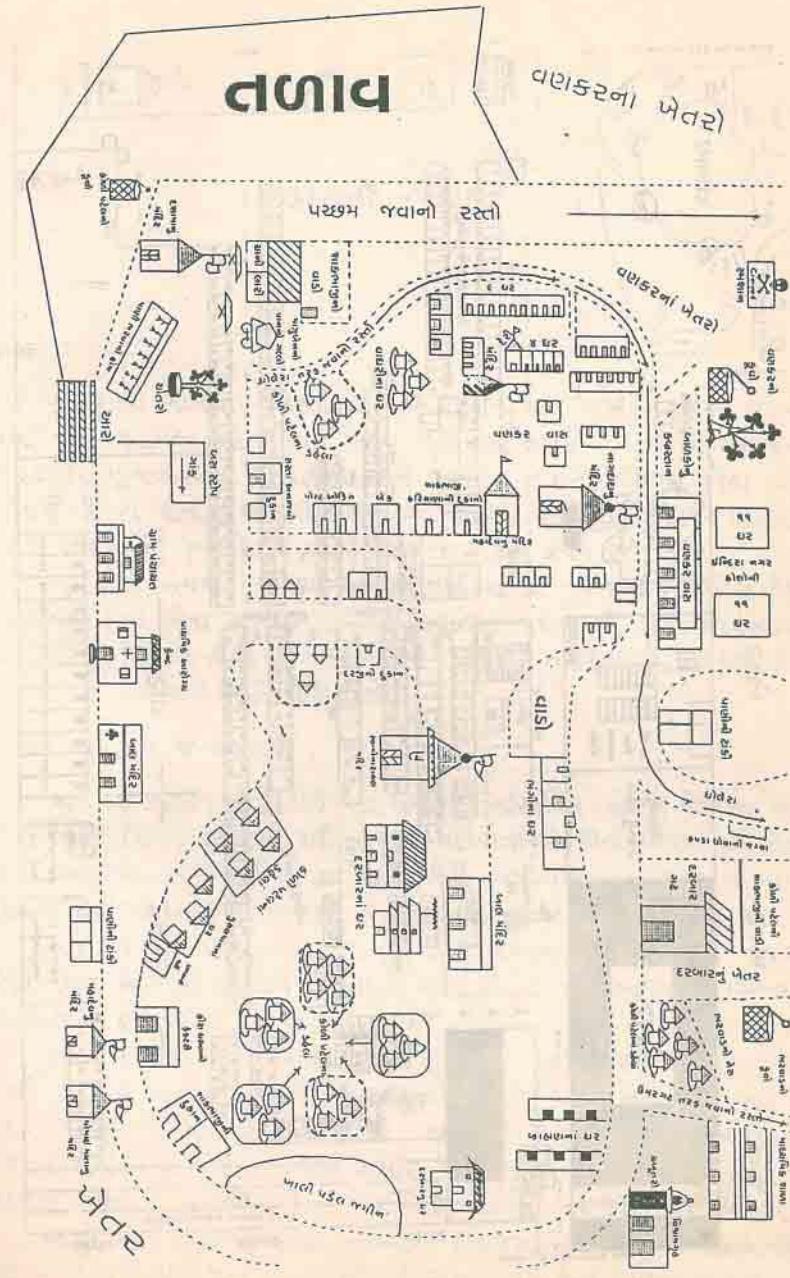
ગુજરાત
ખંભાત તાલુકો
ઝેડા જિલ્લો
ગામ વરસડા

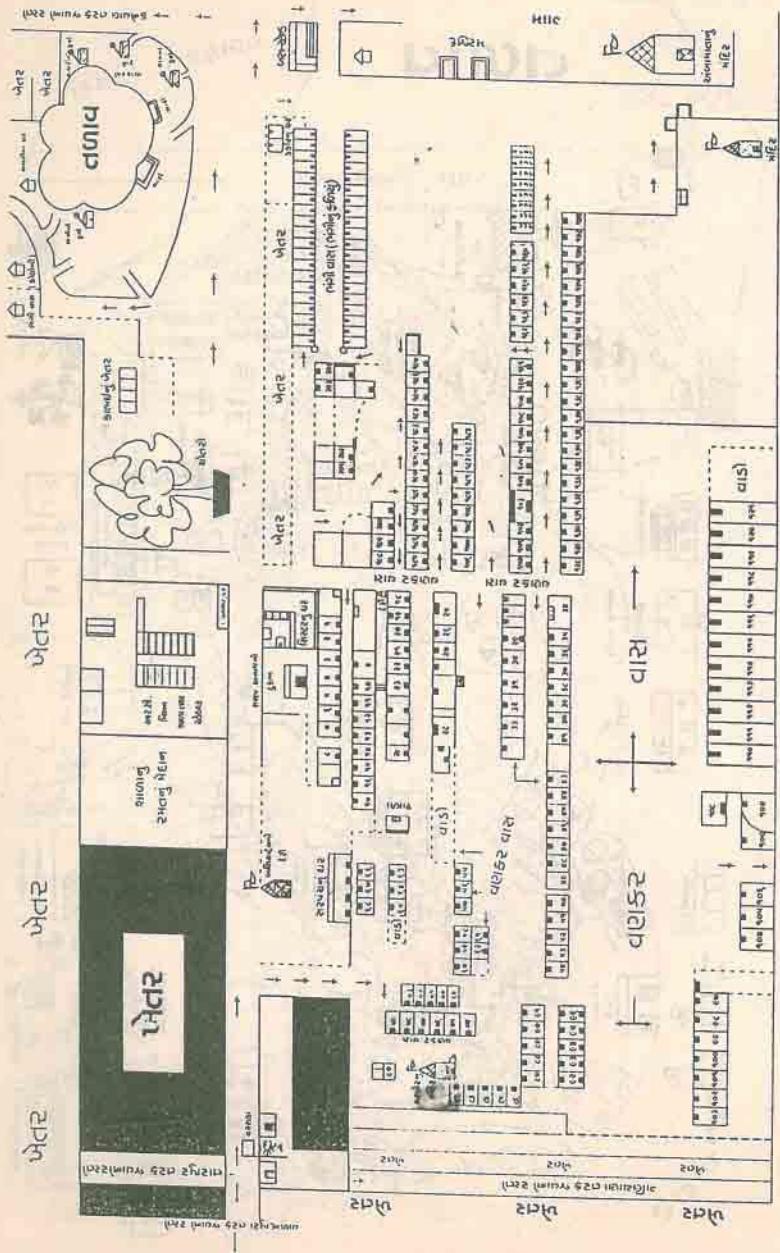

ગુજરાત
તાલુકો ધંધુકા
જિલ્લો અમદાવાદ
ગામ ગાંઝ

દાખલ

ਹੀਰਨੋ ਹੀਂਚਕੋ

ભૂમિકા :

ગુજરાતના ભાવબારા વિસ્તારનાં, વરસડા અને ગાંફ ગામોની વડાકર કોમની સ્ત્રીઓ દારા ગવાયેલાં આ ગીતોને અભ્યાસ-સામગ્રી તરીકે રાખ્યાને, એ સમાજની વાસ્તવિકતા, મૂલ્યવ્યવસ્થા, માનસિકતા અને વલણોની તપાસનો પ્રયાસ કરવા ધાર્યું છે. ખાસ તો આ ગીતોની ગાનારી બહેનો આ ગીતોમાં પોતાની કેવી છબિ ઉપસાવે છે અને પોતાનું કેવું રૂપ નિહાળે છે એ જોવાનો આશય પ્રથમ છે.

આ ગીતો એમના સમાજમાં અને આપણા સમગ્ર સમાજમાં સ્વીઓની કેવી ઓળાં સ્થાપે છે એનો અભ્યાસ કરવાનો આ એક પ્રયત્ન છે. સમાજવ્યવસ્થાએ સ્વીને “વસ્તુ” બનાવી દીધી છે; પણ સ્વીની “વ્યક્તિ” તરીકેની મહત્ત્વ કેવી રીતે સ્થપાય છે તે લાગવાની અહીં કોશિશ છે.

શા માટે ગીતોની જ પસંદગી :

આમ તો કહેવાય છે કે કોઈ પણ સમાજની સાંસ્કૃતિક ઓળખ મેળવવા માટે તેની મૌખિક પરંપરાને તપાસવી રહી – એનાં લોકવાતા-લોકગીતો-કહેવતો-કથાગીતો વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તો પણ અહીં, આ અભ્યાસમાં માત્ર બહેનોએ ગાયેલા “ગીતો”ની પસંદગી શા માટે કરવામાં આવી છે એ પ્રશ્ન આરંભે જ થાય.

અમે આ ગીતોનાં સંગ્રહક કાર્યકર્તા તેમજ અભ્યાસુઓ તરીકે કંઈક ચોક્કસ ધારણાં તેમજ વિચારોને અનુસરીને ગીતો જ પસંદ કર્યા તે થોડી સપ્ષ્ટતા શરૂઆતમાં જ થવી જરૂર જરૂરાય છે.

કોઈ પણ કામ કરતાં કરતાં તે પછી કુરસદની પળોમાં, કોઈ પણ સારેમાઠે અવસરે તે પછી વાર-તહેવારે; થોડાંક જગ્યા ભેગાં થતાં જ... ગાવું, ગણજગણાવું તે લખકારી ઉઠાવું એ સ્વાભાવિક કિયા છે. ખાસ તો સ્નીઓ આવું વર્તન કરતી સહજપણે જોવા મળતી હોય છે. માત્ર ગ્રામીણ કે શ્રમજીવી બહેનો જ નહીં; કોઈ પણ તબક્કાની સ્નીઓમાં ગાવાને પ્રત્યે – (ગૈય અભિવ્યક્તિ) સ્વાભાવિક જોક દેખાય છે.

આવી માનસિકતાનાં કારણે સ્વીઓના મનોજગતમાં હોકિયું કરવા એમનાં ગીતો - એ પછી પરંપરાનો વારસો હોય કે એમાં સમયે થતાં ઉમેરા-વધારા-ઘટાડા હોય - એક સાચુકલી બારી સમાં છે.

એમાંય... ગ્રામીણ-શ્રમજીવી સ્ત્રીઓ તો સમૂહમાં કે એકલદોડલ, શુભપ્રસંગે કે માટે પ્રસંગે, કામ કરતાં કે હરતાંફરતાં ગાતી જ રહેતી હોય છે. સવારથી માંડી મોડી ચાત સુધી... ચૂલો પેટાવતાં, રોટલો ઘડતાં, પાણી ભરતાં, કપડાં ધોતાં, છોકરાને નવહાવતાં, છાણાં થાપતાં, ગાય દોહતાં, છાણ-વાસીનું કરતાં, ઈધણ-બળતણ વીજણતાં, લણતાં, પૂળા-ચાર બાંધતાં કે હાંગર રોપતાં, દણતાં, છડતાં, આટકતાં, ખાંડતાં, ઢોર ચારતાં કે હાંકી લાવતાં... બહેનો તો ગાતી જ સંભળાય છે.

સ્ત્રીઓ કામ કરતાં અને એકલી એકલી પણ ગાતી રહે છે. એ એના કામને હળવું બનાવવાની કોઈ નાનીશી યુક્તિ છે. થાક ઓછો લાગે તેવું વલણ છે. પોતાને માથે આવી પડેલી ફરજો પાળવાની છે – એ ફરજોને સાથ બનાવવાની રીત છે. અમુક વાર એકલાં એકલાં, જાતને જાણો ચાચિયારો આપવા એ ગાતી હોય છે. જાત સાથે જાણો વાત કરતી હોય છે.

વારન્તહેવારે ને શુભ પ્રસંગે એ ઉમંગથી મહાલતાં પોતાનો આનંદ પ્રગત કરવા ગાતી હોય છે. રોજના વેદ-વૈતરાં આજે નથી, રોજની ઘટમાળામાં આજે કંઈક ફેરફર થયો છે – એવી નાનીશી યુક્તિને પેટ ભરી માણવા એ ગાતી હોય છે. સરખેસરખી ભેજી થઈ છે એનો ઉલ્લાસ છે, એકમેકનો આનંદ વહેચાવા એ ગાતી હોય છે. રિવાજોને જાળવવા અને છવંત રામવા ગાતી હોય છે. વારસારૂપે મળેલી ભાષા, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો જાળવતી હોય તેમ ગાતી હોય છે. તહેવારનાં કરોડાંની વિગતો ને માહિતીઓની જાણ વહેચણી થતી હોય છે. અરસપરસ વહેવારની આપલે પણ ગાઈને જ થતી હોય છે.

શોકની વેળાએ હૈયાંનો ભાર ઠાલવવા ગાતી હોય છે. શોકપ્રદર્શન ગાતાં ગાતાં જ થાય એમાં શોકને-મૃત્યુને જરાક તટસ્થ બનીને તપાસવાની પ્રક્રિયા થતી હોય છે. ફૂટાં ફૂટાં ગવાય ત્યારે હૈયે બાજેલો ઝૂમો મોકલો થાય છે. મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે આવાં શોકગીતો ગાવાની સગવડ સ્ત્રીઓ જિન્હી કરી લેતી હોય છે.

આજકાલ તો મહિલા-મંડળો અને સભાઓમાં, ભેગી થતાંની સાથે બહેનોના કંઈ મોકળા થઈ જાય છે. એમાં પોતાનાં સુખદુઃખની વાતો તો ગવાય છે જ... સાથે સાથે નવા વિચારો, પ્રગતિ, વિકાસની હવા પણ એ ગીતોના માધ્યમથી જ પામતી હોય છે, વહેચાતી હોય છે.

આમ... આપણે જોતાં-જાણતાં આવાં છીએ કે, જૂનાં હોય કે નવાં – જીવનના કોઈ સંદર્ભ માટે, બહેનો પાસે ગીતો છે. ગીતો ગાવાની હોંશ છે – ભાવના છે – તૈયારી છે. એમનાં જીવનને જાણવાં-પામવાં હોય તો આ ગીતો પાસે જવું જોઈએ.

અમને લાગ્યું કે...

ભાવબારા વિસ્તારની વણકર બહેનો સાથે કામ કરતાં કરતાં અમે એમની સાથે જીવતાં ઘણાંબધા ગીતો અમે સાંભળતાં હતાં. તક મળે ત્યારે આગ્રહ કરીને ગીતો ગવડાવતાં પણ બરાં. આ ગીતો એમનાં જીવન સાથે વણાઈ ગયાં છે એવું લાગતાં અમને લાગ્યું કે આ ગીતો વિશે કંઈક કર્યું હોય તો?... અમને પણ લાગજી

થઈ... સવાલો થયા કે... હા ! આ ગીત ખજાના જેવાં છે, પણ બહેનો પોતે પોતાના આ “ખજાના”ની ડિમત સમજતી હશે ? આ બહેનો આ જ ગીતો કેમ ગાય છે ? ગાતી હશે ત્યારે એમને શું થતું હશે ? ગાયાં કરે છે ત્યારે એના વિશે કંઈક વિચારતી હશે ? પોતે આવાં ગીત ગાય છે, ત્યારે બીજાંઓનાં મન ઉપર શી અસર પડતી હશે એનો એને પ્રયાલ હશે ? એ અસર કેવી હશે – એનાથી એના જીવનમાં કંઈ ફેરફર થાય એવું છે ખરું ?... આવા અનેક સવાલો-સાથે અમે ગીતોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો – કહી કે પેલી બારીઓમાંથી સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં હોકિયું કર્યું ત્યારે શું શું સાંપર્યાં એને આ પ્રયત્નમાં સમાવવાની કોણિશ કરી છે.

આમ, આ દર્શન અમારે માટે છે, બીજાં અભ્યાસીઓ માટે પણ છે, ભાવબારા વિસ્તારમાં સમજાકાર્ય કરનારાં તાલીમાંથીઓ માટે પણ છે અને આ ગીતોની ગાનારી બહેનો માટે પણ છે જ, કે આ અધ્યયન વાંચીને એ આપણને કહે કે આપણે એમને ઓળખ્યાં છે તે સાચું છે – ખોટું છે – સાચાની નજીક છે કે પછી કંઈક બીજું ?... ને હા ! અલબત્ત, આ વાંચીને એ બહેનો પોતે પણ ગીતોના અરીસામાં જોઈને પોતાની ઓળખ પણ પામે... નવેસરથી... એવી કોણિશ પણ ખરી જ.

પ્રક્રિયા અને અભ્યાસ પદ્ધતિ :

ભાવબારા વિસ્તારની બહેનો દ્વારા ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ સંસ્થાનાં કાર્યકર બહેને કર્યો, જેની સંખ્યા એક હજાર પંદરસો જેટલી થવા જાય છે.

એમાંથી આ અભ્યાસ માટે, કાર્યકર બહેનો તેમજ સંસ્થાનાં નિષાયિક જૂથ દ્વારા ગીતોની પસંદગી કરવામાં આવી.

આ પસંદગી પાછળાનો સુખ્ય માપદંડ હતો : મૂલ્યો સ્ત્રીઓમાં કયાં મૂલ્યો વ્યાપેલાં છે, સ્વીકારાયેલાં છે, કયાં મૂલ્યોને એ આમ ગાઈને – વરસોવરસ અને પેઢી દર પેઢી – ગાઈ ગાઈને રૂઢ બનાવતી ગઈ છે, કયાં મૂલ્યો સ્વીકારવાલાયક છે, કયાં મૂલ્યો છે જે એની ઓળખને સ્થાપે છે ને કયાં મૂલ્યોનો સ્વીકાર ને નકાર એની કોઈ નવી ઓળખને નવેસરથી સ્થાપવામાં સહાયક બની શકે ?... આમ, “મૂલ્યો” ઉપર ભાર મૂકીને, વિવિધ મૂલ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય તેવાં સારોંશ અને સંદેશ ધરાવતાં ૧૮૦ ગીતોની અહીં પસંદગી કરવામાં આવી છે. ગીતો વણકર કોમની બહેનો દ્વારા ગવાયેલાં છે, પરંતુ એવું નથી કે માત્ર ભાલની કે ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારની, ફક્ત વણકર કોમની જ ગવાતાં આ ગીતો હોય. વણકર સિવાયની અન્ય દલિત કોમોમાં તેમજ કહેવાતી ઉજીયાત કોમોમાં પણ આમાંનાં ઘણાં ગીતો ગવાય છે.

એ જ રીતે, માત્ર ભાવ વિસ્તાર પૂરતાં જ આ ગીતો મયાર્દિત નથી. ઘણાં ગીતો બોલીફર કે થોડાંઘણાં ફેરફર સાથે ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોમાં પણ ગવાય છે.

આ મુદ્રાઓને ધ્યાનમાં લઈને અહીં એમ કહી શકાય કે, અભ્યાસ-સામગ્રી તરીકે પસંદ કરેલાં આ ગીતો ભાવબારા વિસ્તારનાં બે ગામોની વણકર બહેનો દ્વારા વર્ણાય ગવાય છે. સંસ્થાના કાર્યક્રમમાં આવતા, આ સમુદ્રાયનાં જીવન, વર્તન, વલણ

અને મૂલ્યો વિશે વધુ જાગવા માટે ઉપયોગી થઈ રહે તેવી અભ્યાસ-સામગ્રી આ ગીતોમાંથી સાંપરી શકે તેમ છે.

આ ગીતોના પ્રથમ વાંચન પછી, પહેલવારકા પરિચય પછી આ ગીતો વિશે કેટલીક છાપ ઉપસે છે, કેટલાક મુદ્રા ગ્રબ્ધ થાય છે, જેમ કે...

૧. બહેનો સૌથી વધુ તો લગ્નપ્રસંગે અને તેની સાથે સંકળાયેલાં ટાણાં-અવસરે ઉમંગબેર, મુક્ત મને ગવાની તક મેળવે છે એને એનો સારી પેઠે લાભ વે છે.

૨. ગઈ સદીમાં ગવાતાં હતાં એવાં – દળણાં, ખાંયણાંનાં અલગ-આગવાં ગીતોને, બદલે, વિવિધ ભાવો પ્રગટ કરતાં ગીતો બહેનો, શ્રમની વેળાએ ગતી રહે છે – એ પછી ઘરભૂષણ એકલી ગતી હોય કે સમૂહમાં શ્રમજીવી બહેનો-ભાઈઓની સાથે ગતી હોય – એના શ્રમ સાથે ગીતો ઓતપ્રોત થઈ ગયેલાં છે.

૩. મૃત્યુ ટાણે પણ સમૂહમાં ગવાનો મોક્ષ એને મળે છે, એકલદોકલ મરસિયાં ગાઈને પોતે ને બીજાને – રોઈશેવડાવીને, હૈયાનો ભાર ઠાલવવાની, લાગડીઓ વહેવડાવી દેવાની મનોવૈશાળિક પ્રક્રિયાની એ ભાગીદાર પણ બની શકે છે. ભલે, આ પારંપરિક અવસર હોય, એનું મહત્ત્વ ચિત્તતત્ત્વ સાથે ટીકાટીક સંકળાયેલું છે.

૪. તહેવારો અને મેળાઓમાં મહાલતાં મહાલતાં એ જ્યારે ગાય છે ત્યારે એના છૂપા કોડ અને રૂઢિરિવાજને કારણે દાબી રાખવામાં આવેલા મનોભાવોને એ મોકળા મને ગાઈ શકે છે, એમાં એ હોળ કે દંબ રાખવામાં નથી માનતી.

૫. પોતાની આજુભાજુની દુનિયા બદલાઈ રહી છે, શહેરો-ઉદ્ઘોગો, વાહનબ્યવહાર, વેપાર, બજાર વધી રહ્યા છે એની સાથે સાથે એનું પોતાનું જીવન પણ એવા નવા રંગો સજાવી રહ્યું છે એ વાત એનાં ગીતોની ભાષામાં વક્ત થાય છે. પૂરેપૂરા તો નહીં, પણ શબ્દોમાં, અમુક ઉપમાઓમાં કે ઉદ્ગારોમાં આપણી બહેનો આધુનિક જીવનાની અસર જીલી શકે એટલી જીવની અને યકોર છે.

૬. સ્ત્રીઓનાં પોતાનાં ને પોતીકાં કહેવાય એવાં આ ગીતોમાં પણ જોકે પરંપરાએ સોષેલી – કુશણ, ઘરરખ્યું ગૃહિણી તરીકેની છાપ જાસી એવી ઊભી થાય છે.

૭. અલભત, ક્ષાંક ને ક્યારેક ઘરસંસારની ઘટમાળમાં અટવાતી અને કામકાજની ચક્કીમાં પિસાતી સ્વીની ટાની પીડા પણ વ્યક્ત થાય છે તો ખરી.

૮. કુંભબજીવન : ખાસ કરીને સાસુ, સસરા, નણાંદ, જેઠ, જેઠાણી, દિયર, પિતા, ભાઈ, વેવાઈ, વેવાજી સાથેના ખાટા-મીઠા-કડવા સંબંધોની ગુંથણી આ ગીતોનો મોટો ભાગ રોકે છે. સ્ત્રીની વાસ્તવિકતા કુંભબજીવન સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે.

૯. સ્ત્રીની સ્વતંત્ર – વ્યક્તિગત ઈચ્છાઓ – કુંબારી કન્યાના કોડરૂપે, ઈચ્છાવરની જંખનારૂપે, હરવાફરવાની હોંશ કે સંતાનની જંખનારૂપે ગીતોમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે ક્યારેક બહુ લાક્ષણિક રીતે પરંપરાનો રંગ આ વ્યક્તિગત ઈચ્છાઓ ઉપર ચરી જતો જોવા મળે છે.

૧૦. કટાણાંઓમાં જોકે સામાજિક માળખાં ને રૂઢ ચોકઠાંની ઠેકડી ઉડાડી શકે છે.

૧૧. એની વાસ્તવિકતા તો ગરીબી, મજૂરી, નાતજાતના ભેદભાવ અને કહેવાતા ઉજણિયાનો દારુ થયેલાં શોષણાં છે; પણ એનું સીધું પ્રતિલિંગ લગભગ નથી.

જોવા મળતું. (બેત્રાણ અપવાઈ સિવાય – જે પારંપરિક ગીતો નથી, નવાં છે. ઉપસંહરમાં આના વિશે વાત કરવા ધાર્યું છે.)

૧૨. બહુ લાક્ષણિક રીતે, કહેવાતાં ઉજણિયાત મૂલ્યો-માન્યતાઓ-રિવાજો-વિવિ વગેરેનો સ્વીકાર કરતાં કેટલાંક ગીતો મળે છે જે વલણ ખાસ તપાસ માણી લે છે.

૧૩. વાસ્તવમાં જે નથી મળ્યું એવા સમૃદ્ધ જીવનનાં સપનાં ગીતોમાં વણાયેલાં જોવા મળે છે. એમાંથી કહેવાતા ઉપવા સ્તરના ઉજણિયાતોની ભાષા પ્રગટે છે.

૧૪. ધર્મશ્રદ્ધાની બાબતે, લોકમાતાઓ અને કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના ધર્મ-સંપ્રદાયોની દેવીપૂજાનો પ્રભાવ વણોબધો છે તે સ્ત્રીલ અને સ્ત્રી-સન્માનના મુદ્રાને સૂચ્યવે છે.

૧૫. કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહનાં દેવીદેવતા-સંતો-પૌરોણી ભજીતાં ગીતોમાં પોતીકાપણું અંજું નથી; એમાં તેઓ પોતાના સમાજના પુરુષોનાં પગલાંમાં પગલું મૂકતી હોય એવું સંભળાય છે.

ઉપરનાં નિરીક્ષણો વિશે વિચાર કરતાં, પ્રત્યેક ગીતની ઊંડી તપાસ કરીને આ સવાલોના જવાબો અને મુદ્રાઓનું પૃથક્કરણ કરેતું – એ આખા અભ્યાસનું હાઈ બની રહેશે. ઉપરનાં નિરીક્ષણોને મનમાં રાખીને, એનાં કારણોમાં, ઉત્તરીને માપદંડો નક્કી કરીને, એ માપદંડોથી ગીતોના અર્થ અને સાર તેમજ ખુલ્લા ને છૂપા સંદેશ સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કરીશું અને એ દ્વારા બહેનોની દેખીતી અને વણાદેખીતી ઓળખ પામીશું.

માપદંડો :

હવે જોવાનું એ છે કે, આપણી બહેનો અને એમાં ગીતો : એટલે કે ગ્રામીણ દલિત – શ્રમિક સ્ત્રીસમૂહ આ પરિબળો વચ્ચે કેવી સ્થિતિમાં છે. શું આ ગીતો દ્વારા સ્ત્રીઓ....

૧. પરિસ્થિતિ અને પરિબળોનો સ્વીકાર કરે છે ?

૨. મને કે કમને, ટકી રહેવા માટે સમાધાન કરે છે ?

૩. પીડા પ્રગટ કરે છે ?

૪. અંજો, અકળામણ વ્યક્ત કરે છે ?

૫. હસી કાઢે છે ?

૬. ઠેકડી કરીને પરંપરાનો વિરોધ કરે છે ?

૭. મનમાં ઘરબાયેલો ઊભો છાલવી ટે છે ?

૮. આડોશથી વિરોધ પ્રગટ કરે છે ?

૯. જાણે-અજાણે પરંપરા અને શોષણાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને બેવડાવે છે – પુનઃસ્થાપન કરે છે ?

૧૦. પોતાનો પરિવેશ બદલવાની ઈચ્છા ધરાવે છે ?

૧૧. “વસ્તુ” કે “વ્યક્તિ” – સ્ત્રી આજરે કેવી છાબી આપે છે – પોતાની ? ઉપરોક્ત મુદ્રાઓ, પ્રશ્નો... પરિવેશ અને માપદંડોને ધ્યાનમાં લઈને આખા અભ્યાસની પ્રક્રિયા આ મુજબ છે :

આ ગીતોની આસપાસના પરિબળો :

૧. ગીતોની તપાસ માટેનાં પરિબળોમાં પહેલો મુદ્રા છે પિતૃસત્તા અથવા તો પિતૃસત્તામૂલક સમાજવ્યવસ્થા. જેમાં કુંભ, લગ્નસંસ્થા, શિક્ષણ, ધર્મ સંપ્રદાયો, જાહેર માધ્યમો, કાનૂની વ્યવસ્થા, રાજ્યસત્તાનો સમાવેશ થાય છે. સ્ત્રીઓ અને તેમનો સમાજ, આ સમાજવ્યવસ્થાનો એક ભાગ છે; તેથી આ મૂલ્યો સ્ત્રીઓના જીવન અને અભિવ્યક્તિ (ગીતો) ઉપર ચોક્કસ અસર કરે. આ માપદંડોને ધ્યાનમાં રાખીને ગીતો જોતાં જઈશું.
 ૨. ભાવભારાની બહેનો હોય કે ભારતની - જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા અને જીંચનીયના ભેદભાવ એ તેમની વાસ્તવિકતા છે. જીવનપદ્ધતિ, વિચારસરણી અને વલશો ઉપર આ ભેદભાવોની અસર પડતી જ હોય છે. ગીતોમાં આ ભેદભાવાનું શોષણનું પ્રત્યબિંબ કેવું પડે છે તે જોવું જરૂરી છે.
 ૩. ભારત સ્વતંત્રતા પછી લોકશાહી સમાજવાદી દેશ તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ ભાવભાર જેવા પ્રદેશમાં, ભૂતકાળના પદધાયસમી રાજ્યરજ્વાહાંની રહેણીકરણી, ભાષા અભિવ્યક્તિ, કલા-કારીગરી અને સૌથી વધુ તો મૂલ્યો-વલશો હજુ અમુક અંશે જીવતી છે. આ સામંતી ઓછાયાથી બહેનોનાં ગીતો પણ ઘેરાયેલાં છે. આને લીધે બહેનોનાં જીવન અને એમની ઓળખને શું શું વેઠવું પડ્યું છે તે જોઈશું.
 ૪. એક તરફ હજુ બળઠગાડાં - હળ અને કૂવા - તળાવરી-વીરડાની અભાવગ્રસ્ત જિંદગી છે તો બીજી તરફ બહુમાળી મકાનોથી ભરચક શહેરો, ઉદ્ઘોગોનો ધમધમાટ અને આણુ-અખતરાઓ છે. પાનમસાલાથી માંડીને મોટરકાર સુધી સેકડો વિવિધ પસંદગીની ચીજોથી બજારો ઉભારાય છે. આ દેખોતી આર્થિક પ્રગતિ અને બજારધાન સંસ્કૃતિની અસરથી બહેનો કેવી રીતે અણગી રહી શકે? આપણા અભ્યાસમાં આ મુદ્રા પણ અગત્યનો છે.
 ૫. સ્ત્રીઓ અને ધર્મશ્રદ્ધા.
 ૬. દખિત-અસ્મિતા અને સ્થાનિક સંતો, વીરનરો.
 ૭. નક્કર વાસ્તવ અને નવો ઉધાડ.
- આમ કુલ ૭ (સાત) વિભાગોમાં, વિષયવાર વિવિધ તાળાવાણા તપાસીશું અને એના દ્વારા મળતા સંદેશ વિશે ચર્ચા કરીશું.

સીધી રીતે મૂકીએ તો :

૧. કુંભજીવન અને સંબંધોની ગુંથણી.
૨. લગ્નની વિધિઓ અને સંસારજીવન.
૩. સ્ત્રીની વ્યક્તિગત ઈચ્છા, જાતીય જંખના.
૪. સામંતી વારસો : વલશો અને વાણીમાં.
૫. ધર્મશ્રદ્ધા.

૬. દખિત અસ્મિતા અને સ્થાનિક વીરો-સંતો.

૭. નક્કર વાસ્તવ અને નવો ઉધાડ.

છેલ્લા બંદમાં ગીતોનું અર્થઘટન તો છે જ જેની સાથે ઉપસંહાર સાંકળી લઈને આખા અભ્યાસ-તપાસનો સારાંશ તારવવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

પરિશિષ્ટો :

૧. અભ્યાસી સામગ્રી માટેનાં ગીતો (વિષયવાર વગ્ાફરણ કરેલા)
૨. સંદર્ભગંથો.

પ્રકરણ-૧

પિતૃસત્તા અને સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ

આજાસ વિસ્તારની બહેનોનાં આ ગીતો ઉપરથી, જે મુદ્રે સૌથી પહેલો આગળ તરી આવે છે તે પિતૃસત્તા ! આ ગીતોમાં પ્રગટ થતાં મૂલ્યો અને પરિસ્થિતિ; સ્ત્રીઓનાં વલણ અને વર્તન... સૌ ઉપર પિતૃપ્રધાન વિચારસરણીનો પ્રભાવ ઘણો બધો છે. પિતૃસત્તા અથવા પિતૃપ્રધાન વિચારસરણી વિશેનો થોડો ઉપયોગ પરિયય મેળવીને, આ ગીતોમાં એનાથી શું થયું છે, તે જોવું જોઈશે.

❖ શબ્દકોશમાં (સાર્થ જોડણીકોશ) પિતૃસત્તાનો અર્થ છે : "પિતાનું અથવા કુટુંબના વડાપુરુષનું શાસન."

થોડાં વર્ષ પહેલાં, જ્યારે સમાજવાદી ને નારીવાદી વિચારસરણી વધુ પ્રચલિત નહોતી થઈ કે નારીવાદી દિલ્હીલાંશથી છુંબનાં વિવિધ પાસાનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ શરૂઆત નહોતી થઈ ત્યાં સુધી આપણો "પિતૃસત્તા" શબ્દનો સહેલો ને સરળ અર્થ કરતા હતા - "વડીલથાડી" અને એનું ક્ષેત્ર હતું મોટા ભાગે આપણું કુટુંબ; ખાસ તો સંયુક્ત કુટુંબ. આપણાં કુટુંબમાં બાપુણું, મોટા બાપા કે દાદા - કુટુંબના મુખ્ય પુરુષોની મરણ અને તેમની વિચારસરણી મુજબ જ કુટુંબોનો વ્યવહાર-કારબાર ચાલતો હોય છે. કુટુંબના દરેક સભ્યે શું કરવું, શું ના કરવું તેનો બધો નિર્ણય આવા વડીલો કરતાં હોય છે. ધર, જ્મિન, ખેતર, ઢોરની લેવેચ, કીમતી જણસોની ખરીદીથી માંડીને ઘરનું ચચરચીલું કે રોજ ખાવાની શાકભાજી સુધ્યાં એમના હથમાં હોય છે. કુટુંબનાં સભ્યોનો અભ્યાસ, નોકરી-ધર્થો; તેનો નિર્ણય પણ વડીલો કરે છે. વળી, વાર-તહવારની ઉજવણી, લગ્નપ્રસંગોની લેવડ-ટેવડ, પ્રસંગની ધામધૂમ કેટલી કરવી, કેટલું ખર્ચ કરવું, કોને બોલાવવા, દરેકને શો વહેવાર કરવો, શું જમણ આપવું... તમામ બાબત વડીલો નક્કી કરે છે. રહેણીકરણી, ખાનપાન, પહેરવેશ, બોલચાલ અને રોજિંદી રીતભાત ઉપર પડ્યો એમનું ચચરણ હોય છે. આમ, કુટુંબમાં એમનું એકહથ્યું શાસન ચાલે છે અને બીજા કોઈને પૂછવાનું હોતું નથી કે બીજા કોઈએ પણ વડીલોના નિર્ણય સામે સચાલ ઉઠાવવાનો હોતો નથી, ત્યાં સુધી આ હકીકત છે કે કુટુંબમાં 'વડીલથાડી', 'પિતૃસત્તા' ચાલે છે.

આજે બદલાયેલા સંદર્ભમાં, સંયુક્ત કુટુંબો તૂટવા-વિભેરાવા લાગ્યાં છે. નવાં, વિભક્ત કુટુંબોમાં ઘરગથ્ય નિર્ણયોમાં સ્ત્રીઓને હવે પુછતું થયું છે. પણ મુખ્ય ધોર

તો પુરુષના હથમાં જ જોવા મળે છે. અને વાર-તહેવાર પ્રસંગે તો કહેવાતું વિભક્ત કુટુંબ, પાછું મૂળ સંયુક્ત કુટુંબની શિસ્તનું પાલન કરે છે. ભાર્યે જ સ્વતંત્ર નિર્ણયશક્તિ યુવાન પેઢી કે સ્ત્રીઓના હથમાં જોવા મળે !

પણ પિતૃસત્તાનું કેન્દ્ર માત્ર કુટુંબ જ નથી. એ બધાર વિસ્તરે છે. વિવિધ એકમો અને સંસ્થાઓ રૂપે અને સમગ્ર રીતે જોતાં આગા માનવસમાજને પોતાની પકડમાં બરોબર જકડી રાજે છે.

ગામનું પંચ, જ્ઞાતિનું પંચ, પોલીસખાતું, ગ્રામપંચાયત, વિકાસ અધિકારી, અને એવી સરકારી કચેરીઓથી માંડીને સચિવાલય વિધાનસભાથી માંડીને સંસદ સુધી પિતૃસત્તાની બોલબાલા દેખાય છે.

એતીનાં કામમાં સ્ત્રીઓ-યુવાનો સૌનો ફાળો હોય છે, પણ "જગતનો તત્ત્વ" અને "અનન્દાતા" તો જેહૂટ-ધરનો મુખ્ય પુરુષ જ ગણાય છે. કારીગરી ધંધા - નાના ઉદ્યોગમાં સ્ત્રી-પુરુષ બને કામ કરે છે ને સ્ત્રીઓના ટેકા વગર કદી ચાલતું નથી, છતાં નિર્ણયોનો અધિકાર પુરુષોનો હોય છે ને સંપત્તિની માલવકી પણ પુરુષની. મોટા ઉદ્યોગમાં કે મોટા વેપારી સાહસોમાં સ્ત્રીઓ બાધ્યે જ પડી શકે છે કેમ કે એને માટે એ દિશા મોટે ભાગે બધ રાખવામાં આવી છે અને પરંપરા તો પુરુષોને જ 'ઉદ્યોગપતિ' કહેતી આવી છે. જોકે આજના જમાનામાં મહિલાઓ ઉદ્યોગ માટે આગળ આવતી દેખાય છે; છતાં માનવવસ્તુના કેટલા ટકા ? અને તે પણ સમાજના કહેવતા ઉપલાં સ્તરમાંથી જ !

આમ જોઈએ તો... કુટુંબથી માંડીને આખા સમાજ સુધી વડીલો, વડીલ પુરુષો, પુરુષોની સત્તા જોવા મળે છે. આ કોઈ "જ્ઞાતિનું" - એટલે કે આખી 'પુરુષજાતનું કાવતરું' નથી, પણ સમાજવ્યવસ્થાને ઠીઠામ કરવાના, વ્યવસ્થિત અને નિર્યાતિ રાખવાના ખ્યાલનાં, એ મુજબનાં વલણ અને વર્તન તેમજ અમલીકરણનાં પરિણામો છે. અલબત્ત, આ ખ્યાલોએ પુરુષોને - એક વર્ગને વધુ ફાયદો આપાયો છે એ હકીકત છે.

જોકે આપણા સમાજમાં ઘનિકો, કહેવતી ઉપલી જ્ઞાતિઓ પણ આવા ચોક્કસ વર્ગના હિતોનો જ લાભ ખાતા આવ્યા છે.

આ તબક્કે પ્રશ્ન થાય કે આવાં શોષશકારક મૂલ્યો આવ્યા ક્યાંથી ? એક વર્ગ બીજા વર્ગનું દમન કેમ કરતો થયો ? વર્ગની સાથે સાથે જતિ સ્ત્રી-પુરુષ) અને જ્ઞાતિના ભેદભાવો પડ્યા આ જ રીતે દમન અને શોષણા સંબંધો ઘરાંથે છે. શું સમાજની ઠેક શરૂઆતથી આ જ સ્થિતિ હતી ? - ભેદભાવ એ આપણને મળેલો કોઈ "દૈવી વારસો" છે ? "સર્જનહારની દેશા" છે ? કર્મનાં કણ કે પાપ-પુરુષ જેવાં તત્ત્વોને એમાં ફાળો છે ?... આ ને આવા સવાલો સમાજ સાથે કામ કરનારાં, સમાજ વિશે અભ્યાસ કરનારાં, સમાજ વિશે ચિંતા કરનારાં... સૌને થાય.

જેના જવાબો માનવસમાજ અને સભ્યતાના ઈતિહાસમાંથી શોધી શકાય, સમાજવાદી વિદ્યાનોએ સો-સવાલો વર્ષોથી આ તપાસ માંડી દીધી છે. છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી નારીવાદી વિદ્યાનો પણ આ દિશામાં મથી રહ્યા છે. ગઈ સદીમાં જ સમાજવાદી વિદ્યાનોએ પોતાના ઉંડા અભ્યાસ પછી જહેર કર્યું, જેમાં સંસ્કૃતવિજ્ઞાન-

નૃત્યવિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ અને ભાષાવિજ્ઞાન જેવાં વિજ્ઞાનો – શાસ્ત્રોએ આ પ્રશ્નનો તાગ મેળવવામાં સહાય પણ કરી છે. આ અભ્યાસોમાંથી જીવા મળે છે કે આજે જે પિતૃસત્તાક સમાજબ્યવસ્થા છે તેની પહેલાં, હજારો વર્ષ પહેલાં, માતૃસત્તામૂલક સમાજબ્યવસ્થા હતી. કેવો હતો એ સમાજ ?

માતૃસત્તામૂલક સમાજબ્યવસ્થા :

અલબત્ત, ત્યારે માણસ જાત તેની સભ્યતાના સાવ પ્રાથમિક તબક્કામાં હતી. જંગલીમાં-પર્વતોની ગુફાઓમાં માણસજાત કબીલાઓ-સમુહોમાં-ટોળાઓમાં જીવતી હતી. સ્ત્રીઓ પોતાની પ્રજનનશક્તિને કારણે બીજાઓ દ્વારા માનપૂર્વક-આશ્રયપૂર્વક જોવતી હતી. પોતાની સંતતિ, પોતાના કબીલાનું ભરણપોષણ કરવાની જવાબદારી માતરાની હતી. પુરુષ સભ્યો તેને શિકાર કરવામાં મદદ કરતા. પ્રજનનશક્તિમાં મદદ કરતા. નેતાં માતા હતી. સંતાનો માને નામે ઓળખાતાં હતાં. ત્યારે ભૂખ, બય અને પ્રજીવતિ સિવાય સમાજ સામે બીજા પ્રશ્નો, બીજાં કરત્યો નહોતાં અને આ તમામ માટે નિર્ણયકર્તા “માતા” હતી; વડીલ “સ્ત્રી” હતી.

પણ પ્રત્યેક વ્યવસ્થા બદલાતી થવા ઈચ્છે છે. પ્રત્યેક સમાજ પણ પોતાની સ્થિરતા ઊંઘે છે. સદીઓ વીતાતાં, સ્ત્રીની પ્રજનનશક્તિનો “ચમત્કાર” લોકોને સમજાઈ રહ્યો. આ વિશિષ્ટ શક્તિ એ સ્ત્રીની શારીરિક અવસ્થા, પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયા હતી એ પણ સમજાઈ રહ્યું આ “શક્તિ” સ્ત્રીની “મયદા” પણ હતી જ. જેને કારણે તેની હેરફેર, મુક્તિ, કામ કરવાની તાકાત ઉપર પણ અસરો પડતી હતી. પ્રસૂતિ અને તે પછીનો ગણો, એ પહેલાંની જેમ મહેનત કે હેરફેર નહોતી કરી શકતી. બાળકના ઉછર પાછળ પણ એનાં સમય-શક્તિ રોકાય છે એ પ્રગટ થતું ગયું.

વ્યવસ્થા બદલાય છે : કર્તાહીઠા ‘મિલકત’ બને છે !

સ્ત્રીની નેતાગીરી જાહો ઊડી પડતી હતી ને સમાજને આગળ વધાવું હતું. સ્ત્રીની અશક્તિ અને મયદાઓને કારણે વ્યવસ્થા અને નિર્ણયશક્તિ પુરુષોના હથમાં આવતી ગઈ. સમાજને નિયંત્રિત અને વ્યવસ્થિત કરવાના જ્યાલથી કબીલાઓ તૂટ્યા ને પ્રાથમિક અવસ્થામાં કુંઠબો શરૂ થયાં. પ્રજનન અને જીતીયજીવન વિશે પુરુષ સમુદ્ધારે નિર્ણય કર્યા અને પુરુષની મરણ અને નિર્ણયશક્તિ હેઠળ સ્ત્રી દ્વારા કુંઠબની વૃદ્ધિ અને કુંઠબની જાળવણીની કામગીરીની શરૂઆત થઈ. હવે પુરુષો સ્ત્રીઓને પસંદ કરીને પોતાના સંતાનોની માતા બનાવતા થયા. ટૂંકમાં, લગ્નસંસ્થાની શરૂઆત થઈ. પશ્યપાલન અને જેતી જેવાં વ્યવસાયો પણ પુરુષના નિર્ણય હેઠળ આવતા ગયા. આદિમ અવસ્થાના નેતા – નારી માત્ર પોતાના કબીલાનું પેટ ભરવા શિકાર અને જેતી કરતી હતી. હવે પુરુષે એ જ ઉત્પાદન દ્વારા ભરણપોષણ ઉપરાંત વેચાણની વ્યવસ્થા પણ ગોઠવી. આમ પુરુષ દ્વારા જમીન-ભેતર-ઢોર-કુંઠબની સાથે સાથે સ્ત્રી પણ મિલકતરૂપ બની ગઈ. એનું રક્ષણ અને પાલનપોષણ પુરુષના અધિકારની નીચે આવ્યું. શરૂઆતના તબક્કામાં એકમેડની મિલકતની સાથે સાથે સ્ત્રીની જેયતાણ,

હત્યા, અત્યાચાર અને હથબદલો શરૂ થયો. મિલકત-વસ્તુનાં રૂપમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નિયોજિત થયું.

પુરુષે જ્યારે નિર્ણયનો દોર હથમાં લીધો ત્યારે, વધુ સંતાનપ્રાપ્તિ કરવા અને અન્ય મિલકતની સ્ત્રાચવડી કરવા, વધુ શ્રમ કરીને, વધુ ઉત્પાદન મેળવવા એ વધુ સ્ત્રીઓને પરાણતો થયો. એક કરતાં વધુ પત્નીની પ્રથા શરૂ થઈ. પતિને પોતાનો બનાવી રાખવા, ખુશ રાખવા સ્ત્રીઓ-સ્ત્રીઓ વચ્ચે સ્પદધાબાવ શરૂ થયો. સ્ત્રીની સુંદરતા, નાજુકાઈ, લાગણીશીલતા જેવા ભાવો ઉપર ભાર મુકાતા થયા. સામે પક્ષે સ્ત્રીમાં પણ સલામતીપ્રિયતા, આધીનત્તા અને સેવાભાવના જેવા ભાવો દઢ થતા ગયા. આમ કુંઠબ અને સમાજ : બને તરફ પુરુષ વર્ગ, સમાજનાં અન્ય પાસાંને પણ પોતાની નિર્ણયશક્તિ અને વિચારસરણીથી કાબૂમાં લેવા માંડ્યા અને આખીય સમાજબ્યવસ્થા ઉપર ધીમે ધીમે પુરુષ વર્ગની, વિચારસરણી અને સત્તાની પકડ વાપી ગઈ અને વ્યવસ્થાનો એ સ્વભાવ-ગુણ છે કે સ્થાયી બનવા, સ્થિર થવા માટે શક્તિશાળી વર્ગ, શક્તિહીન કે ઓછા શક્તિશાળી વર્ગ ઉપર દમન કરે, તેનું શોષણ કરે. આમ, સેકડો વર્ષોથી આવી કહેવાતી સ્થાયી, સ્થિર પણ દમનકારી, શોષણકારી વર્ગાં – જીતીય હિત ધરાવવી વ્યવસ્થા અમલમાં આવી, જેની પાછળનું મુખ્ય પરિબળ હતું પિતૃસત્તાક વિચારસરણી.

આ વિચારસરણીએ સમાજનાં બીજાં કયાં કયાં પાસાંને આવરી લીધાં તે જોતું મહત્ત્વનું છે કેમ કે ત્યારે જ વધુ સ્પષ્ટતા થશે કે સેકડો વર્ષોથી, માત્ર કુંઠબમાં જ નહીં – બહાર પણ અને આસપાસ પણ... સ્ત્રીઓનું સ્થાન કેમ નીચે ઉત્તર્યુ – કેવું બન્યુ – એની વર્તમાનમાં શી હાલત થઈ !...

પિતૃસત્તાક વિચારસરણી હેઠળનાં સમાજનાં અન્ય દ્રોગો

૧. કુંઠબની અંદર - સ્ત્રીની પ્રજનનશક્તિ :

આપણે જોયું કે એક કાળે જે શક્તિના પ્રતાપે સ્ત્રી માતૃક-દેવીરૂપે પૂજાતી હતી, જગત ઉપર શાસન કરતી હતી અને સૂર્યિના સર્જનહારની કક્ષાનું માનપાન પામતી હતી તે જ શક્તિ – પ્રજનનશક્તિના કારણે સ્ત્રી પિતૃસત્તાની આશ્રિતા બની ગઈ. સ્ત્રીની જીતીયતા, શારીરિક ઈચ્છાઓ અને સંતાનોત્પત્તિને કાબૂમાં લેવા માટે લગ્ન વ્યવસ્થાની શરૂઆત થઈ. એમાં સ્ત્રીને ખુશ રાખવા, વશમાં રાખવા સુંદરતા વગેરે માપદંડો નક્કી કરવામાં આવ્યા. સ્ત્રીની ઈચ્છાઓ-રૂપિયોને ચોક્કસ રીતે વાળવામાં આવી. લગ્નછીવનનાં પરિણામરૂપ બાળકો પાછળ પિતાનાં નામ લાગવા માંડ્યાં. પિતૃવંશના વારસદાર માટે દીકરાના જન્મની ઈચ્છાએ લગભગ વેલાણું રૂપ ધારણ કર્યું. હિંદુસમાજની વાત કરીએ તો “દીકરા”ને વંશવારસ, નક્કમાંથી તારનાર અને માબાપના પાલનહાર તરીકે એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું કે સરીઓથી “દીકરા”ને ઓછો આવકાર મળે, એને દૂધપતી કરવામાં આવે અને આજે આધુનિક વિજ્ઞાન-યુગમાં ગર્ભમાં જ સ્ત્રી-ગર્ભની હત્યા કરવામાં આવે છે. બીજી બાજુ

પાખંડી ધર્મગુરુઓ પુત્રજન્મની ધર્મિક વિધિઓ કરાવીને રજાથી માંડી રંકને છેતરતા ફરે. દીકરો આપો ન શકારી સ્ત્રીને માથે શોક્યની તલવાર સતત લટકી રહે. વધુ દીકરીઓની માને માથે સાપના ભાર જેટલો ભાર હોય છે. સ્ત્રીએ કેટલાં બાળકને જન્મ આપવો, એ નિષ્ણિય મોટે ભાગે પતિ અથવા અમુક જીવ્યાને ઘરની વડીલ સ્ત્રી-કરવું, કયાં સાધની વાપરવાં, ઓપરેશન કોણે કરાવવું : પુરુષ કે સ્ત્રીએ... આ નિષ્ણિયો પતિના કે પતિપક્ષના હાથમાં હોય છે. પિતૃસત્તાના એક મહત્વના કાર્યક્રીતસમી ધર્મસત્તા પણ આ બાબતમાં બેધાંક દખલગીરી કરતી આવી છે. હિંદુશાસ્ત્રો અને કથોલિક ચર્ચ આનાં જાળીતાં ઉદાહરણો છે. સ્ત્રી સમાજની વૃદ્ધિ કરનાર છે એ અનું મુખ્ય કારણ છે. આ તો વચ્ચે પ્રજનનશક્તિની વાત, પણ કુદરતી કારણસર બાળકને જન્મ આપી શકવા અસમર્થ સ્ત્રી પણ બદનામ થાય છે ! “વાંજણી” જેવી ગાળથી માંડીને, સવારે મોં ન જોવાય - નામ ન લેવાય એવી - અપશુકનિયાળ સ્ત્રી તરીકે જીવનું પડે છે. સમાજમાં ને કુટુંબમાં એનો દરજાઓ ઉત્તરી જાય છે. આવાં મૂલ્યો ને વલણોને લઈને, સ્ત્રી જાણો “વ્યક્તિ” નહીં, પણ ભાળક પેઠા કરનારું મશીન ન હોય... એવી હુદ્દે એને ઉતારી પાડવામાં આવી છે.

૨. કુટુંબની અંદર અને બહાર - સ્ત્રીની ગતિશીલતા/હલનંયલન :

સ્ત્રીની જાતીયતા અને પ્રજનનશક્તિ ઉપર નિયંત્રણ રાખવા માટે એના હરવાફરવા ઉપર અંકુશ રાખવો જરૂરી બની જાય છે. પિતૃસત્તાક વલણોએ સ્ત્રીની આ સ્વતંત્રતા ઉપર ખાસી મોટી તરાપ મારી છે. માન, મર્યાદા, આમન્યા, શિયળની રક્ષણાં કારણો આપીને સ્ત્રીને લાજ (ધૂંઘટ), બુરણો, પડદા પ્રથા આપીને ઘરની ચાર દીવાળોની અંદર જ એની હુનિયાને બાંધી દીધી છે. ઘરની બહારનાં વિશ સાથે એનો નાતો કાપી નાખ્યો છે. કામમાં પણ ઘરનાં કામ સ્ત્રીને ભાગે અને બહારનાં કામ પુરુષોને ભાગે - એવી વહેચણી મોટા ભાગના સમાજોમાં જોવા મળે છે. સાંજ પછી ઘરની બહાર ન જવાય, એકલદોકલ તો ક્યારેય-ક્યાંય ન જવાય, પરસુરુષ કે અજાણ્યા પુરુષો સાથે વાતચીત ન કરાય જેવી બાબતો. સ્ત્રીની ગતિશીલતા પરના અંકુશો છે. માત્ર કહેવાતા પણત-નિર્કર કે આમીણા સમાજની જ આ બાબત નથી. શહેરનાં કહેવાતાં શિક્ષિત - આણણ પડતાં કુટુંબોમાં પણ કિશોરવય વટાવી ચૂકેલી દીકરીઓ, ભલે ભણે-ગણે પણ શાળા-કોલેજના સમય સિવાયના સમય થતી પ્રવૃત્તિઓ, પ્રવાસ-પર્યન્તો ઉપર તો કાપ જ મૂકવામાં આવે છે. નોકરી કરતી સ્ત્રીઓ પણ નોકરીનાં સમય અને સ્થળની મર્યાદામાં રહીને જ બહાર નીકળી શકે છે. આવું નિયંત્રણ સદીઓથી સ્ત્રીઓના વિકાસમાં મોટામાં મોટી આઉફલી બનતું રહ્યું છે. પિતૃસત્તાએ રક્ષણ અને પોષણના બહારને સ્ત્રી ઉપર લાદેલાં આ નિયંત્રણો અન્યાયો કે એકપક્ષી છે. એક જ કુટુંબના દીકરા-દીકરી માટે, ઉછેરના અલગ અલગ માપદંડોથી શરૂઆત થાય છે અને મોટપણે સ્ત્રી-પુરુષ બેદભાવ જેવાં ઊંડાં ધૂષણોનાં મૂળ્યાં આ નિયંત્રણનાં પરિણામે જ મનમાં ને સમાજમાં નખાય છે, પોષાય છે અને ફેલાય છે.

૩. આર્થિક કોન્ટ્રે, ઉત્પાદનનાં સાર્ધનો અને મિલકતનો અધિકાર :

કહેવાય છે કે સમાજમાં, ખેતીની શરૂઆત સ્ત્રીએ કરી હતી. પણ આજે ?... સ્ત્રી ખેતરની માત્ર મજૂર બની ગઈ છે. જમીનની માલિકી, ઉત્પાદનની આવક, ભાવ નક્કી કરવા... જેવા મુદ્દે સ્ત્રીનો કોઈ અધિકાર રહ્યો નથી. એ સિવાય ઉદ્યોગ-ધંધાઓ પણ પુરુષને હસ્તક છે. પ્રસૂતિ, બાળઉછેર, ઘરકામ જેવાં કારણો આપીને સ્ત્રીને ઉદ્યોગ-ધંધાના સાહસોથી દૂર રાખવામાં આવે છે. ગૃહઉદ્યોગ, હસ્તકલા-કારીગરી કોન્ટ્રે પણ સ્ત્રીઓ મોટા ભાગનું ઉત્પાદન કરતી હોય છે. પણ ભાવનિયંત્રણ-બજારવયવસ્થા - વેચાણ-ખરીદી અને આવક ઉપર પુરુષના નિષ્ણિયો અને પુરુષનો અધિકાર ચાલતો હોય છે. આ સિવાય પણ, મિલકતના અધિકારના કાયદા થયા હોવા છતાં - સામાજિક ડર અને પોતાની કેળવાઈ ચૂકેલી માનસિકતાને કારણે સ્ત્રીઓ આવા અધિકાર મેળવવા આગળ આવતાં ડરે છે - આવવાનું પસંદ કરતી નથી. પરિણામે આશ્રિતતા, આર્થિક લાચારી અને શોષણાં ભોગ બનવું પડે છે. અમુક સમાજોમાં દહેજની પ્રથા, આણાં-જીયાણાંના રિવાણે સ્ત્રીની આ આર્થિક પરાદીનતાનાં જ પરિણામો છે, જેને કારણે સ્ત્રીને માત્ર આત્મગૌરવ જ નહીં, જીવ પણ ગુમાવવો પડે છે !

ઉપરાંત, કામના સ્થળે પુરુષોની સરખામણીએ ઓછું વેતન માત્ર ગરીબ-શ્રમિક સ્ત્રીઓનો જ પ્રશ્ન નથી. મૂરીવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની નોકરી, વેતન, આબરૂ... કશાંની સલામતી નથી આપવામાં આવતી. અમુક સ્થળે સ્ત્રીને ઓછું વેતન ચાલે - તેથી સ્ત્રીકામદારોની ભરતી કરવામાં આવે છે. તે નમતાથી વર્તે છે. યુનિયન બનાવતી નથી તેથી હંગામી ધોરણે રાખી મૂકવામાં આવે છે. પ્રસૂતિ વગેરેની રજાઓ માંજ્યા છતાં મળતી નથી; ત્યારે ઊલટું એને નોકરી ગુમાવવાનો ભય હોય છે. બદની, બદલી જેવા પ્રશ્નો તો સતત સંકળાયેલા જ છે. આથી જ સ્ત્રીઓ નસી, શિક્ષિકા જેવા બ્યવસાયોમાં વધારે જોવા મળે છે અને અમેરિકા-યુરોપના કહેવાતા વિકસિત દેશોમાં પણ બ્યવસાયિક કોન્ટ્રે સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષોથી ઊતરનું અને અસલામતીબર્યું જ જોવા મળે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘના (યુ.એન.ઓ.) માહિતી-આંકડા ચોકાવી દેનારા છે : દુનિયામાં કરવામાં આવતા કામના કલાકોના ૬૦ ટકાથી વધુ કલાકોનું કામ સ્ત્રીઓ કરે છે, પણ તેની સામે તેઓને દુનિયાની કુલ આવકમાંથી ૧૦ ટકા જ વળતર મળે છે. વિશ્વની કુલ મિલકતોમાંની માત્ર ૧ ટકા પર જ સ્ત્રીઓનો અધિકાર છે.

૪. ધર્મ :

જગતના મોટા ભાગના ધર્મો પિતૃપ્રધાન વિચારસરણી ધરાવે છે. કેમ કે ધર્મો સમાજને નિયંત્રિત કરવા, બ્યવસ્થિત બનાવવા, સ્થિર અને સુખી બનાવવા માટે અથવા તો એવી કલ્યાણપૂર્વક રચાયા છે, સ્થપાયા છે. શરૂઆતથી જ સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોના સ્થિતાનૂં અને સ્થાયીપણેનાં ઉચ્ચતા આપવામાં આવી હોવાથી ધર્મક્રિતે પણ એ જ બન્યું છે. બલકે કહી શકાય કે કુટુંબ-અર્થવ્યવસ્થા-રાજ્યવ્યવસ્થા આદિની વિચારણા

પર ધર્મસત્તાએ આખરી મહોર મારી આપી છે. આજ્ઞા જગતના ધર્મોની વિધિઓ, કર્મકાંડ, યજો, આદેશો, સંસ્કારો, ઉપદેશ આપવાનું કામ પુરુષપુરોહિતો - પૂજારીઓ-આચાર્યો-ગુરુઓ-બાપુઓ-ભગતો-ભૂતાઓ-સ્વામીઓના હાથમાં છે. સમાજવ્યવસ્થા બદલતી હોય, રાજ્યવ્યવસ્થા બદલતી હોય ત્યારે ત્યારે ધર્મસત્તાએ પણ પવન પ્રમાણે પઠી ફરવી છે. પોતાનું હિત જળવાય તેવી સવલતો લઈ લીધી છે, અવિકારો અભાવિત અને સુરક્ષિત રાખ્યા છે અને સ્ત્રીઓ જેવા આજ્ઞા વર્ગ વિરોધાં વલણોને 'જેસે થે' રાખીને, સામાજિક/જાતીય ભેદભાવ પણ 'જેસે થે' રાખવામાં મોટો ફળો આપ્યો છે.

કૃદુંબિક અને સામાજિક સંબંધોનું સંચાલન સીધી યા આડકતરી રીતે ધર્મસંસ્થાના હાથમાં જ હોય છે. લગ્ન, છૂટાછેડા, સંતાનઉત્પત્તિ, વારસાહક - જેવા મુદ્રા ધર્મ ઉપર આધારિત છે. જે તે ધર્મસંપ્રદાયના પાલનકર્તા લોકોએ ઉપરોક્ત બાબતે, પોતાપોતાનાં શાસ્ત્રોની આજ્ઞાને માન્ય રાખવી પડે છે. મનુસ્મૃતિ વરે સ્મૃતિઓ, બાઈબલ, કુરાન, તૌરાહ, અવેસ્તા - આહિ ધર્મગ્રંથોની આજ્ઞા મુજબ ઉપરોક્ત સામાજિક સંબંધોનું નિયમન થાય છે. કથોવિક ધર્મમાં છૂટાછેડા "ધર્મ વિદુદ્ધ" છે, કે હિંદુ ધર્મવિધિ મુજબ પુરોહિત દ્વારા કરાવેલાં વિધિસરનાં લગ્નને જ "કાયદેસર" ગણાય છે. એ દાખલા તો જગજાહેર છે. પુત્ર સંતાનનું મહત્વ એશિયાના તમામ ધર્મોમાં છે.

વલણોની બાબતે જોઈએ તો દરેક ધર્મમાં ઓછાવધતા અંશે "બ્રહ્મચર્ય"નું મહત્વ આંકીને, પવિત્ર આધ્યાત્મિક જીવન માટે સ્ત્રીને "પ્રલોભનનું મૂળ" કહી છે. "નારી નક્કની ડેકાબારી" કે "પાપનું મૂળ સ્ત્રી" જેવી કહેવતો પ્રાણ્યાત છે. તમામ ધર્મોમાં સૃષ્ટિના આરંભની કથામાં મોટેભાગે પુરુષને સ્ત્રીથી ચરિયાતો, પ્રથમ માનવામાં આવ્યો છે. ક્યારેક માતૃદેવીઓની પૂજા થતી હતી પણ પછી તો મોટાભાગની "દેવીઓ"ને દેવોની "પત્ની" બનાવીને, પગ દબાવતી પણ દેખાડાઈ છે. ખુદ સર્જનહારે પણ ભેદભાવ સજ્યા છે એવી ફિલમુઝી ઠાંસીઠાંસીને આપવામાં આવે છે. મોટાભાગના ધર્મોમાં પુરુષના જેટલો જ મોક્ષનો અવિકાર સ્ત્રીને નથી! બૌદ્ધધર્મ જેવા સમતાવાદી ધર્મમાં પણ આ બેવડા ધોરણ જેવા મળે છે!

સર્વસાધારણ સમાજમાં જોઈએ તો પાપ, પુષ્ય, ક્રત, ઉપવાસ, કરોડાં, પારંપરિક અનુષ્ઠાનો સ્ત્રીને જ પાળવાનાં! દાન-યાત્રાનું પુષ્ય, યશ-તપસ્યાનું પુષ્ય જો પુરુષની "સહધર્મચારિણી" હોય તો જ મળે! સ્ત્રીનો સ્વતંત્ર ધર્મ ન હોય. સાસરીનો ધર્મ તે એનો ધર્મ! એનાથી અલગ પડવા જાય એને મીરાંબાઈની જેમ દેશવટો મળે કે એરનો ઘાલો પીનો પડે!

દૂંકમાં ધર્મસંસ્થાએ સ્ત્રીઓને - એમના વિકાસને - અટકાવી રાખ્યા છે, ઇથી રાખ્યા છે અને એની આંતરિક સમૃદ્ધિ ઉપર ખારી પક્કડ જમાવી રાખી છે. અહીં એટલું ઉમેરીને મુદ્રાને સમેટીએ કે સ્ત્રીઓની જેમ જ, કહેવતી નિમ્ન શાતિઓ ઉપર - ભારતમાં ધર્મસત્તાએ આટલું ન આથીયે વિરોધ દમન કર્યું છે - શોષણ કર્યું છે. ધર્મોએ માનવ-અધિકારો પર મારેલી તરાપ અલગ અભ્યાસનો વિષય બની જાય છે!

૫. ન્યાયતંત્ર :

ઉપલા મુદ્રામાં જગ્યાવું તેમ, પારંપરિક રીતે - સ્ત્રીઓને - કુટુંબ-સમાજને લગતા કાયદાકાનૂન મોટેભાગે શાસ્ત્રપરંપરાને અનુસરે છે. એ "પર્સનલ લો" કહેવાય છે. કેટલાક કાયદાકારક છે પણ મોટાભાગના "પર્સનલ લો" તમામ ધર્મની સ્ત્રીઓ માટે શોષણકર્તા છે.

ભારત જેવા દેશની વાત કરીએ તો સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણે સમાનતાના મૂળભૂત અધિકારો બધાય છે. જેમાં કાનૂની રાહે સ્ત્રીને થતી અન્યાયો સામે લડી શકાય ને સમાનતા અચૂક પામી શકાય તેવી કેટલીક જોગવાઈઓ છે. પણ તે સંદર્ભે બે મુદ્રા અચૂક વિચારણા માંગી લે છે : (૧) નવા કાયદાનાં અર્થધટનો હજુ પણ પિતૃપ્રધાન વિચારસરણીના માપદંડથી થાય છે. (૨) સામાજિક બંધનો, પારંપરિક વલણોની દફ્તા, માની લીધેલા ને પિતૃસત્તા દ્વારા "મનાવડાવવામાં આવેલા", કેટલાક "યોય-અયોય"ના ધોરણો અનુસાર સ્ત્રીઓ પોતે, નવા કાયદા - જેવા કે વારસાહક, ભરણવોધણે - મેળવવા ભાગ્યે જ આગળ આવી શકે છે. લાગણી, અંગત સંબંધો અને સમાજનો ઉર એમને આવા હકો ભોગવતાં રોકી રાખે છે.

આ સિવાય પુરુષપ્રધાન આદાલતો કે પોલીસસત્તની તો વાત જ કરવા જેવી નથી! જગતભરના કાયદા અને વ્યવસ્થાતંત્રો હજુ પિતૃપ્રધાન વિચારવર્તનમાં જ જરૂબેસલાક છે !

૬. શિક્ષણવ્યવસ્થા :

એક તરફથી, જોરશોરપૂર્વક એમ કહેવાય છે કે શિક્ષણ આવશે તો પ્રગતિ, બૃદ્ધિનિષ્ઠા અને વિકાસ તેમજ સમૃદ્ધિ આવશે. પણ સવાલ એ છે કે આ આદર્શ સુધી સમાજના બધા વર્ગોને પહોંચવા દેવામાં આવે છે? શા માટે શિક્ષણથી કહેવતા શૂદ્રોને અને સ્ત્રીઓને - પરંપરાગત રીતે દૂર રાખવામાં આવ્યા? - પોતાના વર્ગાય હિતો સચ્ચાય તે માટે મુડીભર લોકોએ "શ્રમિકોના" આ બંને સમુદ્ધાયો (સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો)ને શિક્ષણનો પ્રકાશ આપવામાં દિલચોરી કરી છે. ભારતની વાત કરીએ તો, વેદકાળ પછી સમાજને વધુ "બ્યાવસ્થિત" થવું હતું તેથી વેદો-શાસ્ત્રો ને સંસ્કૃત ભાષા ભાષાવા ઉપર સ્ત્રીઓ, કહેવતા શૂદ્રો ઉપર પ્રતિબંધ મુક્કાયો - શિક્ષણો સરજાઈ! ગુરુકુલો બ્રાહ્મણવાદી હતા ને બ્રાહ્મણો સિવાય, રાજકૂળના જ્ઞાત્રીઓને જ શિક્ષણની સગવડ હતી જેથી પરસ્પર સ્વાર્થ જળવાઈ રહે. પેલી તરફ પશ્ચિમમાં, શિક્ષણ ચર્ચ આધારિત હતું - જે પણ પિતૃપ્રધાન સંસ્થા હતી ને છે! વળી શિક્ષણની છૂટ હતી એવા સમાજોમાં સાધ્યી સંઘના હાથમાં એની વ્યવસ્થા હતી; જે પોતે પિતૃપ્રધાન ધર્મસંસ્થાની આશ્રિતાઓ હતી. આજ પણ "કોન્ચન્ટ"નું શિક્ષણ વખણાય છે તે આ જ મુદ્દે!

સ્વતંત્ર ભારતની વાત કરીએ તો, શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર હવે બંધારણે, સૌને માટે સમાન કરી આપ્યો છે. પણ એ સમાનતા મેળવનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી? આંકડામાં નહીં ઉત્તરીએ, છતાં ગરીબી, બેકરી, પ્રાકૃતિક સંસાધનોનો અભાવ, હોનારતો, વિકાસની અસમતોલ યોજનાઓ વગેરેને લીધે સ્થળાંતરો પણ

શિક્ષણના અભાવનાં "આમ" કારણો છે. એમાંથી "છોકરીની જત" તો "પારકી થાપડા" - અને ભાગાનીને શું વળતર મળવાનું? મોટાભાગની ભારતીય દીકરીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ સુધ્યાં મેળવી શકતી નથી. શિક્ષણની ગુંબેશના નામે ચાલતાં તૂત અટકવવાં એ એક રસ્તો છે અને સ્ની કેળવણી માટે સમાજને - સ્ત્રીપુરુષ બનેને - માનસિક રીતે તૈયાર કરવા એ બીજો રસ્તો છે. બંને માર્ગો જૂઝાડું સંધર્ષ માર્ગો લે છે. તો જ જોવા પામીશું આવતી કાલનો - નથી - પ્રગતિશીલ અને ખાસ તો સમાનતા જંખતો સમાજ.

બીજુ તરફ જોઈએ તો શિક્ષણાત્મનાં પણ પાયાગત જામીઓ છે. મૂળે સરીઓથી શિક્ષણ પુરુષપ્રધાન હતું પુરુષોને જ આપવાનું હતું તેથી પાઠ્યક્રમ વિશેનો દાખિકોણ પિતૃપ્રધાન રહેલો છે. હજુ સ્ત્રી-પુરુષની અલગ કેળવણીની નિશાળો-કોલેજે પણ નેદભાવને બહાલી આપી રહી છે. માત્ર સંસ્થાઓ જ નહીં - પાઠ્યક્રમાં પણ આવા જાતીય નેદભાવો શા માટે? શિક્ષણ જો પ્રગતિ અને સમાનતા લાવવાનું હોય તો અલગતા પોષક સમયી શા કામની? આ અને આવી સમસ્યાઓનો હલ પણ જંખે છે આવતી કાલનો સમાનતા જંખતો સમાજ.

૭. જાહેર માધ્યમો :

ઇધાં, સામયિકો, રેડિયો, ટી.વી., ડિલ્બો જેવાં દર્શયત્વાચ્ચ માધ્યમો તથા વિભિન્ન માધ્યમોની સાથે સાથે સાહિત્યમાં પણ ખૂબ બહોળા પ્રમાણમાં પિતૃસત્તાક મૂલ્યો ચોતરક્ષી મજબૂત બની રહ્યા છે. ક્યારેક ઉઘાએ છોગ તો ક્યારેક સૂક્ષ્મ રીતે - વર્ણાથી, સરીઓથી - બદલાતાં યુગોમાં બદલાતા સમૂહ માધ્યમોએ સ્ત્રીની જે છબી ઉપસાવી છે તેથી સ્ત્રીની જુગજૂની - રણિયુસ્ત-પરાપરાગત ભૂમિકા જ મજબૂત બને છે. ઉપલાં તમામ માધ્યમો, નાટકો, નવલકથા, વાર્તા જેવા સાહિત્યમાં પણ સ્ત્રી એટલે ઘરરખ્યું, સહનશીલ ગૃહિણી, લ્યાગમૂર્તિ, કલ્યાગરી ગાય જેવી દીકરી, બાઈને આધિન બહેન વગેરે તસવીર ઉપસાચે રાખી છે. હા, છેલ્લા બે દાયકાથી સ્ત્રીની નવી ભૂમિકા, સ્ત્રીનું બાંનીની અને સ્ત્રીનીમુદ્યાની સમસ્યાઓ - શોષણ ઉપર ધ્યાન ચોક્કસ અપાવા લાગ્યું છે; પરંતુ એ તો પેલો રૂઢિપ્રયોગ છે ને - "આટેમે નમક બરાબર!" (લોટમાં ચપટીક મીઠા જેટલું) જેટલા લાંબા સમયથી અને જેટલી જોરદાર રીતે સ્ત્રીની, પરંપરામાં જકડાયેલી પિતૃસત્તાને મજબૂત કરનારી છબી પ્રગતી છે તેની સામે આ નવા પ્રયાસો તો હજુ ઉણા પડે છે - કાચા પડે છે.

રાજાશાહી, સામંતી, ગુલામયુગ ગયો પણ જે મૂરીપ્રધાન-બજારસંસ્કૃતિ આવી છે તેણે પણ નવી રીતે સ્ત્રીની છબીને ધૂળમાં રગદોળવા માંડી છે. અસંખ્ય, ચેનલો, ધોધમાર જાહેરાતો, બળાત્કાર-હિંસાથી ભરપૂર ડિલ્બોમાં સ્ત્રી માત્ર "શરીરરૂપે" જ જોવાચ-ભતાચાય છે. હજામતની બ્લેડથી માંડીને હુંઝાઈ કરના વેચાણના "મોડેલ" તરીકે અધૂરો કે નહિવતું કપડાં પહેરેલો સ્ત્રીની સુંદરતાને બજારમાં ઉત્તરી ટેવાઈ છે. ટી.વી. નાટકોમાં પણ એકમેકની ઇછા કરતી, ભૌતિક સુખોમાં રાચતી, સ્વલ્ફાની જીવન ગુજરાતી, કહેવાતા ઉપવા અને ધનવાન હુંદુંબોની, શાશગારેલી, દીગલીઓ સમી સ્ત્રીઓની ભરમાર છે. તો સ્ત્રી ઉપરના અત્યાચારોને પણ જુદો જ - ધેરો રંગ.

આપીને એમાંથી રસનાં ચટકાં લેતી ડિલ્બો ધમધોકાર છે. સ્ત્રી એક "શાશગારેલો ટેછ છે" એવું ચિત્ર આજની એકવીસમી સદીનાં જાહેર માધ્યમો દ્વારા જનતાના માનસ ઉપર ધમધોકાર ફેળવામાં આવી રહ્યું છે.

બીજુ તરફ સાહિત્ય પણ કહેવાતાં ઉજળિયાત મૂલ્યોમાં રાચે છે અને સંસ્કૃતિ-સમાજની કહેવાતી રક્ષણાં ઘસાઈ ગયેલાં વાજાં વગાડી રહ્યું છે. ઓછામાં ઓછું, મોટાં ભાગનું ગુજરાતી સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલતા અને બૌદ્ધિક અભિગમથી માઈલો દૂર રહ્યું છે.

આજે આવા વિવિધ જાહેર માધ્યમોનાં વિવિધ ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓ પણ સક્રિય છે, પદ શોભાવી રહી છે છતાં પણ હુંબ સાથે નોંધવું પડે છે કે ટકી રહેવાના લોભે કે પછી લોકપ્રિયતાની ખોટી વ્યાખ્યાની ગેરસમજપૂર્વક અથવા તો સંપત્તિની લાલચે કરીને, આવી સ્ત્રીઓ પણ આ જ ફેલનગારાંમાં જોડાઈ જતી જોવા મળે છે.

ખરું જોતાં, આજના વિજાશુદ્ધુગુણમાં જાહેર માધ્યમો ઘણી સારી અસર પાડી શકે. સંદેશો જહાંપથી અને વ્યાપક રીતે ફેલાવી શકે... પણ જો એ હકારાત્મક અને પ્રગતિશીલ મૂલ્યો મુજબ ચાલવાનું પસંદ કરે તો !

૮. રાજ્યચચ્ચવરસ્થા :

રાજાશાહી અને તેનીએ પહેલાંનાં ગણરાજ્યોના (પ્રાથમિક લોકશાહી) - સમયમાં પણ સ્ત્રીનો રાજવહીવટ કે સત્તામાં ભાગ હોઈ શકે એ સપનામાં પણ વિચારાતું નહોતું. રાજ્યા સુલતાન કે જાંસીની રાણી પ્રખ્યાત રાજકર્તાઓ હતાં. પણ એમાં યુગમાં - શાસનમાં જીવતી સ્ત્રીઓને એમાંની સત્તાનો કોઈ ફિયદો થયો હોય એવું ઈતિહાસમાં ક્યાંન્યો નાંદાયું નથી. એ લોકો પોતાના સમયની શાસનવ્યવસ્થાનાં એક ભાગ હતાં જે પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો ધરાવતી હતી; તેથી આવી પરાકર્મી રાણીઓ પણ પિતૃપ્રધાન વિચારસરણીને જ આગળ વધારતી હતી. દુનિયાભરમાં આ જ હાલત હતી. માત્ર સ્ત્રીને જ સત્તા પર બેસાડી દેવાથી મૂલ્યો ને પારિસ્થિતિ બદલાતાં નથી એ હડીકત છેલ્લા ત્રણ દાયકા દરમ્યાન ત્રીજા વિચના દેશો - ભારત, શ્રીલંકા, પાકિસ્તાન અને મધ્યપૂર્વ ઈરાયેલ કે બ્રિટન જેવાં દેશોનાં સ્ત્રીશાસકોનો ઈતિહાસ જોતાં સાચી તુરવાર થાય છે.

આપણી આમપંચાયતોથી માંડીને સંસદ સુધી પિતૃસત્તાની બોલબાલા છે. તરફ વાળો ખરડો અટકીને ઊભો છે. જે જે પંચાયતોમાં સ્ત્રી-સરપંચો કે સભ્યો છે તે કાં તો કુટુંબના પુરુષોની કઠપૂતળી છે, કાં તો અભિન છે. સંસદ કે વિધાનસભાઓમાં નામ કે વાસ્તે ખુરશી શોભાવતી મહિલાઓ પણ છે, તો બીજું બાજુ હક્કને માટે જૂઝતી પણ સતત પાછી પડતી, હેરાનગતિ વેદી મહિલા - સંસદસભ્યો પણ છે. જેમની સામેનાં બીજા સભ્યોનાં વલણ-વર્તન પિતૃપ્રધાન વિચારસરણીની ચારી ખાય છે.

સૈચિંહ સંગઠનો, નારીવાદી અંદોલન અને સમાજવાદી-સાભ્યવાદી વિચારસરણી ધરાવતાં પણો સ્પીકરણની પ્રક્રિયા અને લડત ઉપાડી ચૂક્યાં છે પણ સમૂહણું ચિત્ર બદલાતાં હજુ વાર લાગશે. શિક્ષણ અને સામાજિક જગ્યાની ખૂટી કરીએ હજુ મેળવવાની બાકી જ છે.

આપણા દેશમાં સ્વતંત્ર થતાંની સાથે જ મહિલાઓને મતાધિકાર મળી ગયેલો, જ્યારે યુરોપ-અમેરિકાના કહેવાતા પ્રગતિશીલ દેશોની સ્ત્રીઓને હજ ગઈ સદીમાં મતાધિકારની લડત ઉડાવી, જૂઝા પછી માંડ મતાધિકાર મળ્યો છે. અમેરિકા જેવા આગળ પડતા, એક નંબરના દેશમાં સ્ત્રી રાખ્યું મુખ થઈ શકે એ તો સપનું જોવા બરાબર છે – એટલો પિતૃસત્તા ત્યાંના સમાજમાં દફ્તરૂળ થઈ ગઈ છે. સ્ત્રીઓની ઉત્ત્ર લડતના અંતે પણ મૂરીવાદી દેશોમાં સ્ત્રી હજુ “વસ્તુ” અને “બજાર”ની ખેંચતાણમાં જ અટવાયેલી દેખાય છે. વિશ્વભરનું “બજાર” જેમ જેમ “એક” થતું જાય છે તેમ તેમ “સ્ત્રી” પ્રત્યેનો વલણો નીચે ઉત્તરતાં દેખાય છે.

આ પરિસ્થિતિ જોતાં દેખાય છે કે પિતૃપ્રધાન મૂલ્યોની સાથે સાથે મૂરીવાદી જીવનપદ્ધતિ અને વિચારવલણોએ પણ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની અસમાનતાની ખાઈને પહોળી કરવામાં કંઈ બાકી નથી રાખ્યું. સ્ત્રી “વસ્તુ” છે એવી દર્શિ બદલતાં વાર લાગી છે, તે આ ઉપભોક્તાવાદી – તમામ ખરીદી શકાય એવા “માલ”ને “બોગવવાની” મૂરીવાદી વિચારસરણોને કારણે !

સમાજમાં સમાનતા લાવવાનું સ્વન્ન જોનારાઓએ, આમ પિતૃપ્રધાન જ નહીં; બજારપ્રધાન મૂલ્યો સામે પણ લડતાં રહેવાનું છે – જેણે સ્ત્રીની ડિમ્બત એક બાજુ કોરીની કરી નાંખી છે ને બીજી બાજુ સ્ત્રીના દેહની હરાળ બોલાવવા સુધીની નફક્કરી આચરી છે.

❖ પણ આટલું ન ચૂકીએ... ભૂલીએ !

પિતૃસત્તા વિશે આટલો વાત કર્યા પછી કેટલાક નોંધપાત્ર મુદ્દામાં સ્પષ્ટ થઈ જવું જરૂરી છે – જેને વિશે વિચારાં-સમજ્યા પછી, સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો ઇતિહાસ અને વર્તમાન સમજવામાં મદદુર્ય થશે અને ભાવિ સમાનતામૂલ્ક અને બહેતર સમાજભવસ્થા રચવામાં સહાયભૂત બનશે.

૧. પિતૃસત્તા કે વડીલશાહી તરફથી જેમ સ્ત્રીઓને તેમજ યુવાન પેઢીના પુરુષોને પણ વેઠવું પડતું હોય છે. સંપુર્ક કુંભોમાં તેમજ નાતજાતના માળખાંવાળી આપણી સમાજ-રચનામાં જ્યાં દાદા-મોટા બાપા-કાકા-હુલા-સસરા... વળોરે વડીલોનું વર્ચસ્વ ચાલતું હોય છે ત્યારે પચાસ-સાઠ વર્ષના દીકરાએ પણ એમના નિષ્ઠયો વિના વિરોધે સ્વીકારી વેવા પડતા હોય છે.
૨. દાદી-મોટીમા-ભાબુ (મોટા કાકી)-સાસુ-વડસાસુ-જેઠાણી.... જેવાં સ્ત્રીવરીલો પણ પિતૃપ્રધાન સત્તામાંથી બાકાત નથી. પોતાને મળેલી થોડીઘણી ક્રોટુંબિક સત્તા પોતાના હાથ નીચેના નબળા વર્ગ ઉપર અજમાવામાં એમને પણ પોતાની સલામતી જળવતી લાગે છે. વહુ-દેરાશી-દીકરીએ ઉપર દાખ રાખીને અપ્રીય બને છે અને પેલી કહેવતો પ્રચલિત થાય છે કે “સ્ત્રીની દુશ્મન સ્ત્રી” કે “સો દહ્યાડા સાસુના” વગરે.
૩. આમ ખરેખર તો પુરુષસત્તા નહીં, પણ પિતૃસત્તા અથવા તો પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો, વલણો વિચારધારા સામે વિદોહ હોવો જોઈએ. આ કોઈ સ્ત્રી-પુરુષજીતનું

સામસામું યુદ્ધ નથી પણ સ્ત્રીઓ-પુરુષો : બંનેએ સાથે મળીને જેનો વિરોધ કરવાનો છે એવી વિચારધારા છે-વર્તનપ્રથા છે-પરંપરા છે.

૪. આવું વગ્યાય હિત ધરાવતી બીજી પ્રથા “જ્ઞાતપ્રથા” છે. જેણે પણ ભારતના સમાજની ઘોર ખોટી છે ! સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકો.... સૌને સ્પર્શતી એ ઉધર્થ જેવી વિનાશકારક પ્રથાએ સમાજના પાયા હચમચાની નાંખ્યા છે અને કહેવાતા ઉજળિયાતોએ કહેવાતા પછીતવગને પ્રગતિ-વિકાસ-સમૃદ્ધિથી આધ્યો ને આધ્યો રાખ્યો છે. ભારતની વાસ્તવિકતા એ પણ છે કે કહેવાતા ઉજળિયાતોની આર્થિક સ્થિતિ અને કહેવાતા પછીત વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ પણ આ ભેદમાં વધારવામાં મોટું કારણ હતું. જ્ઞાતવાદ અને સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતાની સાથે સાથે, તેનાથીય મોટા દૂષ્ટા ગરીબી-બેરોજગારી સામે પણ સંઘર્ષ કરવાનો જ છે-ને તે સ્ત્રી-પુરુષોએ સાથે મળીને કરવાનો છે; ફલાણી-ઠીકણી જ્ઞાતિના ગરીબોએ સાથે મળી કરવાનો છે; એટલે જ્ઞાતિઓની અને જ્ઞાતિઓની (સ્ત્રી-પુરુષ) એકતા ખૂબ જ જરૂરી છે-પાયાની છે.

નથી ટકતી; નથી અટકતી કાયમ કોઈ વ્યવસ્થા :

૫. સમાજ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતાના અભ્યાસીઓ હમેશાં કહેતા આવ્યા છે કે કોઈ પણ વ્યવસ્થા જરૂરેસલાક ના હોઈ શકે. “અજર-અમર” ના હોઈ શકે. માનવસમાજ સ્થાયી થવા, સ્થિર થવા વ્યવસ્થા ગોઈવતો ગયો છે અને વધુ સુખી થવા એમાં સમય સમયે ફેરફાર પણ થતાં જ રહ્યા છે. આદિમ અવસ્થાની મોકણાશ આપણો ભલે ગુમાવી બેઠાં હોઈશું પણ આજે આપણો ટાંત્રકા-વરસાદથી રિબાંનું નથી પડતું. વિચિત્ર-અજાણ્યા રોગોથી સરીને મરવું નથી પડતું. કાંચું માંસ પણ ખાવું નથી પડતું... ટુકમાં માનવસમાજ વધુ સુખી, વધુ સમૃદ્ધ, વધુ સમજદાર થઈ આગળ વધતો જ રહ્યો છે. વ્યવસ્થા જૂનીપુરાણી થાય ત્યારે તૂટે જ. મોટાભાગના સમાજને નુકસાનકર્તા હોય તો એને તોડવામાં આવે જ. એટલે જ જૂની ચુલામણાંથી, સરમુખત્યારશાહી, રાજશાહી હવે નથી. એ જ પ્રમાણે લાંબા ગાળે, ગમે ત્યારે મૂરીવાદી વ્યવસ્થા પણ જવાની !

વ્યવસ્થાની સાથે સાથે મૂલ્યો પણ બદલાય જ. પરિવર્તન એ માનવસમાજનું ટકી રહેવાનું મુખ્ય પરિબળ છે, ભલે તે ધીમું લાગે – નજીવું લાગે છતાં વ્યવસ્થાની સાથે વલણો બદલાય છે તે નોંધવું જ જોઈએ.

૬. દાખલા તરીકે આપણા સમાજનાં દખિતો અને સ્ત્રીઓ : આપણો ગમે તે કહીએ પણ, આ બંને સમુદ્ધાયોની સ્થિતિ, ભૂતકાળમાં હતી એવી જ આજે નથી. દખિતોને ગળે કુલદી બાંધવી પડતી, પૂંડે સાંવરણો ! ને ત્રણ બાંધની બંડી ને માથે ફણકો પહેરવા પડતાં... “છેટાં રેજો મા-બાપ”ની બાંગ પોકારીને નીકળવું પડતું તેવી સ્થિતિ આજે છે ?

બહેતો પણ જરૂર કહી શકો કે એમની વહેદાઈ કરતાં દાદી અને દાદી કરતાં એમની બા અને બા કરતાં પોતે – કોઈ ને કોઈ રીતે આગળ વધી જ છે ને ?

સૌથી મોટો ફરક તો એ છે કે ગઈ સહી સુધી દલિતો અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બદલવાનો વિચાર સુધ્યાં નહોતો થતો – તે હવે થાય છે. દલિત સ્ત્રીઓ જાતે આંદોલન કરતાં થયાં છે, માયું જીંયકતાં થયાં છે, જાતે અવાજ ઉઠાવતાં થયાં છે, પોતાની ભાલત બદલવા માટે “સક્રિય” બન્યા છે.

કેમકે એમણે જોયું કે ગરીબ જેહૂતો અને મજજૂરોએ ઘનવાનો ને જમીનદારો સામે આંદોલન કર્યું હતું. ફાન્સ-રશિયા-ચીન અને યુરોપના કેટલાક દેશોમાં ભલે ટૂકા ગ્રાણ માટે – પણ વગ્યાય સમાનતાની વ્યવસ્થા ઉપર આવી હતી અને વિચારધારા તો આજે પણ છે ને કાલે પણ રહેવાની !

કેમકે એમણે જોયું કે છેલ્લી સહીના પાછલા ભાગમાં, દુનિયાભરની સ્ત્રીઓએ એક થઈને સમાનતાનું આંદોલન છેઝ્યું છે; જ્યાં દેશ-રંગ-કોમ-ધર્મ-આર્થિક સ્થિતિ... કોઈ ભેદભાવ નથી રહ્યા ! અને જે આંદોલને આજે “નારીમુક્તિથી માનવમુક્તિ” ભણી ગતિ કરવી મુનાસિબ માની છે એવાં મુક્તિ-આંદોલનોએ સારાયે સમાજના – તમામ વર્ગને બળ પૂર્ણ પાડ્યું છે.

આમ ગઈકાલ કરતાં આજે... ને આજ કરતાં આવતીકાલે વધુ બહેતર, વધુ ન્યાયપૂર્વ અને વધુ સમાનતાપૂર્વ સમાજ રચવા લોકો તત્પર જ હોય છે. વ્યવસ્થા અને વલશો જરૂર બદલાય; જો બદલવાની તૈયારી હોય – સક્રિયતા હોય તો !

આમ છીતાં પણ પરંપરાગત રીતે, સમાજે તમામ વર્ગની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ચોક્કસ હીણું અને ઊતરતું વલશ દાખયું છે – અપમાનજનક અને શોષણમૂલક વર્તન કર્યું છે. આપણે જે સ્ત્રી-સમૃદ્ધાયનો અભ્યાસ હાથ ઉપર લીધો છે એ તો ખરેખર સૌથી વધુ શોષિત સમૃદ્ધાય છે. કેમકે ભારત જેવા અલ્યાવિકસિત – ત્રીજા વિશ્વના દેશમાં, ગુજરાત જેવા રાજ્યના, ભાલભાર જેવા આર્થિક-સામાજિક રીતે પછાત અને કુદરતી સંસાધનોથી અભાવગ્રસ્ત પ્રદેશના ગરીબ મોટેભાગે ભૂમિહિન – ખેતમૂજૂર અને દલિત સમાજની આ સ્ત્રીઓ છે ! “દલિતનીયે દલિત” – એવી સ્ત્રીઓના મનોજગત અને વ્યવસ્થાની તપાસ કરવા આપણે બેઠાં છીએ; ત્યારે તો આખાય જમાનાના શોષણ અને અસમાનતાના દૂષષણોનો ભોગ બનેલા સમૃદ્ધાય વિશે વિચારવા આપણે બેઠાં છીએ એ ન ભૂલીએ !

તો શું આ “દલિતનીયે દલિત” એવી બહેનો “જીવતી” નહીં હોય ? હુમેશાં મૂઢ-મૂંગાં હોરની જેમ માત્ર ખાસ લેતી – શ્રમ કરતી – બાળક જણતી અને જિંદગીનો ફસરડો વેદારતી હશે ? હરગિઝ નહીં.] ✓

ગીતો : હીરનો હીંયકો

આ બહેનો કેવું જીવે છે અને કેવું જીવવા માંગે છે ? – એનીસ્તો વાત છે આ ‘હીરના હીંયકા’માં ! ગીતો એને માટે મોકળાશની બારીઓ છે, મુક્તાંગણ છે.

પિતૃસત્તામાં એણે રહેવાનું છે એ વાત નક્કી છે. માત્ર સલામતી ને સ્વાર્થના સંબંધે નહીં – લાગણીના સંબંધે પણ એ પુરુષસમાજ સાથે સંકળાયેલી છે. આ ઘાંધી, પિતા, ભાઈ, પ્રેમી, પતિ, પુત્ર... બધા એના “પોતાના” છે. ને છીતાં એમનું વર્તન –

એમનું વલશ એને કઠે છે ખૂચે છે કે પછી ક્યારેક તો સમજાતું નથી, કળાતું નથી... ત્યારે એ મૂંઝાય છે, અકળાય છે, રિસાય છે પણ અલબજ્ઞ, કદી ગભરાતી નથી ! પોતાની રીતે – “પગે બારણું વાસતી હોય” એ શીતે એ વલશો-વર્તનો ને વ્યવસ્થા વિશે “કહી” તો નાંજે જ છે – “ગાઈ” તો કેજ છે !

એ સાચું છે કે એ પરંપરાની ભાષામાં ગાય છે, પરંપરાનાં મૂલ્યોથી રંગાઈને કે રગદોળાઈને ગાય છે, ક્યારેક એમ કરવામાં પરંપરાને પણ “ંપાળી” બેસે છે એ પણ ખરું... છીતાં પોતાને “મળેલા” નુક્ત આકાશમાં એ પાંખો ફક્કડાવીને ઊરી તો કે જ છે.

આ આકાશ (મુક્તિ) એ ક્યારેક મેળવે છે બીજાઓ પાસેથી... તો ક્યારેક ખૂંચવાં પણ પડે છે ! ક્યારેક છાનુંમાતું ગોતવું પડે છે તો ક્યારેક મળેલાને સંતારીને રાખવું પડે છે તોય આકાશ તો આકાશ છે ! અને એમાં એનાં ગીતોનો હિંયકો હિલ્વોળાય છે, એ ઊંચો જાય છે, એનેય ઊંચકો જાય છે... એ ન ભૂલીએ... ન ચૂકીએ ! આ ગીતો એના વિદોહના અને એનાં સંઘર્ષના પ્રતીકો છે. તેની સાથે સાથે એના આ સમાજમાં જીવતા રહેવાના ને ટકી રહેવાના પ્રયાસો પણ છે જ ! આમ જુઓ તો એણે કોઈ પણ ભોગે આ સમાજમાં ટકી રહેવાનું છે. તો પોતાનું જીવન જ નહીં; મોટેભાગે દંપત્તિજીવન – લગ્નજીવન – સ્ત્રીપુરુષનું સહજીવન (પતિ જ નહીં – બાપ, ભાઈ, દાદા વગેરે સાથેનું જીવન) “ટકાવી” પણ રાખવાનું છે. ટકી રહેવાની ટેકણ લાકરી સમાં આ ગીતો એની અતિશાયોક્તિ જ નથી; એનો આધાર પણ છે જ.

આમ જુઓ તો મોટા ભાગનાં ગીતો સ્ત્રીઓને પરંપરામાંથી, મા-દાદી પાસેથી વારસામાં મળે છે. સમયે સમયે ને પ્રસંગોપાત, જમાના પ્રમાણો ને મનની મોજ પ્રમાણો, જરૂર પડે ત્યારે સ્ત્રીઓ મૂળ ગીતના માણખાંને જેમનું તેમ ચાખીને, નવા શાબ્દી, નવી માહિતી, નવા નામ ઉમેરતી રહે છે – બદલતી રહે છે. આ ગીતોને કેટલાક નવા ગીતો, પરંપરા સામે અમુક વખત વિરોધ કરવાનાં નાનકડાં શરૂનો બની જતાં હોય છે. એ રહે ભાલભારાની બહેનો પણ લોકગીતનાં હથિયારથી જાણે જીવનસંગ્રહમાં ઝૂલવા નીકળી હોય એવું લાગે છે.

બહુ રસપ્રદ છે આ લોકગીત નામની બારીઓ-હીંયકાઓ-હથિયારો ! એને વિશે જ્ઞાનવું-સમજવું, લોકગીતોની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા સમજવી અને એની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાત વિશે થોડી વાત કરવી અહીં અસ્થાને નહીં જણાય આ અપ્રસ્તુત કે વધારાની નહીં ગણાય.

સીધી ભલે લાગે; અપૂરતી છે. ક્યારેક ગેરમાર્ગે પણ દોરી શકે. એને વધુ સ્પષ્ટ કરવી હોય તો કહી શકાય કે જે સાહિત્યમાં લોકો પોતે, પોતાની વાત - પોતાની બોલીમાં અને પોતાની સંસ્કૃતિનાં રૂપકો-પ્રતીકો દ્વારા કરતા હોય તે લોકસાહિત્ય.

લોકોની પોતાની વાત કહીએ એનો અર્થ છે લોકોનાં સામાન્ય જીવનની, એમના શ્રમ અને સુખદુઃખની વાત. એમની સમસ્યાઓ અને એમના સંઘર્ષની વાત. એમનાં સંબેદનો અને એમની વાગ્યશીઓની વાત. એમનાં રિવાજો-રીતભાત-વલશો અને વિચારોની વાત. એમના વારસાની, વર્તમાનની વાત અને એમનાં ભાવી જીવનનાં શમણાંની વાત.

આવું પોતીકું સાહિત્ય અસલમાં મૌખિક રીતે જ વહી આવ્યું હોય છે. સાધારણ લોકસમુદ્દાય શિક્ષણથી વચ્ચિત છે. શું ભૂતકાળમાં કે શું આજકાલ - એમની અભિવ્યક્તિ લેખિતરૂપો, છાપકામ, મુસ્તકો-ગ્રંથોથી દૂર ને જિવાતા. જીવનની નજીક રહેતી આવી છે. કહેવાતાં, સંભળાતાં, સાંભળીને આગળ ચલાવાતાં ને એમ પેઢી દર પેઢી ચાદ રખાતાં આ મૌખિક સાહિત્ય સ્વરૂપો છે : ગીતો, ભજનો, રાસ, રાસડા, ગરબી, ગરબા, દૂઢા, છંદ, લંજગીતો, ફ્યાશાં, મરસિયા, ખાયજાં, ટીપણીગીતો, બીજાં શ્રમગીતો તેમજ વાતાઓ, દંતકથાઓ, દૂયકા, ઉખાણાં, જોડકણાં, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, ઓઠાં (ઉદાહરણ-કથાઓ) વગેરે.

આમ જુઓ તો આવું મૌખિક અને પરંપરાજાત સાહિત્ય દરેક સમાજમાં, દરેક સમુદ્દાય પાસે હોય છે જ. પણ મૂળ મુદ્રા છે એની સામૂહિક ભૂમિકાનો. દરેક મૌખિક સાહિત્યને 'લોકસાહિત્ય' ન કહેવાય. જેમ કે જ્યારે છાપખાનાં નહોતાં ત્યારે નરસિંહ મહેતા-મીરાંબાઈ-નુકારામ-એકનાથ-કલીરજા-નાનકજી વગેરે મધ્યકાળનાં સંતકવિઝો મૌખિક રચના જ કરતાં પણ એ એમની વ્યક્તિગત રચનાઓ હતી, સામૂહિક નહીં. વળી એની ભૂમિકા પણ જનસાધારણ વલઙ્ઘણોની નહિ, વ્યક્તિગત ચેતનાની હતી, તેથી તે લોકસાહિત્ય ન કહેવાય. વ્યક્તિગત છાતાં મૌખિક સાહિત્ય કહેવાય. પણ જ્યારે જ્ઞાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ગ-સંઘર્ષનો સંદર્ભ હોય ત્યારે 'લોક' એટલે સમાજચિંતક કાર્લ માર્ક્સ જેને 'પિપલ' કહે છે તે જ લોક છે. આજકાળની વાયખ્યામાં જેને 'સબાલન' સમુદ્દાય કહીએ તે 'લોક' છે. સહેલું કરીને કહેલું હોય તો કહી શકાય કે જેમનું આર્થિક-સામાજિક-સાંસ્કૃતિક શોષણ દમન થતું આવ્યું છે તેવી વંચિત સમૂહ તે 'લોક.' અહીં એમના મોટા ભાગના મૌખિક સાહિત્ય વિશે ચચા-અભ્યાસ કરવાનો છે તે મૌખિક સાહિત્ય જ સાધારણ રીતે 'લોકસાહિત્ય'ના નામે ઓળખાય છે. આ સમૂહ શહેરી પણ હોય - ગ્રામીણ પણ હોય અને આદિવાસી પણ હોય જ. સવાલ ભૌગોલિકતાનો નથી, ઐતિહાસિકતા અને સાંસ્કૃતિક ભિત્તાનો છે. એક ચોક્કસ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા તેમજ તેની સમજ હોવી જરૂરી છે. પરંપરા એ લોકસાહિત્યનું મૂળ છે, મૂળ વાહન પણ છે.

કોણ રચે છે આ 'લોક સાહિત્ય' એ બહુ મહત્વાનું છે. 'લોક' - 'સમુદ્દાય' દ્વારા એનું સર્જન થાય છે એ તો પ્રાથમિક મુદ્રા છે પણ એ કેવી રીતે સરજાય છે એ મહત્વાનો મુદ્રા છે.

પ્રકરણ-૨

લોકસાહિત્ય એક સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાત

આપણે આગળ જોયું તેમ, આપણી સંસ્કૃતિ ભેદભાવમૂલક છે. માત્ર ગુજરાત કે ભારતના સંદર્ભમાં જ નહીં; આખીય દુનિયામાં કંઈ ને કંઈ ભેદભાવ પોથાતા રહે છે ને માણસજાતના ભાગલા પડતા રહે છે. નાત-જાત કે ગરીબ-અમીરના ભેદભાવ, શહેરી-ગ્રામીણ અને શિક્ષિત-અશિક્ષિતના ભેદભાવ, કણા-ગોરા કે પછાત-ઉજ્જીવિયાતના ભેદભાવ દુનિયાભરમાં જોવા મળે છે. જ્યારે એક કહેવાતો શક્તિશાળી સમુદ્દર્ય સત્તા, સંપત્તિ અને સાંસ્કૃતિક સંચારના માધ્યમો (સાહિત્ય, શિક્ષણ, કણાઓ, છાપાં, ટી.વી., રેડિયો, રંગભૂમિ, સિનેમા જેવાં સમૂહમાધ્યમો) ઉપર પોતાનો એકહથ્ય ઈજારો જ્ઞાવી બેસે છે ત્યારે બાકીનો કહેવાતો શક્તિશાળ સમુદ્દર્ય શું ચૂપ બેસી રહેવાનો છે ? નિષ્ઠય-નિર્ઝવ થઈ જવાનો છે ? એણે પોતાની વાત કહેવાની જ હોય છે... ને એટલે ભલે પેલો શક્તિશાળી સમુદ્દર્ય જહેરેમાધ્યમોનાં સાધનો સંતારી રાખે - પેલો કહેવાતો પછાત-શક્તિશાળ સમુદ્દર્ય પોતાનાં હથિયાર પોતાની મળે ઘરી લેવાનો છે. પોતાના રસ્તા પોતાની મળે શોધી લેવાનો છે. શક્તિશાળી સમુદ્દર્યે સાહિત્યને અધરું બનાવ્યું ગુંચની કાંદું. પહેલા સંસ્કૃતમાં ને પછી પ્રશિષ્ટ ભાષાઓમાં રચ્યું અને સાથે સાથે પેલા શક્તિશાળ સમુદ્દર્યને શાસ્ત્રોની આણ દઈને શિક્ષણથી વંચિત રાખ્યો - સાહિત્ય જેવી જીવનને જીચે લઈ જનારી કલાઓથી દૂર રાખ્યો - ઢોરની જેમ શ્રમ કરાવ્યે રાખ્યો - ચોમેરથી શોષણ કર્યે રાખ્યું પણ ખરેખર તો એ શક્તિશાળ સમાજ કંઈ મૂંગું ઢોર નહોતો ! જીવનો માણસને રોટલાયે જોઈએ અને અસ્મિતા પણ જોઈએ. માણસ કંઈ માત્ર રોટલાયી નથી જીવતો ! હસવા-રડવા ને ખાવાપીવાની જેમ ગાવાએ જોઈએ અને નાચવાએ જોઈએ. પોતાની શ્રદ્ધા પ્રગત કરવા - પોતાની લાગણી, સંવેદના વ્યક્તત કરવા અને પોતાના વિચારો ઢઠ કરવા, ફેલાવવા એને પણ અભિવ્યક્તિનાં માધ્યમો જોઈએ... તમે જકડી રાખ્યો છે; ભલે ! અમે અમારાં નવલાં ઓજારો ઘરીશું - એ ખુમારીમાંથી જન્મી લોકણાઓ-લોકસાહિત્ય-લોકધમ્ાં-લોકસંસ્કૃતિ.

'લોકસાહિત્ય' એટલે શું ?

લોકસાહિત્ય વિશે સીધીસાદી વાયખ્યા તો એમ જ અપાતી હોય છે કે 'લોકોનું, લોકો માટેનું અને લોકો દ્વારા સરજાતું સાહિત્ય એટલે લોકસાહિત્ય.' પણ આ વાયખ્યા

ઉપર જોયું તેમ, એ વ્યક્તિગત રીતે નથી સમજાતું. એટલે કે, કોઈ એકાઉન્ટનાની લાગણીઓ – સુખ-દુઃખ-ગ્રેમ-કોઇન્ઝ-આકોશની અભિવ્યક્તિનાને 'લોકસાહિત્ય' ન કહેવાય પણ જો એ સમુદ્દરાયની અભિવ્યક્તિ હોય તો જ લોકસાહિત્ય બને છે. આથી લોકસાહિત્ય એ અમુક ચોક્કસ જૂથ-કોમ-બોલી-ગ્રામ-પ્રદેશ-સ્વી. કે પુરુષો – ચોક્કસ પ્રકારનું કામ/શ્રમ સાથે સંકળાયેલું મૌખિક સાહિત્ય છે. વળી મોટે ભાગ એ પરંપરાથી જ આગળ ચાલતું રહે છે. પેઢી દર પેઢી જળવાતું રહે છે. એની શરૂઆત કોઝો-ક્યારે કરી એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે કેમ કે એના રચનારા મોટેભાગે તળપદાં અંતરિયાળ સમાજમાંથી આવે છે ને બીજું, કે એમને નામનાની જીબના નથી હોતી – પોતાની લાગણીની અભિવ્યક્તિની પડી હોય છે. પોતાના સમાજનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરવાની સભાનતા નથી હોતી પણ સમાજને સ્વાભાવિક રીતે – અનાયાસ રીતે વહેતો મૂકવાનો, વહેતો રાખવાનો આનંદ હોય છે. ક્યારેક ક્યારેક લોકસાહિત્ય ચોક્કસ પ્રસંગ કે બનાવની વિગતો અને તે વેળાનાં સંવેદનો લઈને પણ જરૂરે છે. જેમકે, 'છઘનિયા દુકાનનાં ગીતો', 'રેલગાડી આવ્યાની જાણ કરવાતાં ગીતો', પોરલંદરનું વિખ્યાત વહેલા વીજળી રૂભ્યું તે પછી રચાયેલો કરુણા રાસડો – 'હાજી કાસમા તારી વીજળી' કે પછી તાજેતરમાં – જૂન ૧૯૮૮માં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલાં વાવાઝોડાં પછી રચાયેલાં ગીતો 'કડલા માથે કોપ', 'દરિયો બન્નો દાનવ' વગેરે. આપણાં સંગ્રહમાં લગભગ બધાં જ ગીતો 'સર્વસામાન્ય' (જનરલ) લાગણીઓ-સંવેદનો-પ્રસંગોનાં છે, એક ચોક્કસ સમુદ્દરાયનાં (ભાલભારાની દલિત બહેનો) છે પણ એક આગવું કથાગીત આવું – ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ મહત્વ ધરાવતું છે – મફકવાણ વીરનું ગીત ! આ ગીત એક ચોક્કસ વ્યક્તિ – ચોક્કસ સમય – ચોક્કસ બનાવની વિગતો રજૂ કરે છે.

લોકસાહિત્ય 'કોડો રચ્યું' એની પ્રક્રિયા પણ રસપ્રદ બને. આપણે ઉપર કહ્યું કે લોકસાહિત્ય સમૂહનું સર્જન છે – એટલે શું ? અલબત્ત, એવું તો ન જ હોય કે આખા સમુદ્દરાયનું એક સાથે, એક સરખો વિચાર આવે – એક સરખો મુદ્રા સૂઝે અને એકસરખો લયદળ નક્કી થઈ જાય ને એક સરખી લાટીઓ બધાંની પાસેથી એકી અવાજે મળી આવે !!! – આ તો અશક્ય જ છે. તો પછી 'સમૂહ સર્જન' એટલે શું ?

આપણે જ્યારે એક સમુદ્દર-જૂથ-સમાજ એક કહીએ છીએ ત્યારે એ સમુદ્દર/જૂથનું છીવન, એમની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ, એમના સંજોગો, એમનો શ્રમ, એમના શીતિ-રિવાજો-પરંપરા, એમના ઉત્સવો, એમનું શિક્ષણ, એમની આર્થિક વિશ્વિતિ, એમના વિચારો-વલણો અને બોલ-લઠણો લગભગ એકસરખું – એક સમાન હોય છે એ મહત્વનું છે. પરિણામે એમના – એ જૂથની અભિવ્યક્તિ પણ એક સમાન હોય છે.

મોટેભાગે શ્રમિક બહેનો-બાઈઓની સાથે કામ કરવાની, સાથે આપારામ કરવાની તક જરૂરી લેતાં હોય છે. આ વખતે એ લોકો સાથે મળીને અભિવ્યક્તિ કરવાની તક જરૂરી લેતાં હોય છે. આમ આ સભાન પ્રક્રિયા નથી હોતી. મૂળમાં તો શ્રમનો કટાળો દૂર કરવા, થાક ઓછો કરવા કે ઉત્તરવા, જરૂરનું નિયંત્રણ કરવા કામ કરતાં કરતાં ગાઈ ઉઠે છે અથવા ફુરસદના વખતે વાતો-દૂચકા-કથાઓ માંડી બેસે છે. આ જ

અભિવ્યક્તિ તે લોકસાહિત્ય.

ઉદાહરણ તરીકે કાલાં ફેલતાં, ફળતાં, ખાડતાં, ખેતર નીંદતાં, કાપુણી કરતાં, હલેસાં મારતાં, હુગરો ચઢતાં-ઉિતરતાં, કપડાં ધોતાં... સમૂહમાંથી એકાઉન્ટ જણ કંઈક લવકારી ઉઠે છે. બીજાં એને જીવે છે – બેવડાવે છે – ધૂટે છે અને વળી એકાઉન્ટ નવી વ્યક્તિ એમાં કંઈક નંતુ ઉમેરે છે. આમ લાટીઓ જોડાતી જાય છે, રચાતી જાય છે અને ગવાતાં ગવાતાં દઢ બનતી જાય છે ને ફેલાતી પણ જાય છે. જરૂરી નથી કે કાલાં ફોલતી બહેનો રૂક્પાસ-નાદલાંની જ વાત કરતી હોય... એ પોતાની બીજી લાગણીઓએ ગતી હોય; અંતે તો એ આખી અભિવ્યક્તિ એ જૂથની સંસ્કૃતિનો પરિચય જ આપે છે. જેમકે આ ગીતોના સંગ્રહક-સંશોધક બહેનને ભાલભારની નિદંશ કરતી બહેનો દ્વારા ગવાતું એક વિશિષ્ટ ગીત પણ સાંપતેલું – જેમાં જાન જોડવાની વાત છે ! એક છેરે નીંદવાનું શરૂ કર્ય ત્યારે પહેલી લાટી જોડાઈ હતી – પછી એક પછી એક લાટીઓ જોડાતી ગઈ ને હોળ પૂરી થઈ. આખું ખેતર નીંદાઈ ગયું ને પેલી બાજુ મજાનું ગીત પણ તૈયાર થઈ ગયું ! – તો આવી હોય છે 'લોકસાહિત્યના સર્જનની પ્રક્રિયા'.

સામે પણે આપણો સમાજ જેને સાહિત્ય કહે છે તેમાં માત્ર વ્યક્તિગત શક્તિઓનું જ પરિણામ હોય છે. વિચાર, વલણો, ભાષા વગેરે વ્યક્તિગત સ્તરે જ અભિવ્યક્ત થતાં હોય છે. જોકે સાહિત્યકાર વધુ વિશાળ દર્શિ ધરાવતાં હોય તો એનું સર્જન બીજાંઓની લાગણીનો પઢધો પણ પાડી શકે અને બીજાંઓને માર્ગદર્શન પણ આપી શકે. આનંદ પણ આપી શકે – આધાત ને દુઃખથી હચમચાવી પણ શકે અને વિચાર કરતાં પણ કરી શકે. જોકે આવું સર્વવ્યાપી ને સર્વ સ્પર્શ સાહિત્ય સહેલું નથી અને ખાસ સાંપદું પણ નથી. તદ્દુરાંત મહત્વનો મુદ્રો એ પણ છે કે વ્યક્તિગત સાહિત્યના સર્જનો પોતાની વ્યક્તિગત શક્તિ, પ્રક્રિયાને ખૂબ મહત્વ આપતાં હોય છે અને સદીઓથી એમના જેવાઓ દ્વારા વ્યક્તિગત સર્જનને ઊચા સ્થાને લોકસાહિત્ય વિશિષ્ટ અગત્ય ધરાવે છે બાકી તો પેલા કહેવાતા સાહિત્યકારોએ એને ગમાર-ગમારિયાનું, 'લોકવરણનું', 'હલ્લં' અથવા તો ગરબારિયુ મૌખિક 'ગાણું' કહીને એક ચોક્કસ દર્શિથી જુઝે છે. જેવેરંદ મેઘાણી જેવા સંશોધકે એને દરજીને અપાવવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે છતાં આપણી સંસ્કૃતિની કારણે એક રીતે જોઈએ તો પેલું વ્યક્તિગત – શિષ્ટ-સાહિત્ય સમા છે જ રહ્યાં છે.

વિચિત્ર વિશિષ્ટતા તો એ છે કે આમ સામસામે હોવા છતાં પરસ્પરની અસરો પણ એકબીજોએ ઘણી નીલી છે. ભાષાસાહિત્યમાં તો ખાસ ! ઠેઠ વેદકણથી માંડીને આજના છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના અનુ-આધુનિક સાહિત્ય સુધી શિષ્ટ સાહિત્ય લોકસાહિત્યના વલણો – તરાહે અને વેવિધને અપનાવતું આવ્યું છે. આપણી સમૂહ લોકબોલીઓ આપણા શબ્દકોશોને વધુ સમૃદ્ધ કરે છે અને લોકણો શિષ્ટ સંગીતને જીવંતતાનો સ્પર્શ આપે છે. આવું તો કંઈકલુંયે તારવી બતાવાય.

પરંતુ અલબત્ત, આપણે અહીં લોકસાહિત્ય વિશે વાત કરવા નથી બેઠાં, પણ આપણા અભ્યાસની સામગ્રી છે લોકગીતો અને તે પણ, આપણી

સમાજવ્યવસ્થાના છેક છેવાડાના સમાજ - વણકર સમાજની બહેનો છે. એક તો આપણા ઊંચનીંથાના ભેદબાવમાં સદી રહેલા સમાજનો છેવાડાનો ભાગ હોવું અને એમાંથી તે સ્ત્રી હોવુ - એ ખરેખર એક વિશિષ્ટ બાબત છે. કેમ કે દલિતોમાંથી દલિત છે સ્ત્રી ! આ ઉપરાંત, ભાવ વિસ્તાર પોતે પણ એક ખાસ ભૌગોળિક ખાસિયત ધરાવે છે. ચુજરાતમાં 'નપાણિયો ભાવ' - 'આરો પાટ' - પછાત - 'ઉજ્જાડ' - દુકાણિયો દેશ એટલે ભાવ પ્રદેશ કુદરતી સંસાધનોની રીતે વંચિત પ્રદેશ અને રાજકીય - સામાજિક રીતે પણ શોચિત પ્રદેશ. વરસાદનો સતત અભાવ, ખરાબ - ખારી જમીન, ભાંભળાં, આણાં પાણી અને અસહ્ય ગરીબી. વારંવાર દુકાણની પરિસ્થિતિને કારણે લગભગ નિયમિત રીતે થતાં સ્થળાંતર, ખાલી બેંકર ગામડાં, સગવડો અને જરૂરિયાતોથી વંચિત પ્રજા, શિક્ષણવિહોષણ યુવાનો ને બાળકો... અને જાણો બધાંયનો ભાર વેંબારતી હોય એવી બહેનો. આ છે આપણી કઠીર વાસ્તવિકતા અને એ વાસ્તવિકતા વચ્ચે જીવે છે આપણી આ બહેનો; જેમની પાસેથી આપણે આ ગીતો મેળવ્યાં છે અને જે ગીતોનો અભ્યાસ કરવા આપણે બેઠાં છીએ.

આ બહેનો જાણો આ ગીતો દ્વારા જીવી રહી છે - ટકી રહી છે. એમના અથાક પરિશ્રમમાં વિસામા જેવાં છે આ ગીતો - એમની નિરસ ઘરેફલય હિન્દ્યાયમાં આનંદના હુવારા જેવાં છે આ ગીતો. રિવાજો અને રૂઢિઓની ગુંગળામણ વચ્ચે સંવેદનાની સરવાડી જેવાં છે આ ગીતો. પરંપરાની પકડ વચ્ચેય મુક્તિના નાના અંકુરણો ફૂટે છે આ ગીતોમાં અને આપી જિંદગી દબાશ હેઠળ જીવતાં-જીવતાં, જે કાઈ કરી નથી શકાતું - મોં ખોલી નથી શકાતું તે હસ્તાંરમતા - રડતાંગતાં કહી દેવાય છે આ ગીતોમાં... એટલે સ્તો આ ગીતોને આપણે લોકસંસ્કૃતિના ગઢકિલ્લાની 'ખારીઓ' કહીએ છીએ !

આમ તો લોકસાહિત્યમાં બીજા અનેક પ્રકારો છે પણ ગીતો એક અત્યંત પ્રચિનત અને લોકપ્રચિનત પ્રકાર છે. વળી આપણે આગળ, ભૂમિકામાં જોયું તેમ, સ્ત્રીઓના સમગ્ર જીવન સાથે વણાઈ ગયેલો સાહિત્ય પ્રકાર છે. જગ્વાય છે. સંભળાય છે. છૂટથી ફેરફાર કરાય છે. મોકળામને નવું નવું ઉમેરાય છે અને દૂર દૂર સુધી ફેલાય છે એવો પ્રકાર છે. અને કદાચ એટલે જ ગીતો ટકી જાય છે... સદીઓ સુધીઓ; કાળના આપણાની સામે અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનોની વચ્ચે પણ. હા, ગીતો એક એવો પ્રકાર છે કે નાટક, સિનેમા, ટી.વી. જેમાં મનોરંજનના ધોઘમાર મારા સામેય ટકે છે - બલકે, એ મનોરંજનાં સાધનોને, આજે એકવીસમી સદીમાં પણ ગીતો - ને એમાંથી લોકધૂનો ઉપર આધારિત ગીતોનો સહારો દેવો પડે છે... કેમ કે ગીતો લોકજીવનનું સતત ધબકતું, જીવત અંગ છે. આપણી બહેનો પણ આ બધા પરિવર્તનોની સામે અને સાથે સાથે - ગીતો દ્વારા સમાજમાં પોતાની ચોક્કસ ભૂમિકા ભજવી રહી છે; અથવા તો એમ કહેવાય કે આ પિતૃસત્તાક પુરુષપ્રધાન સમાજવ્યવસ્થાને એને જે ભૂમિકાઓ ભજવવાનું સદીઓથી સોંયું છે તે ભજવતાં ભજવતો પણ, પોતાની અસહ વાત કહેવા એણે આ ગીતોને સાધન બનાવ્યાં છે - માધ્યમ બનાવ્યાં છે. પોતાના અધિકાર માટે સંધર્ષના હથિયાર બનાવ્યાં છે. આ 'લડાઈ' કેવી રીતે ચાલે છે એનો આપણો

અભ્યાસ કરીશું.

જોકે એવું નથી કે ગીતો હેઠેશાં લડવા માટે જ ગવાય છે ! સ્ત્રીઓને આ સમાજમાં ટકવું હોય - સ્થાન મેળવવું હોય અને એ સ્થાન ટકાવવા તો કઈક યુક્તિઓ કરવી પડે છે. માત્ર સામી છાતીએ લડવાથી વાત ન બને; કદીક ગેરિલા યુદ્ધની જેમ છુપાઈને છાપો મારવો પડે, કદીક જસૂસની માફક અંદર ઘૂસીને - ભણી જઈને પછી પોત પ્રકાશવું પડે તો કદીક સમાધાનની સર્ફેટ જંડી ફરકાવી, સામસામે બેસીને ચર્ચા કરવી પડે; ના છૂટકે જ નીચી મૂંડીએ શરણાગતિ સ્વીકારવાનો વારો આવે ત્યારે પણ પોતાનું અસ્તિત્વ તો ટકાવી રાખવું પડે. આ અને આવી અનેક વ્યૂહ-રચનાઓ લઈને આવે છે આ ગીતો.

ગીતોની આ બધી ભૂમિકા તરફ જતાં પહેલાં, આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે આ ગીતો કઈ ભોયમાં ઊગ્યા છે ન કેવી આબોહવામાં ઊછ્યા છે?... તો એ છે આપણી સદીઓ જૂની પિતૃપ્રધાન, સામંતી મૂલ્યોવાળી, શોપણમૂલક સમાજવ્યવસ્થા - આ સમાજવ્યવસ્થાની ખાસિયતો ખપ પૂરતી જાણી બેવી જરૂરી બને છે. પિતૃપ્રધાન વ્યવસ્થા કહીએ ત્યારે જ્ઞાતિ-કુટુંબ-ગામ-પ્રકાર બધાંનો સમાવેશ થાય. સાથે વ્યવસ્થા કહીએ ત્યારે જ્ઞાતિ-કુટુંબ-ગામ-પ્રકાર બધાંનો સમાવેશ થાય. સાથે ધર્મસંસ્થા, શિક્ષણ પ્રથા અને સમૂહમાધ્યમો પણ એ વ્યવસ્થાના ભાગરૂપે જ કામ કરતાં જણાય. આ બધું એકત્ર થઈને જ પેલી પિતૃપ્રધાન વ્યવસ્થા રચાય છે... તો આગામી પ્રકરણમાં આપણે સદીઓથી બદલાતી રહેતી રાજકીય-અર્થિક-સામાજિક પરંપરામાં પડેલાં પિતૃપ્રધાન વલણો-વિચારોનો ટૂંકો પરિચય મેળવીશું.

૩૨ પેદા કરવામાં આવે છે. જેથી સ્ત્રીઓ કુટુંબના કલ્યાણ સિવાય બીજું વિચારી જ ના શકે. સ્થળ રીતે અને સૂક્ષ્મપણે; ઉભરાની બહાર નીકળતાં એ અસલામતી અનુભવે છે ને પરિણામે કુટુંબસંસ્થા સ્ત્રીનું પોષણ કરવાને બદલે શોષણ કરે છે; વિકાસ કરવાને બદલે ગુંગળામણ ઊભી કરે છે.

આવું હોવા છતાં, ઉધારે છોગ સ્ત્રીઓ આ ગુંગળામણનો વિરોધ ભાગ્યે જ કરે છે. શિષ્ટ સાહિત્યમાં તો એને ભાગ્યે જ તક મળે છે પણ લોકસાહિત્યમાં એ ભાગ્યે જ પોતાની 'સાચી' વાત રજૂ કરે છે. મોટેભાગે એ પરંપરાગત મૂલ્યોને જ ગાતી રહે છે. આવું કેમ થતું હોય? અથવા તો એ ગુંગળામણમાંથી મુજિત્ત મેળવવા એ ક્યા 'રસ્તા' વે છે? કઈ 'યુઝિસ'ાં વાપરે છે? એવો પ્રશ્ન આપણને અચૂક થાય.

ભાલ પ્રદેશની વશકર બહેનો પાસેથી મળેલાં આ ગીતોમાં આપણે જોઈએ કે કુટુંબબ્યવસ્થા અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે, કેવું આદાનપ્રદાન છે, ક્યા મૂલ્યો બહાર આવે છે અને એથી સ્ત્રીઓનું કેવું ચિત્ર સામે આવે છે.

કુટુંબજીવનમાં 'દીકરી'

કુટુંબમાં સ્ત્રીને વિવિધ, પરંપરાગત ભૂમિકાઓ સૌંપવામાં આવી છે. 'ભૂમિકા' એટેલે (૧) જમીન - ભોય, ઊભા રહેવાનું - કામ કરવાનું ક્ષેત્ર અને 'ભૂમિકા'નો બીજો અર્થ છે : (૨) પાત્ર - ભજવણી, 'રોલ'! સમાજમાં સ્ત્રીઓના સંદર્ભે આ બને અર્થ બરોબર બંધબેસ્તા આવે છે. થોડુંક ઊલટાવીને એમ કહી શકાય કે, પરંપરાગત રીતે - સ્ત્રીને મળેલી - સૌંપવામાં આવેલી ભૂમિકા મુજબ તે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર સંભળે છે. કામ કરતી રહે છે.

સમાજમાં સ્ત્રીને એક વ્યક્તિ તરીકે, સ્વતંત્ર-સ્વાયત્ત (સ્વાધારિત, પગભર) સંપૂર્ણ એકમ તરીકે જોવામાં નથી આવતી. સ્ત્રીની ઓપણ હમેશાં પુરુષ ઉપર આધારિત છે : ફ્લાણા જાઈની દીકરી - ઢીકણાબાઈની પત્ની - અમુકની બહેન ને અમુકની બા ! ઘડી વાર તો સ્ત્રીનું નામ સુધ્યાં બોલવામાં નથી આવતું - એટલું જ નહીં; ઘણા લોકો એનું સાચ્યું નામ પણ જાણતા નથી હોતા - કુટુંબનાં સભ્યો સુધ્યાં ! અરુણાની બા '(મમ્મી)' કે પછી 'સુરેશની પત્ની' કે 'મીરીસ (શ્રીમતી) પત્ની' અથવા તો પછી 'મોરીબા' 'ભાબી' 'નવી કાકી' 'હાલી કોઈ'ના નામે જ આપે આખું આયખું પૂરું કરી નાંબતી સ્ત્રીઓ આપણી વચ્ચમાં જીવન જીવતી જોવા મળે છે. ટૂંકમાં સ્ત્રી કાયમ 'કોઈની' 'કશુંક' છે એ પોતે 'કાંઈ' નથી અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે સમાજ-સંસ્કૃત-સાહિત્ય ને જાહેર માધ્યમો ગાઈવગાડીને નામહીનતાનો મહિમા કરે છે : 'નામથી નહીં - કામથી જ સ્ત્રીઓ તો સમાજમાં ઓપણાય છે - પૂજાય છે !'

આવી પરિસ્થિતિ હોય તેવા સમાજમાં 'દીકરી' હોવું કે 'છોકરી' થઈને જનમું એ એક ખાસ અર્થ ઘરાવતી ભૂમિકા બની રહે છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના ભેદભાવનાની શરૂઆત ઠેઠ દીકરીના જન્મથી જ, કહો કે તેના જન્મતાં પહેલાં જ થઈ જાય છે. સૂર્યિના સર્જનમાં સ્ત્રી, પુરુષ કરતાં શારીરિક રીતે જૂદી છે તેથી ઊટેરતી કોઈની છે - નબળી છે - અબળા છે, ઓછી બુદ્ધિશાળી ને વધુ લાગણીશીલ છે એવા ભેદભાવ

પ્રકરણ-૩

પિતૃસત્તાક મૂલ્યો અને લોકગીતોનું અર્થધારણ

કુટુંબજીવન :

સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર 'કુટુંબ' જ મનાયું છે. પારંપરિક રીતે આ મૂલ્ય સેંકડો વખોથી આપણાં મનમાં, જીવનમાં, આચરણમાં મજબૂત મૂળીયાં નામીને પણ્યું છે. શ્રમજીવી બહેનો ભવે ને ટાઢનાડકો-વરસાદ વેઠીને ખુલ્લા આકાશ નીચે વૈતરાં કરતી હોય; એમની 'અસલ જગ્યા' તો ઘરની 'અંદર' જ કહેવાય.

આપણાં મૂલ્યોને; આપણા તહેવારો, ઉત્સવો, ઉજવણી, વ્રતો, શિષ્ટે તેમજ લોકસાહિત્ય અને નાટક-સિનેમા-ટી.વી. જેવાં મનોરંજન તેમજ માહિતીલક્ષી જાહેર માધ્યમો વગેરે દ્વારા પોષણ મળતું રહ્યું છે. અંતે કુટુંબસંસ્થા એ સ્ત્રીઓની મુખ્ય 'ક્રમભૂમિ' બની રહી છે.

સાથે સાથે એ પણ નોંધતું જોઈએ કે, સ્ત્રીઓ દ્વારા કુટુંબો રચાય છે, ઘરાય છે, ચાલે છે, ટકે છે છતાં સ્ત્રીની કુટુંબમાં કદર નથી. કદી કદી સાહિત્ય અને બીજા જાહેર માધ્યમો સ્ત્રીનાં વખાણ કરે તો છે પણ એમાં કાં તો અતિશયક્તિ હોય છે કાં તો ઉપરથલું વલણ હોય છે. કાં તો રમૂજ હોય છે કાં તો પોતાને જીવતું રોમેન્ટિક રૂગર્ઝીન ચિત્રણ.

છતાં મોટે ભાગે, સ્ત્રીઓ ત્યાગની ને સહનશીલતાની મૂર્તિ છે. માતૃત્વ અને વાત્સલ્ય એના સૌથી મહત્વના ગુણો છે, એનું જીવન પત્ર-ભાગકો અને બીજાં સાસરિયા માટે જ સરજાયું છે અને બહાર કામ કરતી, પતિથી વધુ અને વધારે સારું કામ કરતી-કમાતી સ્ત્રી કંઈક 'જુનો' કરી નાંખે છે જેથી મનોમન તો પોતે જ પસ્તાય છે - એવું ચિત્ર આ માધ્યમો દ્વારા ઊભું કરવામાં આવે છે. જેથી જાણ્યે-અજાણ્યે પણ પેલી જૂની વાત વરસોવરસ બેવંડાયા કરે છે.

ચિત્રાની અને દુઃખાની વાત તો એ જ છે કે બાકીનો સમાજ જ નહીં; સ્ત્રીઓ પોતે પણ આ મૂલ્યને જ સાચ્યું માનતી થઈ ગઈ છે. ભાંબેલી હોય કે અભાણ હોય કે અલ્યાશીક્ષિત - બધી સ્ત્રીઓ માટે 'ઘર' જ સરવસ્વ છે અને તે સિવાય એ જે કાંઈ કામ કરે, અંગત સિદ્ધ હાંસલ કરે કે અંગત બ્યક્ટિલત્વને ઊંચે લાવવા પ્રયાસો કરે - કલા, કારીગરી તાલીમ લે - તો એ બધું 'નકારું' છે. સ્ત્રીના કુટુંબને તોડનારું છે. પત્રિબાળકોથી ફૂર લઈ જનારું છે એવી નકારાત્મક ભાવના ઊભી કરીને એક જીતનો

પોપતા મૂલ્યથી જોવાની શરૂઆત 'દીકરીના' જન્મ પહેલાં જ થઈ જાય છે એ 'પારકી થાપણ છે', 'જાય છે - દોરો ત્યાં જાય છે', 'પરાયું ધન છે', 'પથરો છે', 'સાપનો ભારો છે', 'હૈયાસંગડી' છે... જેવાં વિધાનો આપણા માનસમાં ઉંડે ઉંડે ઘર ઘાલી ચૂક્યાં છે એટલે જ તો કહેવતો બની ગઈ છે.

દીકરીની / સ્ત્રીની નિયતિ લગ્ન જ છે. લગ્ન અને પછી સાસરામાં વાસ... એમાંથી કોઈ સ્ત્રીનો છુટકારો નથી તેથી તે દુઃખિયારો જીવ છે તેથી જ એનું ઘડતર-ઉછેર-વાળીનું વિચાર પારક ઘરને અનુકૂળ થાય તેમ જ કરવામાં આવે છે. લગ્નસંથા આ વલણને મજબૂત બનાવે છે. વારસાના અવિકારો, કાયદાઓ, પરસનિલ લોજ સ્ત્રીની આ ભૂમિકાને "જેસે થે" રાખવામાં મદદ કરે છે. દહેજ અને કન્યાવિકય જેવા રિવાજોને જન્મ આપે છે. પ્રોત્સાહન આપે છે.

દીકરીના આ ભારતુપ 'અવતારને એટલે જ સમાજ ઈચ્છતો નથી. એક જમાનામાં દૂધ પીતી કરતી હતી એ દીકરીને આજે આધુનિક વિજાનની શોધખોળના દુરઉપયોગથી, ગર્ભમાં જ મારી નાંખવામાં આવે છે. સદીઓ જૂના આ ભેદભાવને કોણ પહુંચારશે? કદાચ આપણી ભાવની બહેનો?

હ.... આપણને મળેલાં આ ગીતોમાં એક ગીત એવું છે જેમાં કોઈ પણ જાતના · હંકપિછોડા / વિના સ્ત્રીઓ ગાઈ નાંખે છે કે-

"દીકરો જન્મે ત્યારે દેવળ કહેવાય,
દીકરી જન્મે ત્યારે પથ્યર કહેવાય,
ઓછાં સે માન - ઈના ઓછાં સે માન" (ગીત-૧)

સમાજની આ કડવી ને વરવી વાસ્તવિકતા વિશે આ બહેનો કોઈ પણ પ્રકારના ખચકાટ વગર પેટ ઠાલવી ટે છે. એમણે પસંદ કરેલાં રૂપકો જુઓ : 'દીકરો દેવળ... દીકરી પથ્યર' અહીં માત્ર પેલી કહેવતનું પુનરુચ્ચારણ નથી, કદાચ પેલા ઊચા દેવળના પાયામાં પુરાયેલા પથ્યર તરફ ઈશારો છે કે શું? પુરુષના છુવનમાં સ્ત્રીના સ્થાન વિશે આડકતરો ઉલ્લેખ તો નથી ને?

મુખદાથી આગળ વધીએ તો આવે છે કે બહુ મહારવની વાત - દશ વર્ષની દીકરી ભણીગણીને હોશિયાર બની. આ વિશ્વાસ બાબત છે - દીકરી છે - ભાણતી દીકરી છે. હોશિયાર દીકરી છે. સાધારણ રીતે ભેદભાવમૂલક ઉછેરમાં દીકરીને ભણીવાની તક ભાગ્યે ઠ મળે છે, પણ અહીં તો ભણીગણીને હોશિયાર બનેલી દશ વર્ષની દીકરીની વાત છે - આશાસ્પદ અને પગમર થવાની તૈયારી બતાવતી પરિસ્થિતિની વાત છે - પણ એક બીજી આશાંકા પણ જન્મે છે : સાધારણ સંજોગોમાં દશેક વર્ષની થાય, એટલે દીકરી માની ટેકશલાડકી થઈ જાય - હાથવાટકી થઈ જાય. નાંખાં ભાંડુઓ ઉછેરવાનાં, ઢોરો ચરાવવાનાં, ઘરનાં નાનાં-મોટાં કામ કરવાની જવાબદારી પણ એને માથે આવતી થાય. આવે વખતે ભણીગણીને હોશિયાર થતી - દશ વર્ષની દીકરીનું શિક્ષણ ક્યારેક - ના - મોટેભાગ - અટકાવી દેવામાં આવતું હોય છે. આ ગીતમાં ખુલ્લે ખુલ્લું તો નથી કહેવાયું પણ ક્યાંક આવી આકંક્ષા તો

ઉંડ જ છે કે દશ વર્ષની થયેલી આ હોશિયાર દીકરીનું 'ભાવિ શું? અહીં માત્ર દલિત દીકરીની વાત નથી... ને તરત આગળ વધે છે. ગીત 'સોળ વરસની સુંદરી બની' એમાં એનાં બાપની ચિંતા વધી! કેવી વેધક છે આ વાસ્તવિકતા? કહેવતું શિષ્ટ સાહિત્ય હોત કે ચીલાચાલુ ફિલ્મી ગીત હોત તો સોળ વર્ષની સુંદરીની સુંદરતાનાં વર્ણન હોત - એનાં નખરો અને એના કોડ અરમાનની રંગીન વાતો હોત - પણ આ તો છે દલિત સમાજની દીકરીનું ગીત : એ તો ઉકરી - દહાડે ન વધે એટલી રાતે વધે - ને રાતે ના વધે એટલી દહાડે વધે - ને વધે એટલે એને સાચવવી ભારે! એણે કાઈ ગઢમાં પુરાઈ નથી રહેવાનું! ઉભા વગે જતાં, મજૂરીએ જતાં, કૂવે તળાવે જતાં પુરુષની - ને ખાસ તો ગામના કહેવાતા ઉજીવિયાત - માથાભારે પુરુષની ગંધી નજરથી બચતાં રહેવાનું છે. આવી દીકરી સોળ વરસની થાય ત્યારે મા-બાપને ચિંતા સિવાય બીજું શું થાય? ને એટલે જ એની જવાબદારીમાંથી જાણે છૂટવાની ઉત્તાવળ ન કરતા હોત... તેમ બીજી એક ચિંતા સેવવા લાગી જાય - કેવું ઘર શોધશું ને કેવો વર મળશે અમારી દીકરીને? દીકરીને તો છેવટે પારકી જ કરવાની ને? અને એટલે જ ગીતમાં કહે છે કે... ગાય જીવી દીકરી, દોરે ત્યાં જાય... ચોધાર રહતી માત્રાનો સંસાર સુનો થઈ જાય પણ કરે શું? પરંપરાની મારી એ પણ દીકરીનાં લગ્ન ટાણે સાકર વહેચતી હોય. દીકરીનાં લગ્નના અવસરે તો આંસુ સારવા સિવાય એ કંઈ કરી શકતી નથી! આ ભેદભાવ તદ્દન વાસ્તવિક છે, એટલું જ નહીં પણ જમાના જૂનો પણ છે. વારંવાર બેવડાતી-ગવાતી ધૂંબ પંક્તિઓ - 'ઓછાં છે માન' શું સુચ્યવે છે? દીકરીની દશા ઉપર આમ રોઈને બેસી રહેવાનું છે? ગીત વાગે આ બુંદા ભેદભાવને જરાક ઉજાગર કરીને નાચી મૂંગીએ વેઠાં જ રહેવાનું કે પછી... ?

જેક અનુભવી કે અભ્યાસીની દાચિ તરત જ પારખી શકે એવી બાબત એ છે કે આ ગીત ચોક્કસ 'જૂનું' નથી જ ! પરંપરાગત રીતે ચાલતાં બીબાંઢળ ગીતો કરતાં શરૂથી જ જૂનું પડી જાય છે. આ કદાચ આધુનિકસંપ્રાત લોકગીત છે જ્યારે દીકરી-દીકરી વચ્ચેના ભેદભાવને ચોક્કસ રીતે ન્યાયઅન્યાય ભેળવવાની રીતે જોવાની દાચિ ખૂલવા મંડી છે એવા સમયમાં રચાયેલું ગીત છે. ગવાનું થયું છે એ બતાવે છે ક્યાંક આ ભેદભાવ સામે આખાનોલી થઈને આ બહેનો પોતાનો અણગમો બ્યક્ટ કરતી તો થઈ જ છે. 'માન' જીવી ભાવના ઉપર સ્ત્રીઓ ભાર મૂકી થઈ છે. એ 'માન'ની ચિંતા કરતી થઈ છે. ઓછા મળતાં માન સામે સવાલ કરતી થઈ છે. આ એક સાહસ છે - મોટું પરાકર ના કહીએ છાતાંયે, ક્રોંબુલિક-સામાજિક માળખાની ચુસ્ત જરતા સામે પોતાનો અણગમો રણું કરી શકવાનું સાહસ છે. આજે બહેનો આટલો વિરોધ પ્રગત કરતી થઈ છે તો આવતીકાલે... પરમ દિવસે આ વિરોધ વિદોહ બની શકે એવી આશા રાખવી કઈ બહુ વધારે પડતી અપેક્ષા નહિ કહેવાય!

આ જુઓ તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી લાગતી આ કરી ખરેખર દાઢ માંગી લે તેવી છે. કેમ કે ભેદભાવમૂલક આ જડ સમાજબ્યવસ્થામાં પોતે પોતાની વાત કરવી સહેલી નથી.

આ ભેદભાવ આપણા હારોહડમાં કેવો ઓગળી ગયો છે - વ્યાપી ગયો છે એની સાબિતી એક બીજું ગીત આપે છે. (ગીત-૨) આમ તો ફટાણાંદુપે ગવાયેલું આ ગીત છે.

‘હસાબેન દૂધના સવાઈ રે
પાડો દોવા જાય’

કોઈ શહેરી મહેમાન કદાચ વેવાણના સવાદિયાપણાની ડેકડી ઉડાતું ગીત છે પણ એ ભૂલવા જેવું નથી કે ડેકડી એક સ્ત્રીની ઉંડે છે – ને મશકરીને પાત્ર એનું સવાદિયાપણું. ગાનારી બહેનો કયું નકારાત્મક મૂલ્ય પુનઃસ્થાપિત કરે છે, તે પકડાય છે? સ્ત્રીને તે વળી સ્વાદ કેવા? તે પછી અસ્ત્રીની તો જાત જ ભૂખાવળી – આપણે દીકરા-દીકરીના ઉછેર વચ્ચેના ભેદની વાત કરતાં હતાં ને? તો એ માત્ર હેંડા ને જહેબી જેટલો સીધોસાદો નથી હોતો કે! ભણવાની-રમવાની – આગળ કારકિર્દી કરવાની તકો પૂરતા જ સીમિત હોતા નથી! આપણે ત્યાં તો છીકરા-છીકરીના ભાણામાં દૂધ-દીનો તફાવત થતો હોય છે – ગરીબના ઘરમાં તો શાક ને ગોળનાંથી દીકરીને સંસા! દીકરી તો કંકોડાની વેલ! એને વધતા વાર લાગે? અરે, ધાવણ સુધ્યાં દીકરીને ઓછું ને દીકરાને વધારે – આવા સમાજમાં દીકરી. જીબ સવાદિયણ હોય તે કેમ પોસાય? એમાંથી દૂધના અભળખા પણ હોય તેણે તો પાડો દોહવા જેવો જ અશક્ય – ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવો પડે! મજાક જેવું લાગે પણ ચાગળું દૂધ માટે મા-બાપ-બાઈના ઢીકા-ઘણ્ણા-ચુંટિયા જાતી છીકરીની અસલ હાલતનો જરાક વિચાર કરી જુઓ જોઈએ! અને આ કંઈ આજની વાત નથી! પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. આપણે પ્રત-ઉપવાસ વિશે ક્યારેય આ રીતે વિચાર કર્યો છે? કેટલાક પુરુષ પ્રધાન દાસ્તિકોણથી થયેલા અભ્યાસોમાં ‘સસરો દેઝો સાવદિયો’ જેવાં લોકગીતોનું અર્થઘટન એવી રીતે થયું છે કે છીકરીઓની જીબ મોટી, બોલ્યે બંધ નહીં, ખાવામાં ભૂખાળ તેથી જીબ-મોહું બંધ નહીં. આ જીબ અને ભૂખને નાથવા માટે પરંપરાએ ધાર્મિક ત્રસ્તોનું પ્રયોજન કર્યું જે ભાવિ સંસાર માટે તેના સંસ્કાર ઘરે છે. ભૂખ અને જીબ પર લગામ આવે તેથી રંધતા ચાટવા-ચાવવાનું બંધ થાય અને જીબનો લવલવાટ ઓછો થાય! (ખોડિદાસ પરમાર – લોકસાહિત્યમાં કન્યાઠેણવણી – પ્રકરણ ૬ – ૮૮) છે ને બાલિધારી! હકીકતે આપણે જાણીએ છીએ કે ઘરમાં સૌથી છેલ્લી જેમે સ્ત્રી-ઘરની વહુવારુ! મીઠાઈ-પકવાન-શાકપાન વધે તો જ વહુને પહોંચે. વહુને ભાગો રાહું વાસી વધારાનું! આવી સ્થિતિમાં બેશ્વરોસી સ્ત્રી કદીક હંડલું ખોલીને ચાટીચાખી લે એને ગુનો કહીશું? પણ બેર આ તો પારંપરિક પુરુષસત્તા-પ્રધાન અર્થઘટન હતું! આપણે મુદ્દાની વાત કહીએ તો જે સમાજબ્યવસ્થામાં ધાવણથી માંડીને ખાંપણ સુધી સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ થતી હોય ત્યાં બહેન દૂધનો સ્વાદ રાજે તે કંઈ રીતે ચલાવી લેવાય? ને હા સાસુના ‘સ્વાહાને ‘ભૂખાળવાપણું’ કહેવાય પણ સસરા ભૂખવળા હોય તો ‘સવાદિયા’ કહેવાય!

આ ટૂંકું નાનું – કંઈક અભદ અને હાસ્યાસ્યદ લાગતું ગીત ઊડા ઉત્તરીએ તો ઘણું કહી જાય તેવું છે. પણ મજા(!)ની વાત એ છે કે સ્ત્રીઓ જ આ દૂધના સવાદી ‘વેવાણા’ની મજાક કરે છે! વેવાઈપક સામેવાળાનો ખરો : પણ ‘વેવાણા’ આખર સ્ત્રી છે એ સ્ત્રીઓથી તો કેમ લુલાય? આવાં વલણને કેમ કરીને રોકશું?

‘ફિયાણા’ વિશે વધુ વાત તો કરીશું લગ્નગીતો વખતે. અહીં જે મુદ્દો હતો તે દીકરી – સ્ત્રીના ઉછેરમાં અને દીકરા પુરુષના ઉછેરમાં થતા બેઠભાવને કારણે જે વલણો આપણી વચ્ચે ‘ઘર’ કરી જાય છે તેનો. આવાં વલણો કેવી. નાની ને તુચ્છ દેખાતી બાબતથી શરૂ થતા હોય છે ને છેવટે ક્યાં જઈને અટકતાં હોય છે?

સ્ત્રીજીવનની વિવિધ ભૂમિકાઓમાં આપણે સૌથી પ્રથમ ‘દીકરી’ વિશે વાત શરૂ કરી છે. આ દીકરી માંડ માંડ ઊછરી જાય એટલે એ પણ ‘નાનકડી સ્ત્રી’ બનવા લાગે છે. હજુ તો સારા ચાર-પાંચ વરસની થઈ ના થઈને માને કામ કરાવતી થઈ જાય છે. નાનાં ભાડુઓને રમાઉવાં, અમના ધોડિયાની દોરી તાણવી, એમને કેઢમાં તેડીને ફેરવવાં ને માને બાકીનું કામ કરવા દેવું. સીમમાં ઢોર ચારવા જવું. છાણાં વિશ્વાવવાં, ઈંધણાં એકઠાં કરવાં, ચાર એકઠી કરવી, નાના-નાના પૂળા બાંધવા, લણણી કરાવવી... કેટલાં કામ કરે છે આ દીકરી? જોકે એવું પણ નથી કે એને બાળપણ માણાવા નથી મળતું, ગીત, રમતો-રમતંગીતો, ઊખણાં, જોડકણાંની રમજાટ વચ્ચે એની બાપોર પસાર થતી હોય છે. ગોરમા ને શંકર-પારવતી ક્રત વખતે ઉપવાસની સાથે સાથે દેદો ફૂટવો ને ગોરમાનાં ગીતો ગાવાની લ્હાણ પણ એ ઊજવતી જ હોય છે. ઘરકામ-રમતો અને ગીતોમાં એનું બાળપણ વીતે છે ને સાચેસાચે એને ભાવિ ગૃહિણી થવાના પાઈ ભણવવામાં આવે છે. બાળપણથી જ સારો વર ને સારું ઘરનાં સપનાં જોતી દીકરી ‘લગન’ વિશે વિચારતી તો ક્યારનીય થઈ ગઈ હોય છે.

લગનગીતોમાં કુંવારી કન્યાના કોડ :

પણ એના લગન વિશેનાં શમણાંની વાત કરતાં પહેલાં, ભાલભારા વિસ્તારના લગનસરા વિશે થોડી પૂર્વભૂમિકા જોઈ લઈએ. આ પ્રસંગ અને તેની માનસિકતા વિશે માંડળી કરીને, જોઈએ લગનગીતોમાં ‘દીકરી’ની ભૂમિકા.

સવારથી માંતી સાંજ સુધીનાં કામના અનંત ઢસરડા, ઘર-ઝેતરસંદોરાં ને છોરાની પળોજણ, વર ને સાસરિયાની મરજની સાચ્યવણી અને ખૂટતાં જતાં જારબાજરી, ધી-તેલ, ઈંધણ પાણીની સતતની ફિકર ચિંતાના, રણમાં મીઠી વીરી રમો આવે છે લગનગાળો.

એ વેળાએ, નવાં સગાં-વહેવાઈની આગતાસ્વાગતા, આર્થિક લેવડ-ફેવડ, પ્રસંગ રૂગેંગે પાર પાડવાની જવાબદારી અને દીકરી વળાવવાની કપરી વેળા કે પછી નવી વહુને વધાવવાની ઈતેજારી જેવાં અનેકવિધ ભાવ-લાગડીઓ વચ્ચે રૂમજૂમતી, અટવાતી સ્ત્રીઓ સૌથી વધુ રાહ જોતી. હશે કદાચ લગનટાણાંના ગીતો ગાવાની!

કડોતરી લગવાથી માંરીને, ગણપતિ સ્થાપન – માટલી આપવી – પોડી ચોળવી, જાન ઉઘલાવવી – જાન પોંખવી – કન્યા પદ્ધરાવવી – હસ્તમેળાપ – મંગળફેરા – ચોરી – વર-વહુ પોંખવા – કન્યાવિદાય જેવી અનેકવિધ અને અટપટી, વિધિઓની વચ્ચે આપણી બહેનો પોતાનો ખાસ સમય કાઢી વે છે – ગીત ગાવાનો, લગભગ દરેક દરેક વિધિ માટે ગીત છે અને વિધિ ચાલતી હોય તેની સાથે સાથે ગાવા. ઉપરાંત, બહેનો સાથે બેઠી હોય ત્યારે ગાયા કરતી હોય છે, જેમકે

કન્યાના શાંગાર ચાલતા હોય, વરકન્યાને પીડી ચોળતી હોય, પેલી બાજુ ગોરમહારાજ અટપટી વિવિધો કરાવી રહ્યા હોય કે વડીલ પુરુષો લેવડ-દેવડની વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યા હોય... આપણી બહેનો ભેગી થઈને ગાત્રી હોય છે. આવે વખતે વિધિનાં ગીત સિવાય પણ સ્ત્રીઓની ભાવનાનાં, ખાસ કરીને પરણનાર કન્યાના છના કોડનાં ગીતો ગવાતાં હોય છે. અહીં એક મુદ્દો ખાસ આંખે ઊરીને બાજે છે : દીકરીના આ કોડ બે પ્રકારના હોય છે : (૧) સુંદર વસ્ત્રો, ઘરેણાં સજવાનાં, જે મોટેભાગે શક્ય નથી તેવી સમૃદ્ધિમાં મહાલવાના કોડ અને (૨) મનમાનીતો, રૂડેરૂપાળો, ડેટભયો પતિ મેળવવાના.

આ બંને 'કોડ' દેખીતી રીતે સ્ત્રીની સ્વ-ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિ છે. વ્યક્તિગત જંખના કે મનોકામના છે. પોતાની વાસ્તવિકતાને વખોડીને ઉપરખટ જઈને કરેલી મનોકામના છે. કેમ કે સ્ત્રીઓની... ને ખાસ કરીને આપણી ભાવભારા વિસ્તારની સ્ત્રીઓની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એ છે કે માટે ભાગે એ લોકો અછત, ગરીબી કે જેંચતાણની અવસ્થામાં જીવતી હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષ બંને રાત-દહાડો તનતોડ મહેનત મજૂરી કરે ત્યારે કુટુંબનો બે ટંકનો રોટલો નીકળતો હોય છે. નાની મોરી નોકરી કરનારે માટે પણ વારતહેવારે કે સારા-માઠા પ્રસંગે રોજિંદા ખર્ચ કરતા વધારાનું ખર્ચ કરવાનું હોઈ દેવાં કરવા વેળા આવતી હોય છે. આમ, માંડ બે છેડા ભેગા કરી શકતી બહેનો જ્યારે રાજરાણી જેવી સમૃદ્ધિ કલ્યાન કરે એને શું કહીશું ? ગુલાબી સ્વખાના ? અતિશયોક્તિ ? કે પછી પલાયનવૃત્તિ ?

કોઈ પણ તારણ પર આવતાં પહેલાં, એમના પોતાના જ શબ્દો પર નજર નાખી જોઈએ : (ગીત-૩)

“લીલા પીળા મારા જરી બેનના હાથ
રૂપાણા હથોમાં બંગડી શોભે કે રંગી મારા રાજ !
લીલાં પીળાં મારા વહુલિયાનાં પાંદ
રૂપાણાં પાંદુમાં વડલો ફાલ્યો કે રંગી મારા રાજ !”

અને પછી જેમ રૂપાણા પાંદ - લીલાં પીળાં પાંદમાં વડલાના જાડની શોભા વધતી જાય છે, એમ કન્યાના રૂપાણા હાથ, પગ, ડેક વગરે અંગોપાંગમાં શોભી ઉકે છે. કન્યા જાણો લીલું-પીળું વૃક્ષ છે. હર્યુભર્યુ સુંદર, મીઠી-શીતળ છાયા આપતું વૃક્ષ. પિયરમાં ટાઢક અને શાંતિ આપતું વૃક્ષ, મા-બાપની આંખની ટાઢક સમું વૃક્ષ અને એનાં એક એક અંગે શોભતા શાંગારનું સાંદુ, સરળ નિરૂપણ છે. અહીં મિથ્યા ઠઠ-આરંબર નથી. રૂપક જ કેવું મજાનું - થોડુંક અસાધારણ છે ! આમ તો દીકરી-સ્ત્રી વેલ જેવી નાની-નાજુક હોય, કોઈના ટેકે વળગેવી લાગે પણ અહીં તો દીકરી સ્વયં વડલો ! અતિશયોક્તિ, પણ એનો અર્થ સાંભળનારે ક્યાં સુધી પહોંચાડે છે !

હવે વિચારો કે રૂપક/ઉપમાઓની ભરમારની વચ્ચેથી પણ કેવું નાજું રૂપક નીકળી શકે છે ? શાંગારની વાત તો સામાન્ય છે પણ દીકરીની વડલા સાથેની સરખામણી. આડકતરી રીતે કેવું અવનવું કહી જાય છે ? ગીતોમાં નવી વાત, મુક્ત

આબોહવાની લેરખી આમ ક્યારેક ક્યારેક સ્પર્શી જાય છે ત્યારે ખરે જ, કહી શકતું કે આવાં ગીતો સ્ત્રીઓની રણિયામણી કલ્યાનસૃષ્ટિનો પરિસ્થિત કરાતી હેઠાં (ગીત-૩)

પણ ક્યારેક કન્યા એવી આકાશી કૂલદાં મંગાવવા જેવી જંખના કરતી જોવા મળે છે કે માતાપિતાને માટે આવી આશા પૂરી કરવી અશક્ય ! પણ અહીં ક્યાં ખરેખાત કશું છોઈએ છે ? આ તો અશક્યની કલ્યાન ગાઈ લઈને સંતોષ માશવાની વાત છે. આવાં ગીતો આપણી પ્રજાની અતૃપ્ત સુતૃપ્ત-જંખનાનાં પ્રતીક છે - ભલે તે સભાનપણો ન ગવાતાં હોય, ગાતી વખતે ગાનારાનાં મનમાં આવી કોઈ ઈચ્છા ન હોય ને માત્ર પરંપરાગત સુંદર કલ્યાના આકર્ષણીથી જ એ ગવાતાં હોય ! ઇતાં ઉડે ઉંઘેથી ક્યાંક વડકલ્યા સૂર પણ સંભળાય છે - સમજ શકાય છે. (ગીત-૪)

“મેડીઓ મેલ્યો સોનાનો બાજાઠિયો
મા મારો સોના-રૂપાનો બાજાઠિયો !”

શા માટે મૂક્યો સોનાનો બાજાઠ ? કન્યાનાં ઘરેણાં ચાલાવવા. એક પછી એક ઘરેણું મુકાતું જાય છે પણ સોનાનો બાજાઠ અમૂલ્ય રહે છે. દીકરી પરણાવતાં એનાં મૂલ લેનારી પ્રજાનું આ ગીત છે. કિંમતી દાળનાની સામેય એમની દીકરી અણમોલ પુરવાર થાય છે. એવો કોઈ ઈશારો છે અહીં ? દીકરીની સામે ધન લે છે - લેવું પડે છે - વર્ધોથી લેતા આવ્યા છે એના આછા પસ્તાવાનો કોઈ ભાવ દર્શાવાય છે અહીં ? સોનાના બાજાઠ જેવી મહામૂલી દીકરી, ગમે તે દેતાં પણ દઈએ એવી ગરિમા-સ્વાતિમાનની ભાવના છે અહીં ? ખરે જ, વિશિષ્ટ રૂપક છે દીકરી માટે અને એવો જ લાક્ષણિક અર્થ પકડાય છે એ રૂપકને સમજવા જઈએ તો ! નાનકદું ગીત રિવાજ અને તેની સાથે સંકળાયેલી માનસિકતાની રજૂઆત પણ કરી દે છે તે જોયું ?

સ્ત્રી સમુદ્દ્રાય દીકરીના પેસા લેવાની રૂઢિનો ઉઘાડેછોગ વિરોધ નહીં કરી શકતો હોય પણ તક મળ્યે, આવા રૂપકનો ઉપથોગ કરીને પોતાનો મત પ્રગત કરી દઈ શકે છે.

વસ્ત્ર, અલંકાર, શાંગાર કોરીલી કન્યા અને સારાયે સ્ત્રી સમાજની સાથે સંકળાયેલાં છે. લગનગીઠો હોય અને શાંગારની વાત ન હોય તો એવું ભાગ્યે જ બને ! પણ શાંગાર તોષ લાવે છે, ક્યાંથી લાવે છે એનીય રૂઢ પરંપરા હોય છે. ગીતોમાં આ પરંપરા પ્રગત થાય છે. માહિતી મળે છે ને આવનારી નવી પેઢીઓ દ્વારા એ પરંપરા જળવાતી રહે એવો છૂપો સંદેશ પણ કેર ડેર ગવાતો રહે છે. (ગીત-૫). ભાવભારાના વડકર સમાજનાં વરપક્ષ અને વધૂપક્ષને એકલીજ માટે કંઈ કંઈ શાંગાર લાવવાની પરંપરા હોય છે. હાર, બંગડી, ચૂની, પગના સંકળા વગેરે વરપક્ષ વહુને માટે લાવે. જ્યારે વરમાળા અને કન્યાનું પાનેતર કન્યાના બાપ જ લાવે છે. પણ આ ગીતોમાં માત્ર એટલી માહિતી હોત તો ગીતાનું કંઈ મહાત્ય નહોતું. બે-ત્રણ વિશિષ્ટ બાબતો ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. જેનાથી ગીત આકર્ષક બની જાય છે. (ગીત-૫) ગીતની શરૂઆત છે :

“કૂલેરું ઉત્તરું રે કૂલની વાડીએ...
શૈલેષભાઈ ઉત્તાર્યા રે અંબાની ડાળ...”

વરધોડે આવે છે, ફૂલની વાગીએ ઉતારો રાખ્યો છે. ગમે તેટલું સાધારણ ઘર હોય પણ શાશ્વતારેલો જાનીવાસો, ભપકા ભરેલો માંડવો કુંબની આબરુ રાખવા તૈયાર કરવો જ રહ્યો અને વરચાજા જાણો ઓંબાની ડાળે (હેઠળ) આરામ કરે છે. ઉજાડ પ્રદેશમાં, સામાન્ય સ્થિતિમાં, ગામને છેવાડે આવેલા વાસમાં રહેતા આ લોડો પ્રસંગોપાત કેવા સુંદર કલ્યાણો કરીને, પોતાની અંતરની ઈચ્છા વક્ત કરી દે છે? પણ વધુ રસપદ તો હવે પછીનો મુક્કો છે. લાટી પૂછે છે વરચાજાને શું શું લાયા શાશ્વતાર - કેવી મુક્તિ, નીર્બિક નારી દેખાય છે આમાં? સામે મોકે પૂછી લે છે! પણ વરચાજા ઓછા નથી - કહે છે : 'હાર લાયા ને હાંસડી લાવશું, સેલું લાયા ને ચુંદડી લાવશું, ઘરિયાણ લાયા ને પોંચી લાવશું...' કન્યાને રાજ રાખવા એક ઘરેણું લાવી બતાવે છે ને બીજું લાવીશુંનું વચન આપે છે! આ તો અસ્ત્રીની જત... ઘરેણાં આપીને અને રાજ રાખવાની પણ છે ને એટલા બધા વરસી પડવાનું પણ નથી કે જેથી એ ચડી વાગે! પુરુષ જાણો છે કે સ્ત્રીને કેટલી અને કેવી રીતે ખુશ કરવી - ખુશ રાખવી પરંપરાએ અને શીખવી રાખ્યું છે.

ઘરેણાં અને એ વિશેના આકર્ષણી વાત નીકળી જ છે તો પિતૃસત્તા સાચે અને સાંકળીને એના વિશે થોડું મનન મથન કરી જ લઈએ : શું છે આ ઘરેણાં? શા માટે એ સ્ત્રીઓને હંમેશાં આકર્ષણ હોય છે? સંબંધ સાચવવા, વધારવા-ટકાવી રાખવા ઘરેણાંની ખરેખર જરૂર છે ખરી?

કહેવાતું શિષ્ટ સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, ચિત્રકણ, શિલ્પકળા અને બીજા જાહેર માધ્યમોએ અલંકારોની શોભા અને એનાથી શોભતી સુંદરીઓનાં વર્ણન હંમેશાં કર્યો છે. સ્ત્રીઓનો અલંકાર પ્રેમ બહુ બહુ ગવાતો રહ્યો છે. પણ આ ઘરેણાં એના બંધન સમાન છે, મોહનાં હથિયાર છે એ વિચાર ક્યારેય થયો છે? સ્ત્રીને શાશ્વતારેને પુરુષમાઝ અહુમ્મ અનુભવે છે. એના ઉપર પોતાની માલિકી મજબૂત બની - એવું માનીને ઘમંડ કરે છે, એવો ખ્યાલ આપ્યો છે કદી? ઘરેણાંના બદલામાં સ્ત્રી મેળવી શકાય છે, પોતાની સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા સ્ત્રીને સોનાચાંદીથી લાદીને દુનિયામાં ટેખાડો કરી શકાય છે ને જેમ ગાય-બળદને શિંગડે-ડોડે માળામણીથી મઢી દઈને ફેરવાય છે એમ જ સ્ત્રીને પણ નાથવાને માટે અંગ દેઢીને, હીરા-મોતી લટકાવાય છે; એવો વિચાર આપણાને આવ્યો છે કદી? ક્યારેક બહેનો આવું કશું વિચારતી થશે ત્યારે આવા ગીત ગાતાં પહેલાં બે પણ અટકી જાય તોય ઘણ્ણું!

અને આમાં વરચાજા બાકીનાં ઘરેણાં લાવવાનો જે વાયદો કરે છે એના ઉપરથી એક બીજી શંકા પણ જાય છે. આ સમાજમાં વહુને ઘરે લાવવા માટે અમુક-તમુક જણાસો વહુના પિતાને આપવી પડે છે. વરપદ્ધતિની સ્થિતિ ઠીકાડીક હોય તો સવાલ નથી. પણ એવું બનતું હોય છે કે બે ટક રોટલાનાંય વાંદા હોય છે ત્યારે જણાસો ઘડાવવી, એ આપીને વહુને તેડવી મુશ્કેલ બની જાય છે, એમાં વરસોનાં વરસ લાગે જાય છે ને વર-વહુની જુવાની એમની એમ જ વીતી જાય છે. આ રિવાજના સંદર્ભમાં પણ ઘરેણાંની માંગણીનો વિચાર કરી જોવા જેવો ખરો !

આ મુદ્દાઓ ઉપર વાચકોને વિચાર કરતાં મૂકીને ચાલો, કુવારી કન્યાની એક બીજી તસ્વીર જોઈએ જેમાં વળી પિતૃસત્તાનું એક ઓર પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. (ગીત-૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧)

આ ગીતોમાં દીકરીઓને મોં જોવીને મનની વાત કહેતી બતાવાઈ છે. સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા સમાજમાં બાળલગ્નો થાય છે. અને જ્યાં બાળલગ્નો નથી થતાં ત્યાં પણ વિવાહ-લગ્ન તો વડીલોની મરજાથી જ થાય છે. શાતી, કુળ, ગોળ, સંપત્તિ, ભાષતર, દેખાવ, સ્વભાવ, અન્ય લાયકાતો - બધું જ વડીલોની પરંપરા અને વડીલોના માપદંડ મુજબ જ વરની કે વહુની પસંદગી કરવામાં આવે છે. આર્થિક લેવડ-ટેવડ, સાટાં-પેટાંની સગવડ પણ મહત્વાનો ભાગ ભજવે છે.

આવી સ્થિતિમાં કંજોડાનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓની પીડા એમનાં હૈયામાં જ ઘરબાઈને રહેતી હોય છે. 'પરંયું પાનું નિભાવી લેવાનું', 'એક ભવમાં બે ભવ ન કરાય', 'અસ્ત્રીનો અવતાર તો વેઠવા માટે જ સરજાયો છે' જેવાં મૂલ્યો એ નાનાપણથી શીખતી આવી છે. કુંબની વડીલ સ્ત્રીઓને પણ એવી રીતે મૂર્ગે મોરે સહન કરતી જેતી આવી છે. આવા વાતાવરણમાં જીવતી સુવતી / કિશોરી પોતાને કેવો પતિ હોય તો ગમે કે પછી મનમાં કોઈ વસી ગયો છે એની સાચે પરણાવો - એવું તો કઈ રીતે કહી જ શકે? આમ તો કઈ આ વિસ્તારની અમુક-તમુક કોમ પૂરતું જ મયાદિત નથી; લગભગ આખા દેશના પરંપરાગત સમાજમાં દીકરીની મરજ કોઈ પૂછતું નથી. દીકરીની યોગ્યતા મુજબનું પાત્ર કોઈ શોધતું નથી.

અને ઇતાં આપણાં લગનગીતોમાં આવાં ગીતોની ભરમાર હોય છે. દાદા કે પિતાને વિનવતી, મા આગળ હૈયું ધાલવતી કે સહિયરો પાસે ઊભરો કાઢતી સ્ત્રીના મુર્ગે ગવાયાં હોય તેવાં ગીતો લગ્નપ્રસંગે ગવાય છે એમાં પોતાને મનગમતો વર કેવો હશે એનું વહુન કરે છે : (ગીત-૬)

"એક રંગીન મેલમાં બેઠાં પ્રેમુલેન દાદાએ હસીને બોલાવ્યાં

એક ઊંચો તે વરનો હોરો હો દાદા - ઊંચો તે નત નેવા ભાંગતે રે,"

દીકરી દાદા / પિતાને કહે છે કે ઊંચો તાડ વર ના જોતા, એ તો રોજ નેવાં ભાંગતો - એમ અભાસ વર પણ ના જોશો. અભાસ હશે તો કુંબ લજવશે. કાળો હશે તો કુળ બોળશે. આ બધી ઈચ્છા તે વારાફરતી દાદા / પિતા, માતા, ભાઈને વિનવે છે. તે છેલ્યે પોતાને ખરેખર કેવી વર જોઈએ છે તે જઈને મામાના મોકે કહે છે. નહીં ઊંચો - નહીં નીચો - નહીં કાળો - નહીં અભાસ પણ ભણેલો વર જોઈએ છીએ જે કુંને સજાવે.

અહીં બે મુદ્દાઓ આપણું દ્વારા ખેંચે છે :

સુંદર કે ધનવાન કે પ્રેમાળ પતિની ઈચ્છા પણ કન્યા કરી શકી હોત, પણ એ ભણેલા વરને સૌથી ચઢિયાતો ગણે છે. સ્વાભાવિક છે કે આ ગીત નવા જમાનું હોય. ભણતરનો મહિમા આખા સમાજમાં અને દીકરીના મનમાં પણ જાગ્યો હોય તેવા

આધુનિક સમયનું આ ગીત છે. સમાજમાં આ નવું મૂલ્ય પ્રસરવું બહુ જરૂરી છે. યુવતીઓ પોતે જ જ્યારે આ ગુણની પસંદગી કરે છે ત્યારે બીજી યુવતીઓને માટે દાખલારૂપ બની શકે તેવું આ ગીત છે.

બીજો મુદ્રો આમ તો નાનો છે, પરંપરાગત રીતે આપણાં સંગંનાં નામની યાદીમાં ધ્યાનબદ્ધ રહી જાય છે તેવો પણ 'મામા'નો ઉલ્લેખ. પિતૃસત્તામાં મોટેભાગે પિતૃપક્ષ - બાપણાં પક્ષનાં સગંનું મહત્ત્વ હોય કેમ કે પિતૃકુળ મહત્ત્વનું છે. દાદા, કાકા, ભાઈ જેવો પુરુષ્વર્ગ જ મોવડી ગણાય છે. આમ છતાં તમામ મંગળ પ્રસંગોમાં 'મામા'ને પણ મહત્વ અપાય છે. પિતૃસત્તા વચ્ચે માતૃપક્ષને આટલું મહત્વ આપીને સમાજ ક્ષાંક સમતોલન (બેલેન્સ) કરવા માંગે છે ? કુટુંબજીવનનાં પલ્લાં સમધારણ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે ? વળી એ પણ આની સાથે જોડવા જેવું છે તે આપણને બાળપણથી જ મોસાળ, મામા, મામીનું આકર્ષણ હોય છે. મામા વિશેનાં હાલરડાં, જોડકણાં નાનપણથી જ ગતાં-સાંભળતાં આવીએ છીએ. મોસાળ જવાનો ઉંમંગ કદી છાનો રહી શકતો નથી. એ વખતે કન્યાને પણ મામા સાથે એવો લગાવ હોઈ શકે એ એમને મોઢે પોતાના મનની વાત કહી શકે !

આ જ ભાવનાં, પોતાના મનગમતા વરની પસંદગીના... 'ઈચ્છાવર'ના કોડનાં બીજાં ગીતોમાં ઊંચો, નીચો, કાળો વર ન જોવા અને ખાસ તો 'ભાંડોલો' જોવાની ભલામણ કરે છે. અલબજ્ટ, એકાદ ગીતમાં તે રસિક અને ઉજળા વાનનો વર પણ જંબે છે : (ગીત-૭)

"ઊંચા તે ઊંચા દાદે ગઢા ચણાવ્યા... ગઢ રે ચડાને બેની દેવી બા જુઓ,
... આવ રાયવર રસનો ભરેલો.
... તડકાના તેજે રાયવર શામળો
... ઉજળા રે ઉજળા મારા વરના જાનેયા
... તેથી રે ઉજળો વર લાઉલો, કઈ યુવતીને રદ્દિયાળો વર ના ગમે ?"

એક બીજા ગીતમાં મનગમતો વર સીધો સીધો દીકરી પિતા પાસે માંગી લે છે. આ દીકરી અને સાથે સહિયરોએ એને વખાડ્યો છે એટલે સખીનો અભિપ્રાય પણ માન્ય રાખવાની ભલમાણ કરે છે : (ગીત-૮)

"એક ભર રે જોબનિયામાં બેંકાં રેખાબેન,
દાદાએ હસીને બોલાવિયાં રે..."

ત્યારે રેખાબહુન કહી દે છે :

"એક કોલેજ કરતો ને કિકેટ રમતો,
કરે પાતળિયો અને મુખે શામળિયો,
એવો મારી સૈયરે વખાડ્યો રે... !"

આમ ઈચ્છાવરની જંખના રજૂ તો કરી દે છે આ કન્યાઓ અને જો પોતાની ઈચ્છાને ધ્યાન પર લેવામાં ન આવે તો દીકરી ઉસણું પણ લઈ દે છે. (ગીત-૮)

"આંદું તે રૂદું આસોપાલવનું ઝડ રે
તેની રે નીચે ઉષાબેન સોડ તાકી રહતાં રે
એમના દાદા રે બોલાવે તોય ના બોલે રે !"

સુંદર કલ્યાણચિત્રથી ગીત શરૂ થાય છે. આસોપાલવના ઝડ નીચે, રિસાઈને સૂરેલી દીકરીને દાદા / પિતા બોલાવે છે તોય નથી બોલતી !

આ 'ઉસણું' એ આપણી વિસ્તારની બહેનોનું એક ખાસ વર્તન છે. એક નાનકડું હથિયાર છે પરંપરા સામે ઉગામવાનું ! આશગમો, કંટાળો, થાક, ત્રાસ... જો લારીજઘડીને વ્યક્ત ન થઈ શકે, દલીલોથી સામાના ગળે ના ઉત્તારી શકે તો સ્ની રિસાઈને પિયર ચાલી જાય છે. આ તો થઈ પરિણિતા વહુવારુના ઉસણાની વાત પણ કુંવારી કન્યા મનગમતા વરની વાત બાપને કહી ન શકે તો રિસાઈ જાય છે. બાપ મનાવે, વિનવે ત્યારે છેવટે મોડો જોઈને મનની વાત રજૂ કરી દે છે. આવી ચિથ્તિમાં દીકરીની વાત માન્યા વગર બાપને છૂટકો જ નથી ! (એવાં ગીત પરથી ચિત્ર ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે.) દીકરી હઠ લે છે :

"દાદા રે મોરા એક વચન પૂરા પાડો...
વરસડા શહેરમાં છોકરો છે બાળકુંવારો રે...
તેની સાથે પરણાવો તો જ હું તો બોલું રે...
નહીંતર હું તો રહીશ બાળકુંવારી રે !"

આમ બાળકુંવારી રહેવાની આ ધમકીભરી પ્રતિજ્ઞા એ માને, ભાઈને, સૌને કહે છે ને મનગમતા વરની માંગણી કરી લે છે. અલબજ્ટ કોઈ કન્યા પોતે નથી ગાતી; અને વતી એનો સમુદ્ધાય ગાય છે.

ભાલબારાની આ બહેનોના દાસ્તિકોણ બદલાવા માંડ્યા છે, આધુનિક વિચારણાએ પ્રવેશ કર્યા છે. થોડુંક જાંઝોલી સ્ટીલોનાં વલણ બદલાવા માંડ્યાં છે ને શહેરોકરણનો પવન પણ આછો આછો વાઈ રહ્યો છે.

આ સૂક્ષ્મ પરિવર્તનની પાછળ કયું પરિબળ ડામ કરે છે ? છોકરીઓ આગળ ભણતી થઈ છે. શહેરની કોલેજમાં આવતીજતી થઈ છે. એમની રૂચિ, દાસ્તિ અને પસંદગી ઉપર નવો પ્રભાવ પડ્યો છે. એ પરિબળો અને બદલાતા વાતાવરણને લીધે, બદલાતી રૂચિનું પણ એક ગીત આપણને મળે છે : (ગીત-૧૦)

"અમાર બેની કોલેજ કરવા જ્યાંતા...
ત્યારે જમાઈ પણાવાણ થિયાતા...
અમાર બેની પિક્ચર જોવા જ્યાંતા,
ત્યારે જમાઈ ટીકીટવાણ થિયાતા..."

આમ તો આ ગીત ફિયાણં પ્રકારનું છે, છતાં યુવતીઓ ઉપર થતી શહેરી જીવનની અસર નોંધવા જેવી છે. જે એમને ઈચ્છાવર વિશે વિચારવાની - બ્યક્ત કરવાની - રૂસણું લેવાની હિમત આપે છે.

જોકે એ ચોક્કસ નોંધી રાખવા જેવું છે કે આ માત્ર 'ગીતો' છે. 'ગવાય' છે અને એ વખતે એ ગવાય છે જ્યારે કન્યા મહિયરમાં બેસ્ટી ચૂકી હોય છે. જેને એષે ભાગ્યે જ જોયો હોય છે - એની યોગ્યતા કે એના ગુણોથી એ અજાણ હોય છે. જેવો હીય એવા વરને સ્વીકારી લેવાનો હોય છે ને સંસાર ચલાવી લેવાનો હોય છે! આ એક કરુણ વાસ્તવિકતા છે અને એનો સામનો કરવા જ જાણો પોતાના નવા વિચારો, નવા મૂલ્યો શબ્દોમાં, ગીતોમાં બ્યક્ત કરીને સ્ત્રીસમાજ એમની આસપાસની આબોહવા બદલવાની સૂક્ષ્મ કોણિશ કરતો થઈ ગયો છે.

મોટે ભાગે ઈચ્છાવરના કોડ ધરાવતી કન્યા સાથે વડીલો અને સમાજ છેતરપિંડી જ કરતા હોય છે : (ગીત-૧૧)

"નદીકારે બેન રમતાંત્ર એકલા
જોતાંત્ર દાદાની વાટો રે લગન કાજે ઉજાગરા
દાદાએ સાસરું ગોત્યું છે ગામહુ,
બેની મારાં શેરના શોખીન...
કાકાએ જમાઈ ગોત્યા છે અભજા
બેની મારાં મેટ્રિક પાસ રે...
માતાએ જમાઈ ગોત્યા છે કાળા...
બેની મારાં ચંદરમાનું તેજ રે..."

બીજું ગીત આ જ કરુણતાને વધુ ધૂંઠી બતાવે છે : (ગીત-૧૨) દીકરીને જાણો કહેવાય છે કંઈક બીજું (બોલી કરી છે) ને બેને છે કંઈક જુદુ !

"મારી બેની અંગ્રેજી ભણેલાં
ને સાથે ગુજરાતી ભણેલાં
કે બેનીના જીવન ઉદાસ ઉદાસ..."

ભણ્યા પછી છોકરીને સુખ થવું જોઈએ, એનું જીવન બહેતર બનવું જોઈએ તેને બદલે 'જીવન ઉદાસ ઉદાસ...' છે. આવાં ગીતોમાં ભાગ્યે જ જીવા મળતી સર્ચાઈ, કરુણ-કડવા સત્યની જાંખી અહીં થાય છે : 'શહેરની અતિ બોલી કે બેનીને ગામડામાં પરણાયાં' પણ અંતરમાં વાગી જાય એવું કિયાપદ તો હવે આવે છે : 'સમજાયાં' !

"બેનીને હારની બોલી કે બેનને ચેનમાં સમજાયાં
બેનીને એરિંગની બોલી કે બેનને રીંગોમાં સમજાયાં."

ચાઢ્યાતી ભેટનું વચન આપીને પછી ઉત્તરતી ભેટ આપીને 'સમજાવી-પટાવી' દેવામાં આવે છે તેમજ ભણાવી-ગણાવીને, દિશાઓ દેખાડીને, પાંખો આપીને પછી

પિંજચામાં પૂરી ટેવામાં આવે છે. આપણી દીકરીને ! જાણો એનાં મનની ક્ષિતિજો વિસ્તરી છે, પણ એનાં કુટુંબીજનો એનો સમાજ હજુ અંધારિયા ઝુવાનો રહેવાસી છે ! વિતૃસત્તાની પકડ એટલી મજબૂત છે કે નવુંસરું શિક્ષાં, નવા નવા વિચારો અને પ્રગતિશીલ મૂલ્યો. હજુ જોઈએ તેવું ગજું કાઢી નથી શક્યાં.

આમ છતાં મહાત્વની વાત એ છે કે નવી વાત કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે અને તે બહેનો દ્વારા જ પોતાની રીતે, પોતાને મળતી દરેક તકનો ઉપયોગ કરીને ! પહેલાં જે પીડા ડેવામાં દબાઈને રહેતી હતી તે હવે છહેચોક ગવાતી થઈ છે. જે અણગમો અને વિરોધ છે તે આડકતરી રીતે પ્રગટ થાય છે અને સ્ત્રીની-કન્યાની એક સંતારી પકડ હોય છે. ગાનાર અને સાંભળનાર, મોટે ભાગે આ ગીતોને ગંભીરતાથી સંતારી પકડ હોય છે. ગાનાર અને સાંભળનાર, મોટે ભાગે આ ગીતોને ગંભીરતાથી લેતા હશે કે કેમ એ ચલાલ છે છતાં હવામાં વહેતા થેચાલ શબ્દો-ભાવનાઓ-ઈચ્છાઓ કાલ ઉઠીને તો જીવનમાંથી પ્રગટ થશે એવું ચોક્કસ કહી શકાય. કેમ કે ગયા બે જીવના પહેલાં આ બહેનો કોલેજ જતી - પિકચર જોતી કે કિકેટ રમતો ઈચ્છાવર દાયક પહેલાં આ બહેનો કોલેજ જતી - પિકચર જોતી કે કિકેટ રમતો ઈચ્છાવર માગતી કન્યાનું સપાનું જોવાનું પણ સાહસ નહોટો કરી શકતી.

આ કન્યાઓ/યુવતીઓ પોતાની આગલી પેઢી કરતાં તો ચોક્કસ વધુ તક મેળવતી થઈ ગઈ છે અને આવાં ગીતો એવી તકની સાક્ષી પૂરે છે. જે તે વિસ્તારના કહેવાતા શિષ્ટ સાહિત્યમાં ભલે આવી આંદો નોંધ પણ ન લેવાઈ હોય, સ્ત્રીઓના આ સામુદ્રિક સાહિત્યે તો સામ્રાતને કલાત્મક રૂપ આપ્યું જ છે.

લગનગીતોમાં પિયરનો ઉલ્લેખ :

પિયર-પિતૃગૃહ, મહિયર-માતૃગૃહ... હોઈ પણ પરિણીત સ્ત્રીના મનમાં આ શબ્દ રોમાંચ ઉભો કરી શકે છે. કેટલાંય ગીતો, કેટલાંય કહેવતો આ 'પિયર'ને કેન્દ્રમાં રાખીને લોકજીવનમાં વાપેલાં છે. પિયર એટલે માત્ર માબાપનું જ 'ઘર' ક્યાં છે ? ત્યાં રાખીને લોકજીવનમાં વાપેલાં છે. પિયર એટલે માત્ર માબાપનું જ 'ઘર' ક્યાં છે ? ત્યાં રાખીને માયા છે. વ્રત-તહેવાર-ઉજવાણી, રમતગમતની મીઠી સાંભરણ છે. જીવાં રમ્યાંતાં-ધૂમ્યાંતાં એવાં નદી-તળાવ-વડ-પીપળા-આંબલી-લીમડાની વાદળીરી છે. રમ્યાંતાં-ધૂમ્યાંતાં એવાં જાહેરુંથી લીલુડા વનની ગરજ સારે ને પિયરની દિશાનો પવન પણ માના પિયરનું તો જાહેરુંથી લીલુડા વનની ગરજ સારે ને પિયરની દિશાનો પવન પણ માના શીતળ હાથની હુંક લઈને આવે. 'પિયર' એ તો એક સ્ત્રીના આખાય બાળપણ જીવનના જીથી મીઠામધુરા દિવસોની થાપણ છે.

અને લગન પછી આવું પિયર છોડીને પ્રત્યેક સ્ત્રીને જવું જ પડે છે. આપણી પિતૃસત્તાક સમાજવ્યવસ્થાએ, લગનપ્રથા સાથે સાંકળેલી મુખ્ય શરત છે : સ્ત્રીનો સાસરામાં રહેવાસ. લગન પછીની પોતાની સમગ્ર આવરણ, શક્તિ, સમય, શ્રમ, શ્રમનું વળતર (જે નાણામાં મળતું હોય તો) અને એના કરતાંય વધુ તો લાગણી, સંબેદનો ભાવઅભાવ. અને વિચારસરણી... બધું જ સાસરાપક્ષને આધીન કરવું પડે છે.

જ્યારે આદિકાળમાં માતૃસત્તા ચાલતી હતી ત્યારે આનાં કરતાં અવળી રિસ્થિતિ હતી. જોકે ત્યારે સૌ સ્ત્રી-પુરુષો કબીલામાં, એક સમૂહમાં રહેતાં હતાં અને એકમેક

ઉપર માલિકાહક નહોતા ધરાવતા. તેથી સાસરું-પિયર જેવી સંસ્થાઓ જ નહોતી, પણ આજે જ્યાં માતૃસત્તા તો નહીં, પણ માતૃવંશી સમાજબવસ્થાના વિસોટો રહી ગયા છે એવા, કેટલાક ધૂયાદ્વારા સમાજોમાં સ્ત્રીને બદલે પુરુષ પોતાને સાસરે રહેતો હોય છે. કેમ કે દક્ષિણ ભારતમાં/કેરળની અમુક જ્ઞતિ (નાયર), કે પૂર્વોત્તર ભારતમાં આસામ-માણિપુરના કેટલાક કબીલા. આપણા ગુજરાતમાં વસાવા જેવી આદિવાસી કોમોમાં ધૂટક હુંકુલોમાં આજે પણ આ પ્રથા ચાલુ છે. કહેવતા સવણોમાં ચાલતી ઘરજમાઈની પ્રથા કરતાં આને જુદી, જુની અને આગવી વ્યવસ્થા ગણવી જોઈએ. આવા સમુદ્દરોમાં સ્ત્રી માટે પિયર કે સાસરીનાં સંવેદનો બાકીની સ્ત્રીઓ જેવાં નથી હોતાં.

આપણા ભાવબારાની વાત કરીએ તો આ સ્ત્રીઓને મન પિયરનું ધંશું હોય છે. કેમ કે વણકર કોમોમાં આસપાસના ગોળમાં પરણાવવાનો પ્રતિબંધ છે. એક જ પરગણાનાં ગામોનાં યુવાનો-યુવતીઓ ભાઈ-બહેન ગણાય છે. ત્યાં પરણાવવાય નહીં. તેથી દૂર દૂરના વિસ્તારોમાં દીકરી પરણાવવી પડે છે. વળી ભૌગોલિક રીતે ભાવનો વિચાર કરીએ તો ભુખ્ખડ ધરતી ને ઉજજડ વગડાનો પ્રદેશ. દુષ્કાળ અને પાણીની અછતને કારણે થતાં વારંવારાનાં સ્થળાંતરને લીધે કુંઠબ વ્યવસ્થાયે વેરવિભેર થતી હોય છે. જેને કારણે સ્ત્રીને માટે પિયરની મુલાકાતો સહેલી કે સ્વાભાવિક નથી રહી. ગમે તે હોય – સ્ત્રીને માટે પિયર એક વિશિષ્ટ સ્થળ છે જ્યાં તેના હૃદયનો એકાદ દુક્કો એ કાયમ માટે છોડીન આવી હોય છે.

આમ તો, શરૂઆતમાં થોડાક લાંબા ગાળાનાં આણાં ફર્યા પછી જ યુવતી કાયમ માટે સાસરે આવતી હોય છે. આણાંની આ પ્રથાને કારણે સાસરા સાથે ધીરે ધીરે જોડાતી યુવતી પેલી તરફ પિયરથી ધીરે ધીરે વિભૂતી પડતી જાય છે. કહેવતા સવણોની સાસરવાસની પ્રક્રિયા કરતાં આ રસમ વધુ વ્યવહારુ, મનોવૈજ્ઞાનિક અને સંવેદનશીલ છે. આમ છતાં ‘સાસરું’ એ પિતૃસત્તાનું વર્ણ મથક છે. ત્યાં સ્ત્રીનું તન-મન-ધનથી શોષણ થતું આવ્યું છે. તેથી ગમે ત્યારે પણ પિયર છોડવાવારો આવે – સ્ત્રીનું મન કોઈ અજ્ઞાયા ભય અને અસલામતીથી ભરાઈ જાય છે. ત્યાંના નવા જ વાતાવરણમાં પોતાનું કોઈ નથી એ ઊર એના મનને ડામડોળ કરી મૂકે છે. ભર્યાભાઈયા પિયરધરમાં માબાપની આંખની કીકી સમી, દાદા-દાદીની લાડકી, કાડા-કાડીની હૃદેણીમાં રમતી ને સૌનાં હેત પામતી દીકરી સાસરે શું થશે... એ ભયની મારી લગભગ થરથરતી હોય છે.

આપણને મળેલાં ગીતોમાંનું આ ગીત સાહું-સીધું છતાં સંવેદનભરપૂર છે. (ગીત-૧૩) દીકરી જાણે માની આગળ આ ભય પ્રગટ કરી રહી છે.

“પિયર છોડીને જવું – બેનને પરદેશ

કાકા કુંઠબ રે માડી ! મારું કોઈ નથી રે !”

બસ, આ ધ્રુવપંક્તિ જ કેટલી હુદે હૃદયદ્વારક છે – ‘મારું કોઈ નથી રે... !’ આવી નિરાધારી પિયરમાં કદી નથી અનુભવી.. પિયરમાં તો કાકાનું કુંઠબ, મોસાને

મામાનું કુંઠબ, બાપના ઘરે વીરો... સૌ કોઈ છે. પણ ત્યાં ? મારું કોઈ નથી રે ! ત્યાં કુંઠ લે મારી સંભાળ્યુ રે ! હા, પિયરમાં તો બલે પાણી માંગતાં દૂધ મળે એવી રિથતિ ન હોય... પણ લોકોની હુંક અને લાગણી તો છે જ. સ્વજનો વગર ત્યાં એને કોણ પૂછશે કે બેન, તો ખાંધું ? તારું આંખ, માથું દુંગે છે ? આવું જીણું જોનારાં પણ કોણ હશે ત્યાં કે વહુ કેમ છે ? વહુ સમી તો છે ન ? કેમ કે આપણે ત્યાં તો વહુ એટલે ‘માણસથી પર’ ! એજો બધું જ વેઠાનું ને ગમે તે સંજોગોમાં જીવવાનું, વેઠ-વૈતરું કરવાનું. કહેવત છે ને ? ‘ઘઢ વાય સહુને, ન વાય વહુને’ ! આમ પારકા પરદેશમાં, અજ્ઞાયા લોકો વચ્ચે સ્ત્રીએ જાતને સ્થાપવાની હોય છે. પોતાની ઘરતીમાંથી એ તો કાયમનું વિસ્તાપન વેઠતી આવી છે. મા આગળ કરેલી આ વિનવળી કેટલી કરુણ છે – કેટલી વાસ્તવિક છે એ તો સાંભળનાર-વાંચનાર પ્રત્યેક સ્ત્રીને સ્પર્શથી વગર રહે તેમ નથી.

બીજું ગીત એક સંદેશો લઈને આવે છે. આમ જોઈએ તો અહીં સીધો સંદેશ નથી.. કન્યાની બહેનો-બહેનપણીઓનાં કંઈ ગવાતાં આ ગીતમાં કન્યા માટે કેવી રીતે પિયરની માયા ત્યણે સાસરામાં સમાવાનું છે તેની વાત છે (ગીત-૧૪). કદાચ હસ્તમેળાપ પછી, મા દ્વારા જ ગવાતું આ ગીત છે. સરખી સહિયરો જાહેર કરે છે કે :

“મારી બેન ભરી સભામાં કૂલ ઝેંક્યાં રે ગજરો ગુલાબી
મારી બેન વરસડાની માયા છોડી રે, ગજરો ગુલાબી
મારી બેનને સાસરાની માયા લાગી રે, ગજરો ગુલાબી...”

સવાલ તો એ છે કે બહેનને સાસરીની માયા ‘લાગી’ છે કે ‘લગાડવાની’ છે ? પણ આ જ તો રીત છે સ્ત્રીઓની ! ‘જે છે તે નહીં’, ‘જે હોવું જોઈએ’ તેની વાત તેણે કરવી પડે છે. અને આ પણ પિતૃસત્તાની અનિવાર્ય શરત છે. ગીતમાં આ પછી કરવી પડે છે. અને આ પણ પિતૃસત્તાની અનિવાર્ય શરત છે. પિતાની માયા છોડીને સાસરાની, માને બદલે સાસુ, ભાઈને બદલે દિયર, બહેનને બદલે નશાંદને વહાલાં કરવાનાં છે. રાણુ રામવાનાં છે. એ વાત આડકનરી રીતે ‘માયા લાગી’ – માયા લાગીની રટણા કરી કરીને જાણે કન્યાના મનમાં હસાવવામાં આવે છે કે હેવ પિયરનાં તે ‘પારકા’ ને સાસરિયાં તે ‘સ્વજન’ થવાનાં.

ખાસ તો ઉપાડની પંક્તિ જોવા જેવી છે : ‘બેન ભરી સભામાં કૂલણું ઝેંક્યા’ જાહેર કે કન્યા જગજાહેર કરે છે – સભા વચ્ચે કૂલે વધાવીને સાસરાનો સ્વીકાર કરે છે એવો ખાસ થાય છે. સમાજની સાક્ષીએ સ્ત્રીએ સ્થળાંતર કરવાનું છે ને કૂલે વધાવતી હોય તેમ. ઉમંગ-ઉલ્લાસભેર પિયર છોડીને સાસરે જવાનું છે. ગુલાબી ગજરો વધાવતી હોય તેમ. આ ધ્રુવપંક્તિ દીકરીની જીવાનાં, નિસાસા નથી નાખવાના, કેવી કઠોર કસોટી કરે છે આ સમાજ આપણી. કોડીલી કન્યાઓની ? અને તે પણ ગીતો કઠોર કસોટી કરે છે આ સમાજ આપણી. કોડીલી કન્યાઓની ? અને તે પણ ગીતો કઠોર બનવાની. ફરજ પાડી છે.

સ્વરીના જીવનમાં આવતા આવા ઉંચાનીયા ઢાળનાં ગીતોની વચ્ચે એક જરા જુદા પ્રકારનું ગીત મળ્યું. સામાન્ય રીતે હિંદુ દેવીદેવતાની કલ્યાણ કરતી વખતે આપણી પાસે, આપણું - માણસોનાં જીવનનું જ મોડેલ હોય છે. એમનાં ચાર-આઠ-વીસ હથ કે ચાર માથાં વગેરેને બાદ કરતાં એ દેવીદેવતાનું ફુટુંબજીવન, એમનાં વલણો, વર્તણો બધું આપણા - માણસો જેવું લગભગ વણવાનું હોય છે. દેવો ગુરુસ્યે થતો હોય છે, ઈષા કરતા હોય છે, પરસ્વીના પ્રેમમાં પડી જતા હોય છે, ભૂખ-નતરસ બધી પીડા આપણી જેમ જ અનુભવતા હોય છે. એ જ રાહે આપણાં શક્કર-પાવતીનું સંસારજીવન પણ ચાલતું હોય છે ! આપણી કોઈ પણ બહેનની જેમ ટેવી પિયરની વાટ પકડ છે ને ત્રણ ટિવસનો વાયદો આપ્યા પછી નવ નવ મહિના લગીયે પાછાં આવતાં નથી ત્યારે શંકર અધીરા થઈ જાય છે ને એમને પાછાં લાવવાની કેવી મુક્ખી કરે છે એનું એક રસપ્રદ ગીત આપણી પાસે છે (ગીત-૧૫).

“સવ કોઈ પિયરમાં જાય રે મહાદેવજી
પાર્વતીને પિયર જવાના ઘણા કોડ છિ...”

અને પછી રથ જોડીને પાવતી પિયર જવા નીકળે છે ત્યારે સાધારણ રીતે પત્તિ પૂછે એવો સવાલ શિવજી પણ પૂછી લે છે - 'એ તમે કેટલા દિવસે પાછાં આવશો?' નાણ દિવસનો વદાડ, મહાદેવજી - 'ત્રણ દિવસનો વદાડ રે!' મજાની વાત છે ને? પાવતીની ઈચ્છા અને એના તુરંત અમલીકરણમાં જે સ્વતંત્રતા છે એ ઉલ્લેખનીય છે.

દલિતબહેનોની સ્વાતંત્ર્યતાનો મુદ્દો :

આપણી કહેવાતી ઉજળિયાત બહેન આમ કોડ જગે કે તરત ઊભી થઈને પિયરની વાટ પકડી શકે છે ? પણ આ તો 'દેવી' છે ને ? આ સ્વાતંત્ર્ય 'લોકોત્તર' લોકોની મર્યાદાથી પર જઈને કરાતું વર્ણન છે. સામાન્ય લાગતી રીતભાતમાં આટલી 'અલોકિકા' છે. શિવના પ્રશ્નમાં પણ જે ઉત્સુકતા કે નરમાશ છે તે પણ આપણા સામાન્ય પુરુષના સ્વરમાં નથી હોતી. ત્યાં તો આશા હોય કે 'આટલા હિવસમાં આવી જાઓ !' પણ આપણો લોકસમુદ્દાય દેવદેવીના દામ્પત્યમાં એવા 'આદર્શ' નિરૂપણ કરે છે જે એમના મનમાં રહે છે - એમનું રંગીન કલ્યાનાભર્યું સ્વખ છે, એટલે જ ત્યાં સ્ત્રી આટલી સ્વાયત્ત અને પૂર્ણ આટલો પ્રેમવિનમ છે.

વળી પાછાં ગોત તરફ જઈએ : અને પાર્વતી સ્વામ્ભાવિકપણે જ ચોથા દિવસે
પાછાં આવતાં નથી. નવ નવ માસ પિયરમાં રહી પડે છે. અહીં સૂના પરી ગયેલા
શિવજીને પાર્વતીના બોલ યાદ આવે છે – કે પછી મનોમન, પોતાની પરિસ્થિતિ પર
કટાક્ષ કરતાં મહાદેવજી જાતને જ કહી રહ્યા છે. ‘ગણો પીપલઢીનાં પાન, મહાદેવજી...
એ એવા એટલા દિવસે પાછા આવશું રે...’ પીપળાનાં પાન ગણતાં ન ખૂટે અને
પાર્વતીને આવવાનો દિવસ ન ઉંગે ! કેવી મસ્તી ને નિરરતાપૂર્વક પાર્વતીએ વાયદો
આપ્યો છે ! ખ્યાલ છે, એક બીજું લોકગીત... ‘ગણજો ગોરી ! પીપળ પાન, એટલામે
દહાડે આવશું રે લોલ... !’ એમાં તો રજવાડાની ચાકરી કરવા, પરગામ – દૂર જતા

પતિને પત્ની પૂછે છે કે ક્યારે પાછા આવશો? એના જવાબમાં પતિ આ વદાડ આપે છે! એ સ્વાભાવિક છે, પુરુષોચિત છે ને સામંતી છવનાનો કમ છે. પણ આમાં તો અવળી ગંગા વહે છે. સ્ત્રીઓ એક સ્ત્રીના મુજે આવો વાયરો કરાવે છે - પેલી જ પંક્તિ, પેલું જ રૂપક વાપરીને! સામાજિક ભૂમિકાને ઉલટાવવાનું સ્વાતંત્ર્ય આમ લોકગીતમાં જ લઈ શકાય છે, એ ભૂલવા જેણું નથી!

વાકગતમા જ લઈ રહ્યા છે, જો કૂદાસા તું
પાર્વતીએ પાછાં બોલાવવા શંકર એક યુદ્ધિત્ત કરે છે : વેશપલટો કરીને તપાસ
કરવા જાય છે. એ શું કહીશું ? અનહદ પત્નીપ્રેમ કે પણી પિતૃપ્રધાન માલિકીભાવના ?
જોકે મહાટેવજુએ નવ નવ માસ રાહ જોઈ છે, ધીરજ રાખી છે, પરંતુ આપણા
સમાજમાં, વાસ્તવિકતા આનાથી જુદી છે. કયો પુરુષ-પતિ આટલી વાત જોઈ શકે ?

ખેડ, શંકર તો મોચીનો વેશ લઈને, સાથે સુંદર-રંગબારેગા. માજડાઓથી ભરવા સુંદર્લો લઈને પારવ્તીના પિયરના ગમે પહોંચી જાય છે. વેશપલટો એ તો જાડીતી કથા તે ઘટક, જાડીતી યુક્તિ છે. પણ મોચી બનીને જવું એક વિશિષ્ટ બાબત છે. અહીં બે મુદ્દા ઉપર ધ્યાન જાય છે :

(૧) આ દિવિત બહેનોનાં ગીત છે. એમના સમાજમાં પણ જ્ઞાતિના ઉચ્ચિયતા છે. વણકર કરતાં મોચી-ચમાર કહેવાતી ઉત્તરતી જ્ઞાતિ છે. મહાદેવજ્ઞને ઉત્તરતી જ્ઞાતિના વ્યક્તિ બનાવીને સ્ત્રી કદાચ મનોમન પોરસાતી હશે? પણ કરતાં પતિની જ્ઞાતિ ઉત્તરતી ના હોય; માત્ર આવા રમૂજ લોકગીતમાં વાસ્તવિકતાને વળોટી શકાય છે? અને (૨) આજે પણ ભાલ પંથકમાં દરબારો અને કહેવાતા ઉજણિયાતના ઉરથી અને પોતાના સમાજનાં પિતુસાટક મૂલ્યોને કારણે દિવિત સ્ત્રીઓ જહેરમાં પગરખાં પહેરીને જઈ નથી શકતી. ક્યાંક છૂટાંછવાયાં ગામોમાં અને ગણ્યાંગ્યાંછ્યાં શિક્ષિત - આગળ પડતાં દિવિત કુટુંબોમાં જ - ગ્રામીણ સ્તરે - ચંપલ પહેરેલી બહેનો જોવા મળે! આવી વાસ્તવિકતા વચ્ચે મહાદેવજ્ઞ પોતે, ખને મોજહીઓનો રોપલો મૂઢીને, પાર્વતીને પહેરાવવા ચાલી નીકળે એ ખરેખર મૌઠી વાત લાગે છે! સ્ત્રીઓ આવી હિંમત લોકગીતમાં જ બતાવી શકે છે!

છેવટે શિવજી પોતાને પ્રગટ કરે છે. કહે છે કે મારે બેચાર ગામ નથી જોઈતાં કે તારો હીરનો હાર પણ નથી જોઈતો. મારે તો એટલું જ જોઈએ કે હવે પાછાં પિયર પધારો, તમે રંધો ને અમે જમીએ ! પાછાં ગૃહિષી તરીકેની તમારી કરણે ચરી જાઓ ને અમે તમારી 'સેવા લેવાનું' રાખેતા મુજબ શરૂ કરીએ. તમારું સ્થાન તો રસોડામાં જ છે !

ગીતનો અંત પાછો આપણને વાસ્તવિકતાની ધરતી ઉપર લાવીને મૂકી દે છે. સ્ત્રી મનોમન પોતાને દેવી બનાવે, સ્વતંત્ર બનાવે, મિલકતનો મન ફાવે તેવો ઉપયોગ કરતી બાબતે... ગમે તેટલી ઊંઘે ઉરે પણ એની પાંખે દોરી તો ધરનાંએ વીંયાળેલી છે. એ એણે કદી નથી ભૂલવાનું ! કલ્યાનમાં ભલે એ પોતાને 'જગજનની', શિવની 'અધ્યાત્મિની' પાવતી તરીકે જુબે - છે તો એ રસોડાની જ રાણી !

આ ગીતમાં ટેખીતી રીતે પિયરના મહિમાનું ગીત હીવા છતાં બધા જ મુદ્દાને આવરી લે છે. આવાં ગીતો હોશો હોશો ગાતી બહેનો પિતૃસ્તાનાં ઘણાં બધાં મૂલ્યો સામે હસતાં હસતાં ઘણું કહી જાય છે. ઓછામાં ઓછું પોતે જો સ્ત્રીની સ્વાપ્યતાની કલ્યાન કરે તો કેટલે સુધી ઉગાન ભરી શકે છે એની તો ચોક્કસ ખાતરી કરાવી દે છે આ ગીત !

પિયર જોકે સ્ત્રીને માટે મનનો વિસામો છે અને પરછ્યા પછી એનું જીવન એવું તો પલટાઈ જાય છે કે સાસરી અને પિયર વચ્ચેનું અંતર આકાશ-પાતાળ જેટલું જ નથી; એને મન તો સ્વર્ગ-નરક જેટલું છેટું પછી જતું હોશે. બાળપણથી જ ગોરમાનાં ગીતોમાં શીખેલા બોલથી શરૂ કરીને કન્યાવિદ્યા ટાણે પણ સાસરામાં શું હોશે - ત્યાં કેમ કરીને દિવસો જશે - ત્યાં શી રીતે એણે રહેતું પડશે... ના પાઠ/સંદેશ/કેળવણી એને મળતાં જ રહે છે. એમાં અસ્તુલામતી છે, ડર છે, શંકા છે અને ધ્યું - ન સમજાય રેવું સુખ પણ છે જ ! આવા મિશ્ર ભાવો સાથે સ્ત્રી સાસરાનો પરિચય મેળવે છે.

આપણી પાસે સાસરીની કલ્યાન, વાસ્તવિકતા અને ચેતવણીથી માંડીને શિરખામણ સુધીનાં કેટલાંક ગીત છે તે જોઈએ અને સ્ત્રીજીવનના એક મહત્વના વણાંકનો પરિચય મેળવીએ.

સાસરું-સાસરિયાં વિશેનાં ગીતો :

સાસરું જ્ઞાણો પિતૃસ્તાનું વહું મથક છે. કન્યાવિદ્યા વખતે કે લગ્નવિદ્યા ચાલતી હોય ત્યારે કન્યાના પિયરપક્ષની સ્ત્રીએ સાસરા વિશેના પોતાનાં સ્વાનુભવો અને પારંપરિક ગૃહિતો, પૂર્વગ્રહો અને ધારણાંઓનું અનુપમ મિશ્રણ કરતી કરતી પિતૃસ્તાની આ ચીનની દીવાલમાં નાનીમોટી તિરાણો પાડતી જાય છે. ક્યારેક એમાં શિખ સાથે ચેતવણી પણ હોય છે (ગીત-૧૬).

"જેવી વહુલિયાની સાચા, એવી માતા-પિતાની માચા
બેનને જીડવી પડશે, સાસરે જવું પડશે." | ૧૬ |

આવી મીઠી કલ્યાના સાથે ફરજનું ભાન કરાવતું આ ગીત આગળ ચાલે છે. ત્યારે સાસરામાં જે નવા સંબંધો બંધાવાના છે એની સરખામણી નવા જમાનાની સાથે થાય છે. ઝડપી વહેનો સાથે કરાય છે. જેમ કે સાઈકલના ઝપાટા એવા નંદાના

ઝપાટા કે જેવા મોટરના ઝપાટા એવા સાસુના ઝપાટા અથવા તો પછી જેવા ગારીના ઝપાટા એવા સસરાના ઝપાટા... અહીં નવા જમાનાનો પ્રવેશ માત્ર વાહનોનાં નામ પૂરતો છે. ખરી સરખામણી એની ગતિ સાથેની છે. એ ગતિની ગ્રામીણ બહેનોને જે બીક લાગતી હોશે એના તરફ ધ્યાન દોરવા જેવું છે. અંતરિયાળ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પેલાં ત્રણ વાહનોની અવરજવર જ્યારે થતી હોશે ત્યારે એનાથી નહીં ટેવાયેલી કે ઓછા ટેવાયેલી આપણી બહેનો એની અડકેટમાં ચરી જવાના ડરથી સાવધ થઈ જતી હોશે ! અથવા તો એ વાહનોથી થતાં અનેક અકસ્માતો આ બહેનોની માહિતીમાં હોશે. જેમ કે બની શકે કે એમનાં કુટુંબીઓ ટ્રાન્સપોર્ટમાં કે બસ ગ્રાઇવર/કંડકટરનાં કામ કરતાં હોય કે પછી શહેરમાં આજીવિકા માટે જતાં હોય ને એમના મુખે તેજ વાહનોની ગતિ અને અકસ્માતો વિશે જાણ્યું હોય... આથી આ ભયપ્રદ વાહનો સાથે સાસરિયાંને સરખાવી લે છે. એક બાજુ ગ્રામીણ લેન્ડસ્કેપના (પ્રકૃતિદશ્ય) અનિવાર્ય ભાગ સમે વહલો છે - એની શીતળ છાંય છે તે સામી બાજુ ધુમાડા કાઢતાં, પેટ્રોલથી ગંધાતાં, બોં બોં કરતાં, સપાટાબંધ વાહનો છે જીણે સાસુ-સસરા-નંણાં ! સતત ઝડપની માગણી કરતાં, સતત એને ઊભેપગે રાખતાં, સતત પોતાના અરિતિવનું ભાન કરાવતાં રહેતાં સાસરિયાં ખરે જ, એના શાંત-ઠંડા જીવનમાં વિક્ષેપ કરનારાં છે. પણ શું થાય ? આ તો નિયતિ છે. આ વાહનોની વચ્ચે જ એણે જવું પડશે... ઝપાટા વેછવા પડશે... સાસરે જવું પડશે !

આ ગીત જરા ખાસ પ્રકારનું છે - માથામાં વાગે એવી વાસ્તવિકતા લઈને આવ્યું છે. ફટાણાંની પડખે બેસો તેવું છે. પણ સૂર ચેતવણીનો છે અને દીકરીને સાવધ રહેવાની વાત છે. ટીકા આકરી છે. કડવી છે, પણ કદાચ આ સ્વાનુભાવની કડવાશ છે (ગીત-૧૭).

"જીતાબેન, સાસરીમાં જાઓ તો સાવધ રહેજો
સાસરિયું છે ચોર હો બેની સાસરિયું છે ચોર !"

આમ સીધા આકોશથી જ લાલબત્તી બતાવી દીધી છે. ગીત આગળ વધે છે ત્યારે વધારે આંખ ઉઘાડનારું બને છે. 'તમારી સાસુ ઘડિયાળ ચોરશે તમને બનાવશે ચોર હો બેના', 'સાસુ નથ્યણી ચોરશે ને તમને બનાવશે ચોર હો બેની !' વહુ પારકા ઘરની છે - એ કેવી હોશે કહેવાય નહીં માથે આળ ચાડાશે - એને બદનામ કરો... ને વાત માત્ર ઘડિયાળથી નથી અટકતી, 'નણાટી રૂમાલ ચોરશે ને તમને બનાવશે ચોર હો બેના', 'જેઠાણી સાડી ચોરશે', 'દિયર વીટી ચોરશે', 'દેરાણી ઘડિયાળ ચોરશે' ને બધાં બેગાં થઈને નવી વહુને ચોર ઠચાવશે ! ભલે થોડી અતિશયોક્તિ લાગે પણ સરવાળે આ વાસ્તવિકતા હોય છે. પારકી જડી પારકી છે, એ આપણું બધું ચોરી લેવા આવી છે - 'દીકરી' સુધ્યાં ! આ ભાવના સાસરિયાં દ્વારા સતત પ્રગટ થતી હોય છે. મોઢે બોલવાનું કે વહુ અમારા ઘરની લક્ષ્મી છે, પણ એને કદી પોતાના ઘરની ન માનવી અને હલકી ને ઉત્તરતી જ માનવી ને નાનીમોટી ચીજેની ચોરીનું આળ મૂકીને એને ઉતારી પાડવી એ આપણા હિંદુકુંભોનાં સાસરિયાં માટે કર્થ અશક્ય વાત નથી.

જ ! જે સાસરિયાં ભેગાં મળીને, હુદે કહેજે વહુને સણગાવી શકતાં હોય અને પછી આપ્તમહત્વાનો ટેખાવ (લોટ) રચી શકતાં હોય એમને માટે વહુને 'ચોર' ઠરાવવી એ તો સાવ નિર્દોષ (!) બાબત કહેવાય !

સાસરિયાં દ્વારા વહુને મહેશાં-ટોશાં, મારાપીટ, ધોલધધાટ, ભૂખી રાખવી, ધરબહાર કાઢી મૂકવી, એ તો ધર ધરની વાત છે; અને ઓકડાડીય માહિતીમાં ન ઉત્તરીએ તોય, વહુઓનાં અપમૃત્યુમાં ગુજરાત, દેશમાં મોખરાનું સ્થાન જાળવે છે એ જગજહેર છે... ત્યારે આવું એકાંદું આખાબોલું - ચેતવણી ગીત આધું કેમ કરીને હડેલાય ? પિતૃસત્તાની ઝૂરતા સામે આપણી બહેનો ભાગ્યે જ આટલી નહોર બનીને બાખડી શકતી હોય છે... પણ અફ્સોસ ! માત્ર શબ્દોમાં, ગીતોમાં... અને તેથી હસી કાઢવાની રીતે !

પછી તો પિતૃસત્તા ટકી રહે ને મજબૂત બને એમાં શરીર નવાઈ ? આમ છતાંય કહેવાતા ઉજણિયાતોની દંબિકતા આ દલિત બહેનોમાં નથી અથવા તો એટલા મોટા પ્રમાણમાં નથી એ ઉલ્લેખનીય બાબત છે. ઉજણિયાત સ્નીઓ, ખાસ કરીને ભાલબારાની બહેનો માટે જે તત્કાળ નમૂનારૂપ છે તેવી દરબાર કુટુંબની બહેનો તો વેઠતી જ રહે છે ને વેઠવાને ખાનદાનીનો ગુણ માનતી રહે છે ! એમની સરખામણી એ આ દલિત બહેનો ઘણી વાર જેવું લાગે તેવું કરું, તીખું, (ખુલ્લેખુલ્લુ, આખાબોલું) પણ બોલી નાખે છે જે એમના મનમાં ધરબાઈને રહેલી આકોશની અભિવ્યક્તિ છે. એક જાતનું વિરેચન-કેથાર્સિસ છે - પેટની વાત ધાલવીને કોઢો ટાઢો કરવાની યુક્તિ છે. જેથી મનની વેદનાનું હેર એમને ટીપે ટીપે ના મારે... જેમ દરબાર કુટુંબની બહેનોને તેલીનાં બંધ બારણો દખાતાં-ચંપાતાં જીવનું પડે છે ને ઘણી વાર કમોતે મરવું પડે છે... ચુપચાપ ! આથી જ પિતૃસત્તા સામે વિદોહનો જંડો ફરકાવતી કોઈ નવી વહુના નવતર શબ્દોને વધાવી લેવાનું ગમે છે. ભલે પછી એ શબ્દો જ હોય - પણ આકોશને વાચા તો મળે છે... ને એ છે દલિત સમાજની નિભાકતા (૦૩૮-૧૮).

"હું નહીં જાઉ સાસરિયે, મને પિયર વહુલું લાગે."

કહેવાની હિંમત આ સ્ત્રીમાં છે. ને પછી જે ઉઘાડી ભાખામાં એ એક એક સાસરિયાંની ટેકડી ઉડાવે છે તે ભલે ફ્યાશાં જેવું લાગે, પણ એમાંનો ધૂપો અણગમો અને તે બતાડવાની તાકાત આ સ્ત્રીમાં છે. 'રીંગણા જેવો જેઠ મને વહુ કહી બોલાવે, બટાક જેવો સંસરો મને વહુ કહી બોલાવે, દઢ જેવો ટિયર મને ભાભી કહી બોલાવે...' કહેનાર વહુની રમૂજવૃત્તિ અને ભાખશક્તિ પણ દાદ માંગી લે તેવી છે. પણ આ તો પુરુષવર્ગની વાત થઈ, એ તો વહુ કહીને આધા રહેવાના છે, પણ સાસરીનો સ્ત્રીવર્ગ સીધો શોશ્શાકતી બનીને રોજ એનું લોહી પીવાનો છે : 'જોડા જેવી જેઠાણી મને પગડા ધોવડાવે, નાની મારી નઃંદી માથેડાં ગુંથાવે...' સાસરીના ડસરા તાણવાની આવી ધરાર ના ખરેખર પિતૃસત્તાની દીવાલમાં ગાબડું નહીં, તો તિરાડ તો ચોક્કસ પાડી શકે.

પણ બધી વહુવારુની જીબે આમ 'સરસ્વતી' નથી વસતી હોતી. કે સીધી ના કહેવાની તક પણ બધી નથી હોતી. સાસરીનો સંતાપ વેણ્યા પછી ક્યારેક તક મળતાં, બાપને મોઢે જાણે કહેવાતી હોય એવી વિલાપકથા રેલવતું આ પ્રસિદ્ધ ગીત પણ આપણી જ બહેનોમાંથી મળ્યું છે (૦૩૮-૧૮).

"દાદા હો... દીકરી ! દાદા... હો દીકરી !
વાગડ શહેર ના દેશો રે જ
વાગડની વઠિયારી સાસુ દોખલી રે..."

અહીં સાસરીના વાસની સાથે એક ખાસ પ્રદેશને પણ સંકળવામાં આવ્યો છે. વાગડ - બનાસકંઠા ને કચ્છની વર્ચેનો પ્રદેશ. આવળભાવળ, બોરડી ને જાંખરિયા રણવિસ્તારમાં પાણીનો ત્રાસ, જીમાન ભૂખાડ ને માનવી પણ એ કારણે સજજડ ! પાણીની સરવાણીના સાંસા, ત્યાં હૈયામાં હેતની સરવાણીએ શોધી ના જરૂર એવું લોક ! તનતોડ મહેનત કરે તોય માંડ બે છેડા બેગા થાય એવો મલક ! એમાં સ્વાભાવિક છે કે વહુવારુના માથે જ આ તનતોડ મહેનત અને વૈતરાંની વેઠ આવે. આ ગીતની દીકરી પણ આ બધું વેઠી ચૂકી છે એટલે જ સ્વાનુભવ વાંદરવતી જાય છે ને બાપને વિનવતી જાય છે કે 'વાગડના દેશમાં ન દેશો રૂ રે...' પણ કોને ? એનો બોગ તો આ વેઠી ઉપર લેવાઈ ચૂક્યો છે, કદાચ એની બહેન કે એના કુળકુટુંબની બીજી કોઈ દીકરી... અરે, ગામપ્રદેશની બીજી કોઈ દીકરીને વાગડમાં આપવા જેવી નથી કેમ ? સાસુ દિવસે ખંડાવે ને આખી રાત દણાવે છે. ધરકામનો જાણે કોઈ અંત નથી. ઓછું હોય તેમ પાછલી પરોડે પાણી ભરવા તરોદે છે ! ને પછી કેવી કરુણતા છે... 'ઓશીડે ઈંગોડી મારે, પાંગતે દાતરદું રે; ખોરડાની ઓસરિયે મારું બેદલું રે !' પેણપળ કામમાં જ રહેલું પડે એવી આ સ્થિતિ છે. મનગમતા પત્તિ સાથે ઢોલિયો ઢાળવાની વાત જ નથી ! કૂલ પથારી કે રેશમની રાખાઈનાં ગીતો તો શહેરમાં બેઠેલા સુખાળવા કવિઓ જ લખતા રહે વાસ્તવિકતા તો આ છે !

વળી વેલદું, દાતરદુંનો ઉલ્લેખ સૂચયે છે કે ફસલ-કાપણીના સમયે આ વહુવારુને જ વાઠવા જવાનું હશે. કદાચ પુરુષોનાં કામ પણ એણે જ કરવાનાં હશે ? મતતના સ્થળાંતરનો આ વિસ્તાર; ઢોર લઈને દેશાવર ભટકતા પત્તિ/પુરુષવર્ગને પાછળ રહી ગયેલા સ્ત્રીસમુદ્દાય - ધરની ને ખેતરની બન્ને જવાબદારીઓ નિભાવતો હશે ? જે હોય તે... વહુની વેદના અપાર છે. પાણી ભરવા વહેલી પરોડે નીકળવાનું ને આ તો વાગડના કૂવા ! ધરો ના પહોંચો, રાશ ટંકી પડે, ઓછું હોય તેમ કૂવાના પાવડા પણ ઊંચા ઊંચા, નાનકડી નારનો પગ પણ ના પહોંચો, આવી વાસ્તવિકતા વર્ચે દહાડા કાપતી દીકરી દાદાને આમ જ વિનવે ને કે મારો તો બગરયો પણ બીજી દીકરીઓનો ભવ ના બગાડતા !

હૈયું વલોવે તેવી વેદનાની સાથે અહીં પિતા-પુની વર્ચે જે 'સંવાદ' થઈ શકે છે તે મહત્વાનું છે. વાસ્તવમાં આવું જાણું જોવા મળે ખરું ? શું કહેવાતા સવણી કે શું દલિત... દીકરી વળી ક્યારે મોં ખોલીને બાપને આવી વેદના વણવી શકતી

હશે ? — ખરે હીકતમાં નહીં તો ગીતમાં સહી . — આ ગીતે વાગુની વઢિયારી સાસુને તો હીક ઠીક ઉઘાડી પાડી છે, એની ના નહીં !

કન્યાવિદાય :

સાસદું, સાસરિયાં ને એમના વિશેનાં આ તમામ ભય-આગાહી-પૂર્વગ્રહો ઉપરાંત કન્યાને જવાનું છે તો ત્યાં જ; માબાપ, સહિયરો, સ્વજનો — સૌ જાણો છે કે દીકરીને એવા અંધારિયા કુવામાં નાખીએ છીએ જ્યાંથી એનો પાછો બોલ ભાગ્યે જ સંભળાવાનો છે ને છતાંય વાજતે-ગાજતે એને વળાવવી પડે છે.

કન્યાવિદાયના પ્રસંગને શું કહેવાતા શિષ્ટ સાહિત્યમાં, શું લોકસાહિત્યમાં, શું નાટક-સિનેમા જેવાં જહેર માધ્યમોમાં — કાયમ બિરદાવવા-બહેલાવવામાં આવે છે. આ કરુણાંગલ ઘડીએ ગવાતાં ગીતો, અપાતી શીખ અને વહેતી લાગડીઓની વચ્ચમાંથી સમાજમાં પિતૃસત્તાએ, પિતૃસત્તાક મૂલ્યોએ સ્ત્રીનો જે દરજજો સ્થાપી આપ્યો છે તેની પૂર્ણરૂપે જાંખી થાય છે.

ભાલબારાની બહેનોનાં કન્યાવિદાયનાં ગીતો પણ ખૂબ લાગડીસભર અને મીઠાબોલાં છે (ગીત-૨૦).

“બાઈએ મેલ્યાં ઢીગલાં મેલ્યાં પોતિયાં રે

ફ્લાણી બાઈએ મેલ્યો સૈયરુનો સાથ, મેલીને ચાલ્યા સાસરે.”

આ ગીતમાં ઢીગલા એના સમગ્ર બાળપણનું પ્રતીક બને છે. બાળપણ, તેની સાથે જોડાયેલી નિર્દોષતા, આનંદ, રમત-ગમત, સ્વજનોની હૂક, હેત અને આજો પરિવેશ છોરીને અને સાસરે જરૂર પડે છે એ કઠીર વાસ્તવિકતા છે. એક અન્ય ગીતમાં (ગીત-૨૧) માબાપ જ્યારે વરષકને ભલામણ કરે છે :

“મારું પાંખ વિનાનું પંખી બેની તમે પાળજો રે...”

પિયરથી વિખૂટી પડેલી દીકરી જાણો પાંખ વિનાનું પંખી છે, લાચાર છે, પરધીન છે. એની સંભાળ હવે કોણ લેશે ? લાડકોડમાં ઉછેરેલી દીકરીને કોણ હેતથી પૂછશે ? માબાપ, કંકા, મામા, ભાઈ સૌ સ્વજનોથી દૂર જતી દીકરીની અસહાયતા અહીં સુંદર રીતે વણ્ણવાઈ છે. આગળ વધીએ તો ત્રીજું ગીત મળે છે (ગીત-૨૨).

“કિશોર જમાઈ તમને વીનતું રે,

મારી બેની છે નારેનું બાળ રે,

પ્રેમથી સાચવજો, પાણી માંગો,

તો દૂધ આપજો રે અને ઝાંઝા લડાવજો લાડ !”

એક અન્ય ગીતમાં પિયરથર, સ્વજનો, તેમની માયામમતા છોડવાની વાત જરાક જુરી રીતે કહેવાય છે : (ગીત-૨૩) વરરાજને ‘વનનો મોરલો’ કહ્યો છે જે આતીને દીકરીને લઈ જવાનો છે—

“વનનો મોરલો આંગણો આબ્યો અમારા દેશ રે,
બેની મારાં હાલુંચાલું થઈ રિયાં રે બેની રાધા હવે જાય રે...
બેની તમે હવે આજની ઘડીના મહેમાન છો.”

દીકરીનું મૂળ સ્થાન સાસરું છે, પિયર તો એનો પળવારનો વિસામો છે, દીકરી તો પિયરનો પરોણો છે એ માન્યતાઓ ને મૂલ્યો આ ગીતમાં રજૂ થાય છે ને દઢ બને છે. (ગીત-૨૪) પણ આ જ કહે છે :

“દાદાના ખોળા બેનીએ વિસારી મેલ્યા,
સસરાના ખોળા વાલા લાગ્યા ચંપાબેન
દેખાતા હુંગર બેનીને વાલેરા લાગ્યા.”

આ સંવેદનાથી છલકતાં ગીતોમાંથી એક બીજો મુદ્રો પણ મળે છે : દીકરી ન પિયરની, ન સાસરીની ! આપણો આગળ જોયું એમ, સાસરામાં એ પારકી છે — એને શંકાની નજરે જોવાય છે — એને કામ કરનારા કે બાળક જણાનારા મશીનની જગ્યાએ ‘વસાવાય’ છે — એના દામ ચૂકવાય છે ને પૂરેપૂરા વસૂલ કરાય છે. આપણો એ પણ આડીએ છીએ કે માબાપની નજરે દીકરો જ ચંદ્રિયાતો છે અને દીકરીના ઉછેરમાં તફાવત થાય છે. દીકરીને ડગ્લે-પગલે અન્યાય થાય છે. છતાં ગીતોમાં તો એનું ગવાય છે કે દીકરીને ભરખૂર લાડમાં ઉછેરી હોય — પાણી માંગતાં દૂધ દીધું હોય ! આને વકતા કિંદું કે લાચાર માબાપની મજબૂરી ? તમાચો મારીને ગાલ લાલ દેખાડવાની વૃત્તિ ? જે હોય તે, આ ગીતો ઘડી વાર બે મોઢાની વાત કરતાં લાગે છે. બેવડાં ધોરણો આચરતાં લાગે છે. અને આ પિતૃસત્તાક મૂલ્યોની ખાસિયતો છે — બેવડાં ધોરણો, દાંબિકતા.

આપણી પણ આ બેવડાં ધોરણો, દાંબિકતા અથવા તો પછી માબાપની તમાચો મારી લાલ ગાલ રાખવાની વૃત્તિની સાબિતી સમું આ ગીત મળે છે : (ગીત-૨૫)

“રોઈ રોઈ લડી, આંખ જ રાતી, શાને તમને દુઃખ આયાં ?

સસરા તમારા દશરથ જેવા, સાસુ તમારાં કૌશલ્યા જેવાં ?

સ્વામી તમારા રામ જેવા, શાને તમને દુઃખ આયાં રે ?

દિયર તમારા લક્ષ્મણ જેવા, દેરાણી તમારાં ઊર્મિલા, શાને તમને.”

દીકરીને સમજાવવા, એને હૈવાધારણ આપવા અપાતું આ દષ્ટાત જોયું ? આપું અવધુણ અહીં વર્ણિયું છે, જેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ દીકરીની સરખામણી સીતા સાથે થાય છે. સીતા રાજકુલરી હતી, રાજરાણી થવા જઈ રહી હતી.. દલિત સમાજનું આ સ્વન્ન તો ખરું જ — એને વિશે આગળ ઉપર જોવાનાં જ છીએ, પણ તે સિવાય પણ બે મહાત્વના મુદ્રા બહાર આવે છે :

૧. સીતા સાથે દીકરીને સરખાવી એટલે એનું સત, એની ધીરજ, એનું પતિવ્રતાપણું, એની પવિત્રતા અને સૌથી વધુ તો દુઃખ સહન કરવાની અપાર

સહનશક્તિ - આ બધા ગુણોની અપેક્ષા રખાય છે દીકરી પાસે ! એક તરફ આપણે જોયું કે સાસરિયાં ને સાસરાનું બિહામણું ચિત્ર અને અહીં જોઈએ તો એક 'પરમ આદર્શ' રજૂ કરીને દીકરી પાસે એ આદર્શ સુધી પહોંચવાનો માપદંડ મૂકીને ઘણી મોટી અપેક્ષા રાખી શકાય છે.

૨. બીજો મુદ્રા, વધુ વિચારતા કરી મૂકે તેવો છે - સીતાના આ 'આદર્શ'ની સમે એક બીજો માપદંડ પણ છે જ. સમસ્ત હિંદુ સમાજ અને હિંદુ પુરાણકથાથી થોડો ઘણો માહિતગાર એવો અન્ય સમાજ પણ જાણે છે કે આ સંસારમાં સીતા જેટલું દુઃખ ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રીને પણ્યું છે ! એણે જેટલાં અપમાન વેછાં છે, જેટલું કષ્ટ સહન કર્યું છે, જેટલી કપરી કસોટીઓમાંથી પાર ઉત્તરાનું પણ્યું છે એવું કોઈ સ્ત્રીને નથી સહેતું પણ્યું. એક જાણીનું ઓર્હું છે : 'સતી સીતાને પણ્યું એવું દુઃખ કરી કોઈને નવ પડજો' આવાં મૂલ્યો પ્રવર્તમાન હોય ત્યાં કયાં માબાપ પોતાની અંગની કીકી સમી દીકરીને સીતા જેવી બનવાના આશીર્વાદ આપે ? ને છતાંય આ આદર્શ સ્ત્રીઓ દ્વારા જ સ્ત્રીઓ માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. વરસોવરસ ગાવામાં આવે છે અને પિતૃસત્તાની સમાજ પાસેની ઊંચામાં ઊંચી, કપરામાં કપરી અને કદાચ સૌથી વધુ શોધણકારક અપેક્ષા દઢ્ઢૂલક કરવામાં આવે છે. શું કરીશું આવાં ગીતોનું ?'

સરખી સાહેલીઓ કન્યાને વિદ્યાય આપતાં જાણે શુભેચ્છા આપી રહી હોય એવું એક ગીત આપણા સંગ્રહમાં છે. (ગીત-૨૬) આમ તો આગળ કહેવાઈ ગયેલી વાત છે :

"દાદાના બંગલા આજ સુના રેવાના,
સસરાના બંગલા આજ ગાજ રેવાના..."

આમ, પારંપરિક લઢણમાં કાડુના ને મામાના બંગલા સુના મેલીને, કન્યા બાઈ જેઠ-દિયરના બંગલા ગજવવા-શોભાવવા જતાં રહેવાનાં એ જ વાત છે, પરંતુ ખાસ ધ્યાન જોયે એવી પંક્તિઓ છે : 'મસ્ત મારી બેની, તું મસ્ત રહેવાની, તિજોરીની ચાવી તારી પાસે રહેવાની' : વહુના હાથમાં તિજોરીની ચાવી આવે એ ખરેખર એક ગુલાબી શમણું છે. વીજીલશાહીમાં ઘરની ચાવી તો સાસુમા હોય ત્યાં સુધી બીજાના હાથમાં જાય જ શાની ? ત્યાં વળી નવીસવી આવનારી વહુના હાથમાં તો ભાગ્યે જ આવે... છતાં સહિયરો એને એક સપનું પકડાવી દે છે ને એ આનંદમાં મસ્ત રહેવાનું જાણે અત્યારથી જ શીખલી દેવાય છે. જે નથી તેની ઊંખના છે આ લોકગીત, બીજી પંક્તિમાં જોઈએ તો મોટે ભાગે આ ગીત દિવિત સમાજની સ્ત્રીઓ જ ગાય છે. જેમને માટે બંગલા એ પણ ગુલાબી શમણું છે. ગામને છેરે, વાસમાં-કૂલામાં જીવતાં આ જણ બંગલાનાં શમણાં જુયે એમાં શી નવાઈ ? ને પેલી તિજોરી ? એ તો એથીય અદંકું શમણું નથી ?

ચલો, એનોય આપણને વાંધો નથી; પ્રશ્ન તો એ છે કે સ્ત્રીના-વહુના હાથમાં તિજોરીની ચાવી આવી જવાથી એની વાસ્તવિક હાલતમાં કંઈ કર પડવાનો ખરો ? એ

તિજોરીમાં મૂકેલી જણસ એની પોતાની કહેવાવાની ? એમાંથી મન જીવે તેટલું ને મન થાય એને માટે - એ વાપરી શકવાની ? માત્ર સંપત્તિની કહેવાતી ઘણિયાણી બનવાથી એના બીજા સામાજિક પ્રશ્નો હવે થઈ જવાના ? એ ને એની બહેનો સદીઓથી જે ગુલાબી વેક્ટરી આવી છે એની જંજરો તૂરી જવાની ? ગાનારી બહેનોને આવા પ્રશ્નો તરફ અંગળી ચિંધી ન શકીએ ? ને ચાવીની વાત આવી એટલે પેલા બીજા એક ગીતની વેધક પંક્તિઓ પણ સંભરી ગઈ : 'ચાવી જૂડી સોંપી દ્વાર વાસ્યા રે, સાહેલડી !' - પિતૃસત્તાએ સ્ત્રીને માટે વાસેલાં દ્વાર જે આ ચાવીથી ખૂલવાનાં હોય તો ભવે... એનાથી આપડી બેની મસ્તીમાં આવી જતી; બાકી તો... !

લગનગીતોમાં વરપક્ષનો સૂર :

બની શકે કે ઉપલું ગીત વરપક્ષ તરફથી મૂકવામાં આવેલો આદર્શ હોઈ શકે. કેમ કે મોટા ભાગે વરપક્ષ પોતાને ચદિયાતો મનાવતો હોય છે. પોતાની સમન્દ્રિ, પોતાનું સુખી-વાતાવરણ, જાંખાં સગાંની જીજનું ગુલાબી ચિત્ર આવનારી વહુને આકર્ષવા (કે આંજ દેવા ?) રજૂ કરાતું હોય છે. સાથે સાથે વહુનું સ્વાગત, મીઠાં વખાશ અને લાડકોડ તો ખરાં જ ! થોડાં આવાં ગીતોની તાસીર જોઈએ અને સમાજવ્યવસ્થા પોતાને સમધારણ (બ્લેન્સ) કેવી રીતે ચાખવા ઈચ્છે છે એનો તાગ મેળવીએ.

સૌથી પહેલું ગીત જોઈએ વહુની શોધનું. (ગીત-૨૭)

"ઝીણી ઝીણી વાદળીમાં વીજલકડી ચમકે

માર આંખલડી જાવને વીરા માંડવકે કન્યા કુવારી."

વરપક્ષવાળાને સંતોષ છે કે દેશપરદેશ જોઈ વણ્ણા, ઘણાં ખાંખાંખોળા કર્યા, ઘણી છોકરીઓની કસોટી કરી ત્યારે આ (દીપિકા) વહુ ઉપર અમારી આંખ ઠરી છે. વરની બહેન આ ગીત ઉપાડે છે. એના સૂરમાં એક જાતનું અભિમાન છે. અમારો ભાઈ (અમૃત) કંઈ જેવોતેનો નથી. એને યોગ્ય કન્યા શોધવામાં અમે કોઈ કસર નથી રાખી. હવે અમૃતભાઈ જોડે દીપિકાની જોડી શોભે છે તે જોઈને આંખ ઠરે છે. ઝીણી ઝીણી વાદળીમાં ચમકતી વીજળીના જબકારે જાણે કન્યારલ અમે શોધી કાઢ્યું છે. સૌ કોઈ માંડવે આવો અને આ અમારી પસંદ કરેલી કન્યાકુમારીને જોતા જાઓ. વહુ જાણે 'કીમતી જણસ' છે, જોવાલાયક 'સામગ્રી' છે અને ઘણી ધાનબનન પછી પારજીને લાખાં છીએ તે અમારી હોશિયારી છે - એવો કંક હુંપદનો ભાવ સંભળાય છે ?

બીજું ત અને બીજું ગીત જાણે એકમેકની આગળ-પાછળ ચાલે છે (ગીત-૨૮, ૨૯).

૧. કાળી છે કોયલ સાદ સોહમણી - આયાં તે કોયલ આપણા દેશમાં.

૨. કાળી તે કોયલ કંઈ સોહમણી - આવ રે કોયલ આપણા દેશમાં.

બને ગીતોમાં વહુને 'કોયલ' કહીને બિરદાવી છે. એના શ્યામવહુનિ ચિંધ્યો હોશે ? કે પછી ઘર ગજવનારા, મીઠા-મધુર કંઠને ? બને ગીતમાં સાસરાને વહુ માટે

'આપણો દેશ' કહીને સ્થાપે છે અને એ રીતે મોકળા મને સ્વાગત કરતાં જગ્યાય છે. રટમા ગીતમાં સાસરીપક્ષની સ્ત્રીઓના સ્વાગતના જવાબમાં વહુ કહે છે : 'આપણા તે દેશમાં નહિયું જાજેરી, કેમ કરી આવું આપણા દેશમાં ?' – ત્યારે સાસરિયણો હોશભેર હોઈઓ તરની મુકાવે છે. 'તેડાવો માછીડા, હોડિયું હકાવો... ને રટમા ગીતમાં અજ્ઞાણી ગ્રભરુ વહુ પૂછે છે જાણો : 'નામ ના જાણું કેમ કરીને આવું આપણા દેશમાં ?...' ત્યારે દરેકનું નામ દઈ દઈને, વર-સાસુ-સસરાની જાણો ઓળખવિધિ કરાવવામાં આવે છે. આ રીતે આવકારદયક છે. નવી વહુનો સંકોચ તોડવો, અને એક એક સગાંધી માહિતગાર કરવાની. આ સૂરીલી રસમ મજાની લાગે છે. ગીતો આ જ રીતે વહુની અસલામતી, સંકોચ અને અજ્ઞાણપણું દૂર કરવાના ઉપાય સમાય છે. ગંફ અને વરસાઓ – બને ગામની વણકર-બહેનો આવતી કાલની નવોઢાને આમ હુકુમબી રીતે સ્વીકારે છે. અહીં ચીલાચાલુ સાસુવહુની દુશ્મનાવટનું વરંબું ચિત્ર નથી જોવા મળતું એ આચાસનરૂપ હકીકત છે.

પરંતુ આ રહ્યાણું ચિત્ર વહુ વાંબું નથી ચાલતું. આ સૂરીલી સરગમ તરત જ તૂટે છે અને સંસારણીતનો બેસૂરો સાદ છાપરે ચારીને પોકારે છે ! સાસુવહુ ને નંધાંદભાભી વચ્ચેના અસલી વહેવારનું વાસ્તવદશન જોતજોતામાં થઈ જાય છે.

લગનગીતો અને અન્ય ગીતોમાં સાસુ-વહુનો સંબંધ :

આપણે ત્યાં જેને લોકગીતનો આછો આછો પરિચય હોય તેને માટે પણ જાણીતું હોય એવું લોકગીત છે (ગીત-૧૮).

"દાદા હો દીકરી ! દાદા હો દીકરી
વાગડમા ન દેશો જી રે
વાગડની વદ્ધિયારી સાસુ દોહલી રે !"

'દાદા !... હો દીકરી !' શાનું ગીત છે આ ? 'વાગડમાં ન દેશો જી રે વાગડની વદ્ધિયારી સાસુ દોહલી રે !' એક દીકરી પોતાને વાગડમાં ન પરણાવવાની આખુણ કરે છે અને એના મૂળમાં છે વાગડની સાસુ પણ સાસુ તો સાસુ હોય છે – વાગડની હોય કે વલસાડની કે પણ વિલાયતની હોય ! કોઈ પણ વહુને માટે સાસુ એક બિહામણું, આણગમતું, ત્રાસદાયક પ્રાણી છે; ને સામે પણી સાસુને મન વહુ પણ આણગમતી, પારકી, દીકરાને ઝૂટવી લેનારી વ્યક્તિ જ છે : હા, અહીં એક રીતે જોઈએ તો હુકુમ ક્ષેત્રનું રાજકારણ છે. સાસુ અને વહુ – બનેને સાંકળનાર એક વ્યક્તિ છે. દીકરો અથવા પતિપ્રે પુરુષ. પેલી બને સ્ત્રીઓ આ એક વ્યક્તિ સાથેના પોતાના અલગ. અલગ સંબંધને કારણે એકબીજાં ચાચે સંકળાયેલી છે. બને ઈચ્છે છે કે પોતાનો પુરુષ પોતાને વશ રહે અથવા તો સામે છેડે જઈને એમ કહી શકાય કે પોતે પોતાના પુરુષની સૌથી પ્રિય વ્યક્તિ, નજીકની વ્યક્તિ, ભરોસાપાત્ર વ્યક્તિ, બની રહે. અને આપણી પુરુષપ્રધાન સંસ્કૃત આ ઈચ્છાને 'સત્તા'નું લેખલ આપીને ઠસાવવા માગે છે કે સાસુ ને વહુ બને ઈચ્છે છે કે પોતે આ પુરુષ : દીકરા/પતિ પર રાજ ચલાવે !

ખરેખર તો આપણો એ વિચારં જોઈએ કે હુકુમાં-સમાજમાં કોનું રાજ ચાલે છે ! ટુકમાં, સાસુવહુનો સંબંધ પેલી, એક પુરુષવ્યક્તિ સાથેના પોતાના ગાઢ સંબંધની શ્રેષ્ઠતા અને નિકટતા સ્થાપવાની હુંસાતૂર્સીને કારણે સદાય તંગ રહેતો હોય છે. એકને મન એ હજુ 'એક નાનું બાળક' છે – હજુ એ પોતાના વગર પગલુંથે ભરી શકે તેમ નથી એવી 'અમણા'માં એ હજુ જીવે છે. જારે બીજાને મન એ પોતાનું 'જીવન સર્વસ્વ' છે અને એ પુરુષ વિના પોતે પાંગળી છે – એકલી-અટૂલી છે એવી 'આધારિત ભાવનાના' ભમમાં જીવે છે. પણ અસલમાં તો પુરુષ આ બને સ્ત્રીઓને ભમમાં રાખીને પોતાનું ધાર્યું કામ કરે છે ને કરાવે છે તે આપણી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વાસ્તવિકતા છે. અલબાત્, એવું નથી. કે આ પુરુષને પેલી બને સ્ત્રીઓ માટે લાગજી નથી... મમતા નથી... પણ સંબંધો સાથે જે સ્વાચ્છનું ગણિત સંકળાયેલું છે તે મુજબ જોતા, પેલો પુરુષ આ બને સ્ત્રીને સાથે ઈચ્છે છે – બને પાસેથી અને સલામતી, હુંઝ, આત્મીયતા અને ન્યોધારવરીની ઈચ્છા હોય છે. જેને કારણે પેલી બને સ્ત્રીઓ વચ્ચે સતત મનોમન સરણામણી અને ચડસાચડરીનું વલશ ઉગ્ર થતું જોવા મળે છે. સસરા ઘરના વડીલ તરીકે આધા રહીને બધું જોતા રહે છે. અંદર પડવા નથી માગતા પણ બહારથી એ પોતાનો કક્ષો ખરો કરાવ્યે રહે છે. વહુ સાથે સીધો વહેવાર સાસુનો છે તેથી સાસુ અળખામણી લાગે છે તે સસરા દેવપુરુષ !

સાસુવહુ વચ્ચેના સંબંધો ખાટામીઠા કે ખારા-કડવા હાવા પાછળનું એક બીજું સબળ કારણ છે 'સાસુપણું.' આપણી હુકુમબ્યવસ્થામાં, પિતૃપ્રધાન સમાજબ્યવસ્થામાં વહુની સામે સીધા સંઘર્ષમાં આવે છે – સાસુ ! વહુ દાબમાં રાખવી, ઠેકાડે રાખવી, કુંભબની મધ્યાદામાં રાખવાનું કામ સાસુનું હોય છે, ખરેખર તો આ 'દાબ', 'ઘરની રીત', 'મધ્યાદા'... બધા પારંપરિક મૂલ્યોને છે તે પિતૃપ્રધાન વિચારસરણીમાંથી જ ઊભાં થ્યેલાં હોય છે. આપણી સામાન્ય હુકુમબ્યવસ્થામાં પુરુષોની ઘરની બહાર રહેતા-કરતા હોય છે તે સ્ત્રીઓ ઘરની અંદર ! એમાં પેલી પિતૃપ્રધાન વિચારધારા ઘરની વડીલ સ્ત્રી-સાસુનાં વલશ, વાણી ને વર્તન દ્વારા હરપળે પગટ થતી રહેતી હોય છે. સાસુનું ચલાણ ઘરમાં અમથુંચે ચોવીસ કલાક, બારે માસ ચાલતું હોય છે. એ ઘરની કર્તાહીતા હોય છે, કેમ કે એ પણ સ્ત્રી છે. તે એનું સ્થાન પણ ચાર દીવાલોની અંદર જ હોય છે. એ પણ ઘરકામ અને સાસરિયાની મરજુ સાચવાની ઘટમાળમાંથી પસાર થઈ છે અને થઈ રહી છે. ઘર-કૂળના વટ-વહેવાર સાચવવાની જવાબદારી એની જ છે. પણ એ જે હુકમો અખત્યાર કરે છે તેના મૂળ સંચાલકો તો ઇન્ફ-કુંભલના પુરુષો જ હોય છે – રહેતા આવ્યા છે. એ તો માત્ર 'ચિક્કાની ચાકર' છે ! એને પોતાને આ બધું વિચારવાનું હોનું જ નથી. – પરંપરા અને પરંપરાવાદી પુરુષો-વરીલોએ વિચારી રાખ્યાં છે. એનો અમલ કરવાનું જ એનું કામ છે પણ એની પદવી 'પોલાસ' જેવી છે. પાસે સત્તા છે, સજાનો દંડ છે અને પાઠબળ પરંપરાનું છે. આપણી વહીવટી બ્યવસ્થામાં પોલાસ પણ આ જ કામ કરે છે – એ કંઈ કાયદા લખતો નથી કે ઘડતો નથી. છતાં આમજનતા એને જ કાયદાનો રૂષક અને શાંતિનો સ્થાપક માને છે અને મૂળ વહીવટ બ્યવસ્થામાં રહેવી તાનાશાહી કે બીજી મધ્યાદાઓનો પ્રચારક માની બેસે છે. પરિણામે પોલાસ અપ્રિય અને અળખામણો બની બેસે છે. સાસુનું પણ આવું જ છે. વહીવટાહીના વેલાને

અલભતા, એ મજબૂત બનાવે છે, પણ ખાંડુ જેતા એ વડીલશાહીના ભરાથી મુક્ત તો નથી જ ! સાદી ભાષામાં, આપણી રીતે આપણે પણ ઘણી વાર કહેતા હોઈએ છીએ કે સાસુ એ ભૂલી જાય છે કે 'સાસુ ભી કબી બહૂ થી !'

પણ આ બધા ખેલ 'સત્તા'ના છે. વડીલશાહીમાં સત્તાનો હથબદદો આ જ રીતે થતો આવે છે કેમકે વડીલશાહી વ્યક્તિકેન્દ્રી નથી – મૂલ્યકેન્દ્રી છે. સાસુ અને નણંદ – એક પુરુષની માતા અને બહેન : બને એને ચાહે છે, બને એનું સો ટકા ધ્યાન-લક્ષ્ય- હેત પોતાના ભણી વાળવા હિંદે છે. એક જ લોહીમાંસની છે તેથી માદીકરી પોતાની 'ભાગીદારી' બતાવી શકે છે. પણ પેલી 'પારકી જડી' તો સહેજે સહેવાય તેમ નથી ! અને આ લાગણીઓની તીવ્રસંકુલતાના વડીલશાહી ઉપયોગ કરે છે – મજા માણે છે – પોતાની પક્કડ વધુ મજબૂત બનાવે છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં – રોમમાં બે કુસ્તીબાજો (ગ્રેડિયેટર)ની લડાઈ જોવાની અમીર-ઉમરાવોને મજા આવતી હતી. બે ગુલામો અંદરોઅંદર બાખડે – લોહીલુહણ થાય અને એકનું મોત નિશ્ચિત બને ત્યારે પેલા ઉમરાવો મીઠાઈ મમગાવતા, આસવ ગટકાવતા મોજ માણતા હોય, તાલી નજાવતા હોય ! બસ, વડીલશાહીના બે ગુલામો – સાસુ-વહુ આમ જ બાખડે છે. લોહીલુહણ થતાં રહે છે અને સ્વાભાવિક રીતે શોષિત પક્કાનું વધુ શોષણ થાય છે; ને વડીલશાહીને એમાંથી મનોરંજન મળે છે. સાસુ-વહુની લડાઈનાં નાટકો, સિનેમા, સાહિત્યની રેલં-છેલ થાય છે ને એક હેઠવત પણ બને છે ને જોરશોરથી એનો પ્રચાર થાય છે : 'સ્ત્રીની દુષ્મન સ્ત્રી !'

સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિ જ્યારે આવી હોય ત્યારે ભાવભારાની બહેનો, ગીતોમાં શી રીતે વ્યક્ત થાય છે ? પેલી વાગડની સાસુથી આપણે શરૂઆત કરી હતી ને ? કેવી લાચાર, દયનીય અને કરુણાત્મક હાલત છે વહુની ? પણ તેથી કંઈ વહુ ચૂપ બેસી રહેવાની છે ? વાસ્તવમાં, કંઈક 'કરી' ન બતાવી શકતી હોય તો ગીતમાં પણ એ તો પોતાનો આકોશ અચૂક પ્રગટ કરવાની !

ત્રણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ગીતો મળ્યાં છે : જેમાં રમૂજ પણ થાય છે અને ખીજ પણ ! (વરસડા ગીત નંબર-૩૦ અને ગાંફ ગીત નંબર-૩૧), આ બને ગીતો લગભગ સરખાં છે. સ્પષ્ટ રીતે જ વહુ પોતાની સાથે સાસુની સરખામણી કરે છે. વહુના મુખે જ ગવાયેલાં આ ગીતોમાં, વહુના દિલમાં ધરખાયેલો સાસુ પ્રત્યેનો રોષ છતો થાય છે અને પ્રત્યેક સરખામણીમાં સાસુ કરતા પોતાને તે ચઢિયાતી ઠરવે છે : (ગીત-૩૦)

"મારે બાર તે હાથનું બાજરિયું..."

"મારે તેર હાથનું રંધુ - બાલુજીનું બાજરિયું"

આ બારને તેરની સરસાઈ પણ આવો જ કંઈ ઈશારો હશે કે શું ? અને પછી સાસુવહુના ઝડપાનું સીધું જ વહુન છે – 'મારી સાસુએ જાય્યો ચોટલો; કંઈ મેં જાય્યા બે કાન' વહુ સાસુથી ગંગ્ય જાય તેવી નથી. આ વાગણની વહુ જેવી લાચાર નથી – આ તો સામસામે સામનો કરી શકે તેવી જબરી વહુ છે. કદાચ આ ગ્રામ્યસમાજની પણ વાસ્તવિકતા હોઈ શકે. ધેર ધેર નહિ – વારંવાર નહીં પરંતુ ક્યારેક – તો વાજ

આવેલી વહુ આવો સામનો કરવામાં છોઈ નહિ રાખતી હોય એવો આભાબોલો ને નિખાલસ છે આ સમાજ – ને એટલે જ, પોતાનો ચોટલો જાવનારી સાસુના બે કાન પકડી લેતી વહુનું ચિત્ર રમૂજ નહિ, પણ એક જાતનો 'ન્યાયી' હુમલો રજૂ કરે છે. વળી બોલવામાંથી એ પાછી પડે તેવી નથી. – 'કંઈ મેલોને બયળ ચોટલો, કંઈ જશે તમારા કાનની ધમકી પણ બેગાભેગી આપી જ હે છે ! અને પછી સાસુના સાંબેલા સામે જાટલાની જારી ઈસ લઈને ફરી વળતી વહુ 'બેઉ બળિયા, બાથે મળિયા' – જેવું ચિત્ર ખાંડુ કરે છે ન ? રિસાયેલી વહુ બજાર ભણી નીકળી જાય છે, ને સાસુ આપી શેરીમાં આ પરાકમની ચૂગલી કરવા નીકળી પડતાં જડાય છે ! પણ હવે ખરી ચડસાચડસી વહુવાઈ છે : 'સાસુના ઘરે મેમાન આયા... કંઈ મારે આયા મારા વીર !' પેલા મહેમાન સામે એનો 'વીર' છે. મહેમાન પણ વહુનો જ ચરી જાય ! અને પછી સાસુ-વહુ કેવી કેવી મહેમાનગતિ કરે છે, જુઓ : સાસુએ ઓરી કોદરી... મેરે ઓરી જીણી સેવ' અને હવેની પંક્તિઓ તો સ્ત્રીઓ જ રચી શકે : 'સાસુજીની કોદરી ખદબદ ને ભલી ચરે મારી સેવ... !' બનેના મહેમાનો જમે છે ને પછી કંઈક બેટ આપે છે. સાસુના મહેમાન અને કાપણું આપે છે, પણ વહુનો વીર તો ભૂરી બેસ બેટ આપતો જાય છે ! ને છેલ્લે ?... 'સાસુનું કાપણું ફાટી ગયું પણ મારી રહી ભૂરી બેસ' – આમ ઘરસંસારની તિખીખાતી વાનગી જેવું આ ગીત વાસ્તવિકતાની સાથે સાથે વહુનું શ્વાસ પણ છતું કરે છે – સાસુથી સવાયાં થવાનું !

બીજું ગીત બહેનો ગાય છે : ગીત નંબર-૩૧ જે લગભગ પહેલા ગીત જેવું જ છે; ફક્ત કિયાનો કમ ઊલટાઈ ગયો છે.

"સાસુને આંગણો લીંબોળી જરે
મારે આવે વળતી છાંય
લીલાધર લીંબોળી જરે"

સાસુ-વહુના મહેમાન પહેલાં આવે છે, અલગ બેટો આપીને જાય છે, બેટોની ટકાઉપણાની ચડસીચડસી પછી થાય છે ઝડપો, મારામારી ! સાસુના સાંબેલા સામે વહુ બેકી રાશ લે છે ને સાંબેલું તોડીને જ જંપે છે ! પછી થાય છે છુટ્ટા હથની મારામારી ને જેમાં સાસુના કાન તૂટવાની પૂરી વકી છે !

બને ગીતોના ઉપાડ અને ધૂપવદમાં યોજાયેલા બાજરિયું, લીંબોળી, લીલાધર છાંય વિશે એટલું નોંધી લઈએ કે વરસડા કરતાં ગાંફની બહેનોનાં ગીતો વધારે કલ્યાણશીલ છે જ્યારે વરસડાની બહેનો વાસ્તવિકતામાં રાચે છે. આથી સરખામણીની જરૂર નથી.

જેર, શું સૂચયે છે આ બે ગીતો ? – જ્યાનની કહવાશને ગીત દ્વારા બાજરિ કાઢી નાખવાની યુક્તિ ? અતિશયોક્તિ અને રમૂજ દ્વારા સંબંધોનું દુઃખ હરી કાઢવાની આદત ? કે પછી એકમેકને સમજવાની ઘરીને ના પાડતા બે ગાંફિયેટરની બથ્યાબથ્યા ? પણ તાલીઓ પાડીને બધાં ટેસડો માણી રહ્યા છે એ કેમ કરીને સહેવાય છે આ બહેનોથી !

સાસુ-વહુ જેવો જ સંબંધ છે નષંદ-ભોજાઈનો ! બલ્કે વરસડા અને ગાંફના સંદર્ભમાં વાત કરીએ તો આ નષંદ-ભાભી પાછાં બીજા નાતે પણ સંકળાપેલાં હોય છે. સાટા-પેટાની પ્રથાને કરણે બને એકમેકની નષંદ અને એકમેકની ભાભી થતી હોય છે. તો શું પેલા ખાર ને તિરસ્કાર પણ બેવડાવના ? જેક અહીં પસંદ કરવામાં આવેલાં ગીતોમાં જરા જુદી ભાત પડે છે જેરી... પણ આખરમાં હાથમાં શું આવે છે એ જોવું જરૂરી છે : પહેલું નષંદ-ભાભીનું ગીત લઈએ તો એમાં સહીપણું અને ભાભીનો મહિમા થતો જગ્ઘારો. (ગાંફ ગીત નંબર-૩૨)

“રસોડાની રાણી પીરસોને થાળી
દાન-ભાત, રોટલી ને માથે ખમણ-ઢોકળી
મારો વીર બોલાવે ભારી બજાર ફરવા જાવ રે”

જાણો કે નષંદ-ભોજાઈ વચ્ચેનો સંવાદ છે. જેમાં નષંદ કહે છે ‘રસોડાની રાણી ! પીરસોને થાળી...’ ભાભી જોડે ગોડી માંડતાં એને ‘રસોડાની રાણી’ કહેવામાં આવે છે – ‘રાણી’ ખરી પણ ‘રસોડાની !’ પછીની પંક્તિઓમાં નષંદ એક પછી એક સ્થળનું નામ દઈને કહે છે કે જાઓ જોવા જાવને ‘મારો વીર બોલાવે... બજાર ફરવા જાવ ને’ – પિકચર જોવા જાવ ને; ‘ફોટો પડાવવા જાવ ને’... આમ અવનવી જગ્યાએ ભાઈ બોલાવે છે અને ભાભીના કોડ પૂર્ય કરાવતી હોય તેમ નષંદ કહે છે “ભાભી જાવ ને” જાણો કે ભાભી રસોડામાં ગોધાઈ રહી છે, ઘરકૂકડી સમી બની ગઈ છે ને નષંદ અને બહાર ભેગે છે... “મોકલી આપે છે” કહો કે “રજા આપે છે !” આ વીરની બહેનને આપણે પૂછી શકીએ કે તારી ભાભીને ઘરકૂકડી કેમ બનવું પડ્યું ? “રસોડાની રાણી જ થઈને” કેમ રહેવું પડ્યું ?

પણ વધુ રસપ્રદ તો છે ભાભીનો જવાબ : “બજાર ઘણું દૂર છે ને તમારી જરૂર છે”.. કે પછી, “ટોકોજ ઘણી દૂર છે ને તમારી જરૂર છે.” અને “સ્ટુડિયો ઘણો દૂર છે ને તમારી જરૂર છે.” ભાભી પેલી જગ્યાઓની દૂરતા ચાંદી છે ને નષંદનો સાથ ઝંપે છે. નષંદનો જાણો ટેકો માગે છે. નષંદને સાથે લીધા વિના નથી જવું – એવો સંકલ્પ બતાવે છે.

અહીં બે-નાણ અર્થધટન થૂંકે છે : (૧) વણકર સમાજમાં, અમૃક વર્તુળોમાં હજુ પણ જુવાન પતિ-પત્ની જાણો “એકલા” બહાર જઈ શકતાં નથી. સાથે નાની નષંદાને રાખવામાં આવે છે. યુગલને પૂરેપૂરી મુક્તિ કે સ્વતંત્રતાનો આનંદ આપવો સામાજિક દાખિયે હિતાવહ નથી હોતો. ગીતમાં શાણી ભાભી જાણો જાતે જ આ “મયાદા સ્વીકારીને” નષંદને સાથે લેવાનો મીઠો આગ્રહ કરે છે. ભલે પછી મનમાં શોઈક બીજી વાત હોય... એણો તો સમાજ-પરંપરાએ પણવેલી ભાષામાં બોલવાનું છે ને ! વડીલશાહીની વહુ-ટીકરા ઉપર નજર રાખવાની, દાબ રાખવાની આ આઉકતરી, આહેસક પદ્ધતિ હશે ? કે પછી એક કરતાં વધુ આણો ફરનારી નવી વહુવારુ ધીમે-ધીમે પતિશી હણતીમળતી ચાય એ સારુ રખાતી દેખરેખાની એક રીત હશે ? નાની નષંદ, જે પોતે પોતાની ભાભીની પણ થવાની છે એની સાથે આત્મિયતા કેળવે – સહીપણું બાંધ અને માટે થઈને આ રિવાજ હશે ?

નવોઢાને જાણે પોતાના જ પતિ સાથે “દૂર” જવાનો ક્રાંક ધૂપો ડર છે; સાથે નાની નષંદી હોય તો એ “અંતર” સહીસલામત રીતે ક્રાંક જાય. એવી સુરક્ષાની ભાવનાથી આ રસમ ચાલતો હશે ? વરસો વરસ અને ટેર ટેર આ પંક્તિઓ ગાતી ભાભીઓના મનમાં SEXની આધી આધી બિક હશે ? પતિપત્ની બે એકલાં જ હોય તો શું નું શું થઈ શકે ? ભલે જાતીય કુતૂહલ પણ સંબળતું હોય, ભલે કામના ઝંપના બનીને ડેવાદિયાના કાંઠાની જેમ મીઠી મીઠી ઊંખતી હોય પણ જાતીય સંબંધની વાસ્તવિકતા, અજાણ ભય એને કદાચ આછો આછો પીડતો હશે, તેમાં નાની નષંદીને સાથે રાખવી હશે ? કે ખાટામીઠા સ્પર્શ આઠ વ્યવહારો થઈ પણ જાય તો વાંધોચે નહીં ને એથી આગળ વધવાનો મોકોચ નહીં ! અવનવાં પડ છે આ ગીતમાં; ઉકેલવા બેસીએ તો આ બધું એક સાથે પણ હાથમાં આવે ! સ્વીના માનસની ડેવી અટપટી ગુંથણજાળીઓ લઈન આવે છે આ ગીતો ?

નષંદ-ભાભી વિશેનાં બીજાં બે ગીત જુદાં જ રૂપે આવે છે. બંને સંવાદ ગીતો છે – રમતગીતો છે – અભિનય ગીતો છે. ગામની દીકરીઓ (નષંદો) અને ગામની રમતગીત ગવાય-રમાય છે. સામસામા બંને પક્ષ બોલબોલી-ચડસાચડસીમાં પોતપોતાનું ચિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે... ને રમતગીતના અંતે ? ચાલો આપણો જાતે જોઈએ-તપાસીએ. (વરસડા ગીત નંબર-૩૨ અને ઉ૪ : “શૈયર મોરી ચાલોને રમીએ” અને “મરયું બાંધ્યું ઓલી આંબલિયાની અણ”). પહેલું ગીત સીધી વડાંડને બદલે આઉકતરી રીત અજમાવે છે :

“શૈયર મોરી ચાલોને રમીએ

અમને રમતાં ન આવકે”

ટીકરીઓનો પક્ષ વહુઓને રમવાનું જાણો નોતરું આપે છે – વહુઓ વચ્કાય છે ! અહીં કુટુંબમાં જે નથી કરી શકતી તે કરવાની “ધૂટ” લઈ લેતી લાગે છે આ વહુવારુઓ ! જુદો આ “ધૂટ” બોલવામાંય કેવી જબરી લાગે છે. નષંદો કહે છે “અમે રમી બતાવાને”... હાથ ઊંચો છે – કશુંક શિખવાડવાની વડાં છે પણ પેલી ભાભીઓ ફટ દઈને રોકું પરખાવે છે : “તમારું રમેલું ન રમીએ.” આમ ઘસીને “ના” હકીકતે ક્યાં પડાય છે ? પછી તો નષંદો મનાવે છે, કંઈ કંઈ દાગીના આપવાના પ્રલોભનો પણ બતાવે છે, મોટેચાનાં નામ દઈને અમને નામે “બોલાવે” છે પણ વહુઓ તો “અરી” ગઈ છે ! ધરાર ના પાડે છે અને સતત કહેતી રહે છે : “તમારું રમેલું ન રમીએ”, “તમારું પહેલેલું ન પહેલીએ... !” આ ધૂટ આવા વારતહેવારે ને રમતગમત ટાળો જ લેવાતી હોય છે, એટલે કચ્કચાલીને લાંબાર નન્મો ભાષવાનીએ મજા લૂટે છે આ ભાભીઓ ! આ જાદની પાછળ છે પેલી તાબેદારીને લીધી મનમાં ધરબી રામેલો આ ભાભીઓ ! આ જાદની પાછળ એ પેલી તાબેદારીને લીધી મનમાં ધરબી રામેલો મનમરજી પ્રમાણે જ ચાલવાનું હોય છે. અરે, એ માનસિકતાના તો રિવાજોપે કેવા પડજા છે : વહુના આણાની પેટીમાંથી મનગમતી સાડી નષંદ લઈ શકે ! વહુની પેટીના

દાગીના પૂછ્યા વગર નણંદ પહેરી શકે ! વહુના દાગીના દીકરીને ચાડાવી દેવામાં આવે. આવી પરંપરા સામેની ખીજ આવે ટાણે વહુઓ કાઢી લેતી લાગે છે.

બીજું ગીત જાણે સીધી-સામી છાતીની લડાઈ છે. એની ભાષા જુઓ : (ગીત-૪)

“મરચું બાંધ્યું ઓલી આંબલિયાની ડાળ
મારે વહું ઓલી જસી વહુ સંગાથ”

કેવો વિરોધાભાસ ! શું સૂચવે છે અવળવાણી ? — આંબો તે જાણે કુટુંબજીવન છે. આમ તો ત્યાં મીઠા મરવા જૂલતા હોવા જોઈએ, પણ “મરચું” કેમ ? — દીકરીઓએ નણંદી ચોખ્યું બેલાન કરે છે : “મારે વહું ઓલી જસી વહુ સંગાથ” કુટુંબના આંબા ઉપર મરચું રૂલે છે... મીઠાને બદલે તીખાશ... મનમેળને બદલે જઘડો ! કેવું સરસ રૂપક વાપરીને આ બહેનો પોતાનાં વલાણે છતાં કરે છે ! ને નણંદ ચોખ્યું કહે “મારે વહું છે.” — જાણે કે “વહું” એક જરૂરિયાત ન હોય ! એક સામાજિક-માનસિક અનિવાર્યતા ! (psycho - socio - cultural need) ઘરમાં રોજેરોજ વાસણ ખખડતાં હોય તોય જાહેરમાં લડવાની હોશ તો જુઓ ! અહીં પેલો બેમુખી ભાભી-નણંદનો સંબંધ જોર કરતો હોય ? કોણ કોની ભાભી ને કોણ કોની નણંદ ? એટલે જે ગ્રામમાં રણભૂમિ હોય એની જીત કે પણી હાર ? ગીતમાં તો ભર્યું, વહુવાહુની જીત ને સહિયું/દીકરીયું/નણાદીયુંની હાર છે ! કેવું સોનેરી શમણું ? ને પછી ઊછળીને ગાતી દીકરીયુંને સાંભળો — “જીત્યા ઉપર તે કંઈ ઢોલ વગાડાય... ! જીત્યા ઉપર તો કંઈ શરણાયું વગાડાય... ! અને સામે પણે હાર્યા ઉપર તે કંઈ ગણેઠાં મૂઠરાય... કૂરાં મૂઠરાય... !” ભાષાની આ નિબધિતામાં પણ એક જીતનો તોર છે — છાક છે ! હારજીતની આ રમત જાણે “કેથાઈક” છે. મનનો મેલ ધોઈવિછળીને સાફ કરી નાખનારી છે. હસતાં, તાવી લેતાં, ટેકડા ભરતાં રમતાં આ રમતગીત ખરે જ — સ્ત્રીઓની મુક્ત અભિવ્યક્તિના નમૂના સમું છે અને માનવમાત્રાના મનમાં રહેલી લડવા-જવવાની ઝંખનાના દાખલા સમું ! કેટલીક લાગણીઓ-ભાવનાઓ-ઝંખનાઓથી કોઈ પર નહીં રહી શકતું હોય — દબાયેલી દીકરીઓ કે તાબેદાર વહુઓ : છવટે તો રોણીઓ જ છે ને ? એમની આ લડાઈ અસલ તો પેલી વરીલશાહી સામે હોય, નહીં વારુ ?

આ સંસારરણમાં નણંદ અને સાસુના ઉના વાયરા આપણી બહેનોના જીવનમાં કાયમી રહેવાના. એનાથી છૂટકારો કોને મળ્યો છે ? બહેનોને પૂછો તો ગમ્ભતમાં કહેશે, કદાચ ગીત પણ જોડી કાઢશે. સીતા વહુ ને કોશલ્યા સાસુનું ! કેક્યોએ અંગૂઠાનો રાવણ કરીને, રામને ચાડાવીને સીતાને વળી પાછાં વનમાં મોકલી આપ્યાની કથા કોણ નથી જાણતું ? — તો આમ સત્તી સીતાનેથી કેક્યોએ સાસુનો ત્રાસ વેઠવો પેલો ! આ અને આવી વાસ્તવિકતાઓ, ધારણાઓને લઈનેસ્તો આપણને નેત્રણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ગીતો મળે. ત્રણમાંના ને ગીતોમાં તો સ્પષ્ટ રીતે મીરંબાઈના સાસુના નણંદ, પતિની જોહુકમી-વાસ અને એમણે મીરાને મારી નાખવા સુધીના કરેલાં કાવતરાનું નિરૂપણ છે. વિગતો જાણીતી છે, દંતકથાઓ જૂની ને બહુ પ્રચલિત છે પણ

એનું ટકી રહેવાપણું આ “સાસુ-નણંદ”ની ખાસ “કારીગરી”ના કારણે હોય એવું અનુમાન ચોક્કસ થાય છે. સાસરિયોના હાથે કે કારણે — આપમૃત્યુ અને હત્યાથી મરતી વહુઓના સમાજમાં મીરંબાઈ જેવી સંત-સાધીની સંસારકથાને બેળવીને, “અલોકિક” — “અસાંસારિક” સ્ત્રીઓને લલાટે પણ આ લેખ લખાપેલા છે તેવી કોઈ વાત કરી જાય છે આ ગીતો.

ભલે, કદાચ આ ગીતો મીરાનો મહિમા કરવા ગવાતાં હોય — ભજનભક્તિથી ગવાતાં હોય પરંતુ પાછળનો સાંસારિક સ્ત્રો પણ તપાસવો જોઈએ. બહેનો પુરુષસત્તા સામે ભક્તિભવનાના બહાને પણ મુક્કી ઉંગામી લે છે કે શું ?

મીરાં : વિદ્રોહી વહુવારુ :

ભાવબારાની વણકર બહેનો મીરંબાઈનાં ભજનો તો કદાચ ગાતી હોય પણ મીરંબાઈ વિશેનાં જે ગીતો ગાય છે તે ચોક્કસ એક નોંધપાત્ર ઘટના છે. આવાં કુલ નજી ગીતો આપણાને મળે છે. જેમાંનું એક આપણે આગળ ઉપર જોવાનાં છીએ; પણ બાકીના બે વિશે આપણે આ પ્રકરણમાં ચર્ચા કરીશું.

પિયરના મહિમાની વાત કરતો આપણું શિવ-પાર્વતીનું આપણી બહેનોએ કરેલું માનવીયકરણ માયણું, અહીં પણ મીરંબાઈ કદાચ આવાં કોઈ સરખાપણાને લીધે આપણી બહેનોને વધારે આકષ્ય ગયાં હોય ? કેમ કે મીરાના જીવનને વિશે માહિતીમાં એમનો સાસરવાસ કે સાસરિયાં સાથેનો એમનો કહવો-ખાતો સંબંધ ખાસો ગવાયો છે. સાધારણ રીતે, આપણે જાણીએ છીએ તે મુજબ મીરાંએ સાસરાની દેવીપૂજા નહોતી. સ્વીકારી ને પોતાના પિયરનો વૈષ્ણવધર્મ પણતાં હતાં. તેને કારણે સાસુ-નણંદ અને પતિ પણ મીરાં પર નારાજ રહેતાં હતાં ને જે કંઈ જુલમો-અન્યાયો મીરાંએ સહેવા પડ્યા એ. આ સંપ્રદાયિક બિનન્તાને કારણે.

આ કારણની આપણી બહેનોને એટલી અગત્ય નથી લાગતી જેટલી સાસુ-વહુના મીરાં સાથેનાં વતિવની હોય ! મીરંબાઈ વિશેનાં આ ગીતો કામ કરતાં કરતાં કે પ્રમાત્રિયાંની જેમ અથવા તો ભજનમંડળીમાં ભજન તરીકે ગવાય છે. ત્યારે મીરંબાઈ એમને મન માત્ર “સંત કવિ” નહિ હોય — એક “અત્યાચાર સહેતી વહુવારુ” પણ હો જ. પણ આ અત્યાચાર એણે આગવી રીતે જીત્યા છે. આગવી જુમારી સાથે, હસતે મોઢે છતાં વિનયપૂર્વક વિદ્રોહ આચર્યો છે — એ ગુણો કદાચ આપણી બહેનોને આકષ્ય ગયા હોય ? બાકી તો મીરાં કદી ગુહજીવન કે સંસારના બંધનને ગાંધીયાં નથી. એટલે એક વહુવારુ કે જે રાજકુમારીની પુત્રવધૂ હોવા છતાં પોતાને સોંપાયેલી ભૂમિકા વિઠેળી શકવાનું સાહસ કરે છે એવા સાહસને બિરદાવવા આપણી બહેનો મીરંબાઈ વિશેનાં આ ગીતો ગાતી હોય ?

સામાન્ય રીતે તો સ્ત્રી એટલે આખુન ગૃહિણી. લગ્ન જ એની નિયતિ, કહો કે એ જન્મથી જ નહિ પણ જન્મ પહેલાં કે પૂર્વનાં અનેક જન્મથી કપાળે લેખ લખાવીને આવતી હોય છે ભવોભવના ભરથારના ! અને સાવ બાળપણથી જ એને સંસારજીવનના પાઠ પઠાવવાના શરૂ શરી જાય છે. ઢીંગલા-ઢીંગલીનાં લગ્ન, ગોર્યો ને

જ્યાપાર્વતીના વત કે ઘર-ઘરની રમતથી જ જાણો એની શરૂઆત થઈ જાય છે. છસાત વરસની દીકરી ઘરકામમાં આળસ કરે તો મા કે દાદી મહેણાં મારે કે "સાસરે જઈને શું કરીશ ? અમારું નાક કપાવીશ !" સ્ત્રીનો જન્મ જાણો પરણીને પારકે ઘરે જવામાં અને ઘરસંસારની ચક્કીમાં પિલાઈ જવામાં જ પૂરો થાય છે અને કરુણાતાની વત તો એ છે કે સ્ત્રીસમાજને પોતાને પણ એમાં જ પોતાના જીવનની સાથકતા જણાય છે !

ઓછું હોય તેમ સિનેમા, ટી.વી. જેવા જાહેર માધ્યમો કે સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રો. આ રૂઢ માનસિકતાને જ બહાલી આપે છે. પિતૃસત્તાએ સ્ત્રીને કામકાજના એક મશીનના રૂપમાં પલટી નાંખી છે અને પુરુષાધીન બનાતી દીધી છે. તેની પાછળ આવા દાચ્છિકાણનો બહુ મોટો ફાળો છે. "લગ્ન એ જ નિયતિ" - એ માટે મનુસ્મૃતિ જેવા ગ્રંથો પણ કહેતા રહ્યા છે કે : "બાળપણે પિતા રક્ષે, યૌવને પતિ પોષતો, વૃદ્ધાવસ્થા પુત્રને શરણો - સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય હોય ના !"

આવી પૂર્વભૂમિકા હોય ત્યાં મધ્યકાળ જેવા અંધારયુગમાં મીરાંબાઈ પોતાની જિંદગી પોતાની જતું ઘડે ત્યારે તેમણે કેટલું જબજર, વિદોહી પગલું ભર્યું ગણાય ? મીરાં રાજસ્થાનનાં રજવાતી રૂઢિયુસ્તતાનો સૂરજ મધ્યાહને તપતો હતો ત્યારે ખુદ રાજકુદુભમાં જન્મેલા એમનો જમાનો તો "સૂરપણમાં પરણાવવાનો" પણ દંતકથાઓ કહે છે કે એમનું ઘડતર જરાક જુદી રીતે થયેલું. કહે છે કે એમના દાદાએ એમને કૃષણની મૂર્તિ રમવા આપેલી અને બાળપણથી જ મીરાં મનોમન કૃષ્ણને વરી ચૂકેલા. પણ એ તો એમનું મનોજગત હતું. વાસ્તવમાં જગત તો કંઈક જુદું હતું. અમની સગાઈ તો ચિત્તોદના રાણા સાથે થઈ ચૂકી હતી. બાળવય માંડ પૂરી થઈ હોય ત્યાં બારણો વાજતે-ગાજતે ચિત્તોદની જાન આવી પહોંચી હતી. આપણને મળેલું પહેલું ગીત (ગીત-ઉપ).

"કોના ઘોડાને કોની વેલ માતા મોરી કોના ઘોડાને કોની વેલ રે
કોના હાથીડા આવે જીવતા હો જી રે"

જાણો કે આ પ્રસંગનું જ છે. જાનની ધામધૂમ જોઈને બાળીઓણી મીરાં પોતાની માતાને પૂછુપરછ કરે છે કે આ કોની જાન છે અને કોને માટે આવી ઊભી છે ? "કોના ઘોડા ને કોની વેલ માતા મોરી ?" ત્યારે એની રાજવાજ મા કહે છે "ચિત્તોટ (ચિત્તોદન શાસ્ત્રીય નામ) આવે જાન હો મીરાં મોરી... રાણોજ આવે તમને પરણવા હોજુ !"

મીરાંની આ અબોધતાને શું કહીશું ? એની અલગારી કે બેપરવાઈ કે પછી "દીકરીને પૂછવાનું શું ?" એની વરીલોની પિતૃપ્રધાન વિચારસરણી ? સાધારણ રીતે ભાલભારાના સમાજમાં ગોઠવાયેલાં લગ્ન જ થતાં હોય છે. હા, ક્યારેક આ સમાજનાં શિક્ષિત કુટુંબમાં ધોકરા-ધોકરીની મુલાકાતનું ગોઠવાયેલું, નામનું નાટક પણ ભજવાતું હોય છે છતાં સરવાળે તો વરીલોના અભિપ્રાય, ગામયમાં નક્કી કરેલા કુળ-ગોળ અને લેવડ-દેવડની રકમના આધારે લગ્નસંબંધ બંધાતા હોય છે. પરણનારને - ને એમાંય

દીકરીને તો પૂછવામાં જ નથી આવતું હોલું ! મીરાંની આ અબોધતા-અજાણપણું આપણો બહેનોની સાથે સરખાવાય તેવું છે. જાણો કે મારાને પણ કોઈએ પૂછ્યું નથી. જાન છેક બારણો આવીને ઊભી રહે ત્યાં સુધી દીકરીને ખબર પણ ન હોય કે લગ્ન "મારાં" છે. - એ ભલે જરાક અતિશયોજિત જેવું લાગે પણ એની પાછળ છુપાયેલો સૂર આપણો પકડવાનો છે, કે મીરાંબાઈની પરિસ્થિતિ પણ આ દેશના કોઈ પણ પછીત-અશિક્ષિત-રૂઢિયુસ્ત અને પિતૃપ્રધાન વિચારસરણી ધરાવતાં કુટુંબની દીકરી જેવી જ છે. અને તેથી જ ભાલભારાની બહેનોમાં આ ગીત જીવાનું રહ્યું છે - ગવાતું રહ્યું છે. પણ માનો આ જવાબ સાંભળીને મીરાં જે "ધડકો" કરે છે તેમના જીવનમાં "પહેલું સાહસ" હશે : "રાણો મારીજાયો વીર હો માતા મોરી રાણો મારીજાયો વીર રે..." રાણાને એ પરણવાની નથી એમ સીધું કહેવાને બદલે એક સવાઈ સત્ય મીરાં માને સંભળાવી દે છે કે, રાણો આ ભવનો એનો બાઈ છે, એટલું જ નહીં પણ પેલા ભવનોય બંધવો છે કે બંધુ છે ! એટલે કે એ માણસ સાથે એને એક્ઝેય ભવનું કોઈ કહેતાં કોઈ કર્મબંધન નથી કે એને એની સાથે પરણતું મરે ! (ભાલભારાની) કઈ દીકરી પોતાનાં મા-બાપ આગળ આટલી ચોખી "ના" પાડી શકતી હશે ? "આહી દીકરી" કંઈ નનો ન ભજો એવું તો એને ગળથૂથીમાં પવતું હોય છે. ને આ દીકરી આમ ઘરીને ના પાડે છે; ત્યારે મા અકણાય નહિ તો બીજું શું કરે ? તરત જ એ તો પોતાની દીકરી માટે જમાનાજૂનું રૂપક વાપરી નાંબે છે. "તારા કરતા મારા પેટ પથરો અવતથો હોત તો ધોભીને કપડાં ધોવા કર્મે લાગ્યો હોત !" તું તો કુળબોળામણ પાડી - કુળલજાવણ પાડી ! પિતા-કાકા-મામા... બધાનું નામ બોળ્યું ! પિતૃપ્રક્ષ-મોસાળપ્રક્ષ બધાને લજવી માર્યા ! કેવી કઠોર અને હેયાસૂની વાણી છે માતાની ? એ નથી સાસુ કે નથી નશંદ, નથી જેઠાણી કે નથી શોક્ય... સર્જી જનેતા છે છતાંય દીકરી માટે - એક સ્ત્રીના સ્ત્રીને માટે આ ઉદ્ગાર છે !

આ પિતૃસત્તાના ઉદ્ગાર છે. માત્ર વહીલ કે પુરુષ કે સાસુ-નશંદના મુખેથી જ નીકળે એવું થોડું છે ? પિતૃપ્રધાન વિચારસરણી એ વ્યક્તિ આધારિત કે જાતિ (જેન્ડર) આધારિત મુદ્દો છે જ નહીં - એ અમુક પ્રકારનાં વલણો છે - અમુક ચોક્કસ વિચારસરણી છે. પરંપરા છે - રૂઢિજરતા છે અને એ માતાના પુરી પ્રત્યેના વતીવમાં-વાણીમાં પણ હોઈ શકે એ આપણો સમજવાનું છે અને એ વાતે જ ભાલભારાની બહેનો પણ કદાચ સભાન હશે; જેને કારણે મીરાંબાઈની નિરતા એમણે આજેય ગાઈ વખાડી હશે.

પણ મીરાંબાઈ આ પિતૃસત્તાને ગાંઠે એમ ક્યાં હત્યા ? એ આ સરખામણી સામે જવાબ આપે છે. એટલું જ નહીં; એ જાણો છે અને માને જાણો હોણીનાં હોય એવા શબ્દોમાં પરખાવી દે છે - "હીરલો આવ્યો તારે પેટ હો માતા મોરી... પારખાવી હોય તો પારખો હોજુ !" - પથરો પથરો શું કહે છે મા ! તારે પેટ તો હીરલો પાક્યો છે, પારખવાને આંખ હોય તો પારખી લેજે ! - પણ પિતૃપ્રધાન વિચારસરણીના પાટા જેની આંખે બંધાયા હોય એવી મા ઘરાંગણાના રતનને કેમ ઓળખી શકે ? માતાને મન દીકરી તો પથરો, સાપનો ભારો ને ગરીબાડી ગાય ! એટલે જ મીરાં કહે છે કે

"મા, ખોલો જિડુકીના દ્વાર" મનનાં વંધિયાર બારી-બારણાં ખોલી નાંખો, રૂઢિયુસ્ત ખાલોને બંઝેરી નાંખો અને તમારી દીકરીને ઓળખવાની કોણિશ કરો ! કેટં આત્મગૌરવ છે આ શબ્દોમાં ? ભક્તિએ અને પોતાને તો આંતરિક રીતે મુક્તિ આપવી જ છે. પોતાની શક્તિ અને પોતાનું મૂલ્ય સમજવા જેટલી આંતરસૂજ પણ એણો કેળવી લીધો છે. પ્રશ્ન છે એને પાવા-પારખવાનો !

ગીત/ભજન અહીં પૂરું થાય છે. અહીં આપણને મીરાં દઢતા અને નીડરતાની સાથે સાથે સ્વ-રૂપ અને સ્વ-ગુણની એમની સમજદારીનો પરિચય મળે છે. આનું અનોખું ગીત હાલતાં ને ચાલતાં ગતી બહેનો પોતે પોતાની કિમત જાણે છે ખરી ? એમને આવા નિષ્ઠિસ્વાંતત્ત્વની અને ઈન્કાર કરવાના અધિકારની તક મળે છે ખરી ? રોજ ગવાતાં ગીતો આપણને કેવો મોદ્દમ ઈશારો કરી જાય છે ?

બીજું મીરાં-ગીત પણ સંવાદગીત છે. મીરાંનો તેના પતિ-રાણક સાથેનો સંવાદ છે. (ગીત-૩૬).

"મીરાંબાઈ દેગમ આવળગાની દીકરી રે

એના સગપણ રાણાદેની સાથે વૈરાગ લાગ્યો સે

બાળ વેશમા રે"

આ એક કમાલની વાત જણાય છે કે હકીકતે આપણી બહેનો ભાગ્યે જ આમ ઉઘાઉછોગ સંવાદ કરી શકતી હોય છે ! કોમ્યુનિકેશનનો અભાવ - પોતાના મનની વાત સામાને નહીં કહી શકવાની પીડા એ એમની શોષિત પરિસ્થિતિનું એક કારણ પણ છે અને ગીતોમાં જુઓ તો "સંવાદ" સંભળાય છે !

આ વાતચીતમાં મીરાં પતિ સાથે આખાબોલી છતાં નમ્ર રીતે પોતાના વિશે, પોતાના જીવનમંત્ર વિશે પેટછૂટી વાત કરતી જણાય છે. આ જુઓ તો આ પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંવાદ કરતાં પિતૃસત્તાની, જોહુકુમીને અને સ્ત્રીની સ્વપસંદગી વચ્ચેનો સંવાદ છે. શોષક અને શોષિત વચ્ચેનો સંવાદ છે અને સંવાદ વળી સંદેશના પત્રરૂપે છે. રાણક મીરાંને પ્રેમસંદેશ મોકલે છે તો મનની મક્કમ મીરાંબાઈ એ પ્રેમસંદેશો પાછો વાળે છે. અને એવા માનવીય પ્રેમની કોઈ જંબના નથી - એણો તો હરિ સાથે હેત બાંધ્યું છે. અને એટલે જાણો રૂઢેલી રાણીને રીજવલો હોય તેમ રાણો મુરુષસહજ / પતિ-સહજ ભાવે રેશમી પટોળાં, હીરાના હાર, મેવામીઠાઈ ને દૂધના કટોરા મીરાંને મોકલે છે પણ મીરાંને મન તો આમાંનું અક્ષેય પ્રલોભન પ્રભુપ્રેમની તોલે આવે તેમ નથી. મીરાંબાઈ તો એક પછી એક પ્રલોભન પાછાં વાળે છે ને કહે છે કે મારે તો રેશમ પટોળાં, મીઠાઈ ને મેવા હીરાના હાર કે દૂધના કટોરા કશા કામના નથી; કારણ ? તો કહે : "વૈરાગ લાગ્યો રે બાળપણમાં" ભક્તિનો રંગ જેને લાગ્યો હોય એને તો ભગવો બેખ, તુલસીની માણા, ખીચરી, આટો ને સરવરના તાજાં નીર જ પૂરતાં છે. મીરાંએ પોતાનો વિકલ્ય પસંદ કરી લીધો છે, પણ આ વિકલ્યની, સ્વપસંદગીની સજા શી મળે છે : એરનો કટોરો ! મીરાં પોતાની ટેકને માટે મોતથીયે ઉરતાં નથી. હસતે મુજે જેર પી જાય છે... જે અંતે તો એમને શીતળ જરણાં જેવા

નિર્મણ બનાવી હે છે ! વૈરાગ, ગરીબી, સ્વમાન અને ઈશ્વરપરચયશતાની આ સીમા છે. સત્તને ખાતર શહીદી વહેરવાની ખુમારી છે પણ સૌથી વધારે તો કોઈ પણ પ્રકારની લાલચને વશ ન થવાની દઢતા દાદ માંગી લે તેવી છે.

પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો ધરાવતાં સાહિત્ય-કહેવતો વગેરેમાં તો માનવા, ને હાંસી-દાંસીને મનાવવામાં આયું છે કે સ્ત્રીનું મન તો નબળું ! એ લોકો માને છે કે સુખ-સાહિત્યની લાલચ આપો તો સ્ત્રી જટ લઈને જૂકી જાય ! સામે સતી સીતાનો દાખલો આપે કે સોનેરી ચામડાંની કંચળીના લોભે તો સીતાનુંયે મન ચણે ! સ્ત્રીને જરાક લૂગડાં-ઘરેણાંનો ચણકાટ બતાવો કે તમારી જિંદગીભરની ગુલામી સ્વીકારવા તૈયાર !!!

પણ આ બધી માન્યતાને ઠેબે ચઢાવે છે આ મીરાંગીત અને મીરાંબાઈનું જીવન ! અને આ ગીતને જીવનું રાખનારી સ્ત્રીઓ પણ જાણો, કદાચ પોતે જીવનમાં જે કરી નથી શકતી તે કલ્પનામાં જાઈ લે છે... મીરાંબાઈને નિમિત્તે !

આ સિવાય, એક રીતે જોતાં એ પણ પુરવાર થાય છે કે મીરાંબાઈની ફકીરી અને ગરીબીથી આપણી બહેનોએ એને નાયિકા પદે સ્થાપી છે. અલબત્ત, એમની ભક્તિ અને સંતપ્તિભાએ ખરી જ ! અભાવ અને અછિત વચ્ચે જીવતી-જૂઝતી આપણી બહેનો પણ અપમાનનાં જેરનાં ઘૂંઠા પીતી આવી છે. આ નાતે પણ એમને મીરાંબાઈ સાથે દઢ જોડાણ છે. પિતૃસત્તાના આ બંને પ્રભાવકબળો સામે સ્વતંત્રતાનું અને સ્વપસંદગીનું મૂલ્ય લઈને આવતાં બંને ગીતોને માત્ર ભક્તિગીતો તરીકે ન જોતાં આમ નવી નજરે જોઈશું તો ભાલબારાની બહેનોની સ્વ-પસંદગીનું મૂલ્ય પણ પણ પામી શકશે.

સમાજમાં ભાઈ-બહેનનો સંબંધ

- શોભના પરમાર

ભાલની બહેનોનાં આ "ગાડ્યાં" લોકજીવનના આયના છે - સમાજના પ્રશ્નો અને વલખોનું આબેલૂલ પ્રતિબિંબ પાડતા આયના ! લગનગીતોમાં કે બીજા પ્રકારના ગીતોમાં, સ્ત્રીઓ જ્યારે ભાઈ-બહેનના સગપણની વાત ગાય છે ત્યારે માત્ર પ્રેમના તાણવાણા જ નહીં; રૂઢ અને પરંપરાના બુદ્ધા પણ ઊપરી આવે છે.

સ્ત્રીને મન ભાઈ એટલે પિયરની આબરુનો રખેવાળ ભેટ-ભક્ષિસો આપતું રહેતું કલ્યવૃક્ષ, સુખ-હુખના દહ્યાણનો વિસામો.

પોતાની માણે, દેવની આગળ વિનવી-કરગરીને જે ભાઈ માંગ્યો છે એવો ભાઈ, બહેનના જીવનનાં તમામ સગપણોમાં એક મુઢી ઊંચું અને અદું સ્થાન ધરાવે છે. બહેનની જિંદગી જાણે ભાઈની આજુબાજુ જ રમતી ઘૂમતી હોય છે. બહેન નાની હોય ને ભાઈ મોટો હોય ત્યારે તો ભાઈ અદલ જાણો એનો રક્ષક બનીને ઊભો રહેતો હોય છે. નાનપણમાં બહેનોને સંભાળવાની, જુવાનાની આવે ત્યારે જમાનાની બૂંડી નજરથી બચાવવાની જવાબદરી એની છે. નાની અમસ્તી છેડતી કે સહેજ અમથો આપશબ્દ બહેનને માટે સંભળતાવેંત ભાઈ બાંધો ચડાવી લડવા તૈયાર થઈ જતો હોય છે. બહેનના શિયળનો ને કહેવતી કે સમાજમાન્ય પવિત્રતાનો એ ચોકીદાર છે.

ઉમરમાં આવતાં, બહેનને પરણાવવાની જવાબદારી પણ કદિક ભાઈને જ નિભાવવી પડતી હોય છે. પરણાવવું એટલે ? તમામ વિધિ રંગચંગે પાર પાડવાની ને સમાજમાં મોહું ઊજળું રાખવાનું, સગાંવહાલાંનાં માન સાચવવાનાં ને પગલે પગલે ઐસા ખરચવાની તૈયારી રાખવાની. બહેનનાં સાસરિયાને કાચના વાસણની જેમ સાચવવાનાં ને ઘર-કુળની આબરુ જળવાય એવા વહેવાર કરવાના - ભાઈએ ! પરણોલી બહેનનાં આણાં-જિયાણાં - વારતહેવારનાં - નાણાંવહેવારના ને જમાઈને રાજ્યુશી રાખવાની જવાબદારી પણ ભાઈની જ છે. કદાચ ભાઈ નાનો હોય તોય, પરણોલી બહેનનાં જીવનના બધા પ્રસંગો એણો જ સાચવવાના છે. ભાણા-ભાણીનાં લગ્નનાં મામેરા-દાગીના-ચૂહેન્યાનેતર તો મોસાળથી જ આવે. વર-ભાણાનો સૂટ મામા જ સિવડાવે. આ ઉપરાંત બળેવ (રક્ષાબંધન) વીરપસલી અને ભાઈ-બીજની ભેટ, પસલી, સાડલો, કાપડું, વાસણ કે વધુ સારી સ્થિતિ હોય તો સોના-ચાંદીની જણસ ભાઈ આપે - આપે ને આપે જ ! અને સામે બહેન શું કરે ? અઠળક વહાલનાં ઓવારણાં તો ખરાં જ... ને ભાઈબીજ-ભેબારશ-પોણી પૂનંમ જેવાં વ્રત-વરતુલાં ને ઉપવાસ-એકટાણાં કરે, મનથી આશિષ આપે ને ભાઈ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે હરબથી અડધી અડધી થઈ જાય. પોતાનાં નાનાં બાળકોનાં હાલરડાંમાંય ગાય... "મામાનું ઘર કેટલે... મામો લાગે મીઠો... મામો પીરસે દૂધ ને ભાત"... ! આમ, ભાઈબહેનનાં સંબંધમાં સેહની સાથે સાથે વહેવાર અને કુણની મયદાના તાણવાણા વણાયેલા છે.

પ્રસ્તુત ગીતોમાં, ભાઈ અને ભાઈ દ્વારા આપેલી ભેટોથી બહેનની/સ્ત્રીની આગવી ઓળખ ઊભી થાય છે જે એની સાસરીમાં એનું સ્થાન નક્કી કરે છે.

સાયેસાથે પિતૃસત્તાક સમાજની જડ વ્યવસ્થા પણ નજરે ચેત છે કે જેમાં બહેન જણો કિંમતી જણસ છે; જેને ભાઈએ જાળવવી પડે ! વહેવારો જણો વહેપાર છે અને ભાઈ એ વહેપારની શરતો નહીં મંજૂર રાખે કે વહેવાર સાચવવામાં ઊજો ઊતરશે તો સ્ત્રીનું માન કોડીની કિંમતનું થઈ જશ ! કેમ જણો સગપણની સાર્થકતા રૂપિયા-આના-પાઈનો સરવાળો જ ના હોય ?

એવી જ રીતે આ ગીતો પિતૃસત્તાનો બીજો સંદેશ આપે છે તે છે સ્ત્રીના રક્ષક તરીકે સમાજે ભાઈને માથે લાદી દીઘેલી ફરજોનો ! બેન આવે તો માંગતી જ આવે - આ વાત કહેવત બનીને ભાઈઓનાં મનમાં ઘર કરી ગઈ છે. પ્રેમથી આપેલી નાની શ્રી ભેટની વાત નથી... તમામ પ્રસંગે જાત ઘસી નાખનાર ભાઈઓની માર્મિક પીડાની વાત છે ! જો સાસરીપક્ષની માંગણીઓ ભાઈ પૂરી ન કરે તો બહેનને મહેણોટોણાં સાંભળવાં પડે, મારજૂડ વેઠ્ઠી પડે ને એણું હોય તેમ લોભી, ભૂખ્યા ડાંસ જેવાં સાસરિયાં સ્ત્રીને જીવતી જીગતી પણ મારે ! આ બધાની પાછળ જવાબદારી કોની ? ભાઈની ! એણો જ પેલી લાલચો પૂરી ન કરી ! બહુ લગણશીલ બહેન હોય તો વળી જાતે તેર પી. લે. કે ગળાફંસો ભાઈ લે. સમાજ એ પાપ તો પેલા ભાઈને માથે જ ઢોળવાનો - એણો બહેનની આબરુ ના સાચવી ને ? સમાજના કપાળે કણી ટીલી જેવા આવા બનાવો આજે પણ બને છે. આ ગીતોમાં પણ આવી હુંઝિયારી, ઓશિયારી, ભાઈની બેટની રાહ જોતી, વલોપાત કરતી બહેનોનાં ચિત્રો ઊભાં થાય છે જ ?

બીજી તરફ, સાથે ઊછરેલાં - સહોદર ભાઈ-બહેનનાં બેદ પણ પાડવામાં આવે છે ને બેદ તો સગાં માબાપ કરતાં આચ્યાં છે ! બહેન નાની હોય કે મોટી - ગળથૂથીમાંથી જ એને પાઠ મળે છે કે એણો "લૈલા"ને સાચવવાનો ! એણો લૈલાને ખાતર સાંસું ખાવાનું-પહેરવાનું-મમવાનું જતું કરવાનું ! જેલો "ધરનો દીવો" ને દીકરી તો "સાપનો ભારો" ! "ખમ્મા મારા વીરા" કહેતાં કહેતાં જીબ મોમાં ન ઘાલતી બહેન, માબાપને ઘેર જ આવા બેદભાવ ને કહવા ઘૂંઠા બાળપણથી જ પીતી આવતી હોય છે ને છતાંય - એ જ ભાઈના હાથમાં એ જ આબરુ છે - ઓળખ છે - સલામતી છે ! વિરોધાભાસી વલણો આપણો ગળે કેવી રીતે ઊતરતાં રહે છે ?

ઓણું હોય તેમ, પરંપરાને લીધી બહેન તો નાનપણથી જ જાડો છે કે બાધાના ઘરનો વારસદાર તો ભાઈ જ - દીકરો જ ! મા પણ પિતૃપ્રધાન સમાજની ભાષા બોલતી હોય ને દીકરો-દીકરો જ જંખતી હોય ત્યારે મોટી થતી જતી દીકરીના મનની વેદના કોણ સમજી શકે ? આપણા સમાજમાં તો દીકરા વગરના કુટુંબમાંની દીકરીને કોઈ પરણતું પણ નથી ! કોઈ યુવતીને ભાઈ ના હોય તો સમાજ કહેશે - "આને ભાઈ નથી ને ?" એની સાથે સગપણ નથી કરવું ! શા માટે ? સાટાં-પેટાંની ખોટ જાય એ માટે હશે ? કે પછી "નભાઈ" સ્ત્રીની જરૂરિયાતો-ભેટ-બક્ષિશો પૂરી પાડનાર કોઈ ન હોય તેથી ? કે પછી સાસરી પક્ષવાળાની કઠોરતાથી ? માબાપ મરી જાય પછી છોકરીનું કોણ ? એવી દહેશત પણ આવા કિસ્સામાં કામ કરી જતી હોય છે. નભાઈ ને નપિરી (પિયર વગરની) - જેવી ગાળો સ્ત્રી કેવી રીતે સહેન કરી શકે ? ઉપરાંત સમાજની કહેણીઓ પણ કેવી કૂર છે ? - "સો છોકરીઓએ કંઈ છોકરાવળા ન કહેવાઈએ !" - સો સો દીકરીઓની કંઈ જ કિંમત નહીં ? - આવાં આવાં વલણો ચોતરફ જોતી ને વેઠતી દીકરી પછી ભાઈની મહત્ત્વાં સમજે જ ને ? ને ક્યારેક તો આ સમાજમાં એવુંયે જોવા મળ્યું છે કે પિયરનું બારણું બંધ થઈ જવાની દહેશતથી ભાઈ વગરની સ્ત્રીએ પોતાના ઘરડા બાપને, પોતાને સ્વ-હસ્તે બીજાં લગ્ન કરાવી આચ્યાં હોય ! આ કંઈ માત્ર મેઘાડીભાઈની વાતમાં જ બને છે એવું નથી; આપણી સંસ્થા(બી. એ. સી.)નાં કાયકરબહેન આગળ ભાલબારાની બહેનોએ કહેલી સ્વાનુભાવની ઘટના છે !

માની લો કે આવી અપવાદરૂપ દીકરી એકલદોકલ જડી આવે; પણ સગા ભાઈના અભાવે ઘરમનો ભાઈ કરનારી બહેનો તો હાલતાંચાલતાં જડશે ! અને આવા ઘરમના ભાઈઓ સગા ભાઈની જેમ જે ટાણો-અવસરે બહેનની ભીડ ભાંગતા જોવા મળશે.

આ ભાવના આપણા સમાજમાં એટલી તો દૃઢ બની ગઈ છે કે જીવતી માણસો જ નહીં; નાગટેવતાનેય પોતાને ભાઈ બનાવનાર ઓશિયાળી બહેનની દંતકથા આખાય ગુજરાતમાં કહેવાય-સંભળાય છે. લગભગ દોઢેક હજાર વર્ષ જૂની જૈન-અપભંશ કથા - "આરામશોભા"નાં મૂળ-બીજ આપણા સૌરાષ્ટ્રની ખાંડિયા-ખાંડિયા નાગભાઈઓની નપિરી-ઓશિયાળી બહેનની લોકવાતરમાં છુપાયેલા છે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો આપણા સમાજમાં ભાઈ-બહેનનો સંબંધ એક તરફ બિનશરતી, નિવ્યાજ પ્રેમના નમૂના સમો છે તો બીજી તરફ, અસમાનતામૂલક સમાજભવસ્થાની ચાડી ખાય છે. સમાજમાં પૈસા એ જ મુખ્ય બાબત છે અને સ્ત્રી પોતે પણ ચીજવસ્તુ છે; પ્રેમ કરતાં પૈસાનો વહેવાર જ માનવસંબંધોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એવી વરવી વાસ્તવિકતાઓ પણ છીતી થાય છે.

ભાવની બહેનોના ગીતોમાં, ભાઈ-બહેનોના સંબંધના આ કટવા-મીઠા, સુખ-દુખનાં તમામ રંગો જલકે છે જે સ્ત્રીજીવનની કરુણતા છે.

ગીત નંબર-૩૭ - બહેનના ઘરે લગન છે, છોકરાનું મામેરું લઈને ભાઈ આવવાનો છે; પણ હજુ સુધી દેખાયો નથી. વાટ જોઈને અદ્ધી થઈ ગયેલી બહેન લાચારીપૂર્વક લવલવે છે :

"વીરા, ચાંદલિયો ઊગ્યો ને, અરણ્યું આથમી રે...

ક્યાં લગણ જોઉં તમારી વાટ રે...

મામેરાવેણ વય જશે રે... !"

અજવાળી રાતના ઉજાગરા કરીને ભાઈની વાટ જોતી બહેન તારા ગણે છે ! રાત વીતી ચૂકી છે. હરણ્યું (મૃગશિર્ષ નક્ષત્ર) આથમી ચૂકી છે ને ચાંદલિયો ઊગ્યો છે. જોતજોતામાં સવાર પડશે ને જોતજોતામાં ઢોલ ઘડૂકશે ! આપોયે સમાજ ને સાસરિયાં પૂછાપૂછ કરશે... "વરનો મામો મામેરું લઈને કેમ ના આવ્યો ? ક્યાં છે વહુનો ભાઈ ?" આ શરમજનક સ્થિતિમાં પોતાને ના પડવું પડે એટલે બહેન વિનવળી કરે છે. ચાંદાના અજવાળે વહેલો વહેલો આવે તો જ એ જે જ્યાસો લાખ્યો છે તે સૌ કોઈ જોઈ શકે ને વખાડી શકે કે ના, વહુનો ભાઈ મામેરું તો મોંઘામૂલું લાખ્યો છે ! પોતાની - પોતાના પિયરની સાખ ના જાય તેના ઉરથી બહેન વિનવળી કરે છે.

ત્યારે ભાઈ શાં કારણો આપે છે ? "સારું મહૂરત જોઈને આવવાનું હતું - જોખીઓ વાર લગાડી ! ધોડો લઈને આવતો હતો - પાણી પાતાં વાર લાગી ! તારા માટે ધરેણાં ધડાવતાં - એનાં મૂલ મૂલવતાં, કપડાં વહોરતાં (ખરીદતાં) વાર લાગી." પણ આ બધાં કારણ બહેન કદાચ માની લે; સાસરિયાં તો સાંભળવા જ ક્યાં તેથાર હોય ? એ તો એમ જ કહે ને કે વહુનો ભાઈ નકામો - મામેરું કરવાનું આવ્યું ત્યારે છદ્દી ગયો ! આમ સ્ત્રીને જ "હોળાનું નાળિયેર" બનાવીને રૌસાસરિયાં તાલ જોતાં રહે છે !

આ ગીતનો એક બીજો છૂપો સંદેશ એ પણ છે કે બહેનનો ભાઈ ભવે ને ગમે તે લાવે... બધું સાસરિયાં ઓહિયાં કરી જવાનાં છે ! સ્ત્રીની પોતાની કહેવાય એવી ભિલકત જ ક્યાં છે ? આ ભાઈ જે મામેરું લાવવાનો એના ઉપર બહેનનો હક્ક ધોડો જ થવાનો ? એ તો સાસુછની પેટીમાં, તિજોરીમાં પધરવાઈ જશે. ને પેટી કે તિજોરીના લાગાની ચાવી સાસુની કરે શોભવાની ! સ્ત્રીનો સંપત્તિનો અધિકાર પણ એક સણગતો સવાલ છે.

આ ગીતમાં વણાયેલી બહેન કરતાં વધુ ઓણિયાળી, વધુ હુંઝિયારી ને વધુ દ્યામણી બહેન જોવા મળે છે. (ગીત-૩૮માં)

"હે એવા ઊંચા ઠીબે માડી મારું સાસનું...

નીચા છે કે મૈયરિયાના મોલ રે...

માડી મારા વીરને..."

વલખતી આ બહેન કેવી રૂપાલક ભાષામાં સાસરી-પિયર વચ્ચેનો, આસમાન-જીમીનનો બેદ છતો કરી ટે છે ? એવા "ઊંચા" સાસરાની દાસી સમી બહેન ભાઈને જાણે ઘા પોકાર કરી રહી છે કે વહેલો આવ ને મને આણે તેડી જા... !

ગુજરાતની વણકર તેમજ અન્ય ઘણી જ્ઞાતિઓમાં એ અમુક વિસ્તારોમાં બાળલગ્નનો રિવાજ આજે પણ ચાવે છે. બાળપણમાં પરણાવેલી દીકરી ઉમરમાં આવે એટલે એને સાસરે વળવાય છે. તે વખતે કપડાંલતાં, દાળના, વાસણ વગેરે આપવામાં આવે છે. દીકરી સાસરે ૧૦-૧૫ દિવસ રહે છે ને પાછી પિયર આવે છે. આ રીતે ૮, ૧૦ આંદાં ફર્યા પછી જ સ્ત્રી સાસરે ઠીઠામ થાય છે. આપણે માટે મહત્વનો મુદ્રે એ છે કે પ્રત્યેક આણા વખતે ભાઈએ બહેનને કંઈ ને કંઈ બેટ-બાણિજ-કપડાં-લતાં-દાળના આપવાં જ પડે છે.

ગીતની નાયિકા "ઠીંબો" અને "ખાડા"નાં રૂપકો દ્વારા સાસરી-પિયર વચ્ચેના આર્થિક તફાવતનો ઉલ્લેખ કરી જ ટે છે. આવી, પિયરથી પાતળી સ્ત્રી એ પણ કહેવા માંગે છે કે ગમે તેટલું કરે, પિયરિયાનું સ્થાન સમાજમાં નીચું જ ગણવાનું ! આ કઠોર વાસ્તવિકતા ગીતમાં કેવી આબેહૂલ ગવાઈ છે !

બહેનની સ્થિતિ કણોરી છે. આગાવે આણે ભાઈએ આપેલાં કપડાં, તો ફાટી ગયાં છે - ધૂંઘણથી ઘાઘરો, ઉરેથી પોલું ને ધૂંઘટેથી ઓઢણી ફાટી ગઈ છે; તો ભાઈ... મારી લાજ જતી બચાવવી હોય તો તું વહેલો વહેલો આવ ને આણું પૂર ! - કપડાં જે જે જ્યાએથી ફાટ્યાં છે એ સ્ત્રીની "લાજ" મર્યાદા-આબરુની જગ્યાઓ છે ! જો આ અંગ ઉધાડાં રહે તો સમાજ એને ફટફટ કહેશે - પરયુષની ભૂખી નજરો એને ભરખી જશે, તે જુદુ ! આવે સમયે ભાઈ સિવાય બીજું કોણ એની બેર તાણવાનું છે ? બહેનને માટે પોતાની આબરુ તે પિયરની આબરુ છે - ભાઈની આબરુ છે. ભાઈની ટેક જાય નહીં. એની ચિંતાથી ફકડતી બહેનનું આવું વિનવળી ગીત એક બાજે સંદેશ લાવે છે. સાંભળતા જ સવાલ થાય છે કે સ્ત્રી પરણાને સાસરે આવે પછી એનાં ભરણપોષણ-કપડાંલતાં અને લાજઆબરુની જવાબદારી કોણી ? સાસરિયાંની નહીં ? તો પછી એ સાસરામાં માત્ર કામવણી દાસી છે ? સૌની મરજી સાચવનાર સેવિકા છે ? પતિને ખુશ રાખનારી પૂતળી છે ? ઘરનો વેલો જીવતો રાખવા છોકરા જણાનારું મશીન છે ? એનાં કપડાંલતાં સુધ્યાં હજુ પણ એના પિયરિયાંની જવાબદારી છે ? એની પોતાની કહેવાય એવી ભિલકત તો એને નામે છે જ નહીં; સાસરિયાં એને આમ "ઉધાડી" રાખે તો માત્ર પિયરિયાંએ જ જીવનભર એને પાળવા-પોષવાની ? ભાઈના માથે આટલો બધો ભાઈ ? અલબજા, કોઈ પણ ભાઈને મન બહેન બોજારું

ભલે ન હોય પણ સવાલ સાસરિયાંની સ્વાચ્છ નીતિનો છે - સમાજના આવા શોષણકર્તા રિવાજોનો છે.

જોકે આવાં મૂલ્યો બીજા કેટલાક સવાલ પણ ઊભા કરે છે : દલિત તેમજ અન્ય શાતિઓમાં વારતહેવારે ને ટાણે-પ્રસંગે જ પિયરિયાંને, ભાઈને ઘરસાવું પડે છે. અલબત્ત, આ કંઈ ઓછું નથી - વધારે પડતું જ છે અને ભાઈના ગજ બહારનું પણ હોય છે, પરંતુ અહીં જે દુઃખિયારી બહેનનો ઉલ્લેખ છે તે તો રોજિંદા કપઠણી માંગ પણ ભાઈ પણે કરે છે ! દલિત સમાજમાં આટલો હીન રિવાજ તો કદી જોવા નથી મળતો. ઓછામાં ઓછું ઘણીની આટલી જવાબદારી તો હોય જ છે કે પોતાની પત્નીનું પ્રાથમિક ભરણપોષણ કરે. જ્યારે બીજી તરફ, સૌરાષ્ટ્રના રાજ્પુતોમાં એવો રિવાજ જોવા મળે છે કે કુણીનાં લગ્ન પછી પણ દાટણથી માંડીને ખાંપડા સુધીની, રોજિંદી જરૂરિયાતો પણ પિયરિયાંને - ભાઈએ જ પૂરી પાડવાની ! ભાલબારાનો દલિત સમાજ, પોતાની સાથે સતત જીવતા આ કહેવાતા ઉજણિયાત (છતાં પછાત - દરબાર કોમના અનુકરણથી આવું ગીત ગાતો હશે ? કે પછી આખું ગીત કદાચ પેલા દરબાર સમાજનું હોય ને દલિત બહેનો શીખી ગઈ હોય ને અંદર રહેલો અનુકૂળાનો ભાવ એમને પણ હેઠે વસી ગયો હોય ? - બેમાંથી જે કારણ હોય તે પણ ભાલની દલિતબહેનોના કંઠે ગવાતું આ ગીત સમાજની કૂર વાસ્તવિકતા ગાય છે એમાં કોઈ શંકા નથી).

ગીત નંબર ઉલ્લમાં ભાઈ, બહેનના લગનની ચૂંદદી લાવવાનો છે ન એ કેવી મહામૂલી ચૂંદદી હશે... એના કોડ હોશે હોશે ગવાયા છે.

“આવી આવી પાવાગઢની ચૂંદડી,
મુલવો મુલવો જગદીશભાઈ !
પાવાગઢની ચૂંદડી...”

આ ગીતમાં બહેનનું પાત્ર કંઈક જુદી વાત કરે છે - ચૂંદડી એટલી મોંધી છે કે બહેનને ચિંતા થાય છે કે ભાઈને ઘણા જાણના ખાડીમાં ઉતારી જવું પડશે !

પણ ભાઈ કંઈ ચિંતા કરે તેવો નથી - પાવાગઢથી આવેલો ચૂંદડીવાળો લાખ-ને લાખની ચૂંદડી લઈને આવ્યો છે તે પોતાની બહેનને માટે ખરીદીને જ જંપે તેવો છે ! શ્રમજીવી બહેન આટલી મોંધી ચૂંદડી પહેરવાની ના પાડે છે પણ ભાઈ માનવાનો છે કંઈ ? જોકે ગરીબ બહેનને પણ મોઘામૂલી ચૂંદડી ઓફવાના છાના કોડ તો છે જ ! (કંઈ રહીને વસ્ત્રોનો શોખ ન હોય ?)

જોકે આ ગીતમાં ચૂંદડીને એટલી તો “મોંધી” ને “મોટી” બનવાઈ છે કે ઓછે તો શેરીઓ બોળાય... જાણે શેરી વળાતી હોય એવું લાગે; ધૂરે તો દરિયો તેળાય ને શૂક્રવે તો ઘરતી ઢંકાય ! આવા અતિશયોક્તિભર્યા વણું દ્વારા બહેનો શું કહેવા માંગે છે ? - ચૂંદડી ગમે તેટલી મોંધી હોય, ભાઈ લાખ્યા વિના રહેવાનો નથી જ ! કેમકે બહેનની આબરૂ આ ચૂંદડીના મૂલમાં છુપાયેલી છે ને ?

બીજી એક વાત એ પણ છે કે ગરીબો-દલિતો પોતે જે જીવન જીવી નથી શકતા એનો કોડ, આમ ગીતોમાં - અતિશયોક્તિભર્યા વણું નોમાં ગાઈ રાચી લે છે.

એમનાં શમણાંને એમનાં જીવન વચ્ચે આભ-જમીનનું છેદું છે છતાંય કલ્યાણની દુનિયા વસાવતાં-ખીલવતાં એમને કોણ રોકી શક્યું છે ?

ગીત-૪૦ પણ બહેનની અપેક્ષાઓનું સૂચન કરે છે.

“ચોક વચ્ચે ચંપો રોપાવો રે... દેરાણી !”

બહેનને ઘેર પ્રસંગ છે. બહેન ભાઈની વાટ જોતી બેઠી છે. દેરાણી સાથે મનની વાત કરતી જાય છે કે મારો ભાઈ આવવાનો છે. એના સ્વાગત માટે ચોક વચ્ચે ચંપો રોપવાજો. અતિશયોક્તિ હોવા છતાં સુંદર રૂપક છે, ભાષાની ઝકજમક છે. ભાઈ જાણે રાજકુંવર હોય એમ વાદીમાં ઉતારો છે કે મામેરું લઈને આવ્યો છે. કહેવાતી નિમ્ન જ્ઞાતિની સ્થિતિ આમ વાદીમાં ઉતારા કરવાની કે ચોકમાં ચંપો રોપવાની ક્રાંતિ હોય છે ? છતાં કહેર વાસ્તવિકતાને વરોળીને, કલ્યાણના રંગ રેલાવતી બહેન મનોમન રાચે છે ને સાથે સાથે મનમાં ને મનમાં વિમાસે છે પણ ખરી કે ભાઈ બધાંય સાસરિયાંનું મન ભરાય એવી ભેટો લાવશે તો ખરો ને ? આ ડરની મારી એ જાણે ભાઈ સાથે મનોમન સંચાદ કરે છે કે “સંપત્ત હોય તો આય માના જાય”... જે તું આ બધાને રાજી રાખી શકે એટલી સંપત્તિ લઈને આવ્યો હોય તો જ અહીં આવજે ! નહીં તો વાદીએથી જ પાછો વળજે.” કેવી કરુણ ને દ્યાજનક સ્થિતિ છે આ બહેનની ? ભાઈ જોવા ભાઈને કહેવું પડે ને બીજી તરફ દેરાણી આગળ નાક ઊંચું રાખવા કહેવું પડે કે ચોક વચ્ચે ચંપો રોપવાજો ને મારા વીરનું વટભેર સ્વાગત કરજે ! આ બેવડી જવાબદારી, બેવડી ચિંતા અને વિરોધાભાસી વાણી-વલણ શું સૂચવે છે ? પિતૃસત્તાએ પિયરિયાંની જે સ્થિતિ કરી મૂકી છે એનું જ અહીં પ્રતિબિંબ છે !

સાસરાનાં એક એક સગાને રીજવવાનાં છે ને એમની આગળ પોતાનું સ્વમાન ખું કરવાનું છે. આ બધું કરવાની જવાબદારી પેલા ભાઈની છે ! પેલી કહેવત છે ને “એક બાજુ રામ ને બીજી બાજુ ગામ !” ભાઈ પોતે પૂરુષ હોવા છતાં પિતૃસત્તાક, સાસરીપ્રધાન, સમાજવ્યવસ્થામાં ભાઈનું સ્થાન આમ જોઈએ તો શોષિત વ્યક્તિનું છે. પોતાની બહેન - સ્ત્રી સમુદ્ધાયથી જરાક જ ઊંચું સ્થાન એનું છે. ભલે ને, એ પોતાના ઘરનો મોભી હોય કે કુલાદીપક - અહીં તો લાચાર બહેનનો લાચાર ભાઈ જ છે પણ... ગીત નંબર-૪૨માં ભાઈની ભૂમિકા જુદી છે. એ પોતાના ઘરનો મોભી છે ને નિશાયિક વ્યક્તિ છે. બહેનને માટે પૂજનીય છે ને એની આશાથી જ બહેન પગલું ભરી શકે તેમ છે એ ભાવના દર્શાવતું આ ગીત એક લગ્નવિધિ સાથે સંકળાયેલું છે. (ગીત-૪૧)

“દાદાની આજામાં બેની ઉપવાસ ઘડી,

વીરા એમના આજા આલો, પરણાવવાની ઘડી.”

લગ્નના ટિવસે આ બાજુ કન્યા ને પેલી બાજુ વરને ઉપવાસ રાખવાનો રિવાજ છે. એટલું જ નહીં; કન્યાદાન દેનારાં - કન્યાનાં મા-બાપ અને ભાઈએ પણ ઉપવાસ રાખવો પડે છે. મન શાંત ને શુદ્ધ રાખવા, કન્યાદાન જેવા ઘન્ય અવસરે પિતૃત્વા જાળવી. રાખવા ને કન્યાદાનનું પૂરેપૂરું પૂર્ણ મેળવવા આ ઉપવાસ રાખવાનો વિધિ છે

— જે હિંદુશાસ્ત્રોમાં જ્ઞાવવામાં આવેલ છે. આપણો દિવિત સમાજ પણ એ વિધિનું અનુકરણ કરીને ઉપવાસ રાખે છે.

એ સિવાય આ ગીત એક બીજો સંદેશ પણ આપે છે કે બહેને લગ્ન વખતે, વિદ્યાયેળાએ, આણે જાય ત્યારે બાપુની, દાદાની, ભાઈના — ઘરના સર્વે પુરુષવગની આણા લેવી જરૂરી છે. આ પુરુષોને પૂછ્યા વિના, પોતાના જીવનના મહત્વના પ્રસંગે પણ એ પગલું માંડવા સ્વતંત્ર નથી.

ગીતની બીજી એક પંક્તિ પણ બહુ સૂચક છે : “સોના કેરો ગજરો ને રૂપા કરી સાડી”... કોણ જાણો કેમ, પણ આપણાં લોકગીતોમાં આ સોના-રૂપાનો ઉલ્લેખ વારેવાર આવતો રહે છે. સમૃદ્ધિ અને શોભા જાણો આ પીળી ધાતુ-સફદ ધાતુમાં જ ન સમાઈ જતી હોય ! અને આ ગાનારાં છે દિવિતબહેનો — જેમને માટે સોનુરુપું પામવું એ આખ્યા જિંગળી લોહી-પરસેવો વહેવડાની કરેલી મહેનત પછી પણ અધ્યરું છે ! પણ એ જ તો છે લોકગીતની ખૂબી (કે ખામી) કે જે નથી તેનું જ ગાણું ગાઈ ગાઈને મનોમન રચ્યો લેવાનું ! આ એક જાતની છૂપી-મુંગી વેદના બહાર કાઢવાની બહેનોની આગવી રીત છે — જે ટેખાતી નથી પણ જાણો અજાયે ગવાઈ તો જાય છે જ ! હિંદુસમાજમાં, લગ્નવિધિમાં કન્યાદાનનું મહત્વ સતત જીવંત રહ્યું છે. અતિ પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ વર્તમાન સુધી અને કહેવાતા સવણો-શિક્ષિતો-ધનિકોથી માંડીને કહેવાતી નિમન્નશરીરિઓ — આમીણો કે ગરીબો... તમામ લોકોએ કન્યાદાનને જીવનનું અદર્કરું પુરુષ માન્યું છે. જેને દીકરી ન હોય તે પોતાના ભાઈની, બહેનની કે કુંભની — ગોત્રની કોઈ પણ દીકરીનું કન્યાદાન દઈને આ પુરુષ મેળવવા જંબે છે. સવાલ એ છે કે કન્યા-દીકરી, તે કોઈ ચીજવસ્તુ છે કે ગાય છે... જેનું દાન કોઈને કરી દેવાનું ? આ “દાન”ની ભાવના પાછળથી એક બીજો સંદેશ એ પણ સંભળાય છે કે એક વાર દાન કર્યું એટલે બસ, એ પારકી થઈ ગઈ ! પછી જેની પાસે તે છે એનું ગમે તે કરવાનો હક્ક રહે છે. જેમ આપણે કોઈ વસ્તુ-પૈસા, બેટ કે દાનમાં આખ્યા પૂછી પૂછ્યા નથી કે ચિંતા પણ કરતાં નથી કે એ “દાન” શી રિતે વપરાયું — કોણે વાપર્યું વગેરે... તો દીકરીને પણ દાન “કયા?” પછી માતા-પિતા-કાકા-ભાઈ છૂટી જાય છે કે હવે દીકરીનું જે થાંનું હોય તે થાય !

આપણા સંગ્રહનું રૂમનું ગીત “હીરનો હિંયકો” કેવું રૂકુરદિયાણું છે, પણ એમાંથીયે આ કન્યાદાનના મહિમાનો જ સૂર સંભળાય છે...

“આવી રૂડી આંબદિયાની ડાળે, હિંયકો બાધ્યો હીરનો રે, માણા રાય.”

દીકરીના બાળપણના, સુખના, પિયરના લાડકોડના દિવસોનું પ્રતીક છે હિંયકો... ને તેથી છે હીરનો — રેશમનો. બચપણ-પિયર-લાડકોડ... બધું જ આ રેશમની સુંવાળપમાં અને હિંયકાના મસ્તીભયા હિલ્લોળમાં સમાઈ જાય છે. આંબાની શીણી ઘણ્ય જાણો પિયરની છરણધાયા છે અને ત્યાં બાંધેલો હીરનો હિંયકો, પણ પણ સુખનો ઉમંગનો ઉછાળ છે, પણ દીકરી જાણો છે કે આકશમાં હિલોળાયેલું હેઠું ભવે ગમે તેટલાં શમણાં જુએ; એના પગ તો એક દિં ધરતી પર મૂકવાના જ છે !

ધરતી — કઠોર વાસ્તવિકૃતાની ધરતી, સાસરિયાની ધરતી ! એ જ પળે એ પોતાના ભાઈ આગળ હૈયાનો વલોપાત ઠાલવે છે કે લાંબાની વાટ મારે હાલવું... હિંયકાથી ડેઢાં ઊતશીને એણે હવે બહુ દૂર જવાનું છે. સાસરી આવેના ગામમાં છે. પોતાનું સર્વસ્વ ને આપું બાળપણ જાણો પિયરમાં છોરીને આવે આવે જવાનું છે. પાણીઓ આવવાનું તો ભાગમાં લખ્યું હશે તો... એવો છૂપો નિસાસો પણ સંભળાય છે.

અહીંના ‘માણા રાય’ — વહાલાં લોકોને છોરીને અજાણ્યા લોકો વચ્ચે જવાનું છે. અજાણ્યા — આવેના દેશમાં પિયરની યાદ તાજ રહે એવું કોઈ સંભારણું લઈને જવા માંગે છે. બાપને, કાકાને, ભાઈને એ આવી ચીજો આપવાનું વિનવે છે. કહે છે કે તમારે મને જે દેવું હોય તે દઈ દી !

કેવું ભોળપણ છે આ દીકરીમાં ? પિયરથી મળેલી ચીજો તે વળી એની પાસે કોણ રાખવા દેવાનું છે ? એ તો જે સાચુની પેટીમાં કે સસરાના પટરાણમાં ! ને આવી ભોળી પારેવાઈનું દાન કાકા કરે છે — પુરુષ મેળવે છે... ભાઈ વેલ શાશગારીને બહેનને વિદાય કરે છે. ભાઈ દાન કરે છે આ વેલનું ને કાકા કરે છે દીકરીનું ! જાણો બંને સરખી ચીજો (!). ઓછું હોય તેમ અનેક કિંમતી ભેટો-બાંદ્ખિસો આપીને ભાઈ, કાકા બધા જ લેગા થઈને દીકરીને સાસરે વિદાય કરે છે. પેલો હીરનો હિંયકો જાણો અધ્યવચ્ચ હવામાં જ થંભી જાય છે. જે વીરો હોશે હોશે બહેનીને હિંયકાવતો હશે એ જ જાણો એને કઠોર વાસ્તવની ભોલ્ય પર લઈ આવે છે.

ભાલબારાની બહેનોના કંઠે ગવાતાં આવાં મીઠાં ગીતો કેવાં કઠોર છે એનો જ્યાલ એમને આવતો હશે ખરો ? તેમ કે ભાઈની આ સમાજદીધી ભૂમિકામાં બહેનો પણ એવી તો ખોવાઈ ગઈ છે કે ભાઈ પોતાની ફરજ બજાવવામાં દીજો ઊતરે તો બહેનને ઓછું આવી જાય છે. અરે, કોઈ કોઈ બહેન તો આવી રીસની મારી એવા છેલ્લા પાટલે જઈને બેસે છે કે પોતાના મનની વાત ઠાલવતાં એવુંયે કહી બેસે છે કે જે ભાઈ એને ટાજો-અવસરે ભેટબંધિસ ન આપીને પિયરનું હીંણું દેખાડતો હોય, સાસરીમાં એનું માન જાળવતો ન હોય એવો ભાઈ હોય તોય શું ને ના હોય તોય શું ?

પિતૃસત્તાના આવા આવા પાઈ ભજોલી આપણી બહેનોને સગપણના સાચા-નિસ્વાર્થ અથ ક્યારે સાંપુરશે ? સંગ્રહમાનું (ગીત-૨૭) જરાક જુદી અને બહેનના ભાઈ પ્રત્યેના ફરજભાનની વાત લઈને આવે છે.

“મીણી મીણી વાદળીમાં વીજલી ચમકે...”

ગાતી બહેન વીજળીના ચમકારામાં પોતાના ભાઈ માટેની કન્યા શોધવા ફરે છે. સુંદર, સુશીલ, કહ્યાગરી ભાભી જોઈએ છે. પોતાના ભાઈને સારી રીતે રાખે એટલું જ નહીં; પોતે પણ પિયર જાય ત્યારે પોતાને માન આપે, સ્નેહ આપે એવી ભાભી જોઈએ છે. સાથે સાથે એ દહેશત પણ ખરી જ કે પોતાને સારે-માઠે પ્રસંગે, વારતહેવારે ભાઈ જે બેટ આપતો રહે છે એમાં વાંધોવચ્ચો ના પાડે એવી ભાભી પણ હોવી જ જોઈએ. નહિ તો ભાઈ-બહેન વચ્ચે તિરાડ પડી જાય... એટલું જ નહીં પણ સાસરીમાં પોતાનું ન ભાઈનું — સર્વે પિયરિયાનું માન ધૂળધારી થઈ જાય એટલે સ્તો, એ જાણો ઘરની નિષ્ણયકર્તા વડીલ હોય એમ ભાઈની વહુ પસંદ કરવાનું સાહસ કરે છે.

આમ, દેખીતી રીતે આ ગીતમાં બહેનની ભૂમિકા ઉંચી ઉડેલી લાગે છે પણ એની પાછળ જાણે એને પોતાનીયે ચિંતા વસેલી છે એ ભાવ પકડાયા વિના રહેતો નથી !

બીજી એક પંક્તિમાં બહેન ચાય છે કે મારા ભાઈ માટે કુંવારી કન્યા ગોતવી છે... ત્યારે શો અર્થ પ્રગટ થાય છે ? માત્ર કુંવારી - નાસ્તારું કરનારી નહીં - એટલું જ ? કદાચ કુંવારીની પાછળ એવી કન્યાની શોધ છે જેનું કોમાર્ય અખંડિત રહ્યું હોય - દેહ વણબોટેલો હોય ! દેખીતી રીતે આ સ્વાભાવિક લાગે પણ આ આખું મૂલ્ય પુરુષપ્રધાન દિસ્કોઝ / પિતૃસત્તાત્મક વિચારધારાની દેણાં છે. સ્ત્રીઓ પોતે ઉડીને આવા વિચારો ગાતી થાય, વહેતા મૂકતી થાય ત્યારે એક સવાલ ઉઠે કે આ બાબત પ્રત્યે તેઓ સભાનતાપૂર્વક વિચારતી હશે જરૂરી ?

પ્રકરણ-૪

લગનની અલગ અલગ વિધિઓ અને

એમાંથી પ્રગટતી વડીલશાહી

આપણો દ્વિતીસમાજ અમુક અમુક પ્રસંગોમાં કહેવાતા ઉજળિયાત સમાજના કર્મકાંડને અનુસરે છે; જેમાં લગનવિધિ મુખ્ય છે.

ગણેશરસ્થાપના, પીઠી, ચોળવી, ક્રોતરી, લખવી, માટલી વધાવવી, મંડપ રોપવો, માણણ, બાંધવા-છોડવા, હસ્તમેળાપ, મંગળકરો, કન્યાદાન જેવી વિધિઓ સામાજિકતાની સાથે સાથે પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો પણ પ્રગટ કરતી રહેતી હોય છે તેથી તેનો ઉલ્લેખ અને તેની સાથે સંકળાયેલા ગીતોનો ઉલ્લેખ આ પ્રકરણમાં કરીશું.

વિધિઓ માટે જેમ પુરુષ-પુરોહિત (બાલશ, ગોર, ભગત વગેરે) જરૂરી છે તેમજ વડીલોની હાજરી પણ ખાસ જરૂરી છે. વડીલોના આશીર્વાદ, વડીલોની છત્રછાયા, વડીલોની ટેખરેખ અને વડીલોનો સલાહ-સૂચન વગર કોઈ પણ પ્રસંગ - સારો કે માઠો - શોભે જ નહીં; પૂરો થયો ગણાય જ નહીં - એવાં વિચારવલણ આપણા દેશના તમામ સમાજોમાં પ્રચયિત છે; એથી જ તો પેલી કહેવત પડી હોય ને “ધરૂં વગર ગાડાં ન વળો” ભાલબારાના દ્વિતીસમાજમાં પણ આ બાબત આંખે ઉડીને વળગે છે; જે ગીતોમાં જિવાય છે.

જેમ બીજે તેમજ ભાલબારાના સમાજમાં પણ વડીલો પોતાન્ન, મોભો, પોતાની મોટાઈ સમજે છે. કુંઠબને વાતાને - ગામને પોતાની જરૂર છે એ પણ સમજે છે અને એટલે જ અમુક પ્રસંગે વડીલો માન માંગે છે, વારંવાર નોતરાં માંગે છે, તેણાં મોકલો ત્યારે માંડ આવે એવી ફેલે વરતે છે, રિસાઈ જાય છે, જૂના વાંક-દોષ આ ઘડીએ યાદ કરીને “વાંકું પાડે છે”, જાન-જમણ વિધિમાં મોટું કરાવે છે. આમાં એ પોતાનો આગવો મોભો સમજે છે - અધિકાર સમજે છે. ભારતના તમામ સમાજો આવી “વડીલશાહી”ના સાક્ષી છે.

વળી આ વડીલોનો મહિમા થાય, એમાંના ખાસ નામ લઈ લઈને ગાણાં ગવાય ત્યારે એ લોકો પોરસાય છે, હરખાય છે. ગીતોમાં નામોલ્લેખનો તો એવો મહિમા છે કે એ ગીત પછી “ફિટાણું” કેમ ન હોય ! “પોતાને ગાયા” છે એટલું જ એમના માટે બસ છે ! આ બતાવે છે કે સમાજમાં એમની ગણુંતરી થાય છે, એમની નોંધ લેવાય છે, એમનો “પાટલો પડે છે” !

ગીતોની ગાનારીઓ પણ આ બાબતની ખાસ તકેદારી રાખતી હોય છે અને જો ન રાખે તો એને ટોકવામાં આવે છે. આવે વખતે બહેનો આવી તકનો "લાભ" લેવાનું ચૂક્યું નથી ! સાધારણ રીતે તો વડીલોને માનપૂર્વક વખાણતી હોય છે પણ અમુક વાર મજાક-ટેકડી કરી લેતી હોય છે, મનનો રોષ ઠાલવી ઢેતી હોય છે અને વાસ્તવ જીવનમાં જે નથી કહી શકતી તે "ગાઈ લેતી" હોય છે.

ભાલબારાની બહેનોનાં આ ગીતોમાં વડીલશાહીનો આ ઠસ્સો ક્યાં ક્યાં મળે છે અને એની સામે સ્ત્રીઓએ પોતાની આગવી ફને ક્યાં ક્યાં "તકનો લાભ લિયો છે" એ જોવાની શરૂઆત કરીએ.

જે જે વિધિઓમાં વડીલોની જરૂર છે તેમાંની મુખ્યત્વે છે : (૧) માંડવો રોપવો, (૨) જાન ઉઘલાવવી (૩) જાન પોંખવી/વધાવવી (૪) કન્યાદાન (૫) કન્યાવિદાય (૬) મામેરું.

આમાં જે તે વિધિ સમયે જે તે પક્ષનાં - વરપક્ષ ને કન્યાપક્ષ - વડીલો હાજરી આપે છે, આશિષ આપે છે, સલાહ-સૂચ્યન આપે છે ને નાણાંની લેવડટેવર ઉપર નજર રાખે છે.

આપણી પાસે સૌથી પહેલાં મળે છે માંડવો રોપાવવાની વિધિનું ગીત : (ગીત-૪૪)

"માંડવડો રોપાવો મારો માંડવડો રોપાવો, મારા રાય..."

કન્યાને ઘેર મંડપ મહૂરત થાય છે. સુંદર માંડવો બંધાવવાનો છે. એમાં જીણી ચાંદલિયો મૂકીને (આભલા-ચાટલા) શોભાવવાનો છે. ચંદરવાની શોભા અને કલાત્મકતા દરેક સમાજની આગવી હોય છે આપણા દિવિત સમાજનું ભરતકામ, આભલાંકામ, પેચવકનું કામ તો જગમશહૂર થઈ ગયું છે. એવો જ રૂડોરૂપાળો મંડપ બંધાવવાનો છે. મંડપ શોભા તો ત્યારે પૂરી થાય જ્યારે એમાં વડીલો બેઠા હોય. બહેનો એક પછી એક વડીલેને સંભારતી જાય છે. "દાદાને તેડાવો ને એમના વીરાને તેડાવો..." "માતાને તેડાવો ને કન્યાના બાપને તેડાવો..." એમ એક પછી એક સગાંનાં નામ ટેવાય અને કન્યાપક્ષના તમામ વડીલોને માનમોભો આપવામાં આવે... કેમ કે ગીતમાં કહ્યું છે તેમાં : "લાટેકોડીકરી પરણાવો મારા રાય...!" દીકરીન પૂરા લાડકોડથી પરણાવવાની છે, ઠેઠ નાનપણથી જે લાડકોડથી એને ઉછેરી છે, એને ચાહી છે, એવાં જ લાડકોડથી આજે એને પરણાવવાની છે. આજથી એ "પારકી લક્ષ્મી" થવાની છે. એને લાડ કરવાનો આ છેલ્લો અવસર છે, કોઈને બોલાવવાનું ચુકાય નહીં, કોઈનાં લાડ અધૂરાં રહી જાય નહીં !

સૌનું દીકરી પ્રત્યેનું હેત જાણો આવે અવસરે છલકાઈ ઊઠે છે. સાથે સાથે પોતાનાં સગાંવહાલાંનો જથ્થો પણ પ્રસંગેને રંગેંગે પાર પાડવા જરૂરી હોય છે. જાન તેડાવવી, જાનને રાખવી, જમાડવી - સૌની જીણીમોટી દેખરેખ રાખવી. સૌની મરજી સાચવવી કરી એકલા હાથે ન બને ! એમાં કન્યાનાં બધાં સગાંવહાલાંની સહાય જરૂરી છે. લગ્નપ્રસંગે તો જાં હાથ રણીયામણા ! વળી વડીલોની બેઠક અને એમનો જથ્થો

પણ જરૂરી ! નાનીમોટી બાબતે કોઈનાં મન ઉંચા થાય - કોઈને વંદુ પડે - કોઈને લેણદેણમાં કરી વંતુઓછું લાગે તો વાતને સાચવી લેવા, ધ્યાન રાખવા, વાત્તવરણની માંગવિકતા જાળવી લેવા વડીલોની સ્ફૂર્જબૂજ અને અનુભવ વગર કેમ ચાલે ? તેથી વિધિમાં ને ગીતોમાં વડીલોને આટલું બધું માન આપાતું હોય છે.

બીજું બે ગીતો "મામેરું" વધાવવાનાં છે. (ગીત-૪૪ અને ૪૫) મામાને મામેરા માટે તેંબું મોકલવાનું છે.

'ઝાવાવડી મેમાન આયા રાય,
ચોખલીયે વધઈ લજો રાય...'

કન્યાનો માભો શુભપ્રસંગમાં મહત્વનો છે તેમ વરનો માભો પણ ખરો જ ! અગાઉ "માતૃસત્તા" વિશે (પ્રકરણ-૧)માં વાત કરી તેમ, આજે ભલે આપણા ગુજરાતમાં મોટા ભાગના સમાજમાં પિતૃસત્તા ચાલતી હોય પણ શુભપ્રસંગે "મામા"નું મહત્વ વધી જાય છે. મામા કન્યા/વરનું મામેરું-મોસાણું કરે છે. લગ્નપ્રસંગે આ રીતે આધિક ટેકો થાય છે. કન્યા/વરની માતા : જે મામાની બહેન કે તેન પ્રૌઢ વયે પણ પોતાના ભાઈનો સ્નેહ, હુંફ અને ટેકો મળે છે. જેથી એનો ઉમંગ અને આત્મવિચાસ પણ વધે છે. પ્રસંગ પાર પાડવામાં પિપરપક્ષની સહાય મળે છે તેથી પણ તેનું આત્મસન્માન વધે છે ને સમાજમાં એનો "વર્ટ" પડે છે - જ્યારે એનો ભાઈ સારું એંબું મામેરું લાવે ! વળી પરણનાર કન્યા/વરને માટે પણ મોસાળ-મામા-મામીનો ઘણો મહિમા છે. હેતાળ સંબંધને અહીં નક્કર ઉપ આપાય છે - ભેટો, આર્થિક સહાય દ્વારા. આ રીતે જેતાં "મામેરું" એ લગ્નપ્રસંગને માત્ર એક જ કુટુંબ-ગોત્રનો અવસર ન બનાવી દેતાં - બંને કુટુંબ-ગોત્રનો સહિયારો પ્રસંગ બનાવે છે. સમાજમાં સાથ અને સહકારનું ઘણું મહત્વ છે. સમાજ સહકારથી જ ટકી રહે છે. શુભ-અશુભ પ્રસંગે સંસ્થા પૂરતો જ નહીં; સગાંનો નૈતિક-આર્થિક ટેકો આજ "સહકારને"ને મૂર્ત કરતો હોય છે.

ગીત-૪૫માં ગવાયું છે : "પાછલી ચિકી તે લખીને આપણે સંઘળે ગદ્યગદ લખ્યા ફૂલવા રે..." ફૂલના અક્ષરે જાણો સંદેશો મોકલાય છે. પહોલી કંકોની તો પહોંચી ગઈ હશે - આ હવે પાછલી બીજી ચિકી છે. જે ખાસ મામેરાનું નોતરું હશે.

"ધર્મર વલોણાં રે - અવસર આવ્યો રે આંગડો."

આંગડો અવસર આવી ચૂક્યો છે. મહેમાનને જમાડવા દૂધ-દહી-ગોરસ-દી જોઈશ... વલોણાં ધર્માધમ ચાલી રહ્યાં છે ! વલોણું ગ્રામીણ - જેતી પ્રધાન સમાજની સમૃદ્ધિની નિશાની છે. જો ઘરે દોરઢાંખર હોય તો જ વલોણું થાય ને ! વળી જાં મહેમાન જમાડી શકાય એવી સ્થિતિ હોય તો જ વલોણાં ધમકારતાં હોય ! આમ, લગ્ન પ્રસંગે ઘરની સમૃદ્ધિ, ઘર મહેમાનોની અવરજન અને ઉત્સાહઉમંગ - બધાંનું નિરૂપણ આટલી-શી ગીતપંક્તિમાં થઈ જાય છે.

આગળ ગવાયું છે “સજનીયા તે કન્યાના મામા તો ધોળે ધોડે આવશે ?” અહીં મામાની સમૃદ્ધિ અને ઠાઠમાઠનું ચિત્રણ જણાય : જે મામા ધોડેસવારી કરીને આવતા હોય એમનો દોરદમામ કેવો હશે ? બીજુ બાજુ સુખસમૃદ્ધિથી છલકતા આ લજનસમાર્બનું રંગદશી ચિત્રણ છે. મામેરું પણ એક રીતે જોઈએ તો સમૃદ્ધિના પ્રદર્શનનો અને આર્થિક સહાયતાનો અવસર છે. એ માટે મામાનું-મામીનું હોશનેર સ્વાગત થાય છે. ગીત-રૂપમાં ગવાયું છે તેમ મામા, “... ફૂલડે વધાઈ લેજો...” “ચોખલિયે વધાઈ લેજો” કહી કહીને મામા-મામીને ખૂબ માનપાન દેવામાં આવે છે. પિતૃસત્તામાં મામાનું માન આ જ દિવસે હોય છે. એને આમ બઢાવી-ચહાનીને કહેવાનો મતલબ સમાજમાં પોતાનો મોખો સ્થાપવાનો પણ હોઈ શકે જે આમ અવસરે ગાઈ લેવાય. બીજો એક સવાલ પણ રમતો થાય છે કે સાધારણ રીતે સમાજમાં માતૃપક્ષનું સ્થાન ઉત્તરનું હોય છે. સ્ત્રીને ગમે તે ઉમરે પણ હીંડાં પિયરની ગાળ-મહેંદ્રાં સાંભળવા પડતાં હોય છે ત્યારે આવે વખતે મોસાગ્યાનું મહત્વ સ્થાપતાં ગીતો શું સૂચવે છે ? - ત્યાંથી જે આર્થિક ટેકો મજાવાનો છે તેને કારણે આટલાં વખાણ કરવાની ચાલ પડ્યો હશે ?

ગણેશ - ગણપતિ :

સવણોનો પ્રભાવ કે પછી અવળી ગંગા ?

ગણપતિ કોના દેવ ? આયોના કે તેનીય પહેલાં વસતી આર્થેતર (આયો સિવાયની) પ્રજાના ? કહેવાતા ઉજળિયાતના કે શ્રમિક-દવિત પ્રજાના ? સમાજના બંને સ્તરોમાં સરખા જ લોકપ્રિય અને એકસરખી રીતે પૂછતા - માન પામતા આ દેવ સૌને લાદકવાયા છે.

અમુક વિદ્વાનો માને છે કે “ગણ” એટલે પ્રજા-જનતા-લોકસમુદ્ધય. ગણના નાયક-નેતા તે ગણપતિ. એટલે સ્તો ગણેશ-ચતુર્થી(ગણપતિચોથ)ને. તહેવાર જાનજગૃતિ તહેવાર તરીકે ઉજવવો અને એમ કરીને ભારતની પ્રજામાં આસ્મિતા જગાડવી એવો નિષ્ઠય સ્વતંત્રસંગ્રહામના અગ્રાહી લોકમાન્ય તિલકે લીધો હતો ને ? - પણ એથીય જૂનો અભિપ્રાય જણાવે છે કે ગણેશ ખેતીવાડીના દેવ છે. શ્રમજીવી સમુદ્ધય તે “ગણ” અને તે “ગણ”ના નાયક તે ગણેશ. એમની સૂંધ, દાંત, હથમાં રાજેલું ખુરાણી જેવું સાધન બધું ખેતીવાડી જોડે સંકળાયેલું છે. વળી ગણપતિનું ચિત્ર કે મૂર્તિ જોઈએ તો વળી એ ઉંદર પર બેસે છે - એ એવું દશાવિ છે કે એ ઉંદરના વંશને વશમાં લેતા દેવ છે કેમકે ઉંદર ખેતરમાં નુકસાન કરે છે. એમણે કમરે પહેરેલાં પિતાંબર ઉપર એ નાગનો પટો બાંધે છે - “નાગબંધ” કહેવાય છે. સૌ મેઝૂતો નાગને “નાગભાપા”, “ખેતરચાળ દેવ” કહીને પૂજે છે કેમકે પાકને નુકસાન કરનાર ઉંદર આદિ જીવજર્તુનો કાળ છે આ નાગ. આ બધાં ચિહ્નનો બતાવે છે કે ગણપતિ મૂળી; ખેતીવાડી કરતી, આયોધીએ જૂની પ્રજાના કોઈ દેવ હોવા જોઈએ.

આ તો શાસ્ત્રીય ચર્ચા થઈ; પણ લોકજીવનમાંથી જોઈએ તો તોરણ, બારસાખ, ટોડલા, ઉંબરા બધે ગણપતિનું પૂજન થાય છે. ભરતકામ, મોતીકામ, પૈચવર્ક, લીંપણ, ભીતચિત્ર, રંગોળી, કંકોતરી - સંઘળી જગ્યાએ ગણપતિની આકૃતિ કરારેલી હોય છે અને એ જ બતાવે છે કે ગણપતિ ખરા લોકનાયક હોવા જોઈએ. વળી આ સંઘળી કળાકારીની સ્ત્રીઓ સાથે સંકળાયેલી છે. એટલે ગણપતિ પણ સ્ત્રીઓના કલ્યાણજગત, કલાજગતના આદિટેવ જગ્યાય છે.

એમનો ભોજો ટેખાવ, ભોજનપ્રેમ અને માતા પાર્વતી સાથેનો એમનો સંપર્ક સ્ત્રીઓને વિશેષ આક્રો તેવા મુદ્રા છે. જોકે ધાર્મિક વિધિઓમાં ગણપતિનું પ્રથમ મહત્વ - એ કદાચ આંશિક રીતે સવણપ્રેભાવ હોઈ શકે - પણ બધી જ વિધિઓની આચરનાર છે સ્ત્રીઓ; અને સ્ત્રીઓની પહોંચ શાસ્ત્રો સુધી ક્યાં હોય છે ! એ તો લોકધર્મ અને લોકજીવનમાં જ પ્રગટ થઈ શકતી હોય છે ! આથીસ્તો વડીલાપણા પાટલાથી મારીને વર-પોંખણાના તોરણ સુધી સ્ત્રીઓ ગણેશને ચીતરે છે - ગાય છે - પૂજે છે.

આપણા ગીત સંગ્રહમાં પણ ગણપતિનાં બે લગનગીતો મળે છે. આપણી બહેનો તો મજાક કરનારી - એમણે ગણપતિ બાપાનેય નથી છોડ્યા ! લાડાના લગનયાણે આપણી બહેનો ગણેશને આમંત્રણ આપે છે ને લેગી. એમના ટેખાવ વિશે ગમત પણ કરી લે છે. (ગીત-૪૬)

‘કે કુંડાળા ગણપત કે કુંડાળા, લાડાના લગન જો...’

“કે કુંડાળા ગણપત” - કહીને બહેનો ગણપતિની સૂંધ-ફાંદી જ ઓળખ સ્થાપે છે ! પછી આગળ શું કહે છે : લાંબી સોટી શા કામણગારા ! ખરે, દેવ હોય કે દેવી - સ્ત્રીઓની મજાકવૃત્તિથી કોઈ બચ્યું નથી ! ક્યાં ગોળમટોળ - દીગુજી સરખા - વરવા ટેખાવના - સુપરકારા - ગણેશજાને ક્યાં આ બહેનોએ ગાયા એવા કામણગારા ? કોણ કહે છે સ્ત્રીઓમાં વિનોદવૃત્તિનો (સેન્સ ઓફ હુમરનો) અભાવ છે ? ગીત-૪૭ જરાક વધુ વિસ્તૃત અને વધુ કહેવાતા સવણપ્રશ્ની રેંગાયેલું જગ્યાય છે. બહેનો ગાય છે :

‘દેવ કુંડાળા અને મોરી ફાંદાળા, તેત્રીસ કરોડ દેવતા સીમાડે આવ્યા’

તો દેવ હુંડાળા ને મોરી ફાંદાળાને જ ! પણ સાથે સાથે તેત્રીસ કરોડ દેવતાને પણ નિમંત્રે છે. પોતાને ઘેર મંગળ પ્રસંગ છે. સૌ દેવતાઓને નોંતરું છે, પણ ખૂબી તો એ દેવતાને કોણ કોણ વખાણે છે સ્વાગતપૂર્વક આવકારે છે; એમાં સમાયેલી છે. બહેનો ગાય છે કે ગણેશજાની આગેવાની ડેઢાં તેત્રીસ કરોડ દેવતા મારે ત્યાં આવવા નીકળ્યા. સીમાડે આવ્યા ત્યારે ગોવાળિયે વખાણ્યા. સરોવરે પહોંચ્યા ત્યારે ઢોલીએ વખાણ્યા ને ડેઢ માંડવે આવી પહોંચ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણો/ગોરબાપાએ સંતકયા.

આમાં દેવતાઓનો સત્કાર ગમના પ્રત્યેક સ્તરે અલગ અલગ સ્તરના લોકો

દ્વારા થાય છે એ મહત્વનું છે. જેમકે ગોવાળિયો, માળી-શ્રમજીવી છે; તો પાણિયારી સ્ત્રીઓ, આપણા સમાજનો ચોક્કસ વગ છે અને ઢોલી તો કહેવાતી પદ્ધત કોમનો - દિવિત જ હોય છે ! આમ શ્રમજી-દિવિતો-સ્ત્રીઓ - જે જામનાં મહત્વનાં સભ્યો છે તેમનો સ્વીકાર પામ્યા પછી જ દેવતાઓને માંડવે પહોંચાડાય છે. ન ડેઢ ત્યારે ગોરબપાયા/બાબાણ એમને વખાળો છે. બાબાણના વખાળ જાણે ટોચનાં વખાળ છે એવું લાગે છે, પરંતુ શરૂઆત તો ગોવાળિયાથી થાય છે ! આમ ગ્રામજીવનમાં દેવતાઓએ પણ ગામના દરેક જાતિના આર્થિક-સાંસ્કૃતિક સ્તરનાં લોકોની સ્થાની મેળવની જરૂરી હોય એવો સંદેશ આ ગીતમાં મળે છે. ભલે દેખીતી રીતે ગણપતિ અને ઉત્ત કરોડ દેવતાનો સંદર્ભ કહેવાતો સવલ્લ પ્રભાવ લાગે પણ આખા ગીતનો સંદર્ભ જનપક્ષી છે એ ખાસ નોંધવું જોઈએ અને આ વર્ગની સ્ત્રીઓ દ્વારા થયું છે એ વળી એથીય વધુ નોંધપાત્ર ઘટના બની રહે છે.

વર અને કન્યાને પીઠી ચોળવાનો રિવાજ આમ મજાનો છે. ગમતીલો છે અને એ બહાને બહેનો હસતાંરમતાં વરની કે કન્યાની માલિસ, પાલિસ પણ કરી નાંબતી હોય છે એ ખૂબીની વાત છે, પણ આપણને મળેલું ગીત કરીકાત્મક વાત લઈને આવે છે. કન્યાપક્ષનું ગીત છે : (ગીત-૪૮)

“ભમરે દુંગર ખુંધા રે, ભમરો ધોળો છમ્મે
ભમરે ફરફર કરતો ભમરો ઉરી બેઠો રે...”

(અથવા તો પછી કન્યાના થેર પીઠી-નેલાનહાવાનું પાણી વગેરે લઈને, કન્યાને નહાવવા આરેલી વરપક્ષી બહેનોનું ?) જેમાં કન્યાના શરીરની શોભા પ્રતીકાત્મક રીતે વર્ણની છે. હળદર, નાળિયેર, સોપારી વગેરે મંગલપ્રસંગે જરૂરી એવી સામગ્રીનું પણ વર્ણન થઈ જાય છે.

શુભપ્રસંગે જે જે જોઈએ - હળદર-નાળિયેર-સોપારી - ત્યાં ત્યાં જઈને ભમરો બેસે છે. વળી આ ભમરો “કાળો” નથી “ધોળો છમ્મુ’ છે ! ફરફર કરતો ઉરી ઉરી બેસે છે નાળિયેરના છોડે - હળદરના છોડે - સોપારીના છોડે.... અને આ ભમરોએ તો દુંગર ખુંધા છે ! આ ભમરો જાતીય સુખનું કે પુરુષની દસ્તિનું પ્રતીક હશે ? જે કન્યાના શરીરના ઉત્તારચબાવ ઉત્તરે - નિહાળે - જઈને બેસે માણે...? આ ગીતમાં બહુ જ ધૂપી રીતે - આઉકતરી રીતે કન્યાના ટેહની શોભા વર્ણવાઈ છે અને દેહ ઉપર “ભમરો” જઈને અધિકાર જમાવશે એવી પુરુષપ્રધાન વાત પણ ગવાઈ છે. કન્યા હવે લગ્ન માટે તૈયાર છે; લગ્ન એટલે સાસરું-સાસરિયાં, કામકાજ, જવાબદારી તો ખરાં જ - પણ પ્રિય-પતિ - પુરુષ અને એની સાથેનું દામત્યજીવન પણ ખરુને ? પુરુષની દસ્તિ તો ભમરા જેવી જ છે - એક કૂલથી બીજા કૂલ પર જઈને બેસે... આપણી કન્યાએ પણ ટેરટેર કરનારા આવા કોઈ ભમરાને પનારે જ પડવાનું છે અને લાડકેએ ચાડાવેલી પીઠીભર્યો દેહ એને ધરી દેવાનો છે; એવું કશું કહી જાય છે આ ગીત ?!

માતૃપક્ષથી ચાલો, વળી પાછા વરપક્ષે-પિતૃપક્ષે જઈએ

આપણા લગ્ન સમારંભનું એક અગત્યનું અંગ છે - “ઝાજેરી જાન, ઝાજેરી જાન” એવા રૂઢિપ્રયોગો બતાવે છે કે જાનમાં માણસની સંખ્યા, વરીલોનાં માથાં અને મોખાની બાબત છે. “વરધોડો” પછી ભલે ધોડાને સ્થાને મોટર હોય કે વર “રાજા” પગપાળા - હથમાં શીક્ફણ લઈને હાડી રહ્યા હોય, એમનો દોરદમામ એ ટિવસે જેટલો દેખાય છે તેટલો બીજે ક્યારેય દેખાયો જાણ્યો નથી ! આ અવસરે વડીલો-સગાંવહાલાંનું ખાસ મહત્વ છે. ગીતોમાં પણ તમામ સગાંવહાલાંને પાછ કરી કરીને ગવાય છે. પિતૃપક્ષની વડાઈ - સત્તાનું પ્રદર્શન કરવાનો આ સારો મોકી હોય છે. એનાથી માત્ર કન્યા ઉપર જ નહીં, મહોલ્લામાં-ફિળિયામાં-શેરી ને ગામમાં... નાતજાતનાં... ફરતા પરગણામાં વરપક્ષનો સિક્કો પડે છે ! અને સરવાળે સમાજની પિતૃવ્યવસ્થાના પાયા વધુ મજબૂત, વધુ ઊંડા જતા દેખાય છે. ગીતોમાં પણ જુઓ (ગીત-૪૮, ૫૦, ૫૧) તેપનમાં ગીતથી શરૂઆત કરીએ :

“લીલુડા વાંસની વાંસની રે, આડા માર્ગ વાગતી જાય;
ગામના ગરાસિયે પૂછીયું આ કેનો રાજા જાય ?”

વાજતે ગાજતે સરિયામ રસ્તે વરરાજા પરણવા જઈ રહ્યા છે અને ગામના ગરાસિયાને એમને જોઈને પ્રશ્ન થાય છે કે, મારા રાજમાં આ વળી ક્યાંનો રાજા જઈ રહ્યો છે ! ત્યારે જાનનીઓ કહે છે કે “નથી રાજા, નથી રાજવી રે, મારા બળવંતભાઈ પરણવા જાય...!” આ તો સીધોચાદો (દિવિત ?) યુવક છે - ક્યાંયનો રાજા નથી - પણ એના ભપકા રાજા-રાજવી જેવા જ છે. તેથી ગરાસિયાનું કુતૂહલ શમતું નથી. ઊલંઘું એ તો જઈને સરાંચને પૂછે છે ને સરાંચ પણ એનો એ જ જવાબ આપે છે - ને એમ સૌ ઉપરી અધિકારી - વડીલો - ગામના મોટોરા પૂછપરછ ચલાવે છે પણ જવાબ તો એનો એ જ છે “નથી રાજા - નથી રાજવી; અમારા બળવંતભાઈ પરણવા જાય !” આ શું બતાવે છે ? વરરાજાનો ઠાંહમાઠ, દમામ, રૂઅબા, જે માત્ર ગરાસિયા/રાજવી કોમ-કુટુંબમાં જ શક્ય છે તે એક દિવિત યુવાન દર્શાવી રહ્યો છે. આ પંક્તિના બીજા અર્થધટન વિશે આગળ ઉપર વાત કરીશું પણ અહીં એટંબું જ કહીને આગળ ચાલીએ કે “વર” પછી તે ગમે તે સમાજ-કોમ-કુટુંબો હોય, પરણવા જાય ત્યારે “રાજા” જેટલો રુઅબદાર લાગે છે !

બીજું ગીત કહે છે તે મુજબ જાનમાં બધાં સ્વજનો અનિવાર્ય છે. (ગીત-૫૦)

“ભમરો ઉડ્યો રંગમોલમાં રે !
પડી નગારાની દાંડી ભમર તારી જાનમાં રે...”

જાનમાં જાણો ગાઈવગારીને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે સ્વજનો વિના કેમ કરીને ચાલશે ? વરરાજા અહીં “ભમરો” છે. ફૂલે ફૂલે કરનારો ને મધ્ય ચૂસનારો (વિવિધતાનો શોખીન પુરુષ પણ) “ભમરો” જ કહેવાય છે ને ?) વરરાજા ભલે ગમે તેટલો ભમરવૃત્તિનો

હોય એની જગતમાં વડીલો વિના નહીં ચાલે। આ વાત ભાર દઈને ગવાય છે. પેલા લોકો હરખાય છે અને એમનો માનમોભો વધી જાય છે. દાદા, પિતા, માતા, બહેન, કોઈ : આ બધાં મહત્વનાં સગાંવહાલાં છે ને “એમના વિના કેમ ચાલશે રે...” આવાં ગીતો એ. પણ સૂચયે છે કે લગ્ન એ આપણા સમાજમાં માત્ર સ્ત્રી-પુરુષ એમ બે વ્યક્તિનું જોડાણ નથી. એમાં તો બંને સાથે સંકળાયેલાં કુટુંબો (પિતાનું-મોસાળનું), ગોળ, શાતિ, પરગણું, ગામ... એમ આખો સમાજ સંકળાય છે. કહેવાતા ઉજળિયાત ને હિંદુ સમાજમાં જેમ અજિન, બ્રાહ્મણ, ગાય, તુલસી અને સૂર્યચંદ્રની સાક્ષી અનિવાર્ય છે તેમજ આ સમાજમાં - કદાચ મોટાભાગની માનવ સભ્યતાઓમાં, લગ્નપ્રસંગે “સમાજ”ની સાક્ષી અનિવાર્ય છે. સ્ત્રીઓની બાબતે આમાં નોંધપાત્ર એટલું છે કે કુટુંબમાં પુરુષસગાંની સાથે સાથે મા, બહેન, કોઈ જેવી સ્ત્રીઓનો પણ સરખેસરખો દરજો સ્વીકાર્યો છે. સમાજ ઓછામાં ઓછું - શબ્દોમાં તો સ્ત્રીઓની મહત્તમ ગણકારે છે.

વરઘોડા/જાન વિષયક આપણાને મળેલું ત્રીજું ગીત (ગીત-૫૧)

“મોટર હાલે આરી જંગલ કેમ રે ઈશ્વરભાઈ
મોટર ધીમી હાલે રે મોરા રાજ.”

હળવાશ સાથે આવે છે. સમાજમાં ગમત-રમૂજને પણ સ્થાન છે; વરઘોડા ટાજે વરની જ નહીં; વરની મોટરની પણ મજાક કરાય છે. ગ્રામસમાજ સુધી બસ, ટ્રેક્ટર, મોટર સુધીનાં યાંત્રિક વાહનો તો પહોંચો ગયાં છે. હવે “વરઘોડા” નહીં પણ “વરમોટર” નજરે ચેડે છે. આવી “વરમોટર” ધીમી ધીમી કેમ ચાલે છે એની પૂછપરછ થાય છે ! (જે ઘણું કરીને કન્યાપક્ષ દ્વારા ગવાય છે) જગલ-આઈ વટાવતી આ મોટર વરરાજનાં સગાંવહાલાની વાટ જોવામાં ધીમી પરી ગઈ છે ! વરરાજ કહે છે કે, “મારે મારા દાદાજીની વાટ... મારે મારા માતાજીની વાટ... મારે મારા વીરાજની વાટ... મારે મારા ભાભીજીની વાટ... મારે મારા મામાજીની વાટ...” - આમ ઈશ્વરભાઈ વરરાજ તમામ સગાંની વાટ જુઝે છે ને ગાનારીઓ પ્રત્યેકનાં નામ દઈને એમનું મહત્વ ગાતી જાય છે.

વડીલોનું મહત્વ પ્રગટ કરતું - ખાસ કરીને વરપક્ષના વડીલોનું - એક વિશિષ્ટ ગીત આપણાને મળે છે. (ગીત-૫૨)

“કન્યા કાગળ મોકલે તમે રાયવર વેલા આવજો.”

કેવી હૃદયસ્પશી કલ્યના છે ! ભાડ્યે જ જ્યાં વંચિત ગરીબ સમાજની સ્ત્રીઓ ભણતર પામે છે ત્યાં આ કન્યા પોતાના થનાર પતિને જાડો મંડપે વહેલા પધારવા કાગળ મોકલે છે. જાન પોંચતી વેપાના આ ગીતમાં કન્યાના કોડની સામે પેલો “રાયવર” જાણે બહાનાં કાઢી રહ્યો હોય એવો દેખાય છે. પણ મૂળ સૂર તો આપણા સમાજના યુવાનો-પુરુષોને પણ વડીલો ને વડીલશાહી આગળ જૂકવું પડે છે એ છે. પોતાના મનજા ઉમળકાને દબાવી રાખવા પડે છે અને રિસાળવા, માનમૂખ્યા અને ચુમાની વડીલોને મનાવ્યા પછી જ પગલું ભરતું પડે છે - માત્ર વરઘોડામાં જ નહીં; છવન્તમાં પણ ઉગલે ને પગલે જુવાનપેઢીએ વડીલોને “પૂછીને પાણી પીવું પડે છે” એ

વાસ્તવિકતાનું આઈ રંગદર્શક અને ઉપાણી ભાષામાં વહેની કરવામાં આવ્યું છે. “હીર મોતીનો લુમખો ને કન્યા મોતીનો દાઢ્ઠો” કન્યા ગમે એટલી મોદેરી હોય - મોતીના દાઢા જેવી સુંદર, નાજુક અને મૂલ્યવાન હોય પણ વડીલોનાં રિસામણા આગળ, “રાયવર” એ રાજમોતીના દાઢાને કોઈ ગણતરીમાં ન લઈ શકે ! “હું થય આતું એકલો મારા દાઢા છે રિસામણા...” કન્યા પણ ઉત્સુક છે, અધીરી છે. રસ્તો સુઅરે એટલી હોશિયાર છે. “તમારા દાઢાને તમે મનાવો... રાયવર વેલા આવજો !” પણ કુલાભિમાન હોય કે પછી ઉમર અનુભવનું ગુમાન હોય... આ વરના દાઢા, કાકા, વીરા, મામા, બધા રિસાયા છે તે વરને વહેલા આવવામાં વખત વીતતો જ જાય છે. કન્યાની આંખ વાટ જોતી જ રહે છે ! ખાસ નોંધપાત્ર મુદ્રો એ છે કે આ રિસાયેલા વડીલો માત્ર ઘરના પુરુષવર્ગના જ છે ! આપણી બહેનો આવાં ગીત ગાઈને, ગુમાની પુરુષવર્ગના જ તોછાઈ-આડોડાઈ વિશે કેવું દાઢામાં મહેણું મારી લે છે !

પરંતુ સમાજમાં આ વડીલોની અપેક્ષાઓ પણ ઘડીઓથી હોય છે. વહુવારુદ્ધો - અરે, બહેનદીકરીઓ પણ વડીલો સાથે સામા મોઢે વાતચીત ન કરી શકે, વડીલોની હાજરીમાં ખાટવે-ખુરશીએ બેસાય નહીં, અમુક વિસ્તારમાં ચંપલ પહેરીને જવાય નહીં, પતિ જોડે હસાય-બોલાય નહીં અને સૌથી મહત્વનું તો એ કે લાજ કાઢવી પડે ! (વહુઓએ.)

આ લાજ વિશે બે વાત ચોક્કસ કરવી જોઈએ. બહેનોએ લાજ શા માટે કાઢવી જોઈએ એ વિશે સમાજમાં - સ્ત્રીઓ ને પુરુષો બને વરચે ખાસા અલગ અભિપ્રાય સાંભળવા મળે છે. મૂળ મુદ્રો તો મોઢે એમ કહેવાય છે કે વડીલોની હાજરીમાં માંથું ઢાંકવું - મોં ન બતાવવું એ એક જાતની આમન્યા છે - જે પાળવી જરૂરી છે. માથે ઓફાવાનો રિવાજ તો માત્ર વહુવારુ માટે જ નહીં, સ્ત્રી માટે “માન આપવાનું” પ્રતીક છે. ફક્ત વડીલોની નહીં - મંદિર, દેવસ્થાને જાય ત્યારે, ધાર્મિક વિધિ કે દશન કરે ત્યારે, દાનપુરુષ આપે ત્યારે પણ સ્ત્રીમાંનું માંથું ઢાંકવું હોવું જોઈએ એ ધાર્મિક ફરમાન છે. જે માત્ર હિંદુધર્મમાં જ નહીં, પ્રિસ્તી અને ઈસ્લામ, પારસી અને યહૂદી તમામ ધર્મોમાં એકસરખા ભારપૂરક કહેવાય છે.

પણ “લાજ”નો મુદ્રો જુદ્દો છે. મુખ્યત્વે “માન” આપવાનું કે “આમન્યા”નું કારણ ભલે અપાનું હોય પણ એની પાછળ બીજાં કારણો પણ છે - ઘરના વડીલો અને પતિની દાઢિએ વહુવારુ એક જાણસ છે - ચીજ છે - મિલકત છે. ખરીદીને આણી છે ને નાશાં ચૂકવવાથી એની લેવેચ થઈ શકે છે. હથબદલો થઈ શકે છે. ઘરની દીમતી જાગસને જાગવીની હોય, મજૂસ-પથાર-તિજોરી-કબાટમાં તાળાંચાવીમાં રાખવાની હોય, કોઈ નૂટાવી ન જાય - ઉઠાવી ન જાય એ બીજે એને “અદશ્ય”, કોઈને ન દેખાય એવી રીતે રાખવી પડે છે ! અને આ “કોઈ” તે છે વડીલો જ ! “બહારના” જ નહીં, “ઘરના” પણ ! પતિ-સસરો-જેઠ-મામાજી-કાકાજી વગેરે પુરુષો-વડીલોથી સ્ત્રીએ મોહું ઢાંકવું પડે, એટલું જ નહીં સાસુ અને બીજી વડીલ સ્ત્રીઓની લાજ પણ કાઢવી પડે ! સત્તા અને વડીલશાહી માત્ર પુરુષવર્ગનો જ ઈજારો નથી; એ આપણે આગળ પણ જોઈ ગયા. સ્ત્રીવડીલોની વાત

બાજુએ રાખીએ, પરંતુ પુરુષવડીલો અને અન્ય પુરુષોનું શું ? બજીરમાં-ચીટમાં સરીઆમ રસ્તે-પાણીઘાટે અને ચોવીસ કલાક ઘરકામ કરતાં વહુએ લાજ કાઢવી જ પડે. વારતહેવારે, ગરબે રમતાં કે રાજ્યા ગાતાં, આરતી કરતાં કે ભોજનસમારંભમાં જ્યાં સાસરીપક્ષનાં વરીલો હોય ત્યાં વહુનું મોં ખુલ્લું ન રહેણું જોઈએ ! જો વહુની આમાં ભૂલચૂક થાય તો વરીલો ખોંખારો ખાય, ઘરની વડીલસત્તીઓ આગળ જરાક ફરિયાદ કરે કે વહુને ટેકજે અથવા તો ચાર લેગા થયા હોય તો વહુ કેટલી “વડી ગઈ છે” એનું વગોવાણું ચાલે. વરીલ સ્ત્રીઓ તો આ “વાંક”નું વતેસર કરી મૂકે ને વહુને મહેણાટેય ખરી - “તારા પિયરમાં આવા સંસ્કાર આપ્યા છે ?” એમ કહીને છેક પિયરિયાને પણ ટોકી મારે ! આમ “લાજ” એ જાણે પરિણીત સ્ત્રી માટે અનિવાર્ય રસમ હોય એવું આપણા ગ્રામીણ સમાજમાં જોવા મળે છે. માત્ર દલિત જ નહીં - ગ્રામીણ સમાજમાં તો તમામ કોમેંડાં લાજનો રિવાજ અકંધ છે. શહેરી સમાજમાં, અમુક કહેવાતી ઉજણિયાત કોમેંડાં જેને “ખાનદાની” કહે છે એવાં કુટુંબમાં (દરબાર, હૈન, મારવાડી, પાટીદાર, લોહાણા વગેરે) લાજ અથવા તો સ્ત્રીને માથે ઓઢવાનું સાર્વત્રિક ફરમાન હોય છે. “લાજ” સાથે આમ કહેવાતી “ખાનદાની”ને સાંકળી લેવામાં આવે છે.

આ અને આવાં કારણોસર તો આપણા તમામ સમાજોના કલા, સાહિત્ય, ગીતસંગીતમાં “ધૂંઘટ” કાઢેલી સ્ત્રીની શોભાનાં અઢળક વણનિ-વખાણ જોવા મળે છે ને ? મોટા ભાગની બધી કોમેનાં લગનગીતો-નારીગીતો-લોકગીતોમાં પણ લાજ-ધૂમટો, શષ્ઠિગાર-ધૂંઘટના અસંખ્ય ગીતો છે. ભાલબારાની બહેનો પણ આતાં ગીતો હોશો હોશો ગાતી લાગે છે. બલકે કહો કે, પરંપરામાં શીખતો લાગે છે ! આપણી પાસે બે ગીતો છે, જેમાં લાજ કાઢવાની રસમને ઉમ્બગ્પૂર્વક રજૂ કરવામાં આવી છે કે પછી શિખામણશરૂપે ગણે ઉત્તારવામાં આવી છે. (ગીત-પડુ)

“ધીમે ચાલો બહેની, ઠેસલડી નાં આવે રે...”

ગીતમાં કન્યાને/બેનીને ધીમે ચાલવાની શીખ અપાય છે. જેમાં સામે જો સસરો બેઠા હોય, જીઠ બેઠા હોય તો લાજ કાઢજે - ધૂંઘટો તાણી રાખજે એમ તકેદારી અપાય છે. ટિયર નાનો કહેવાય તોય એની સાથે મસ્તી ના કરીશ એવી સલાહ અપાય છે ને સૌથી વધુ તો સામે એના પોતાના પિતા બેઠા હોય તોયે જીણું બોલજે - અવાજ ઊચો ના થાય એની કાળજી રાખજે એમ ચોખણું કહેવાયું છે ! પુરુષવડીલો : એમાં પછી સાસરિયાં હોય કે પિયરિયાં હોય; સ્ત્રીઓએ તો સૌની આગળ નમતાં જ રહેણું પડે છે - વિનયમાં રહેણું પડે છે. મયાદા જાળવવી પડે છે અને “મયાદા”નું નક્કર રૂપ છે ધૂમટો-લાજ.

પણ બીજું ગીત આપણી સામે વધારે ગંભીર સવાલો ખડા કરે છે. (ગીત-પડુ)

“લીલી ઈંદોણી હીરની રે,

મને પાણી ભર્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...”

આ ગીત જાણે વહુવારુ પોતે ગાય છે અને પોતાના કુટુંબના સભ્યો જોડે પોતે કેવો સંબંધ રાખશે - કેવો વ્યવહાર રાખશે - પોતાનું આચરણ કેવું હશે તેની વાત કરે છે. “લીલી લીલી ઈંદોણી હીરની રે...” લીલી, રેશમી ઈંદોણી લઈને પાણી ભરવા હોશે હોશે જતી. આ વહુને સાંકડી શેરીમાં એક પછી એક સગાં (સાસરિયાં) સામાં મળે છે. આ શબ્દ જુઓ - “સાંકડી શેરી” એવી જગ્યા જ્યાં આધાંપાણાં ન થવાય, જ્યાં એક વાર સામસામે આવી ગયાં પછી બીજાને જગ્યા કરી જ આપવી પડે ને વહુએ પોતાની જગ્યા સમજી લેવાની છે - પોતાનું માપ સમજી લેવાનું છે. સામે જે કોઈ મળે તેની સાથે કેવી રીતે વર્તનું એ કાળજી લેવાનું છે. એ એક પછી એક વર્તનનો પ્રકાર વડતી છે. એમાં સાસુના પગે પડવાનું છે. જેઠ આગળ જીણું બોલવાનું છે, દેરની મજાક કરી શકાય છે, નજાંદાનું માથું ગંધી આપવાનું છે ને સસરા સામે આવે ત્યારે લાજ કાઢવાની છે... ને આ બધું કરવાની એને હોશ છે. બધું હોંશપૂર્વક-ઉમંગથી-ઉલ્લાસભેર અંતરનાં (સ્વ) ઉમળકથી કરવાનું છે !

લોકસાહિત્યના બીજા અભ્યાસગ્રંથોમાંથી આ ગીતનો વારંવાર ઉલ્લેખ થતો જ હોય છે. એક સ્થળે આ ગીતનું ઉદાહરણ ટાંકીને એમ પણ કહેવાયું છે કે આવાં ગીતો સ્ત્રીઓએ સમાજમાં કેવી રીતભાતથી રહેવું જોઈએ - કેવા માનમરજાદ જાળવવા જોઈએ એની આચારસંહિતા(code of conduct)ના પાઠ ભણાવે છે ! પ્રશ્ન એ છે કે આવા બોધાપાઠી ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે જ શા માટે ? ઉપરથી આવાં ગીતો “પરપરાનો વારસો”, “કુણની મર્યાદાના” નામે સ્ત્રીઓ ઉપર લાદવામાં આવે છે એવું નથી લાગતું ? સ્ત્રીઓને પોતાને “ખરેખર” આવી “હોંશ” થતી હશે કે પછી : આવું નહીં ગાઉં, વર્તુ - નહીં જીવુ તો કુટુંબમાં મારી સલામતી શી ? એવા ઉરથી-આશંકથી એ આવાં ગીતોની ગાનારી બહેનોને “પોતાને” કંઈ કહેવાનું હશે ?

વરસો જૂની આ વડીલશાહીના વારસામાં ગીતો સમેટાં પહેલાં એક બીજું બહુ જાણીતું લોકગીત જોઈ જવા જેવું છે : (ગીત-પડુ)

“સાસુજ ! ઘણુલો કૂટ્યો વહુ રે કેમ કરતા કૂટ્યો.”

વહુવારુ સાસરીપક્ષનાં એક એક સત્ય સાથે સંવાદ કરે છે. પોતાનાથી કંઈક થઈ ગયું છે. વહુ એ કેટલી નિખાલસતાથી જણાવી દે છે તે જુઓ : “સાસુજ ! ઘણુલો કૂટ્યો.” સામે સાસુ પૂછે છે : “વહુ રે ! કેમ કરતાં તૂટ્યો” ને વહુ બિચારી સાચું કરણ પણ જણાવી દે છે - કશું છુપાવવી નથી. એને માટે આ નજીવું તુકસાન છે પણ એને શી બજર કે આટલી સરખી ભૂલની આવદી મોટી સજા મળશે ? - સાસુ તો ફરમાવી દે છે : “વહુ રે ! ઘરમાંથી જાવ !” કેવી હાલત છે આપણી વહુઓની ? જાણે આ એનું “ઘર” જ નથી ! શાસ્ત્રો - સમાજના મોચનીઓ - માધ્યમો - બધા હોલ વગાડી નિખાલીને ગાયાં કરે છે, “સ્ત્રી તો ડોલીમાં (કન્યા જે વેલ/પાલખીમાં બેસીને સાસરે આવે છે) એક વાર સાસરે આવે તે પછી ઠેઠ એની ઢાહી બહાર જાય !” ને બીજી બાજુ આ શું ? પેલી કહેવતમાં સ્ત્રીનું અતિશય દમન અને આ વહેવારમાં પણ અપાર શોખણ ! આ સમાજયવસ્થાએ સ્ત્રીની કેવી ત્રિશંકુ અવસ્થા કરી મૂકી છે !

નહીં ઘરની, નહીં ઘાટની ! આ ગીત જ નહીં – કંઈક નાનીમોટી ભૂલ થાય કે તરત હુકમ છૂટે છે “જા, તારે પિયર જા... !” બસ આમ જ સાસુજુણું ફરમાન છૂટે છે, પણ વહું ભલી છે. એને હજ આશા છે કે આ ઘરના વડીલ તો મને આમ નહીં ધૂતકારે ! એ જ આશાથી એ કહે છે, “હમણાં જઈશ, તમણાં જઈશ, મારા સસરા આવશે ત્યારે જઈશ.” ને સસરા આગળ પછી ભોળાભાવે પેલી વાત મૂકે છે. પણ સસરા તો ખરા કટીહતાં નીકલ્યા ને એમ જ હોય છે ! મોટા ભાગે વહું સાથે કંઈ જ ન બોલનાર સસરો, આવે વખતે મૂળ સ્વરૂપ બતાવી દે છે, “લાખનું લાખેણું બેનું, અડદું તો ચતુરમણ બેનું...” કેવું કીમતી બેનું હતું, કેવું કલાત્મક બેનું હતું એને તે તોડી નાખ્યું ? વહું રે ઘરમાથી જાવ...” થયું ! હવે વહુનું કોણ ? ઘરના વડીલ જ આમ કઠોર-ક્ષૂર વર્તન કરતા હોય તાં બીજા ઉપર શી આશા ? ને એમ જ થાય છે – વહુની આશા લંબાય છે – જેઠ પોતાને ન્યાય કરશે એવા વિચારે ફરી જેઠને કહે છે, પણ જેઠ પણ એક હુકમ છોડે છે. આ સઘણાં પિતૃસત્તાનાં પૂતળાં છે. એ તો વળી પરંપરાથી વિરુદ્ધ જઈન વિચારતાં હશે ? બેઠાની ડિંમતમાં અતિશયોજ્ઞ લાગે પણ એ બેનું કદાચ માત્ર બેનું નથી – સસરાની આબુનુ-પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક છે ને વહુથી આંદું કંદ થયું છે કે પ્રતિષ્ઠા ભાંગી છે એનું આ પરિણામ છે – તિરસ્કાર છે. પણ પિતૃસત્તાના ખારપટમાં મીઠી વીરાણી જેવું એક જણ છે – વહુનો પરાણ્યોળું – પતિ ! ને તાં સ્ત્રીની આશા ફળીભૂત થાય છે – પતિ આગળ વાત પહોંચે છે ત્યારે એ એકલો કહે છે કે “ગોરી રે ! ઘરની વચ્ચે રે !” આ એનો પ્રેમ છે, એની હિંમત છે, પિતૃસત્તાને પડકારવાની તાકાત છે. આ તાકાતની પાછળનું પરિબળ છે બંને વચ્ચેનું ઐક્ય ! એ ક્યા નામે પલીને બોલાવે છે તે જુઓ – ‘ગોરી’ પોતાની પલીને મીઠાશાથી, જાણો એકાંત ગોરઠી કરતો હોય એવા હેતથી સંબોધે છે – “ગોરી રે ! ઘર વચ્ચે રે !”, “ઘર વચ્ચે” શબ્દમાં કેવી હુંફ છે – કેવી સલામતી છે ! સ્ત્રીને આ પ્રેમ – આ હુંફ – આ સલામતી માટે સદીઓથી કેટકેટલું સાંભળનું પડજ્યું છે... વેઠવું પડજ્યું છે – રિબાવવું પડજ્યું છે... અરે, મરવુંયે પડજ્યું છે !

ગીતના ‘અંત’ વિશે વાત કરીએ છીએ ત્યારે ‘પતિની ભૂમિકા વિશે બે વાત કરી વઈએ. આ ગીતની જેમ જ, બીજા કેટલાંક ગીતોમાં પણ સ્ત્રીનો હાથ છેવટે પતિ જ જાલે છે – મદદ આવે છે – એનો અંતિમ આધાર એ જ પુરવાર થાય છે. દા.ત., “મોરલી તે ચાલી રંગરુસો”, કે પછી ‘વાંધુણો’ કે પછી “કેર કાંટો વાંધો...” આ ગીતોમાં સાસરીપક્ષના સર્વે સગાં શોષણક્તા તરીકે પ્રગટ થાય છે પણ પતિ સ્ત્રીની બેર તાણતો બતાવાયો છે. પણ આ શું બતાવે છે ? પુરુષો – ખાસ કરીને યુવાન પુરુષો, નવા જમાનાનો શિક્ષણનો – પ્રગતિશીલતાનો કાંઈક્ય પ્રકાશ પામેલા પુરુષો ધારે તો પિતૃસત્તાનો મક્કમ સામનો કરી શકે. પરંપરા તોડવી હશે, સ્ત્રીઓના શોષણના સદીઓ જૂના પ્રવાહને ક્યાંક રોકવો હશે તો આવા યુવાનોએ આગળ આવવું જ રહ્યું, પોતાનું અંતરિક કોવત બતાઉવું જ રહ્યું.

બહેતર સમાજબ્યવસ્થામાં સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા, સાથ, સહકાર અને સ્નેહ... બધું જ જરૂરી છે. સ્ત્રીઓનું શોષણ અટકાવવા, સ્ત્રીઓનો પક્ષ લેવા આજ્ઞાય

પુરુષજાતને પિતૃસત્તાની ‘કઠપૂતલી’ માની લઈને આશ્રેપાત્મક વલણ રાખવાથી કે સતત નકારાત્મક રીતે જ જોયા કરવાથી નહીં ચાલે. પુરુષજાત કંઈ “દુશ્મન”, “સામેવાળા” – “એ લોકો” નથી ! સંસારની ગારીનું બીજું પૈંડું છે. બંને પેડાં સરખાંની નહીં હોય, સાથે એક તાવે નહિ ચાલતાં હોય તો સંસાર કેમ કરીને ચાલી શકવાનો છે ? એ માટે આવાં ગીતો, આવા સંદેશ, આવા મુશ્નને પ્રકાશમાં લાવવા જ જોઈએ. ગીતની ગાનારી બહેનોનું ધ્યાન પક્ષ આવા “મીઠા વિસામા” ભણી ખેંચવું-ખેંચવું જોઈએ નહીં તો જાણે લોકગીતો શોષણનાં માધ્યમો જ છે એવી કંઈક ધૂધળી આબોહવા સરજાશે !

ટ્રીની જાતીય લાગણીઓ અને માંગણીઓ દર્શાવતાં ગીત

પતિ-પત્ની વચ્ચેના મીઠા-સંબંધની વાત, પરસ્પર વિચાર અને ભરોસાની વાત શરૂ થઈ જ છે, ત્યારે સમાજમાં સ્ત્રી પોતાની કામના, પ્રેમ પ્રગટ કરવાની ઈચ્છા, જાતીય ઝંખના કેવી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે એ મુદ્રી તપાસવો જોઈએ.

ખાસ કરીને, ભારતીય-હિંદુ સંસ્કૃતિમાં અને સમગ્ર રીતે જોતાં ભારતીય સમાજ પરંપરામાં પુરુષો હોય કે સ્ત્રી – જાતીય ઈચ્છા ખુલ્લેખુલ્લી પ્રગટ કરવા ઉપર એક જાતનો જાતે જ ઊભો કરેલો પ્રતિબંધ છે. જે સંસ્કારવશ સંકોચને કારણો ઊભો થતો હોય છે પણ બીજી તરફ પારંપરિક રીતે પક્ષ “આંતું તેવું” ઉધારે છોંગ જણાવી શકતું નથી – આમેય સ્ત્રીઓ દારા તો આવી લાગણી કે માંગણી પ્રગટ થાય જ શાની ? આથી જ; આપણા દેશના સાહિત્ય-ચિત્ર-નૃત્ય-સંગીત આદિ કળાઓમાં માનવસમાજની જાતીયવૃત્તિઓ વ્યક્ત કરવા જાતજાતનાં પ્રતીકો વપરાતાં હોય છે. પ્રતીકાત્મક અને આડકતરી ભાષા વપરાતી હોય છે. ફૂલનું મધ્ય ચૂસતો ભમરો, ચાંચમાં ચાંચ પરોવતા પંખીઓ, નાગનો ઊંખ, વાંછીનો આંકડો, કળી ખીંચે ને ફૂલ બને તે, કરમાયેલાં ફૂલ, ફૂલો ને રાશ, વાંસનો અંકૂર વગેરેના ઉલ્લેખો દારા જાતીય અંગો અને ઈચ્છા તેમજ ઈચ્છાતૃપ્તિના ઈશારા કલાઓ દ્વારા રજૂ થાય છે. જાણીનું રામ-સીતા સંવાદનું લોકગીત પક્ષ રામ-સીતાના ઓઠાં હેઠળ સ્ત્રીપુરુષની જાતીય લીલાનું જ સરસ વર્ણન છે. (ગીત-પદ)

“લવિંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યા જો !

ફૂલ કરે દઢૂલિયે સીતાએ વેર વાખ્યાં જો !”

જોકે ક્યારેક, અમુક વિસ્તારના – અમુક સમાજમાં કશી જ છોછ રાખ્યા વગર ગીતો દ્વારા જાતીય લાગણી પ્રગટ કરતી હોય છે. કેમ કે લોકમાં દંબ નથી હોતો, છુપાવવાની કે પછી ગુંગે કરતાં હોય એમ રસ માણવાની નેવડી નીતિ નથી હોતી. કહેવાતા ઉજળિયાત સમાજ કરતાં કહેવાતો પછીત ગ્રામીણ સમાજ કુદરતી ઈચ્છાઓની અભિવ્યક્તિની બાબતે મુક્ત અને નિખાલસ વલણો અપનાવે છે; એ એક

ઉલ્લેખનીય અને નોંધપાત્ર હડીકત છે.

આપણા સંગ્રહમાં પણ સ્ત્રીની જાતીય લાગણીઓ રસમય રીતે પ્રગટ કરતાં કેટલાંક ગીતો છે. કેટલાકમાં પ્રતીક યોજના છે તો કેટલાંક નિખાલસભાવે ગવાયાં છે. "વીંછુડા"નું લોકપ્રિય ગીત જાહીરું છે. આ ગીતમાં કરેલી કલ્પના જુઓ (ગીત-૫૭).

"મારી સોનાની સોપારી રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો"

આમ તો "સોપારી" પુરુષના જાતીય અંગનું પ્રતીક છે પણ એને જ્યારે "મારી" કહે છે "સોનાની સોપારી" ત્યારે જાતિ બદલાતી લાગે છે. ને પછી "હું છાણ વીણવા ગઈતી રે... મને વીંછુડે ચટકારી રે..." અહીં વગડામાં - બહાર - સીમમાં - એકાંતમાં થયેલા જાતીય અનુભવની વાત છે. સ્ત્રીઓને મોટે ભાગે તો ઘરના ઉબરાની બહાર નીકળવા માટે પણ કામકાજનું બહાનું હોવું જોઈએ. કહે કે કામકાજ હોય તો જ સ્ત્રી ઘરની બહાર નીકળી શકે ! છાણાં-ઈંધણાં વીણવા, પાણી ભરવા, લણવા-નીછવા, ચાર લેવા... આમ કામના નિમિત્ત જ મુક્તિ મળે !

હડીકતમાં જાણવા-સાંભળવા-વાંચવા મળતા ડિસ્સાઓમાં આવા કામકાજ સારું વગડાના - સીમના એકાંતમાં ગયેલી બહેનો ઉપર કેદેવૃત્તા ઉજણિયાત કે ગામના માથાભારે પુરુષો સહેલાઈથી જાતીય હુમલા કરતા જાડ્યા છે. સ્ત્રી એક "વસ્તુ" છે ને એને મનફાલે ત્યારે "વપરાય" એવી માનસિકીય ધરાવતા કેટલાક પુરુષો જેમાં એના જ વિસ્તારના કહેવાતા ઉજણિયાતો, એને કે એના વરના કુટુંબીજનોને મજૂરીએ રાખનારા મુકાદમો - વર્ચેટિયા કે જૂની અદાવત ધરાવનારાં સગાંઓ, અથવા તો પછી ધરમાં દૂધ પીતા સાપની જેમ છુપાયેલા સસરા-જેઠ-નાંદોઈ-બનેવી જેવાં સગાંઓ આવી તકનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નથી હોતાં ! પણ અહીં એવા કોઈ "જુલ્મ" કે "શોષણ"નું ગીત નથી મળતું !

અહીં તો વાત જ જુદી છે. આ સ્ત્રીની "સ્વેચ્છા" કે "કામના"નું ગીત છે, જે વીંછુડો હંબ માર્યો છે, તેનાથી તો સ્ત્રીને "અવળા-સવળા વેર આવે છે" - લેરિયાં - લેરાખી - મીઠી પીડા છે ! એ પીડાના વણનમાં પણ સંકેત છે એને પીડા દૂર કરવાની માંગણીમાં પણ સંકેત છુપાયો છે. પોતાને ચટકેલા વીંછીની "જીહેરાત" કર્યા પછી લોકગીતની પરંપરા પ્રમાણે સગાંને જાણ કરવાની વાત થાય છે. અહીં સૌથી પહેલાં દાઢાને જાણ કરવાનું કહે છે. દાઢા દીકરીનું દુઃખ સમજે તેવા છે. દીકરીનો બાપ (દાઢા ?) પ્રચેની, બાપ(દાઢા)ની પુની પ્રત્યેની અત્યુત્ત અને ઊરી લાગણી આ પંક્તિમાંથી પ્રગટ થાય છે : "મારા દાઢા દુઃખડા લેશો, મારા દાઢા વૈદળા લાવશો." દીકરીના "દુઃખડા" લેનાર આ દાઢાનું ચિત્ર કેવું હેતાળ ભાસે છે ? આગળ સાસરિયાં-પિયરિયાંની સરખામણીનાં ગીતો જેવો સંદર્ભ અહીં પણ છે : "મારા સસરાને તેડાવો" પરંતુ "મારા સસરાના વૈદળ ખોટા...!" પણ અહીં એ સરખામણી કરતાં મોટે સવાલ એ છે કે ખરેખર આ વીંછીનો હંબ કોણ ઉતારશે ? પીડા કોણ હરશે ? સ્ત્રીની ઈચ્છા કોણ સંતોષશે ? ત્યારે એની સહિયરો કહે છે કે "ઈના પરણ્યાને તેડાવો રે... એના પૈણ્યો વીંછુડો ઉતારશે રે..." પરણ્યો પતિ જ આ વીંછીનું ઝેર ઉતારી શકે તેમ છે કેમ

કે "ઝેરનું મારણ ઝેર". સ્ત્રીની ઈચ્છા પતિ જ પૂરી પાડેને ? આવું ગીત "અભિનયગીત" તરીકે ગવાતું હોય છે. ચોફેર બહેનો હીચ લે, વચ્ચે મુખ્ય ગાનારી બહેન જાણે વીંછી ચટક્યો હોય એમ ધૂજવાનો - ઝેર ચડવાનો અભિનય કરતી જાય ને સંવાદ ચાલે, છેવટની કરી સખીઓએ ગાય અને સ્ત્રીના અંતરની વાત - હેયાના કોડને વાચા આપે.

"વીંછુડાને" લગતું જ આવું બીજું ગીત પણ છે જેમાં સ્ત્રીને વીંછુડાનો હંબ લાગ્યો છે - એની કામના જાગૃત થઈ ઉંચી છે. (ગીત-૫૮)

"વનરા તે વન એક ગાવલા પોદારા આજા કરે જો
છોકરી ગઈતી છાણાં વીણવા વીંછુડે ચટકાઈ જો
હાથના હલ, પગના હલ, જબરી કરી નાખી જો..."

આમ હાથ-પગ જ થઈ ગયા છે. મૂઢ થઈ ગયેલી કોડીલી કન્યાનું મન બસે એક જ જંખના કરે છે... "વીંછુડાના વેદા તેડાવો, વીંછુડા ઉતારવો જો..." ને પછી સ્વાભાવિક રીતે જ વીંછુડાના વૈદ બનીને એનો પતિ/પ્રીતિમ આવશે ને ઝેર ઉતારશે એવા મતલબનું આ ગીત પણ આગલા ગીતની જેમ જ પતિને જંખે છે.

સામાન્ય સ્ત્રીઓને પણ આ જ ભાષામાં ઈચ્છા વ્યક્ત કરવાની હશે પણ આ "છાણાં વીણવા"નો ઉલ્લેખ ખાસ શ્રમિક - દલિતબહેનો - ગ્રામીણબહેનોની સાથે સંકળાયેલ છે. એટલે આ પરિભાષા મોટાભાગે દલિતબહેનોની હશે. આ સમાજમાં નાનપણમાં કે ડિશ્પોરાવસ્થામાં કરાવેલ લંજ પછી દાંપત્યસુખ માણવાનું આણું આવે. ત્યારે ! ને એ આણું આવતાં વખત લાગે. નાણાં-ધરેણાં વગેરેની નક્કી કરેલી લેવડ-દેવડ થાય ત્યારે વડીલો નિર્ણય કરે એટલે યુવાન હૈયાં એકમેકને મળવા-હળવા સ્વાભાવિક રીતે જ તલસતાં હોય. ક્યારેક આછોપાતળો સ્પર્શ આદિ પણ અધૂરું માણી ચૂક્યાં હોય - પેલો "વીંછુડો" ચટકી ચૂક્યો હોય - પરિણામે દેહ-મનની જંખના જાગી ઉડી હોય અને એની તૃપ્તિ ક્યારે થશે એવો તલસાટ વધી ગયો હોય. આ લાગણીઓને "વીંછુડાના ઝેર" સિવાય કયા પ્રતીકથી વ્યક્ત કરાય ? આમ અદ્યું પ્રગટ કરીને ન અદ્યું છુપાવીને - દાઢાને, પિતાને, સખીઓને જાણે સ્ત્રી એલાન કરી દે છે કે હવે આણું કરો-કરાવો... સાસરામાં પણ ઊંચુનીયું કરો નહીં તો આ "ઝેર" જીરવાશે નહીં ! ખરેખર, આવાં ગીતો ન હોય તો પરણ્યાએ જેને મૂંગા રહેવાની ફરજ પાડી છે તેવી સ્ત્રીઓની લાગણીને વાચા કેમ કરીને મળો ?

સ્ત્રીની જાતીય ઈચ્છા કે મુક્ત ભાવનાનું પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ કરતો એક જાહીતો ગરબો આપણા સંગ્રહમાં છે. (ગીત-૫૮)

"ગરબારિયા ઝોરાવો, ગોરી ગરબે રમવા આવો જો..."

આમ તો આ ગીત/ગરબામાં ગોરીને - સુંદર સ્ત્રીને ગરબે રમવા આવવાનું જાણે નોતરું અપાઈ રહ્યું છે. સંવાદ જેવું ગીત છે - એક જણ નોતરું સાપે છે ને સામે પેલી ગોરી પોતે નહીં આવી શકે એવી પરિસ્થિતિનાં કારણો આપે છે. પેલું નોતરું

આપનાર કોણ છે ? ગવાય છે ત્યારે તો જાગે સખી-સૈયરો દ્વારા નોતરું અપાનું હોય એમ લાગે છે. "દેવજ્ઞભાઈની નાર મારા ગરબે રમવા આવો જો" એમ નોતરું મોકલાય છે ત્યારે દેવજ્ઞભાઈની નાર શું કહે છે ? "હું કેમ આવું એકલી, રાત છે અંધારી જો... !" આગળ વધતાં પહેલાં આ દેવજ્ઞભાઈની નાર શબ્દ ઉપર અટકીએ ? સ્ત્રીનું નામ નથી - એ દેવજ્ઞભાઈની નાર છે ! આગવી ઓળખ ગુમાવી બેસતી આમ ઓરતની આ પ્રતિનિધિ છે ને એ કહે છે, હું એકલી ગરબે રમવા શી રીતે આવું ? રાત તો અંધારી છે ! ત્યારે નોતરું આપનાર કહે છે કે - રાત ભવેને હોય અંધારી ગોજે દીવા મેલો જો... ને પેલી નાર કહે છે - ગોખે દીવા મેલું તો નાની નષાંદ બા જાગે જો - નાની નષાંદ જાગે તો સાતીનું કપણું માંગે જો - અહીં શંકા જાય છે કે, આ તે કેવું નોતરું જ્યાં નાની નષાંદ વિના જવાનું છે ? બાકી તો ગરબા ગાવા બધી સ્ત્રી સમુદ્દરને જવાનું હોય ! નષાંદથી છાનું ક્યાં રમવા જવાનું હશે ?... ને હા, પછી તો નષાંદને ચૂપ રાખવા કહેવાય છે કે સારી ને કાપણું માંગે તો કેદિયું ને કબજે લાવી દી... એક કહેતાં બે બેટ આપજો પણ એને છાની રાખીને ગરબે રમવા આવી જો. આવો કથો અવસર હશે જ્યાં છાનુંમાનું જવાનું હશે ? એટલે જ પ્રશ્ન થાય છે કે આ રમવાનું કિર્દિક બીજું હશે ? નોતરું આપનાર કોઈ સહિયર નહીં પણ કોઈ મનનો માનેલો હશે ? નષાંદથી એટલે છુપાવીને જવાનું હશે ? ને વખત છે ને નષાંદ જગી જાય, જાણી જાય... તો એ તો નાની છે, સારાં સારાં લૂગડાં આપીને એને મનાવી શકાશે. ચૂપ રાખી શકાશે એવો આ ભાવ છે ? સ્ત્રીઓ જ્યારે ખરેખરો નિષ્ઠય કરે છે ત્યારે એને પાર પાડવા માટે ગમે તે સાહસ કરવા, ગમે તે રસ્તો લેવા તૈયાર હોય છે, એ વાત અહીં આમ આડકતરી રીતે પ્રગટ થઈ છે, તે જ મહત્વનું છે.

એક બીજું, જરાક વિશિષ્ટ લાગતું રમત ગીત મળે છે તે જોઈએ તો રમતનો એક અન્ય અર્થ પણ પકડાશે. (ગીત-૫૦)

"અંબલી પીપળી રમતાં જસુલેન, ત્યાં ચંદુભાઈ નીસયા રે લોલ..."

નાની, કિશોરી કન્યા આ જસુબહેન હજુ તો આમલી-પીપળી રમે છે. ત્યાં ચંદુભાઈ પસાર થાય છે. જમાઈ કલ્યો છે તેથી ચોક્કસ કાં તો સગાઈ થઈ ગઈ હશે, કાં તો લગ્ન ને આણાની વાટ જોવાતી હશે એવો સમયગાળો હોવો જોઈએ. જ્યારે ચંદુ જમાઈને એની સાથે રમવાનું મન થાય છે ને જરાક ઘમડી સાથે, દાદાગીરી સાથે, મીઠા દબાણ સાથે કહે છે કે રમત રમાડો નહીં તો બાજુ બગાડસું ! બાજુ બગાડવાની વાત કરે છે... કઈ બાજુ ? ને કઈ રમત ? સ્પષ્ટ છે, ચંદુ જમાઈ હવે જસુ વગર રહી શકે તેમ નથી ને જસુ જો આનાકાની કરે તો બાજુ બગાડવાની તૈયારી છે ! પણ જસુ શું કહે છે ? - અમે સે બાળકુંવારા રે લોલ ! તો ચોખ્ખી વાત છે - આ રમત તે જાતીય સંલંઘનો ઈશારો કરે છે. ને પછી ચંદુ જમાઈ પૂછપરછ કરે છે. જેના જવાબમાં ગાંઝના બેચરભાઈની પોતે દીકરી છે તેમ જસુબહેન ઓળખ આપે છે ! સામે પોતે પણ ચંદુને પૂછી લે છે એનું ધમ-ઠેકાણું ને ચંદુ પણ જવાબ આપે છે. કમિયાળાના આલજ્ઞભાઈનો પોતે દીકરો છે ને ચંદુભાઈ નામ છે !

સ્વાભાવિક છે કે આ ગીત તો સ્ત્રીઓ જ સમૂહમાં ગાતી હોય છે ને પરાણારના નામ આ રીતે યોજ્ઞને ગીત રચતી હોય છે. જેમાં પરસ્પર રમવાનો - રમાડવાનો ઉલ્લેખ કરીને મનોકામના વ્યક્ત કરતી હોય છે. બીજું-બીજું પડ ઉભેજીએ તો ગીતમાંથી આવા આડકતરા સંદર્ભો બધાર આવે છે. બાળવન, આણાનો રિવાજ, કાયારેક મળી જતાં ડિશોર-કોમળ વર-વહુ ને એમની વર્ચે જગતો રમવાનો તલસાટ... આ બધું આવાં રમૂજ છતાં મોઘમ ગીતોમાં વ્યક્ત થતું હોય છે. કુવારી છોકરી અલભતા, પરપુરુષ સાથે ન. જ રમે તેથી આ ગીત અગાઉ લંનોથી બંધાઈ ચૂકેલા છતાં હજુ ઘરસંસાર શરૂ થવાનો બાકી હોય તેવા, જાતીયજ્ઞવનની શરૂઆત માટે ઉત્સુક દુપ્તિના મનોભાવાનું ગીત છે. એ સ્વાભાવિક રીતે પુરવાર થાય છે.

આ વિસ્તારમાં (દિવિત સમાજમાં બાળવન અંગે શી સ્થિતિ છે તે ગીતોમાંથી તો જાગું સ્પષ્ટ થતું નથી. એક જ ગીત બાળવનનો ઉલ્લેખ કરે છે ને તે પણ આડકતરો. (ગીત-૬૧) તેથી ઓછામાં ઓછું એટલું કહી શકાય કે દિવિત સમાજમાં (અથવા તો પછી જેમની પાસેથી આ ગીતો મેળવ્યાં છે તે સમાજમાં) બાળવન લગભગ નાબૂદ થઈ ગયા છે. શિક્ષણ, આધુનિકરણ, પ્રગતિશીલતા અને સમાજપરિવર્તનનું આ એક મહત્વનું ચિહ્ન છે. આ ગીત પણ હાવમાં (વિસ્તાર-કોમ) ક્યાં ગવાય છે એ સ્પષ્ટ છે, છતાં એક મહત્વના રિવાજના પડધાયાનું પ્રતિનિધિ હોવાથી એને પણ તપાસવું અગત્યનું છે.)

પંક્તિ બધુ સુંદર વાંનાત્મક - ભાવમય છે :

"ચોરીના થંબે નીંદરાઈ આવે, બાળકડા પરણાવીયા"

પછી કન્યાના દાદા (પિતા ?), માતા, વીરના નામ લઈ લઈને એમને બિરદાવાયાં છે. "ધાંણું જીવો બહેનના દાદા/માતા" વગેરે... તે પછી એક વેદક પંક્તિ છે "મોટાં થયાને વિસારી મેલ્યાં !" આ કન્યાને કહેવાય છે - કન્યાવિદાય વખતે કહેવાય છે એવું જણાય છે. બાળપણમાં લગ્ન થઈ ચૂક્કાય હશે, હવે આણું આવ્યું છે. સાસરે મોકલવાની ઘણી આવી પહોંચી છે. જે દીકરીને ઉછેરીપાછ રીતે, હેતપ્રેમથી, લાડકોડથી મોટી કરી છે તે દીકરી હવે મોટી થઈ છે, સાસરે જાસ છે... ત્યારે આ સર્વે પિપરમાંની માયા એને ભૂલી જવાની છે એનો ઈશારો છે આ કન્યા વિદાયના ગીતમાં. છે તો કન્યાવિદાયનું ગીત પણ વારંવાર થયેલા "બાળકડા પરણાવીયા" કે "નાનકડા પરણાવીયા"ના ઉલ્લેખથી બાળવનોનો ઈશારો પણ મળે જ છે.

ભારતીય હિંદુસમાજમાં એક યા બીજી કારણસર, આજે પણ એક કરતાં વધુ લગ્ન કરવાનો ચાલ છે જ. દ્વિપલીધારો કે નારીમુક્તિ આંદોલન... કશાની આજી પડી રાખ્યા વગર, પિતૃપ્રધાન સમાજમાં સંતાન માટે, પુત્ર-સંતાન માટે કે પછી અંગત આકષ્મણને કારણે પુરુષો એક ઉપર બીજી કરતા જ રહ્યા છે.

આદિવાસી, દિવિત અને પ્રિસ્ટાધર્મ અંગારક ક્યાં પછીના આદિવાસી અને દિવિત સમાજમાંથી પણ આ રિવાજ હજુ સો ટકા નાબૂદ થઈ શક્યો નથી. જોકે આપણા સંગ્રહમાં સ્ત્રીના આ પ્રકારના શોખણને પ્રગટ કરતાં ગીતો ખાસ

જડતાં નથી. ફટાણમાં રેવાળની ટીકા કરતાં કે વર/અશવર/કન્યાના દિયરની મજાક કરતાં આ રસમનો ઉલ્લેખ થયો છે એટંબું જ. અહીં પણ ફટાણમાંથી જ તારવીને, એક વર બીજી સાથે પરણે છે, તેનું ચર્ચંબું મુનાસિબ ધાર્યું છે. (ગીત-૬૨)

“મારી પૈસાની પેરી મારે પ્રેમ ચડી...”

નવી પત્ની કરવા સાથે આ પૈસાની પેરીને શો સંબંધ હશે? આ સમાજમાં તો કન્યાના પૈસા આપવા પડે છે – તે પૈસાની પેરી પ્રેમમાં પડીને કંઈક હઠ ચડી છે એવો કંઈ ઠથારો હશે? જેર, મુદ્દાની વાત બીજી પંક્તિમાં છે – સુનીલભાઈ નવી ગાંધી લાયા! ને તરત જ જાણો બહેનો જમનાજુનું સત્ય ઉચ્ચારે છે : “નવી નવ દહૃતા રહેશે!” અહીં એવું લાગે કે બહેનોને આ લગન સામે વિરોધ છે તેથી આ કહેવત ગાઈ આડકતરો વિદોહ જાહેર કરે છે... ને આગળ કહે છે “જૂની જનમારો રહેશે” ગમે તે કારણ હોય, પુરુષે બીજી પત્ની કરવી અમાનવીય વહેવાર છે. પેલી પ્રથમ પત્ની, ચોરીમાં ચાર ફેરા ફરતી વખતે એની સાથે આજી જિંદગી રહેવાની પ્રતિશ્શા લઈને પેરી છે આ ધરમાં... અને જાકરો દેવાશે? બહેનો જાણો જૂની સ્ત્રીની – વંચિત અને અન્યાયનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીનો પક્ષ લેતી હોય એવું લાગે છે.

પણ ત્યાં બીજી પંક્તિ કંઈ બીજું જ કહે છે : “સરોજ ખૂણે બેસી રડે!” કોણ છે આ સરોજ? નવી સ્ત્રો! ને તેથી જ પૂછપરછ ચાલે છે : “સરોજ શીદને રડે છે?” સ્વાભાવિક છે કે સરોજને – નવીને લાગે છે કે એને છેતરવામાં આવી છે! જૂની હોવા છતાં સુનિલ એને લઈ આવ્યો છે! એ રડે નહીં તો બીજું શું કરે? ને તરત બહેનો એને પણ આચાસન આપે છે : “જૂની જતી રહેશે!!!”

ફટાણું છે – મજાકમાં બે પક્ષ પઢ્યા હોય ને ગવાતું હોય તો જુદી વાત છે, બાકી એક જ જૂથ આ ગીત ગાતું હોય તો જરૂર પ્રશ્ન થાય છે – કોનો પક્ષ લે છે આ બહેનો? નવીનો કે જૂનીનો? માની લો કે સામસામી ટુકડીમાંચે ગવાય છે ને મજાક આગળ ચાલે છે તોપણ પ્રશ્ન તો એનો એ જ રહે છે – કોનો પક્ષ લેશો આ બહેનો? નવીનો કે જૂનીનો?

પરંપરાના પઢાવેલા પાઠ પઢતી આ બહેનો એક પણ ઊભી રહીને વિચારે કે, ધારો કે એ પોતે – આ બેમાંથી એક – નવી કાં તો જૂની હોય તો એમની શી દશા? સમાજે કયું સ્થાન આપ્યું છે આ સ્ત્રીને? નવીને ને જૂનીને તે !!!

પોતાના સમાજની અને સ્ત્રીસમુદ્ધયને જ લગતી આવી સમસ્યાઓને આમ હળવાશથી હસી કાઢવાનું શું પ્રયોજન હશે? બની શકે કે પુનર્લગ્નની છૂટ આપનારો સમાજ હોવાથી, જૂની માટે પણ નવી જિંદગીની તક છે, બીજાં લગ્ન કરીને ઠેકાણે પડવાનો રસ્તો છે એથી આ પ્રશ્ન ગંભીર ન લાગતો હોય?

છતાં પણ, પોતે છે ને પતિ બીજી લાવે એ અપમાનજનક સ્થિતિને પણ જોનાર તરીકેય વધુ સહાનુભૂતિથી કે સમર્વદનાથી આપણે ન જોવી જોઈએ? સ્થિતિની બને બાજુ રજૂ કરતી કહેવતો, સિક્કાનાં બને પાસાં રજૂ કરતા આપણા રૂઢિપ્રથોગો આપણી દહી-દૂધમાં પગ રાખવાની બેવડી નીતિ... વરીલશાહીની ભાષા જ છે ને આ? આ

આપાને વારસો માનીને વધ્યાવ્યા કરીશું કે એના વિશે કંઈક વિચારીશું? નવેસરથી? આપણી પાસે એક નાનકંઠ ગીત છે – જમના જંઝરિયું! (ગીત-૬૩) અભિનય ગીત – રમતગીતની જેમ ગવાય છે. યુવતી જાણે રઠ લઈને બેઠી છે.

“મેળે નથી જાંબું માર... જમના જંઝરિયું!
મણ્યું હોય તો આલો... જમના જંઝરિયું!”

ત્યારે બીજી સખી/ સામો પક્ષ જવાબ આપે છે – મેં નથી ભાણ્યું તારું, જમના જંઝરિયું... વળી પેલી ટુકડી / સખી કહે છે – રસ્તામાં ખોવાયું મારું જમના જંઝરિયું. અહીં સુધી આવતાં તાણો મળે છે કે સ્ત્રીનું કશુંક ખોવાઈ ગયું છે – આરે મારો ખોવાઈ ગયું છે... અને એ નહીં જે તાં સુધી મેળાની મજા માણસી નથી... એના વગર મેળાની મજા સ્ત્રી છે! – શું છે આ જંઝરિયું? એનું ડેયું? એનો મનનો માનેલો? કે પછી એવા મનના માનેલાએ ભેટમાં આપેલું જંઝરિયું... કે જે પહેરીને મેળામાં આવવાનો મળવાનો વાયદો એણે આંધ્રો હોય? જરૂર કોઈ મોંઘામૂલી ચીજ છે કે એ ખોઈ બેઠી છે ન હેવ સખીઓ આગળ વ્યક્ત કરે છે! ઓછું હોય તેમ, એમાંની જ એક સખીનું નામ દઈને કહે છે – મણાચી(ક્રી)ને જરૂરું મારું જમના જંઝરિયું – શું મતલબ હશે આ પંક્તિનો? મણાકી સાથે મીઠી હરીકાઈ? ને એટલે જ એનો આગ્રહ વધી જાય છે – વિનવણી કરે છે – જરૂરું હોય તો આલ... ન છેવે લાચાર થઈને માંડી વાળવું પડે એવી હાલત થાય છે ત્યારે ગાય છે – “જરૂરું હોય તો આલ, નઈટર કરું કલ્યાણ... મારું જમના જંઝરિયું!”

આવા નિર્દોષ, રમતિયાળ ગીતોમાં સ્ત્રીના છાના કોડ, છાના સંબંધો અને એમાં મળતો સહિયરનો સાથ... સહીપણાં – બહેનપણાં – આજે નારીવાદી પરિભાષામાં જેને sisterhood (સિસ્ટર હૂડ) કહે છે એવી એકતા અને સહકારની અંધારી મળે છે.

આપણા ગ્રામીણ સમાજમાં – ખાસ કરીને શ્રમજીવી સ્ત્રીઓ વચ્ચે આવું સહીપણું એક સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. એમનું છાવન એકમેક સાથે સંકળાયેલું રહેતું હોય છે. (સાથે સાથે) મહેનતમજૂરી કરે છે, સાથે સાથે નવરાશની પળો માણે છે. સાથે સાથે વારતહેવાર ઊજવે છે ને સાથે સાથે પીડા ને દુઃખ પણ વેઠે છે. એકમેકનાં સ્વિત અને આંસુને એ બરોબર ઓળખે છે કેમકે એ એમની સહિયારી મૂડી છે – ને એ મૂડી પ્રગત થાય છે આવાં ગીતોમાં!

આવા જ સહીપણાનું એક બીજું ગીત પણ આપણી પાસે છે. (ગીત-૬૪)

“કોરું કંકુ શીશી ભરેલ, મંઈ અતારનો વાસ...”

ખોડિયું મારું ખાલી પણું ન જીવ છે બેની પાસ.”

મૂળમાં સાસરે વિદ્યાય થતી કન્યા અને એની બહેનપણીઓ વચ્ચે ગવાતું ગીત છે, પણ નવા સંદર્ભમાં ગવાય છે એ. પણ અનોખો સંદર્ભ છે – પુસ્તકના અંતે એના વિશે વિગતવાર વાત કરવાના છીએ – મહિલામંડળની શિબિર પૂરી થાય ત્યારે

શિબિરમાં ભાગ લેનારી બહેનો, શિબિર ચલાવનાર બહેનોની વિદ્યાય લેતાં ગાય છે. ગીતની શરૂઆત પણ જાળે બે પ્રકારનાં સ્ત્રીજીથોની ઓળખ આપે છે : “કોરું કંકું શીશી ભરેલ, મંઈ અતારનો વાસ...” કંકું સાથે અતારની મહેક ! કંકું સ્ત્રીનું ચિહ્ન ને અતાર પણ સૌનથરની સાથે જડાયેલું... સુગંધ અને સુંદરતા... બને સાથે ! મૈત્રી પણ એવી સપ્તીઓની – જે સુંદર પણ છે અને સુગંધ જેવી ટકાઉ પણ ! કંકુમાં લાલ રંગનું સૂચન છે. લાલ રંગ સેહનો-આકષીણો-કસુભીનો – એકમેક ઉપર ઓળઘોળ થઈ જવાનો રંગ છે.

મૂળ ભાવને આગળ ચલાવીએ તો કન્યાની આ સહિયશે સાથેની મૈત્રી આવી જ અતુટ-ટકાઉ-સુંદર અને સુગંધમય છે. એકમેક માટે ન્યોધાવર થઈ જવાની ભાવના છે. બાળપણાંની, સહીપણાંની વાત છે ભવોભવનાં, સગપણ કરતાંયે એનું બંધન અનોખું છે. ગીત આગળ ચાલે છે : ‘ખોળિયું મારું ખાલી પહુંચ ને જીવ છે બેન પાસે.’ સાસરે જતી કન્યાનો મનોભાવ આબાદ રીતે વ્યક્ત થાય છે. ને પછી આ વળતાંના વળામણાં આગળ ચાલે છે : અવારો તો અમે આવશું, એ તમને છેલ્લે છેલ્લા જુહાર... કન્યા સાસરે જાય પછી પાછાં આવવાનું ક્યાં એના હાથમાં હોય છે ? જોકે અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે આ કહેવાતા ઉજીયાતોની આ બહેનો ઉપર પડેલી અસર છે. – કેમ કે દલિત સમાજમાં તો સાસરે જાય પછી તરત પાછી ફરે છે. તે પછી ધીમે ધીમે આજે ફરતી થાય છે ને બેતણ વર્ષ પછી જ કાયમી સાસરવાસ કરે છે. જોકે, આવો પ્રભાવ હોય કે ન હોય... સ્ત્રી માટે સાસરવાસ, ગમે ત્યારે જેલવાસ કે કાળાંપાણી જેવો જ હોય છે એ આપણે બીજાં ગીતોમાં પણ જોઈ ગયાં હીએ. આવી જગ્યાએથી પાછાં ફરાય કે ન ફરાય... છેલ્લા જુહાર, છેલ્લા નમન બહેનપણીઓને કરી લે છે. છેલ્લા કેમ ? – સાસરે જતી પ્રત્યેક સ્ત્રીના દિલમાં અસલામતીનો કંઠો ખટક્યા કરતો હશે ? સણગાવી દીધી – કૂવે પડી – એર પી લીધું – ગળાફાંસો ખાઈ લીધો – ધાણાએ ટૂંપાવી દીધી – આવા આવા કોઈ ને કોઈ અંજામનો ઉર એને સતતાવતો હશે ? છેલ્લા જુહારના ઉંડાણમાં મોતના ભણકારા સંભળાય છે ને ? એટલે જ સખી કહે છે કે : ‘યાદ રે રાખજે મારી બેનાડી... આ જ હેયે રાખજે જૂની પ્રીત... પણ બોલ્યાં-ચાલ્યાં કરજે માફ... અમે ચાલ્યાં અમારે દેશ !’

દૂધના પ્રકારમાં વહેતી થેયો આ પંડિતઓમાં કબીરવાણીનાય પડવા છે... બાબુલ મોરા... મૈં ચલી પિયા કે દેશ... નવું જીવન – જૂનો નાતો, બાળપણ... ધોવન, પિરુર પણ પરદેશ ને હજુ તો સાસરુંયે વિદેશ... પાંદડા જેવું આ જીવન, આમથી રેમ ઉડે છે – હવામાં ફંગોળાય છે; ક્યાં જઈને ઠરશે આ માન ?

કન્યાને વિદ્યાય આપવા સખીઓએ છેક પાદર લગી જતી હોય છે ને પછી કન્યાની વેલ-મોટર-બસ વિદ્યાય થાય પછી પાછી ફરતી હોય છે. પણ આ વિદ્યાગીતમાં તો કદીક અવનવું બને છે. પાદરથી પાછાં ન વળાં; બેનનું દીધાં ઘણાં આદર ને માન ! આ સંદર્ભ કદાચ મહિલામંડળનો છે. બાસ નોંધવા જેવું એ લાગે છે કે જૂના દૂધા સાથે નવી વાત મેળવતાં થોડીક અસંબદ્ધતા-અસ્પષ્ટતા રહી જાય છે. અને જૂના સંદર્ભમાં નવો બંધ બેસાડતાં પણ મેળ જામ્યો નથી. આવાં ગીતોને નવી દિશામા ભરાતી પા પા પગવી,

કહી શકાય ? અને વધારે સભાન રહીને, મઠારી શકાય ?

આપણાને એક વિશેષ ગીત મળે છે : (ગીત-૫૫) ઉપર ઉપરથી તો વણજાયાને કોઈ વિનવણી કરતું હોય તેમ જગ્યાય... પણ આગળ જતાં એ વણજારો બીજો કોઈ નહીં, પણ ગાનારી નારીનો વર જ નીકળે છે ! આપણું ગીત એક પ્રસંગ જેવું લઈને આવે છે – એક પારિસ્થિતિનું વરણ કર્યું છે.

એક ભયાભાદ્યા સંયુક્ત કુંભની, વચેટ દીકરાની વહુ છે; જે આ ગીતની ગાનારી છે – મુખ્ય પાત્ર છે. સસરો, જેઠ, દિયર સૌ મોટા વેપારી સોદાગર છે. બહી બડી પીઠો વારાફરતી વિદ્યાય થાય છે. પણ વચેટ દીકરો કદાચ થોડો મોળો છે કે પછી, વચેટ છે તેથી એને બાપ અને મોટાનાના ભાઈ સાથે વેપાર ખેડવાની તક નથી મળતી, ઘર સાચવવાની જવાબદારી એને માથે છે. સ્વામાવિક છે કે આવી સ્થિતિમાં એને ભાગે વધારે કામ છે, મોભો-મરતબો ઓછો છે. પેલા બહાર જનારો મોટાનાના ભાઈઓ વેપારી કહેવાય છે, સોદાગર કહેવાય છે. જેઠાણી, દેરાણી આથી વધારે સંન્માન પામતાં હશે, સાસુ તો વડેરાં રોઠાણી થઈને મહાલતાં જ હશે, પણ પેલી વચેટ વહુ આ બધાંના હુકમ ઉઠાવતી, મૂંગી મૂંગી ઢોરવેતરાં કરતી હશે અથવા તો ઘરબૂઝી ચુપચાપ જીવી રહી હશે... ને એનો પતિ આ બધી જવાબદારી સાચવવા છતાં મોળો ઠરતો હશે, એનું કે એની સ્ત્રીનું આવા શેઠકુંભમાં જાંનું ઉપજતું નહીં હોય ! આવી સ્થિતિમાં કાંચાં સુધી રહેવાય ? તેથી આવાં અપમાનમાંથી બહાર નીકળવા વચેટ વહુ ઉપાય સૂચવે છે... આપણો અલગ વેપાર કરીએ – અલગ થઈ જઈએ. ત્યારે પતિ ઉપાય કરી રહેલું છે... આપણો અલગ વેપાર કરીએ – અલગ થઈ જઈએ. ત્યારે પતિ જવાબ આપે છે – સામો સવાલ પણ કરે છે – ગંઠે પોતાની કહેવાય એવી મૂરી છે જવાબ આપે છે – સામો સવાલ પણ કરે છે – ગંઠે પોતાના ઘરેણાં વેચીને પણ જ નહીં – પછી વેપાર કરી રહે કરી શકાય ? ત્યારે સ્ત્રી પોતાના ઘરેણાં વેચીને પણ જ નહીં – પછી વેપાર ખેડવાની હિંમત આપે છે. છેવટે પતિ તેથાર થાય છે. સ્ત્રી પૂછે છે ક્યારે વેપાર ખેડવાની હિંમત આપે છે. સ્ત્રી કશીક અંધાણી માળે છે – પતિ વીઠી આપે છે આવશો ? પતિ વદાડ આપે છે. સ્ત્રી કશીક અંધાણી માળે છે – પતિ વીઠી આપે છે ને વૈદિયાની સંભાળ રાખવાનું સોંપીને નીકળી પડે છે. સમય વીતે છે ને સસરાન્દિયર-જેઠ પાછા ફરે છે. એક વચેટ જ બાકી રહે છે. અહીં વિરહિણી વચેટ વહુનો વિલાય વડીલિવિતાં ગીત પૂરું થાય છે.

આ છે ગીતનો સારાંશ. ગીત પોતે શી રીતે મંડાય છે ને કેવા ભાવ ઉપસાવે છે તે તો લીટીએ લીટી પસાર કરીએ તો જ પામી શકાય : (ગીત-૫૫)

“ચાલી રે મારા સસરાની પોઈ,

આપણી પોઈ ક્યારે ચાલસે રે, વણજારા હો જુ !”

વચેટ વહુનો પ્રશ્ન છે – આજીજુ છે – ઓરતા છે ! આપણા સંબંધોમાં પતિ સાથેની આત્મીયતા એની વચેટ હોવાની લાગારી સમજવા છતાં જાહે આગ્રહ છે. પારિસ્થિતિ બદલવાની સ્ત્રીને જરૂર લાગે છે. નહીં તો પોતે પોતાનો પતિ – આવડા મોટ કુંભમાં કોઈ જાતની અસ્મિતા પામ્યા વિના જ ખોવાઈ જવાનાં ! વહુ મોટા કુંભમાં જોઈ જાતની અસ્મિતા પામ્યા વિના જ ખોવાઈ જવાનાં ! વહુ વિચારણીલ છે, બાહોશ છે, સ્વતંત્રતાની ઝંપના છે એનામાં, પતિ, વટનો ખોટો ખ્યાલ છોડીને, પણી આગળ પોતાની મજબૂરીનો સ્વાકાર કરે છે : નથી રે મારી ગાંધનાં

નાણાં, નાણાં વેચી લાનું દીકરો રૈ... અહીં એ મહત્વનો મુદ્રો નોંધી લઈએ - પતિપત્ની વચ્ચે ખાસ્તી નિકટતા છે. પતિ ભલે વડીલશાહી-સંયુક્ત કુટુંબનો નબીરો હોય, એ જ વાતાવરણે એને પોષ્ણો હોય પણ એનામાં વડીલશાહીના, ઘણીપણાના અવગુણો નથી પેઠાં લાગતા. કદાચ એ પણ સંજોગોનો ભોગ બન્યો છે. ન એ પણ આપમાન વેઠી રહ્યો છે તેથી મનોમન સાક્ષીની રૂએ પત્ની સાથે એનો આંતરિક નાતો હોય એવું લાગે છે. બને વચ્ચે સરખી પીડાનો નેજો છે જાણો ! ને પત્ની પછી એક પછી એક દાર્ધિના કાઢતી જાય છે - વાળી, હૈયા કેરો હાર. પગનું ઝંકર એમ વેચીને માલમૂડી ઉભી કરે છે અને પતિ પોતાની પોઠ તૈયાર કરે છે ત્યારે પત્ની એને રેકે છે ને પોતાના માટે કોઈ અંધાણી-યાદગીરી-સ્મૃતિચિહ્ન આપતા જવાનું વિનવે છે : 'તમે રે નાયક ! ચાલ્યા પરદેશ, શી શી ભાળવણી આવસ્તો રે ?' 'આલું રે મારા હાથની વીટી વીટી જોઈ દન જસે રે...' આમ પતિ યાદગીરી તરીકે પોતાની વીટી આપતો જાય છે, જે જોઈ જોઈને પત્ની વિજોગના દહાડા પસાર કરી શકે.

અહીં એક બીજું જાણીતું લોકગીત યાદ આવે છે ? "કેટલામે દહાડે આવશો રે, લોલ ? ગાજાજો ગોરી ! પિપળિયાનાં પાન - એટલા દહાડે આવશું રે... લોલ !" વિજોગણના એ ગીતમાં ને આ ગીતમાં એક બીજું પણ સરખાપણું છે - એમાંય વચેટ દીકરાને વેરણ ચાકરીએ ઘક્કેલાય છે. આ ગીતમાંય વચેટ દીકરો વડીલશાહીમાં પિલાય છે ! વચેટની આ વથા તો સાહિત્યમાં સહીઓથી વણાવતી આવી છે. ઉપર જણાવું એ લોકગીત જ યાદ કરીએ તો એમાં રાજની ચાકરીએ વચેટને ઘક્કેલાય છે, કેમ કે સસરો વૃદ્ધ છે ને સાસુ એમને એકલા જવા દેવા માંગતી નથી, જેઠ-જેઠાણીને તાં બચરવાળ છે - જેઠ ઘરનો મોભી છે એ આંખથી. આંખો જાય તે કોઈને પરખે નહીં ને રાજે ને રાજની ચાકરીમાં ધીગાજો જવું પડે તો ?... તો દિયર-દેરાણી હમજુંનું જ પરણ્યાં છે ને જાતે નાનું બાળ છે - જુવાનજોધ છે - હજુ જુવાની માડી નથી, એમનાં કોડ પૂરા નથી થયા, ત્યારે બાકી કોણ રહ્યું ? વધારાનું કોણ છે - વચેટ સ્તો ! મોકલો એને - ને એની વિજોગણ વહુ ભલે પિડાતી !... આ કરુણ લોકગીત એક બાજુ તો બીજુ બાજુ છે મહાભારત કથા. હુતામાને ત્રણ દીકરા - મોટા યુધિષ્ઠિર પાટવી, નાનો અર્જુન લાઉકવાયો ને રહ્યો તે વચેટ - જીમ ! પેલા નકુલ-સહદેવ તો બીજુ રાણી માદીના ! આમ, ભલે પાંડવ પાંચ - પણ હુતાનો વચેટ તો ભીમ જ ! અને જુઓ, જ્યારે જ્યારે સાહસ કરવાનું હોય, રાક્ષસને મારવાનો હોય કે અડધી રાતે સણગતા મહેલમાંથી ભાગી છૂટવાનું હોય - નથી પહેલ તો ભીમ જ કરવાની - વચેટ ખરો ને ? તદ્વિપરાતં પાંચેય ભલે દ્રૌપદીને વધા પણ દ્રૌપદીને વહાલો તો અર્જુન જ ! યુધિષ્ઠિર રાજી બન્યા ત્યારે દ્રૌપદીને પટરાણી બનાવ્યાં, અર્જુન દેશદેશાવર ગયો ને સુભદ્રા, ચિત્રાંગદા, ઉલ્લૂપી... એમ દેશ દેશની કુવરીઓને વરતો રહ્યો ને સુભ્રાને માનીતી બનાવી. પેલો ભીમ - વનની રાણી હિંદિબાને પરણ્યો... પણ એ તો વનવાસી હતી ને - જંગલની - એને કંઈ ચાંઘાનીમાં વલાય ? એટલે ભલે પહેલી રાણી હતી, ભીમની માનીતી હતી, છાત્માં એને રાજી ત્યાંની ત્યાં, વનમાં જ ! ને અન્યાય તો કેવો ? એ બેનો દીકરો ઘટોટક્ય સૌથી પહેલો જન્મેલો, પણ રાજગાઢાનો

વારસ તો ન થયો ને મહાભારતનાં યુદ્ધમાં સૌથી પહેલો મરવા માટે આગળ ઘરી દેવાયો તે જુદું ! કેમ કે એ વનવાસીનો દીકરો હતો, એ વચેટ દીકરા અને વહુનો પુત્ર હતો માટે !

વચેટને જ વેઠવાનું હોય - એ વાતને પુરવાર કરતી એક બીજી કથા પણ મહાભારતમાંથી જ મળે છે. મધ્યમની, પાંચ પાંડવો ને માતા હુતી લાક્ષાગૃહમાંથી નારી છૂટીને એકચક નગરીમાં બાબાણવેશે છૂધ્યાં છે. જે ઘરમાં આશરો લીધો છે એ પણ બાબાણ કુટુંબ છે - ત્યાં ત્રણ દીકરા છે. એકચક નગરીમાં કાળો કેર વ્યાચ્યો છે. બકાસુર નામનો રાક્ષસ મણ મણના લાઉવાની સાથે રોજ એક માણસનો ભક્ત કરે છે. રાજાએ તોડ કાઢ્યો છે - રોજ દરેક ઘરમાંથી એક માણસને મોકલવો - આ ભક્ત તરીકે ! ને એક વાર આ બાબાણ કુટુંબનોય વારો આવે છે. મરવા કોણ જાય ? બાબાણ તો વૃદ્ધ છે, બાબાણાયે ઘરરી ! મોટો તે મોભી અને નાનો તે નાનેરું બાળ... રહ્યો કોણ તે વચેટ ! વચેટને રાક્ષસ પાસે મોકલવાનું નકી થાય છે. આ બધું બીજા ઓરડામાં બેઠેલાં હુતામાતા સાંભળી રહ્યાં છે. મનમાં વિચારે છે કે આ બાબાણો તો અમને આશરો આંખો છે, એના ઉપકારનો બદલો વાળવાની ઘડી છે; એનો દીકરો મરાશે તો ગરીબના ઘર પર ઘા થશે - લાવને, મારે તો પાંચ છે - બળિયા છે, બધું હશે તો રાક્ષસ સાથે લડી પણ શકશે ! ને માનશો... એમના પાંચમાંથી કોની પસંદગી થઈ ? ભીમની સ્તો ! એક તો એ સૌથી બળવાન, બાજું એ હુતીનો - પોતાનો - માત્રીનો નહીં... ને ત્રીજું એ રહ્યો વચેટ ! એના હાથે બકાસુર મરાયો એ વાત જુદી પણ મરવા માટે એની પસંદગી થઈ એ મહત્વનું છે !

આ જ કથા ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષાના એક કવિઓ - ભાસે વળી એક નાટક લખ્યું - "મધ્યમવ્યાયોગ." એમાં વાત આની આ જ પણ મહિમા કરે તો ભીમ પરકમની ! આમ... શું પ્રાચીન સાહિત્ય કે શું લોકસાહિત્ય... કે પછી પ્રશિષ્ઠ ગણાવેલા સંસ્કૃત કવિનું સાહિત્ય... બધી જ આ વચેટની વથા અને અન્યાય સહેવાની. પ્રથમનું વધણીયાં છે, છાત્માં મહત્વનું એ છે કે આવી કથાઓમાં કે સાહિત્યમાં મુખ્ય મુદ્રા તરીકે વારતા, ઉદારતા, ઉપકારનો બદલો વાળવાની ઈચ્છા... જેવા જ મુદ્રા આગળ ઘરવામાં આવે છે; ક્યાંય એની પાછળ વડીલશાહી કેવી રીતે વચેટનો ભોગ લેતી આવી છે એ વાત ખુલ્લી પાડવામાં નથી આવી !

તો આવા અન્યાયી મૂલ્યોને કોણ પડકારશે - આપણા ભાવભારાની. બહેનો. આ ગીત આગળ અટકીને, આટલા વિસ્તારથી વાત કરી એની પાછળ આ જ કારક્ષણ છે કે આ ગીત ભાવભારાની બહેનો હોશે હોશે ગાતી હશે, વિજોગણની વેદનાની ભાગીદાર થઈને ગાતી થઈ હશે. આમ તો આ એમના સમાજનું ગીત નથી, આ વેપારી સમાજનું ગીત છે, એમના કરતાં કહેવાતી ઉજળિયાત કોમનું ગીત છે. પણ શ્રમજીવી સમાજમાં ગવાય છે તેથી કહી શકાય કે એનો સંદેશ ક્યાંક સૌને સ્વશી જાય એવો છે. પણ માત્ર વિજોગના સંદેશને જ નહીં; વડીલશાહીના શોષણાના સંદેશને પણ આપણો ધ્યાન ઉપર લઈએ, એટલું જ અહીં કહેવાનું.

ગીતનો કરુણરસ તો આગળ ચાલે છે. વીટાની અંધાણી લીધા પછી પણ પત્ની

વિનને છે, "તમે રે નાયક, ચાલ્યા પરટેશ, શી શી ભાળવણી આવસો રે..." ત્યારે પતિ જે કામ સોંપે છે તેમાં ભાળવણી શબ્દનો બીજો અર્થ જોવા મળે છે - સોંપણી. પતિ વિજોગણને કામ સોંપે છે કે "રહેજો રે તારાં વૈરિયાની પાસ, ખડખડ દાંત ન કાઢસો રે... હો જુ !" વહુએ ઘેર રહેલાં વૈરિયાની - ઘરાં વરીલોની સેવાસંબંધ કરવાની છે ને એવા વિનયથી રહેવાનું છે કે દાંત કાઢીને હસવાની ધૂટ નથી - વહુવારુને એમ હસવું ન શોભે ! પતિ ભવે ગમે તેટલો આત્મીય હોય, ગમે તેટલો સ્વતંત્ર થવા હીથતો હોય... પણ છેવટે છે તો આ ઘરાં વરીલોનું છોરું જ ને ! જતાં જતાં એ પણ આમન્યામાં રહેવાની શિખામણ આપવી ચૂકતો નથી ! અને પછી સમય વીતે છે, સસરા-જેઠ-દિયરની પોઠો પાછી વળે છે. વહુ પૂછે છે - કપાતે કણજે પૂછે છે : "નાયક(ને) ચ્યાં મેલ્યા... વણારા હો જુ !" મારા પતિને ક્યાં મૂકી આવ્યા ? કશો જવાબ મળતો નથી. ગીત નિરૂત્તર જ પૂરું થાય છે. વચેટ વિશે વળી ચિંતા શાની ?

આ નાનકડા કરુણ કથાગીતમાં વરીલશાહીનાં જે મૂલ્યોની વાત છે તેની સામે વિચારતાં થવાનું છે. કંઈક સવાલ કરતાં થવાનું, ક્યારેક એમાંથી બહાર આવવાનું સાહસ કરતાં થવાનું વિચારતાં થઈએ તો બસ ! જોકે, પ્રતીકો સિવાય પણ સ્ત્રીઓ ઘડી વાર ઉધારેછોગ આ વૃત્તિઓ-વલણો-વર્તણોની વાત કરી દેતી હોય છે, પણ એમાં "પોતાની" નહીં, "બીજી" સ્ત્રીની વાત હોય છે. સ્ત્રીની જાતીયવૃત્તિ અને પિતુસત્તાનો દાબ એ બે વચ્ચેના ઘર્ષણમાંથી એક "ભાષા" જને છે - ઠકાની, ઠેકરીની, ચીધા વળની, આખાબોલી વાણી ! એક ગીત મળે છે એમાં જુઓ : (ગીત-૬૬)

"ફલાણીની બેની મુંબદી ગઈ તી
નવ મહિના રહી આઈ,
નવ મહિના નવ છૈયા લાઈ..."

અતિશયોક્તિ છે, પણ કોઈ સ્ત્રીના ગુપ્તસંબંધો વિશે ચોખ્ખી જ વાત છે ! ગામમાં જાહીતા લોકો વચ્ચે આવી વાત ધાની શી રીતે રહે ?

"સીમાડે આઈ ગોવાળે પૂછયું આ શો ગજબ વાળિયો ?"

ત્યારે પેલી સ્ત્રી કહે છે : "નય તારા બાપના, નય તારા બદ્ધના બોનનો શેડો લઈ આઈ !"

ક્યાં છેડો મળે છે ? - આ બાળકો તો બહેનનાં છે... બહેનનાં કે બનેવીનાં ? સાણી સાચે બનેવીએ કંઈક એવું વર્તન કર્યું છે પરિણામે એ કા તો સગભા થઈ છે કાં તો વાત ઉધારી પડી ગઈ છે !

આપણા સમાજમાં સાધારણ રીતે કહેવાય છે : "સાણી - આધી ઘરવણી !" સાણીને બહેનના ઘરે કામે-પ્રસંગે વારંવાર જવું પડતું હોય છે. ખાસ તો સ્ત્રીની પહેલ પછીની સુવાડો પછી જ્યારે પોતાને સાસરે થાય ત્યારે મદદ માટે, બાકીનાં બાળકોની સંભાળ માટે પોતાની નાની બહેનને બોલાવી હોય છે અથવા તો બનેવી નિર્દોષ સાણીને બોળાવી શકતો હોય છે. આ ગીતમાં આવા કોઈ છાના સંબંધનો ઈશારો હશે ? ઘડી વાર તો કન્યાઓનું જાતીયતા અંગેનું કુતૂહલ અને બનેવી જેવા સંગાનું

સાનિધ્ય આગમાં ઘી હોમવાનું કામ કરે છે. કુટુંબોમાં જ ગુંચવાયેલા આવા સંબંધો ભવે વાતથીતમાં ન પ્રગટ થાય, પણ આવાં લગ્નગીતો દ્વારા એનાં મોઘમ સૂચન જરૂર થઈ જાય છે. જે હોય તે... ડિશોર-યુવતીઓ અહીં જાતીય સત્તામણી નહીં, તો શોષણનું હથવણું સાધન બને - તો અચૂક જગ્યાય છે.

આવી જ એક નિર્દોષ અથવા તો કહે કે ભોળી-અભાન-કુતૂહલનો ભોગ બનેલી બીજી કિશોરીને લગતું ગીત પણ આ વિસ્તારમાં ગવાય છે તે બહુ નોંધપાત્ર છે. બની શકે કે વિસ્તારની કોઈ સત્ય ઘટના ઉપરથી પ્રેરાઈને બહેનોએ ગીત રચ્યું હોય ને જાણો સ્ત્રીસમુદ્દાયને એના દ્વારા કોઈક ચેતવણી આપવી હોય એવા ભાવથી પણ ગવાતું હોય ! (ગીત-૬૭)

"ભાણી થઈ ગઈ ભજનમાં ભગતાડી."

આપણા દરેક ગામમાં એકાદ મંદિર તો હોય જ. ઘણું કરીને ગામબધાર નઈ/તળાવ કંઠે, ટેકરી ઉપર કે સીમને છેવાડે આવી નાનીમોરી દેવસ્થળીઓ આવેલી હોય છે. ત્યાં બાવાળ/પુઝારી રહેતા હોય. મોટે ભાગે ગામલોકો આપે તે સીધુંસામાન ઉપર જ એમની આજલિકા ચાલતી હોય. રાતે-વારે-તહેવારે ભજનમંડળી પણ જામતી હોય છે. આપણા સમાજમાં આવા સાધુ-બાવાને સંતોષીને પુણ્ય કરનારાની ક્યાં ખોટ છે ? ગામલોકો હોંશો હોંશો - ભોળી શ્રદ્ધાલી પ્રેરાઈને આવા બાવા-સાધુને મોંમાગ્યું આપતા હોય છે. આવી જ ભોળી-શ્રદ્ધાલી પાછી ભજનકિર્તનની રસિયાણ છે. તંબુરાના તાલે તાલે ખેંચાઈને ભજનમંડળીમાં આવી જાય છે. આવા બાવાના પાછા ચેલા હોય છે. એકાદ જવાનિયો ચેલો ભાણીને ભટકાઈ જાય છે : "નાગ ચુરુને બેહર ચેલો ભટકાણો" ને બસું પછી તો ન થવાનું થઈ ગયું ! "ભાણી ભેખડમાં ભટકાણી", "ભાણીને તો ગર્ભ રહ્યો..." ને ચોક્કસ સૌથે એની કરમકથા જાણી ! હવે તો આ સ્ત્રીને ગામ વર્ચે રખાય કેમ ? ગામના ભગત પાછા આવી સ્ત્રીનો ન્યાય તોળવા બેસે છે : "કડવો ભગત કહે આવી ભાણીને ખેંચીને લાવો તાણો !" એનાથી "પાપ થઈ ગયું છે." એ "અપવિત્ર" થઈ ગઈ છે. એને પવિત્ર, નિર્મણ, નિરવાણી કરવી પડશે એને માટે જેણે ગંગાજમના જણ... "ગંગાજમનાનાં પાણી લાવો ભાણીને કરો નિરવાણી" પિતૃપ્રધાન મૂલ્યોની આ બલિહારી જોઈ છે. ભાણી "પાપણી" થઈ ગઈ, એને "પવિત્ર" કરવી પડશે... પેલા બાવાના ચેલાનું શું ? એનો કોઈ વંક નથી ? એનું "પતન" થયું - બહસચયનું વ્રત એ ચૂક્યો એનું કંઈ જ નહીં ? એને કોઈ શિક્ષા નહીં - પ્રાયસ્વિત નહીં - ગંગાજમનાં નવાણ નહીં ? હા, કહેવાયું છે જે સ્ત્રીનું ચારિયે કાચના વાસણ જેવું - એક નાનીસરખી તિરાડ મરી કે ખલાસ... પણ પુરુષો તો તાંબાનો લોટો, ઘસ્યે ઘસ્યે ઉજળો. અહીં એ ચાલાકનું નામનિશાન નથી ગીતમાં - પેલા કડવા ભગત માત્ર ભાણીને જ સજા ફટકારે છે ! - યાદ આવે છે બાઈબલના "શુલ સંદેશ"ની પેલી અભાણી ઓરતની કથા ! આખા ગામના પુરુષો એરે ઘક્કેલતા ઘક્કેલતા ગામની બહાર તાણી ગયા હતા ને પથ્થરે પથ્થરે એ "પાપણી"ને પૂરી કરવા ઈચ્છતા હતા ! ને ત્યારે પેલા ઓલિયા ઈસુએ અબળાની વહાર કરી હતી !

ગોણે કંઈ પેલા કડવા ભગતની જેમ ગંગાજળથી એને નવડાવવાનું ફરમાન નહોતું કર્યું. ગોણે તો બસ, પેલા પાનંડી-દાંબિક પુરુષટોળાને એટલું જ કહું કે, “જેણે એક પણ પાપ ના કર્યું એ પહેલો પથ્થર મારે.” પણ આપણી બાપડી ભાણીના ડિસ્ટ્રિક્ટમાં તો પેલો ગુરુ પેલો ચેલો ને આ ગામનો કડવો ભગત... ને એને આમ “ગાનારા-ગવોવનારા” આપણે સૌ પિતૃસત્તાની ભાષા બોલતાં થઈ ગયાં છીએ ને? આવી ભાણીઓની કહાણી કંઈ એકાદ ગામની થોડી છે? ગામેગામ ને ડામેઠામ આવી ભાણીઓને ભાષ કરીને ઢોગી ધર્મગુરુઓ ધર્મસિનો શોભાવત્તા જોવા મળે છે! ધર્મસત્તા એને પિતૃસત્તા... આમ હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલતી હોય ત્યારે આપણી બહેનો ખાલી આવાં ગીતો ગાઈને જ ચૂંપ નેસી રહેવાની છે?

આ પિતૃપ્રધાન મૂલ્યથી ખદબદ્ધા સમાજે સહેજ સ્વતંત્ર થવા જતી સ્ત્રી સામે હુમેશાં અવરોધો ઊભા કર્યા છે, પિતૃસત્તા કેવાં બેવડાં ધોરણો – બેવડાં કાટલાં ધરાવે છે એ તો જુઓ : એક બાજુ સ્ત્રીને મનગમતી સાસરી ન મળ્યાનું દુઃખ ગવાય છે, કંજોડાની પીડા વણવાય છે પણ જ્યારે, કોઈ સ્ત્રી કદાચ એવા દુઃખથી છટકવાં જાય છે ત્યાર વળી પાછી મૂલ્યની બેડીઓ એના હાથે-પગે ઘાલવા આ જ સમાજ ઉપરતળે થઈ જાય છે. જેમ “ભાણી” એમ જ ગામની દીકરી “રાજુડી”નું ગીત પણ મળે છે. આ પણ એક વિશિષ્ટ ગીત છે – સત્ય ઘટના ઉપર આધારિત છે. પરંતુ ભાણીના ગીતમાં દયા-કરુણા-સહનુભૂતિપૂર્વક ભાણીનું દુઃખ આ ગીતમાં ગવાયું છે. જ્યારે આ ગીતમાં રાજુડીને ફિટકાર વરસાવવામાં આયો છે. કેમ કે સમાજ સ્વેચ્છાચાર જાં સહન નથી કરી શકતો – રાજુડીએ “સ્વેચ્છાને” મહત્ત્વ આપ્યું. ધર-વર છોક્કાં, સાસરિયાંને તજ્યાં, પિયરિયાંને તજ્યાં એને મનગમતા પુરુષ સાથે નાસી છૂટી છે ને એટલે જ સમાજ ગાય છે : (ગીત-૬૮)

“ફુલાણી તારો અવતાર એળે જશે.”

આ સ્ત્રીને જ્યારે રાજુડી તરીકે સંબોધવામાં આવે છે ત્યારથી જ ખબર પડી જાય છે કે સમાજ એને ફિટકાર આપે છે! આ રાજુડીએ નવો ચીલો ચાતર્યો છે. સમાજમાં સ્ત્રીએ જેમ રહેવું જોઈએ તેમ નથી રહી. પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો અને કુંભની કહેવાતી મધ્યદી જળવાય એવું પહેરવા-ઓફાવથી માંડીને પત્રિવતા બનીને, મૂળે મોઢે ધરસંસાર ચલાવ્યા કરવો... એમાંની એકેય આજ્ઞા એણે નથી માની, તેથી સમાજ કહે છે તારો અવતાર-જન્મારો-ન્ઝિંદગી વર્થ જશે – નિઝ્ઞણ જશે – એળે જશે! “સવરે છોડિયું કાપડું પહેરે... રાજુડી પોલકું પહેરે...” “સવરે છોડિયું ઘાઘરો પહેરે – રાજુડી ચણિયો...” “સવરે છોડિયું ઓફિણ્યું ઓફે... રાજુડી સારી પહેરે!” આમ રાજુમાં “શહેરનો પવન” ભરાયો છે જાણો! કદાચ આવા શહેરીકરણથી રાજુ વંઠી ગઈ છે એવું કહેવું છે આ ગીતમાં?... “સવરે છોડિયું બંગાડિયું પહેરે રાજુડી ઘડિયાળ પહેરે” આવી વંઠી ગયેલી – હાથબહાર ગયેલી રાજુ છેવેટે “ગામબહાર” – “હદબહાર” નીકળી જાય છે! “વડગામ મેલ્યું, આખોલ મેલ્યું, તારાપુર રાજુડીએ જાલ્યું.” ને ટેઠ તારાપુર કેમ જવું પડ્યું? વડગામમાં હંગરી નઈ. આખોલમાં ના હંગરી. “ત્યારે

તારાપુરમાં ઠેકાણું પડ્યું!” આ રાજુડીએ મનના માનેલા સાથે જીવવા ઘાટ ઘાટનાં પાણી પીધાં, ગામેગામ રખડી રખડી એટલું જ નહીં, ઘરમાં માની જણસો-દાંગીના-કપડાની ચોરી પણ કરીને નાઠી હતી! આવી સાહસિક રાજુડીને શું સુખ મળ્યું એ તો ગવાયું નથી, પણ એના પરાકમથી માબાપ-ભાઈબહેન સૌ હુણી થઈ ગયાં, વગોવાઈ ગયાં, નાતબહાર મુકાઈ ગયાં!

“વાહ બાર મેલ્યા, વસતી બાર મેલ્યા, નાત બાર મેલ્યા...” ને પછી?

“તારી માયને કુવે પાણી ના દીધાં ભરવારે...”

દલિતબહેનોને કહેવાતા ઉજળિયાતોના કૂવાને અડવાનોય બાધ છે. એ કહેવાતા ઉજળિયાતો મહેરબાની કરે તો પાણી મળે એવા સાધારણ સંજોગો હોય છે. એમાં વળી આ તો રાજુડીની મા – થુથુ થઈ ગઈ બિચારી!

“વાહમાં નીકળતી તાર તારી માનં નીચું ઘાલવાનું... માત રે રૂવે, બાપ રે રૂવે, નાનકડો ભઈ રૂવે, રાજુડી – તારો અવતાર એળે જશે...!”

ગેલ-ગમત-ઠકા-મશકરી-ઠેકડીમાં સ્ત્રીના મુક્તાચાર ગાઈ લેતો અને હસી કાઢતો આ સમાજ આવા સાચા ડિસ્સા બને ત્યારે કેવો “આળો” બની જાય છે? ને દીકરીની લાજ તો જાણો ચીનાઈ કાચ...! ગામનો કોઈ દીકરો આડી લાઈને ચઢી ગયો હોય ત્યારે આવાં ગાણાં ગવાતાં હશે? પણ ના – આ તો દીકરી! – વહુ! – સ્ત્રી! આપણા સમાજમાં અને પરંપરામાં શાસ્ત્રોમાં ને સાહિત્યમાં, કળાઓમાં ને જહેર માધ્યમોમાં છાપે રે ચીને પોકારાયું છે કે સમાજની-કુણુંબની મયદાની જાળવણી તો સ્ત્રીએ જ કરવાની છે! સ્ત્રીની ચાલચલગતમાં સહેજે આમતેમ થયું તો જાણજો કે સમાજ-પૃથ્વી-સૃષ્ટિ રસતાળ જવાની! એની ને એનાં કુણુંબની વગોવણી આમ ગામેગામ ને ચોરેચોટે ગવાવાની! આવા ગીતની ગાનારી બહેનો પણ આવાં મૂલ્યોની મારી જ આમ પોતાની જ “બહેનની” બદનામી ગાવાનો લહાવો લેતી હશે, નહીં વારુ!

લોકગીતોની અભભારી ભૂમિકા :

સમાજમાં બનતા – બની રહેલા બનાવો અને તે અંગે લોકમત, વલણો અને મૂલ્યોને તરત-તત્કાળ પકડવાનું કામ આમ જુઓ તો છાપાં-અભભારોનું છે. ક્યારેક લોકગીત પણ આ ભૂમિકા બજાવતાં જોવા મળે છે. હીનારતો-અકસ્માતો-મંગળપ્રસંગો વિશે તો ઘણાં લોકગીતો જાણીતાં બન્યાં છે, પણ આવી નાની ઘટનાઓ, જે ગામ-કોમ કે ફળિયાં-સ્તરે ઘટી જતી હોય છે તેને વિશે પણ લોકો પોતાનો અભિપ્રાય ગીતો દ્વારા વહેતો અચ્યુક મૂકે છે. એમાંય સ્ત્રીઓનું આ ખાસ વલણ જોવા મળ્યું છે. સ્ત્રીઓ – ખાસ કરીને ગ્રામીણબહેનો, જેને અશિક્ષિત કે અલ્યશિક્ષિત રહેવું પડ્યું છે તેમને મારે ખબર ફેલાવવા – ખબર મેળવવા ને ખબર ઉપર પોતાનું મૂલ્યાંકન પ્રગટ કરવાનું સાધન છે આ ગીતો.

છાપાં-અભભારોને પણ અમુક વાર સનસનાટીભર્યા સમાચાર અથવા તો કોઈ

સમાચાર પાછળ રોમાંચકતામાં રસ પડી જતો હોય છે. એને મલાવી-બહેવાવીને રજુ કરવાનો આનંદ મળતો હોય છે. જેથી છપાનું વેચાડા પણ વધતું હોય છે. ગીતમાં જોકે આ મુશ્કે નથી હોતો, પણ લોકપ્રિયતા અને ટકી રહેવાની તાકાત આવાં કારણોસર જરૂર છે. જે વાત ગમની ખાનગી ઘણાતી હોય – કોઈના ઘરની “આખર” તરફે ઢાંકવાની હોય એના બદલે આવાં ગીતો દ્વારા ચોમેર ગવાતી થઈ જાય છે – ગાજતી થઈ જાય છે.

આ જે હોય તે – પણ તેને કારણે સમાજનાં મૂલ્યો અને વલણો જરૂર પ્રગટ થાય છે જે સમાજવિશાળના અભ્યાસીઓ માટે આગળ ઉપર ઘણાં મહત્વનાં બની રહે છે. “ભાણી”, “રાજુઠી” જેવાં ગીતો એક બાજુ પિતૃસત્તાની બોલબાલા કરે છે, બીજી બાજુ કોઈક અપવાદરૂપ નારીની બંદખોરીનો પરચો પણ આપે છે. પરિવર્તન અને પ્રગતિશીલતા માટે આ સંઘર્ષ બહુ જરૂરી છે.

ફટાણા

ફટાણાની લાક્ષણિકતાઓ :

લગ્નગીતોની વાત કરતાં કરતાં આપકો આપરે “ફટાણા” સુધી પહોંચી આવ્યા છીએ. કહેવાતા “માન્ય જોડણીકોપમાં” એનો અર્થ આપ્યો છે – ભૂંદું-બીભત્સ ગીત કે બોલ. (!) પણ બીજી તરફ જોઈએ તો લોકસમુદ્દ્રાય – ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ ફટાણાં ગવા કેટલી ઉત્સુક હોય છે? પુરુષો પણ સામે બેસીને કે કેટલીક વખત છાના... છાના... એ સાંભળવાય કેટલા આતુર હોય છે! બધી જ કોમોમાં – કહેવાતી ઉજણિયાત ને કહેવાતી પણત... ફટાણાં એક યા બીજા નામે લગ્નપ્રસંગે ગવાતાં જ હોય છે. (જેમ કે અમુક કહેવાતી ઉજણિયાત કોમોમાં “જોડકણાં”, “ચાંચરિયાના” નામે ફટાણાં જ ગવાય છે) આ ગીતો જાણો આપણાં લગ્નપ્રસંગોના અનિવાર્ય ભાગ બની ગયાં છે. શું એમાં “ભૂંદું” ને “બીભત્સ” ગાણું જ હોય? કદાચ કોઈ સમાજવિદ્ધ કે લોકવિધાન અભ્યાસી કે પણી લોકસમુદ્દ્રાય સાથે જીવન જીવનરાં, એમને સમજનારાં આવું સંકુચિત કે નકારાત્મક વિધાન કદી નહીં કરે. કેમ કે ફટાણાં તો જે તે સમાજના સ્ત્રીસમુદ્દરાની આગવી સાંસ્કૃતિક સર્જકતાના નમૂના હોય છે. એવું કહેવામાં જરા પણ અતિશાયોક્તિ નથી કે કોઈ પણ સમાજમાં સ્ત્રીઓ વિશેનાં વલણો-મૂલ્યો-વર્તન અંગે સ્ત્રીઓનો પોતાનો અભિગમ જાણવો હોય તો તેમનાં ફટાણાં સાંભળવાં પડે.

“ફટાણાં”નું ગીતરૂપ અને એ જોડવાની-રચવાની જે પ્રક્રિયા છે તે જોતાં એમ કહી શકાય કે જેના ઉપર “ફટ” કહેવાપણું છે – ફિટકારવા જેવું છે તે કહેવું તે “ફટાણું” ને ફટાફટ જોડાઈ જાય – રચાઈ જાય તે “ફટાણું”.

આ બને લાક્ષણિકતાઓ મહત્વની છે. “ફટાણાં” એક જાતની શીંગ કવિતા હોય છે. સામે જે સગાંવહાલાં આવે, એમની ખાસિયતો – સ્વભાવ અને મનની વર્તણૂક મુજબ સ્ત્રીઓ એમના વિશે ફટાણાં જોડી કાઢે છે. ઘણી વાર સામસામા

સવાલજવાબ માટે ફટાણાં રચાય છે. ઘણી વાર એક (વર) પક્ષ જો અમુક જાતની મજાક કરે તો સામે વળતો જવાબ વણવા બીજો (કન્યા) પક્ષ એને લગતો ફટાણાં જોડી કાઢે છે. કોણ ક્યારે શરૂ કરે છે એ પણ ખ્યાલ નથી રહેતો ને ફટાફટ એક પદી બીજી લીટી, એક પદી બીજી કરીઓ જોડતી જાય છે. સ્ત્રીઓની હાજરજવાબી, ત્વરિતબુદ્ધિ, રમ્યજવૃત્તિ, નિરીક્ષણશક્તિ અને શબ્દભંડોળની સાથે સાથે વડીલશાહીને પડકારવાની આંતરિક તાકાતનાં ઉદાહરણો છે આપણાં ફટાણાં.

આવા ફટાણાંની ભાષા બેવા સ્તરે ચાલતી હોય છે. અમુક તહીં ઉધારી ભાષામાં ગવાય છે તો અમુક વખતે ખાસ અર્થ ધરાવતાં પ્રતીકો યોજાય છે. કહેવતો-રઢિપ્રથોગો કે ઓઠાં પણ વપરાય છે. કોઈ પણ પ્રદેશની આગણી-સ્ત્રીબોલીનો અભ્યાસ કરવો હોય તો આ ફટાણાંની ભાષા કદી ન ચૂકવી જોઈએ. નારીવાદીઓ તો કહે છે કે ફટાણાં એ નારીસંઘર્ષના “પોલીટિકલ સ્લોગન” (રાજનૈતિક સૂત્રો) છે.

ભાવબાસાની આપણી બહેનો જે ફટાણાં ગાય છે એ જોતાં જઈએ અને ઉપરની લાક્ષણિકતાઓ પકડતાં પકડતાં એમાંથી મળતા સંદેશની નોંધ વેતાં જઈએ.

એક વાત ખૂબ મહત્વની છે એ. અન્ય ગીતો ઉપર કદાચ અન્ય કોમો કે અન્ય વિસ્તારનાં ગીતોની પરસ્પર અસરો જોવા મળી છે. પણ “ફટાણાં” તો એની રીતે એની જગ્યાએ “અસલ” છે – આગવાં છે. આપણા સંગ્રહમાં કુલ તપ (પાંનોસ) ફટાણાં છે. જીમાંથી મુખ્યત્વે પાંચેક મહત્વના મુશ્ક બંધર આવે છે : (૧) વડીલશાહીની અને એના અગત્યના પ્રતિનિધિ પુરુષોની ટેકડી, (૨) વેવાઈઓની કંજૂસાઈ, અધીરાઈની મજાક, (૩) વેવાશોના મુક્તાચાર (ચાલચલગતની છૂટછાટ)ના નિતિકો, સમાજના ચારિત્ર અંગેના ખ્યાલો ઉપરની ટેકાટિપ્પણા, (૪) વિધિઓ, પુરોહિત વગેરે જડ આચારોની ઠકા, (૫) પ્રકીર્ણ (પરચૂરણ) સ્થાનિક કે એવી મજાકો. સૌથી પ્રથમ આપણે જોઈશું :

(૧) વડીલશાહીની સામે ઉડાવેલી મજાક પ્રગટ કરતાં ફટાણાં :

વડીલો મોટે ભાગે કુટુંબમાં ધાર્યું કરાવતા હોય છે. એમને પૂછીને પાણી પીવું પડે એવી સ્થિતિ હોય છે. ઘરમાં બનતો વાનગીઓ પણ એમની પસંગીની જ કરાય છે. એવે વખતે આ ફટાણાંમાં વડીલને પડપૂછ કરતા બતાવ્યા છે. (ગીત-૫૮)

“લાડી લાડો જેમે છે, કંસાર કેવો લાગે છે ?

લાડાનો બાપ પૂછે, “લા” કંસાર કેવો લાગે છે ?

બાપા તું તો પરણ્યો છો કે નહીં – કંસાર ગળ્યો લાગે સે.”

કન્યાપક્ષ માટે આમેય વરપક્ષ તે “સામાવણા..” લગ્નના આખાય પ્રસંગમાં એમની તહેનાત ઉદાહીને, ડિકરમાં અધી થયેલી બહેનો આવી તક ચૂકતી હશે? વરના બાપની આગળ પાંચીયાઓ ઉત્તારવી પડે – ખોળા પાથરવા પડે અથવા તો સરખો સમોવડિયો હોય તોપણ વિનય વિવેકથી વરતું પડે; નહીં તો વેવઈને ક્યારે વાંકું પડે તે કહેવાય નહીં; ત્યારે આ ફટાણાંમાં વરનો બાપ જાણો મૂર્ખ, અધ્યંગીલો ને

ખાઉધરો હોય એવો ચીતરાયો છે. જાડો ધી-સાકરનો કસાર કદ્દી ખાધો ન હોય પણ તું પરાહયો હોઈશ ત્યારે તો માંડવે ખાવા મળ્યો હશે ને ? આવી લાંબી મજાક થામ છે. ફ્યાણામાં એક સાથે એક કંકનીએ ઘણાં પંખી પાડવાની આવડત હોય છે આપણી બહેનોમાં ! (ચીત-૭૦)

“જમાઈનો ભાઈબંધ ઉંડરડો; હાલતો જાય – ચાલતો જાય,
કસારનો કોળિયો ભરતો જાય !”

આ ગીત પણ વેવાઈનો ભોજનપ્રેમ પ્રગટ કરે છે. જમાઈના ભાઈબંધને “અણવર” તરીકે જાતજાતનું માન આપવું પડે છે. એને ભાવતું પીરસવું પડે છે, એ ઠંકું મારે તો ઠંકું ને ગરમ મારે તો ગરમ પીણું દોડી દીડીને આપવું પડે છે. કન્યાની સખીઓની મજાક એ કરતો હોય તે સહેવું પડે છે ને આવી “સ્પેશિયલ” મહેમાનગતિ કરીને કંટાળેલી સ્ત્રીઓ એ અણવર માટે ઉંદરાની ગાળ આપે તો શું આભ તૂટી પેડે છે ? એ “ઉદર” જેવો જ છે – કુટુંબમાં ધૂસી ગયેલો ને અહીં મંડપમાં ખૂલ્ખાંચારે પેસી ગયેલો. એનો ઘરોબો આમ ગવાય છે. પુરુષોને વારે વારે ખાવાની ટેવ છે એનાથી કઈ સ્ત્રી પરિચિત નહીં હોય ? કઈ સ્ત્રી કંટાળતી નહીં હોય ? કઈ સ્ત્રીને એનાં કારણો સહન કરવું નહીં પડજું હોય ? એટલે જ કદાચ પુરુષોની આ ખાવાની (કુ)ટેવને ફંકારવાનું ચુક્કતી નથી આપણી બહેનો.

એક ગીરું ગીત પણ વેવાઈના ભોજનપ્રેમ (!)નું છે. (ગીત-૭૧)
 “દેખો દેખો આ દુનિયાની નવી કિલ્ય...
 પેલા વેવાઈના પેટમાં બરાટા બજાય
 પણી ભજિયાં તળાય - પાછળ ગળાય...
 દેખો દેખો આ દુનિયાની નવી કિલ્ય. !”

આ ગીતમાં તો સ્ત્રીઓ આસપાસના નવા-આધુનિક જગતની નવી સૃષ્ટિને યાદું કરી લે છે – જમણ સમારેભની જાણ ફિલ્મ ઉતારતાં હોય તેમ, એક પછી એક વાનગીનાં નામ બોવીને વેવાઈઓની પણ “ફિલ્મ ઉતારતું” જ્ઞાય છે.

સ્ત્રીને માથે એના રસોડાનો ભાર આળવન નાખી દઈને આપણી પુરુષપ્રધાન કુટુંબલ્યવસ્થાએ ખરે જ છવનભરનો બોજો લાદી દીઘો છે. ચૂલા-ચોકાથી મુક્કિત સ્ત્રીને ક્યારેય નથી મળવાની જાણો ! ને સામે પકૈ પુરુષો માત્ર માંગવાની તાગડિયિના બજાવે છે. મોટે ભાગે ભારતીય હિંકુટુંબોમાં પુરુષો રસોઈમાં મદદ કરતા જ નથી તે છતાંય રસોડામાં એમનું જ રાજ ચાલે છે – કરુણાતા એ છે કે સ્ત્રીઓને પાછું “રસોડાની રાણી”નું બિરુદ્ધ આપવામાં આવ્યું છે. આડે હિવરો તો સ્ત્રીઓ આ બધું વેરી-વેદારી લે છે પણ આવે ટાણે ફટાણ્ણમાં પુરુષોના ખાઉધરાપણાની ટીકા કર્યા વગર કેમ રહેવાય ? આડે દહાડે એને “તને રંધતાં રંધતાં ખાવાની ટેવ છે.” – “તું ગોળ ચોરીને ખાય છે.” “તને હોટલનું ખાવાનો ચટકો છે.” કહીને પતિદ્વારો, સાસરિયા ફટકારતાં જ રહેતાં હોય છે. વળી રસોઈની રોજની રામાયણ પણ કંઈ કેમ નથી હોતી. “ભાઙ્ણ સાચવવું” એ તો

પત્નીને માથે મોટામાં મોટો ભાર છે. રસોઈમાં “મીઠું ઓછું છે” અને “મરાચું વધારે છે...” આ નામના જગડા તો ઘડી વાર ઠેઠ ફારગતી સુધી પહોંચતા હોય છે. આવી સ્થિતિ હોય એવા સમાજમાં પુરુષશરીરનો ને અત્યારે એમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા વરીલો, વેવાઈઓનો – વારો આવે ત્યારે આ બહેનો એમના આ “લખાડોની” ડેકડી ઉડાવે – મનનો ઉભરો ગાઈને બહાર કાઢે એમાં શી નવાઈ !

સાસરીપક્ષનાં સત્યોની એક અનોખી સરખામણી કરતું આ ફટાણું પણ લાક્ષણિક લાગે છે. (ગીત-૭૨)

“કુવાને કંઈકે એલરી... જળ ભરવા દી.

આ ગીતમાં સ્વી. કહે છે “સસરો મારો સોગઠિયો – સાસુ મારી સોગઠિયાની
નાર” – સસરો સોગઠાણ રમનારો – ચોપાટનો વયસની છે ને સાસુ એની સ્વી... !
યુધિષ્ઠિરની જેમ. જેને ચોપાટનું વયસન હોય એની સ્વીની દશા દ્રૌપદીની થઈ હતી
એવી જ થાય ને ? વેવાણોને આડકતરી લપાટ છે ! સાસુ-સસરા પણ જેણ-જેઠાણીને
ગવાય છે. એમની પણ એ જ હાલત છે. દિયરને “દુલિયો” કહ્યો છે. અહીં રમતનું
વિઘાન તો છે જ પણ. “દ’નો પ્રાસ બેસાડીને સ્ત્રીઓ આવી શબ્દચાતુરી કરી વે છે
એનો પરિચય પણ મળે છે.

સાધારણ રીતે “સ્વી”ને “રમકું” માનીને એની સાથે “ખેલ ખલાતા” હાય છે. “શાશગારેલી દીગારી”, “શોભાની પૂતળી”, “કાચની પૂતળી”, “મનજીવે તેમ રમી શકાય એવું રમકું”, “માટીનો લોંડો” કાવે તેવા ઘાટે ઘડી શકાય. આ અને આવી અનેક માન્યતા-મૂલ્યોથી ભરપૂર છે આપણા સમાજનાં વલણો ને વર્તણૂક. ફ્રાશાંમાં સ્વીઓ આ “બાજુ”ને પલટી નામે છે ! વેવાઈપક્ષને સૌને રમતના/જુગારના વ્યસની બતાડીને એમની કિમત કરી નાખી છે. અલબજા, વેવાઈઓ સાથે વેવાણોને પણ છોડી નથી, પરંતુ એ તો કન્યા પક્ષ વિરુદ્ધ વરપક્ષની “લડાઈ” છે ન – એમાં “વેવાણો” પણ તરીકીશાહીની પ્રતિનિધિ જ બની જાય છે.

વેવાણોની વાત નીકળી છે ત્યારે ખાસ, વેવાણોને લગતાં ફિયાણાં જોઈ જ લઈએ. સૌથી પહેલું ગીત વેવાણોની સરખામણી માછલી સાથે કરીને એને વેવા કાઢી છે. એની ગંધ કેવી અસહ્ય છે એની ટેકરી ઉડાવાઈ છે. (ગીત-૭૩)

“રાજી રામની તલાવડી રે... એમાં માછળી રોળાય...”

ને પછી વેવાણોમાંથી કોઈ એકનું નામ લઈને ગવાય કે : “જેવી માછળી રોળાય એવી ફ્લાશી રોળાય.” – સ્ત્રી આ સંસારમાં “રોળાય” છે. હેરાન થાય છે. તરફકે છે. એનું “રોળું” નહીં ફ્લાશું છે ! કેમ કે “સામા” પક્ષની છે ! પછી તો એ “માછળી ગંધાય એવી ફ્લાશી ગંધાય છે...” ને એથી વધુ તો “માછળી હાડે વેચાય – ફ્લાશી વાટે વેચાય !” આ “વેચાય”માં નરી મશકરી જ છે એવું નથી – અહીં આ સમાજની લગ્નપ્રથા ઉપર જાણો ટિપ્પણી છે. આ સમાજમાં ટીકરી “વેચાય” છે ! સ્ત્રી સમુદ્ધાયને આમ વેચાવું પડે છે તે કઠંતું હશે જ ને ? પણ વડીલશાહી સામે, પરંપરા

સામે કે આવા કુરિવાજે સામે તકબદ્ધ વિરોધ કરવાનો એને મોડો કોણ આપે છે ? આપે વખતે "વેવાણ" સામે પોતાનો રોષ કાઢવા એ આવી કરવી મજાકનો રસ્તો હે છે ! ને સૌથી વધુ તો કડવાશ ત્યારે કાઢે છે જ્યારે ગવાય છે : "માછલીને સૌ કોઈ લઈ જાય ફિલાણીને કોઈ ના લઈ જાય !" સ્ત્રીની આ સૌથી મોટી કરુણતા છે - 'એને કોઈ ના લઈ જાય !' સંસારમાં લગ્ના ભજારમાં જો એની ડિમત ન ઉપજે તો એ ફદ્દફ થઈ જાય, એનો માબાપને નીચાજોણું થાય, સાપનો ભારો કેમ કરીને વેંદારાય ? આ છે આપણો પ્રથાઓ એને માન્યતાઓ ! એની સામે નથી થઈ શકતી તેથી આ છેવાળાની સ્ત્રીઓ આમ તો તક જોઈને, ગાઈગજવી લે છે પોતાનો વિરોધ ! કહેવાતી ઉજળિયાત બહેનોમાં આ આકોશ - આ નિખાલસતા અને આ તાકાત નથી જોવા મળતી.

બીજું વેવાણ-ગીત છે જે વરને નિશાને અનાવીને તકાણું છે પણ બે લીટીના વચ્ચે વાંચવાની વાત તો વેવાણ વિશે છે. (ગીત-૭૪)

"ધોરો આવડો સૌ કાળો મોતી સેર મનડા રે,
હોચે (શોક્ય) તડકામાં જણ્યો મોતી સેર મનડા રે."

કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વર-કન્યાના વાનની સરખામણી કરે છે. કન્યા ગોરી છે ને વર કાળો ! શા કારણથી કાળો ? - વરની માઝો - વેવાડો - તડકામાં જણ્યો તેથી કાળો ! અહીં બે-ત્રણ પંખી મરાયાં છે. પહેલું તો, ગીતની પંક્તિ છે "શોક્ય-તડકામાં જણ્યો" - વેવાણને શોક્ય કહી છે ! પોતાના પતિની બીજી સ્ત્રી ! વેવાણનો હોળો પોતાના પતિ ઉપર છે અથવા તો પછી તદ્દન ઉલટું - પતિ વેવાણને અમુક દર્શિયે જુબે છે. પકડાઈ ગયો છે ને તેની અસલામતી ગવાય છે ? બીજું "તડકામાં જણ્યો" - સુવાવડ ઘરના છેલ્લા ઓરડામાં થાય ! વેવાઈની સ્થિતિ એવી કે માથે છાપણું નહીં ને આગળ પાછળ ઓરડાય નહીં !!! ત્યારેસ્તો તડકામાં છોકરો જણવાનો વારો આવે ને ! આમ વેવાઈની સંપતની પણ મજાક છે. પછી ગીત આગળ ચાલે છે એમાં આ વાત અલગ અલગ રીતે કહેવાય છે ને પટે પટે કન્યાના ગોરા વાનનાં કારણ પણ અપાય છે. જેમાં સરખામણીઓ કન્યાપક્ષ ચિહ્નિયાતો પુરવાર થાય છે. વેવાડો સુવાવડ વખતે આડા પડા નહોતા બાંધા - પણ કન્યાના ઘેર પડાની સગવડ હતી. વેવાણની સુવાવડના ઓરડામાં દીવા પડા બળતા ન હતા જ્યારે કન્યાની માઝે તો કન્યાને મહેલમોલાતોમાં જન્મ આપેલો. વરની માઝો શીરો તો શું ! કાંકરી ગોળ પણ નથી ખાદ્યો. એની સુવાવડમાં - કન્યાની માઝે તો લોટની ગુણો ને ગુણો ને ધીના ઉભે ઉભા ખાદ્યી થાય. એટલો શીરો ખાવેલો... ને ગોળની તો રેલમછેલ હતી ! આમ, કન્યાને વરપક્ષની ટ્યાટ્યોને છેક સુવાવડની ઘરીઓ સુધી તાણી જેંચાય છે. જે વાસ્તવમાં નથી શક્ય એવી સમૃદ્ધિને વર્ણવીને - અતિશયોક્તિ દ્વારા એ બંને પક્ષો વચ્ચેની ખીણને વધુ ઊંડી વધુ પહોળી બતાવાય છે. ખરે જ, સમાજમાં વર-કન્યાના પક્ષ જાડો શન્નુપક્ષો જ છે ! આ મજાકની પાછળથી કયો સૂર સંભળાય છે ?

તીજું "વેવાણ-ગીત" જરા વધુ બોલકું ને વધુ ઉઘાણું લાગે છે (ગીત-૭૫). એક

લગ્નની અલગ અલગ વિધિઓ અને એમાંથી પ્રગટાની વડીલશાહી • ૧૦૭
વેવાણ બીજાને કહે છે :

"આધી આધી બંગારિયું પેર મારી વેવાણ !
અમદાવાદના ભાયડા કરવા મેલ મારી વેવાણ !"

વેવાણના શાશ્વત શોખની ટીકા છે. એને અમદાવાદના પુરખોનો મોહ છે એનીય ટીકા છે ! વેવાણની ચાલચલગત ઉપરનો આ સીધો આસ્કેપ શું સૂચવે છે ? ક્યારેક આવી વેળાએ છાની વાતો "છતી" થઈ જતી હોય છે, પરસ્પર વાંક કાઢીને - દોષ દેખાડીને છોઈક જૂની અદાવતો સંતોષાતી હોય છે. તો ક્યારેક અમુક છૂટછાટભર્યા વર્તન વિશે સીધું ન કહેવાતું હોય તો આમ ગીતમાં ગવાઈ જાય છે. જેને કાન હોય તે સાંભળી લે ! - ફાણાં ક્યારેક કૂર અને વધુ પડતાં વીકાખોર લાગે, "જોડું કોશ" કહે છે તેમ બૂંડાબોલાં પણ લાગે... પણ ક્યારેક એની પાછળ છૂપાયેલો "સામાજિક ન્યાય" પણ શોધી કાઢવો પેર ! આપણી લગ્નપ્રથા પિતૃપ્રધાન તો છે જ - એમાં સ્ત્રીનો સૌથી વધુ ભૂગ લેવાય છે એ વારંવાર કહેવાઈ ગયું છે; પરંતુ તેનાથી જે બંધિયારપણું ખંડું થાય છે જે સ્ત્રીપુરુષ બંને અસર કરે છે. ખાસ તો "કઝોડાં"ની સ્થિતિથી દુલ્લાતાં યુવાન સ્ત્રીપુરુષને તેવે વખતે આવાં ગીતો સરેલી - સત્તાખોર લગ્નપ્રથાનાં ઠીક ઠીક ચીથરાં ઉડાખતાં જોવા મળે છે. જે "અનિવાર્ય દૂષણા" હોય એને આમ કડવાશથી હસ્તી જ કાઢનું રહ્યું !

આગળ એક ગીતમાં "વેચાતી વેવાણ"નો સંદર્ભ આવી ગયો. એક બીજું ગીત પણ આમ જ વેવાણો ઊભી બજારે વેચાય છે. (ગીત-૭૬)

"વાલ પીળો હલવો વેચાય મુંબઈના ચોકમાં..."

આ ગીતમાં રમેશ(વર/અણાવર/કોઈ માનીતો જાનેયો)ની મા પણ મુંબઈના ચોકમાં વેચાય છે. "હેવી હોય તો જ્ઞો બજાર, મુંબઈના ચોકમાં". અને પછી તો માથી શરૂ કરીને છોઈ-મારી સર્વે વેવાણો સાપાટામાં આવી જાય છે. કન્યાવિકયથી ચિરપરિચિત આ સમાજમાં આમ હાલતાં-ચાલતાં સ્ત્રી વેચવાની વાત મલે હળવાશથી ગવાતી હોય પણ પાછળ ક્યાંક ઊંખ તો છૂપાયો હીંગો જોઈએ.

ગીત નંબર-૭૭માં પડા વેવાણના શોખીન અને "ધૂઢા" સ્વભાવનો ઉલ્લેખ છે :

"મારે તે અંગળ પથ્થરની પાણિયારી રે,
ફલાણી ! તું તો પાંચ બેડા પણી લાઈ રે,
ફલાણી ! તને છદે બેડે હાડું લાગ્યું રે,
ફલાણી તને ફલાણો ભાયડો ના ગમે રે,
ફલાણી ! તને અમુક ભઈ પાચ્યાની હોસુ રે !"

"બેદું લાવવું", "બેદું ચઢાવવું" - "બેદું ઉતારવું"માં મનગમતા પુરુષ પાસે સામે જઈને કરેલા એકરાનો સંદર્ભ જાડીયો છે. આ ગીતમાં જે સ્ત્રી (વેવાણ/નંદા) વિશે ગવાયું છે તેને પાંચ બેડાં જાડો નકામાં ગયાં, ને છદે બેડે "સાંદું"

લગે છે. એને એક પુરુષ નથી ગમતો ને બીજાને પામવાની હોશ જાગે છે. કયા સમાજમાં આટલી છૂટછાટ છે? કહેવાતા ઉજણિયાત સમાજમાં, મોટેભાગે ગોઠવાયેલા લગન ને તે પણ મરતાં સુધી નિભાવવાનો દંબ ટેખાડવામાં - ઉપદેશવામાં આવે છે. પણ આ કહેવાતા પણત સમાજે, સ્ત્રીના ગમા-અણગમાનો કંઈક તો હકારાત્મક ખ્યાલ જરૂર કર્યો છે; તે વગર હાંસી ઉડાવવા પૂરતુંથી આવું ગાંધું જોવા ન મળે! સ્ત્રી પોતાના મનપસંદ પુરુષના અંગણો હેલ ઉતારે - એ રિવાજમાં જ કેટલો મોટો પડકાર કરે છે સ્ત્રીઓ, પરંપરા સામે? જોકે આજે ભવે હાલતાં-ચાલતાં આવા બનાવ ન પણ બનતા હોય, પણ જે ગીત વારસામાં સચવાંયા છે તે બતાવે છે કે કોઈ ને કોઈ અંશો એનું મહત્વ હજી અપાય છે દલિત સમાજમાં.

ગીત ૭૮ પણ લગેનેતર સંબંધનો મુદ્રા છેઠે છે.

“ચાર-પાંચ મંકોડાં - મંકોડાની હાર ચાલી...

વિનિયા! તારી બેની રે બપોરાની પાણી ગઈ છે.”

આમ વિનિયા(વર-અણવર-માનીનો જાનેયા)ની બહેન પાણી ભરવાને બહાને તળાવ/નદીએ પહોંચ્યા પછી એણે “બેદવિયા તો ફોડી નાખ્યાં, ઈંગોડી તો ડાઢી ભેરવી” અને “બપોરાની લેરા” લઈ રહી છે. આમ બપોરાની એકાંત રેણા, પાણી ભરવાનું બહાનું અને જળાશય આગળનો ઈચ્છિત સૂનકાર... યુવતી પોતાને મનગમતી રીતે સમય પસાર કરી રહી છે... “લેરા લેરી” કંઈ એમ સહેલી નથી!

ગીત ૭૮માં વર-અણવર કે માનીના જાનેયાને જે અપશબ્દોથી નવાજવામાં આવે છે તેમાં એને તો ટીક; મૂળમાં એની માને - વેવાણને ગાળ પડે છે! આ આઉકતરો પ્રહાર નોંધપાત્ર છે :

“રામપુરાની ટોપલડી રમેશના માથે મૂકો રે...”

ને પછી કોકના પાદરમાં છાણાં વીજાવા મોકલેલા રમેશને માર પડે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ પૂછુપરછ કરે છે કે “શું છે લ્યા,ના છોરા”... “શું છે લ્યા,ના છોરા”... ત્યારે એમનો ઈશારો રમેશની માના જે તે કોમના માણસો ચાયેના આડા વહેવાર સામે છે, એવું લાગે છે.

સાથે સાથે એક બીજે મુદ્રા પણ હાથ લગે છે : અમુક સમાજ કરતાં અમુક સમાજ કહેવાતો “ઉત્તરતો સમાજ” છે. ત્યારે અમુક કોમ ભવે કહેવાતી રીતે ઉત્તરતો ન હોય - સંસ્કાર, રીતભાત, સાંસ્કૃતિક મુદ્રા એ ક્રોમને ઉતારી પાડવામાં જ આવે છે. વાંગકર બહેનો જ્યારે આ ગીત ગાય છે ત્યારે એમનો ઈશારો આવા કહેવાતા કુસંસ્કાર, રીતભાત પ્રત્યે હશે કે શું? (આવી બાબતો ઘણા વિચારેરક મુદ્રા ઉભા કરે છે)

પણ હંમેશા વેવાણના કહેવાતા ચારિન્યાની કહેવાતી શુદ્ધતા ઉપર જ પ્રહાર થાય છે. એવું નથી નાની-નોટી કુટેવો/ટેવોની પણ રમૂજી ટિપ્પણી થાય છે. ગીત-૮૦ જુઓ : અપ્રસ્તુત શરૂઆતવાળું હોવા છતાં - મૂળ મુદ્રા જટ પકડાય છે. આ ગીતમાં :

“અંગ્રેજ કંટો વાપર્યો, આયો રે આપણા દેશ રે
બારોટજનો કંટો લહેરાય જાય

કાંતિભાઈ ગામ સિધાવ્યા,
રાણી જરીબેન તે ગીતડાં ગાય...”

ને પછી, બહારગામ ગયેલા પતિની પત્ની “બસેર પલાણેલી બાજરી... રાણી હરતાં ને ફરતાં ખાય”, “ધોળિયા ઘઉની રેટલી, રાણી જીમાં ડલોળી ખાય રે”... આમ જુદા જુદા આર્થિક સામાજિક સ્તરના પતિઓના નામ લઈને તેમની પત્નીઓ, પતિની ગેરહાજરીમાં મનભાવતાં બોજન રંધીને કેવાં માણે છે તેનું વર્ણન છે. આખા ગીતમાં જે તે આર્થિક-સામાજિક સ્તરનો ખોરાક, તેની વાનગીઓ અને સ્ત્રીઓની સમાજને ઓળખવા-પારખવાની આ તરતબુદ્ધિ અને સામાન્ય જ્ઞાન વેવાણોથી છાનું જાવાની ટેવનો ઉલ્લેખ છે જ - જેને વિશે અગાઉ વિવરણ થયેલું જ છે કે સાસરીમાં દુબાણને કારણે અને મોટેભાગે ઘરમાં પુરુષવર્ગને ભાવતી જ ચીજો રંધની પડતી હોવને કારણે, પતિની ગેરહાજરીનો લાભ મળે ત્યારે સ્ત્રીઓ અધૂરા સ્વાદ પૂરા કરી શકે છે. આમાં સ્ત્રીઓના ખાઉધરાપણાં - કે છાનગપતિયાંની ટીકા થવાને બદલે એના ઉપર મુકાતા દાબની ટીકા થવી જોઈએ એવું નથી લાગતું?

આવી જ નિર્દોષતા છે હવે પછીનાં બે ગીતોમાં - (ગીત-૮૧). અહીં કન્યાપક્ષની બહેનો વરપક્ષની બહેનોને બરાબર વાટ જોવડાએ છે :

“થંભી રહો મંડપની બહાર, ઉતાવળ શાની કરો છે.”

આમ તો વેવાઈ-વેવાણોનું સ્વાગત કરવા સતત ચિંતાતુર આ સ્ત્રીઓ જાણે પોતાને અનુભવવી પડેલી તંગ મનોદશાનું જાણે વેર વાળે છે - આ તો કન્યાનો માંડવો છે, કન્યા માટે આજ પનોતો દિવસ છે. એણે સોળ શાશગાર સમજને આવવાનું છે... વાર તો લાગે જ ને? ! ઉપરાંત બહેનો જાણે છે કે વરપક્ષવાળાને આજે “ગરજ” છે; વહુ-લાડી લીધા વિના કર્યા જવાના છે? આજ સુધી બહુ દોડા કરાવ્યા છે - બહુ ઉધામા કર્યા છે અત્યારે સાંદુ વાળી દઈએ - કચકચાવીને રાહ જોવડાવીએ... આવો લાગવો ને આવો લાગ ફરી કર્યા મળવાનો છે? !

પણ આવી મજાકનું છે; જેમાં પ્રાસની રમજટ છે. (ગીત-૮૨)

“રેલગાડી આવી, મુંબઈનો માલ લાવી...

ગાડીમાં બર્યા રીંગણા - જાનેયા બધા ઠીંગણા...”

ગાડીમાં બર્યા ચોખા - જાનેયા બધા બોખા... ગાડીમાં બર્યા ગાબા... જાનેયા બધા બધા... ગાડીમાં ભરી બાજરી - જાનેયા બધા મારી બેનો આ રેલગાડી આવી! ” એક મુદ્રા નોંધપાત્ર છે - બાકીની મજાકો નિર્દોષ છે; એક માત્ર જતિનો સંદર્ભ હિંદુસમાજબ્યવસ્થાની ચહતી ઉત્તરતી મોજણીની ચાડી જાય છે!

ચોર વેવાણને પકડી ખાડ્યાનું પરાકમ છે નિર્દોષ ઠેકડી છે. પણ વેવાણને સામસામે ઘોકા લેતી ચીતરાઈ છે. (ગીત-૮૩)

“મારા માંડવા હેઠે, હીરની દોર, ચીરની દોર, ઘુઘરિયાળા ગોદાં,
મારા ફ્લાઇઝેન ચોર... ચોરી ગયાંતાં ગોદાં !

મારા અમુક બેનો ધોકો લઈને ફરી વળ્યાં
રેવા હો બેન, અવ નંદી ચોરું ગોદાં !”

એક બાજુ ગોદાં ચોરવા જેટલી ગરીબ છે ને બીજી બાજુ હીરના-ચીરના દોર
અને ઘુઘરીયાળા ગોદાંની સાથબી છે. વાસ્તવિકતા અને કલ્યાણજગત વચ્ચેનો ફરક
પણ તરી આવે છે.

તો (ગીત-૮૪)માં વળી વેવાઈની ટીકા છે – આ ગીત ઉલ્લેખનીય એટલા માટે
લાગે છે કે વરપક્ષ પોતાનો વર બતાડવા, પોતાના હાથ ઊંચા છે એમ દેખાડવા માંડવે
પહોંચતાં જાણીજોઈને ઘણી વાર મોદું કરતા હોય છે. હીકુતે કન્યાપક્ષ એની ટીકા
કરી ન શકે. મોટેભાગે વહેવારમાં હોળઘાલું દેખાવ કરનાર વરીલો – પુરુષવર્ગ કાં તો
ચૂપ રહે કાં તો હસતું મોં રાખીને જાન વધાવે છે પણ સ્ત્રીઓ સરખામણીઓ વધુ
નેખાલસ હોય છે. મનની વાત બહાર ડાઢી નાખતા નથી લાગતી એમને વાર કે નથી
જણાતો છોઇ – આ ગીત પણ વેવાઈઓએ લગાડેલી વારને ફિટકારે છે !

“આવા આહૂરા શું આયા મારા વેવયો રે.... ?”

આટલું ટેકવાનું સાહસ તો ચલો સમજ્યા; પણ સામે વેવાઈઓ જે જવાબ
વાળે તેને પણ કન્યાપક્ષ જ ગાય છે તે જોવા જેવું છે : “વારમાં કૂતરી વિયાણી રે મારા
વેવયો રે – એની બળી ખાવા રચાતા મારા વેવયો રે !” ને પછી તો ગઢેરીની
સુવાવણો ટોણો પણ ગાય છે. આ ગીતમાં રોજિંદી પશુસૂચિ તો વણી જ લેવાઈ છે,
સાથે સાથે જે તે પશુજીતિની માદાનો ઉલ્લેખ પાછો નોંધવા જેવો છે – વેવાણોને નરે
છે તેથી જનવર-માદાઓ !!! કોઈ પણ ગાળ, અપશાંક પાછળનો સૂર સ્ત્રીજાતિ સાથે
સંકળાતો જ હોય છે તે વિશે આ ગીતની ગાનારીઓ સભાન હશે ખરી ?!

વેવાઈઓને ભાદર નદીમાં તણાતા જોવાની મજા માણવાનું પણ આપણી
બહેનો “ગાઈ નાંખે” છે ! (ગીત-૮૫)

“આઈ આઈ ભાદરવાની રેલા... ”

આપણો વેવાઈ તણાયો જાય; ભાદર ગાંછે સે !”

આ ગીતમાં એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ થયો છે વણકરના વ્યવસાયની
પરિભાષાનો.

“નાંખો નાંખો કાંતિભાઈ દોર... તાણું તો તૂરી જાય... મેલું તો તરબોળ
જાય... દોર નાંખીને વેવાઈને ઉગારી લેવાના છે પણ તાણે તો તૂટે ને મેલે તો તરબોળ
થવાય... એવી દ્વિધામાં વેવાઈ છોને જાય તણાઈ ? – આમ નિર્દોષ મજાક કરીને બે
પક્ષ વચ્ચેની સરસાઈ વારંવારે સાબિત થતી જોવા મળે છે.

આ ગીતમાં આધુનિક અને પારંપરિક કહેવાતા ઉજાળિયાત મૂલ્યાનું અજબ
મિશ્રણ છે ! (ગીત-૮૬)

“હિસ્કો મંડપ હિસ્કો મંડપમાં લીલા-લહેર છે;
બેન છે ગોરા ગોરા, જમાઈ તો થોડા શ્વામ છે.”

પછી પાઉડર, લાલી વગેરે આધુનિક મેક-અપ સામગ્રીનો સંદર્ભ છે. આ
કાળા-ગોરાનો બેદભાવ એક સીતે જુઝો તો કહેવાનું ઉજાળિયાત મૂલ્ય છે ને બીજી
બાજુ આવી માન્યતાને ધાર્મિક સાહિત્ય-ફિલ્મો વગેરે પોષે છે. પેલાં રાધા-કૃષ્ણની
જોડીનાં વાર્ણનોમાં ! વાસ્તવમાં દવિત-ત્રમજીવી સમાજને તહકે વાન તપાવવાનું ગોરવ,
જ હોય પણ ત્યારે પેલું કહેવાનું “સુંવાળું”, “ઉજળું” એમને બીજી દિશામા વિચારતાં-
ગાતાં કરી મૂકે છે એવું નથી લાગતું ?

કન્યાવિકયના આ સમાજમાં વરના બાપ કન્યાને ચહાવવા માટે શી શી અને
કેવી કેવી જણસો લાલ્યા છે તેનું હુત્થલ સૌને હોય છે. અમુક વાર, ગમે તેટલું આપો
પણ “ઓછું છે” કરીને ગાઈ લેવાની ગમત કરવાનું સ્ત્રીઓ ચૂકીતી નથી. વેવયોને
દ્રોંક ગજાના, કંજૂસ, રંકડા કહીને એક જતનો આનંદ મળે છે. આ લોકોનાં વેવાયના
“કંજૂસાઈ”નાં ટેટલાંક ગીતો જેવાં છે : (ગીત-૮૭)

“વાંકો અંબોડો દેવીબોનનો વળી લળી જાય,
એરે અંબોડે વેવય વેણી નથી લાલ્યા રે...”

ને પછી ચોટલા માટે ફૂલ, કાનની વળી ! એમ અંગે અંગ શોભતા શાશુગ્દ
જે વેવયોએ લાવવા જ પડે – તે નથી લાલ્યા એવું ગાયને દેવીબેનની અધૂરી રહી
ગયેતી શોભાને કન્યાપક્ષ વણીવી બતાવે છે.

“મોટાનાં મામેરા આયાં ચાલો જોવા જઈએ રે”માં કન્યાના મામા કેવું મામેદું
લાલ્યા છે ને કેટલાં-વાયદા કર્યા છે એની ટેકડી છે ! “મામા” આમ તો કન્યાપક્ષનું
મોદું માથું કહેવાય પણ કન્યાના પિતૃપક્ષ માટે પાછો એ સામેવાળો થયો; ને એ કેટલી
સંપત્ત આપવા તૈયાર છે, ખમતીધર છે એનું કોતુક આ ગીતમાં છે ! આ રમૂજ જુઝો :
(ગીત-૮૮)

“છાબ માથે મામી નાચ, ચાલો જોવા જઈએ રે...
બીચી છે પણ ભલે નાચ, ચાલો જોવા જઈએ રે...
છાબ લાલા, ચુડીઓ લાલા, વાટકડીના લાલા કર્યા,
પાડી લાલા, લાલા કન્યાની માડી રે !”

અહીં કન્યાની માતાને પણ ગીતમાં ખેંચી આણી છે – માતૃપક્ષને ફરી એક
વાર પિતૃપક્ષની સારખામણીએ હેઠું ચીતર્યું છે – હાંસી ઉડાવી છે !

આ કંજૂસ વેવાયની સાથે વરરાજાને પણ “ગાઈ” નાખ્યાં છે. વરરાજા-
અણવર-માનીનો જાનેયો વિશેનાં ગીતો ખૂબ નોંધપાત્ર છે. એમાં કન્યાવિકયની સાથે
સાથે એક બીજો મુદ્રી પણ નોંધપાત્ર છે. જે ગીતો જોતા જ આંખે ઉડીને વળ્યો તેવો
છે. (ગીત-૮૯)

“પ્રેપરે ચડતોન પેંપરા ખાતો, જાડે ચડીન હુલા કેટો રે,
ગધાઈનો ગોલો... અમારા રતનબા પગે છે અડવાં,
કડલા વિના શીનો આયો રે, ગધેઈનો ગોલો !”

અહીં રતનબા કન્યાના પગ અડવા છે, એના માટે “કડાં” લીધા વગર આવેલો આ વર શા કામનો ? ને બહેનો જે ગાળ વરરાજને આપે છે તે સાંભળી ? – સીધા વેવાણને પહોંચે છે ને ? ઉપરાંત, આ વરને આજે આટલા માનપાન દઈએ છીએ, પડા હજુ ગઈકાલ સુધી તો જાડે ચડીને કાચાં ફળ ખાતોંતો, હુલા ગાતોંતો ! ને પછી એક પછી એક અલંકારના નામ દઈને વરને ટોકાય છે કે હાર, લોકેટ વગેરે લીધા વગર કેમ આયો ? ખાલી હાથે આવીને, લાખેણી લાડી લઈ જનારા વરને કન્યાપક્ષના ગાળો જ ભાડે ને ?

એટેસ્ટો આ સ્ત્રીઓ વરરાજને દઈ શકાય એટલા મહેણાં દે છે : (ગીત-૮૦)

“ચ્યાંથી આયો રે, ચ્યાંથી આયો રે –

ઓલા બાવળાના થડ જેવો ચ્યાંથી આયો રે... ?

લઈ ચાલ્યો રે, લઈ ચાલ્યો રે... ?

મારા ગુલાબના ફૂલન લઈ ચાલ્યો રે...

મારી કોયલનો ટહુકો લઈ ચાલ્યો રે !”

કેવો કરુણ કટાક્ષ છે આ પંક્તિઓમાં ? ઘર દીકરી વગર સૂનું સૂનું થઈ જશે એ વાતને કોયલના ટહુકા સાથે સરખાવીને કેવી અદ્ભુત રીતે ગવાઈ છે ? કન્યાપક્ષને મન કરી વરની આપેલી જણસોનું એટલું મહત્વ નથી જેટલું રેમની આંખનું રતન ઝૂટવાઈ જવાનું છે ! સદીઓથી સ્ત્રીને – દીકરીને – બહેનને સાસરે ખોચી જતો એક આખો સત્તાધારી પક્ષ સામેનો આ રોષ છે – પુષ્પમણ્ણ છે આવાં ફટાણામાંં (ગીત-૮૧)

“કાચા બાવળિયા વગાવો... તેનો રેટિયો બનાવો...

રેટિયો શેર સૂતર કાંતે... તેનો ધાઘરો સીવડાવો...

પેલા ધનશ્યામને પેરાવો...”

શું કહે છે ગીત ? – ધનશ્યામ જે કાં તો વર/અણવર/વરનો મિત્ર/દિયર હોય તેને “ધાઘરો” પહેરાવે છે. આ બહેનો ને પછી ?... “ધનશ્યો ! પેરી પેરી નાચ...” પુરુષને સ્ત્રીવેશ પહેરાવી નાચ નચાવવો છે આ બહેનને ! આજ સુધી, જનમારા ભર, પોતે જે કર્યું છે તે હવે આ પુરુષો કરે એવું તાતું વેર વાળવું છે આ બહેનોને ! આ કરી નવી વાત નથી ! આધુનિક યુગમાં છેલ્લે પાટલે બેસતી નારીવાઈ બહેનો પાટલું પહેરીને – શિગારેટ પીને આવું જ વલણ પ્રગટ કરતી હોય છે ને ? – પણ આમ, ઘડિયાળના કાંઠ અવળા ફેરવાથી કરી સમય બદલાઈ જવાનો છે ? પરિવર્તન આવી જવાનું છે ? પણ આપણી ગ્રામીણ બહેનો તો માત્ર આવા બોલ બોલીને, આવી કલ્યાન કરીને રાચે છે, એટલું જ ! અને આ કલ્યાન ધરાવતાં બીજીં ગીતોય મળે છે, જેમાં આધુનિકતા ભળ્યો છે, નવા જમાનાના રંગ પણ ઘોળાયા છે. (ગીત-૮૨)

“રેટિયો શેર સૂતર કાંતે... એના જીણા તર નીકળે...
એની મેક્સી સીવડાવો...”

મંછ બે બાબલા બેસાડો... બાબલા મમ્મી-પણ્ણ બોલે... રમેશનાં મનડાં હોલે...” ! રમેશને પહેરાવવામાં આવતી મેક્સી, પછી મીઠી સ્કર્ટ, પંજાબી ડ્રેસમાં “બાબલા” – “મીંડા” – “વાંદરાં”ની જોડ બેસાડવા પાછળ સ્ત્રીઓ શાનો ઈશારો કરે છે ? સ્ત્રીના ઉર ઉપર મોહ પામતા ને નજર નાંખતા પુરુષોથી એ બિજવાયેલી છે – છંછેડાયેલી છે; એવો જ ટેખાવ એ પુરુષોનો કરવા ઈચ્છ છે; એવી જ દાસ્ટાએ એને જોઈને, એવો જ ભાવ પ્રગટ કરે છે ? આ ભાવ – દાસ્ટિ-વલશમાં રહેલું ભૂંડું કેવું ઉઘાંનું પડી જાય છે – પેલે છેદેથી પુરુષો જોતા હોય તો ?

આ ગીતોની રમુજ ઘેરાંઘાંટા રંગની છે. અંગેજમાં જેને બ્લેક લુમર કહેવાય છે – (આકોશયુક્ત મજાક) તે બરની છે. બીજું એક ગીત પણ આ જ રાહે જાય છે. (ગીત-૮૩)

“ઘ્રમક ઢોલકી વાગે છે !

પરાગડો જમય ઘેર ઘેર નાચછ !”

પણ આ ગીતમાં સ્ત્રીવેશ કરતાં જમાઈનો નાચ મહત્વનો છે ! પુરુષજીતે આજ સુધી સ્ત્રીઓને નાચ નચાવ્યો છે ! એ પછી ભરી સભામાં રાજનતકી બનાવીને કે મંદિરોમાં દેવદાસી બનાવીને, મુજરામાં તવાયક બનાવીને, નવંટીમાં રામજાયી બનાવીને... ને બીજી દાસ્ટાએ જોઈએ તો પિતુસત્તા પોતાનો કક્ષો ખરો કરવા દીકરી-બહેન-પલ્લી-મા-બાપ – આખાય સ્ત્રી સમાજને પોતાની આંગળીના ઈશારે, સદીઓથી નાચ નચાવતી સાથે સાથે આપણા સમાજની શાત્રિપ્રથા અને એના ધંધા-વ્યવસાયોનો પણ ઉલ્લેખ મહત્વનો છે. “આવતાં આવતાં ભૂલ્લો પડ્યો, ધંધાજાના ઘરમાં પેસી ગયો – અસ્ત્રો ફેરવતાં શીખી ગયો... ચમારના ઘરમાં પેસી ગયો – છરી ફેરવતાં શીખી ગયો... ગયો... ના ઘરમાં પેસી ગયો – ઢોલકી વગાડતા શીખી ગયો.” એક રીતે જોતાં રા ગીત માત્ર પુરુષજાતિની હાંસી છે એટલું જ નથી પણ આ બહેનો, વરીલશાહી અને બાલશાહાઈ પુરાતનપંથી વિચારસરક્ષિએ પદ્ધવેલા પાઠ પણ શીખી ગઈ છે ને એનું પોપટિયું રટણ પણ કરે છે – જેની પાછળની ગંભીરતાનો એમને ખ્યાલ હશે ? પોતે પણ દિવિત શ્રમિક સમાજમાંથી આવે છે – અન્ય દિવિત શ્રમિક સમાજ; જે વર્કાયવસ્થાની દાસ્ટાએ કહેવાતી “ઉિતરતી” છે – ચમાર... એનો ધંધો “શીખી જો” એ જાણે હીણું કામ હોય એવો સૂર અહીં ઉઠે છે ! ધંધાજાના કોમની વાતોડિયણ – પંચાતખોર કોમ તરીકે આમ સમાજ હાંસી કરે છે; પરાગડો જમાઈ “આવો” બની ગયો એમ કહીને બહેનો આપણા શ્રમિકસમાજના હકેવાતા ગુણઅવગુણ-લક્ષણો વિશે બાપના વારાથી જે કહેવાતું આવ્યું છે એ જ બેવડાવે છે ! પેલી કહેવત છે ને... ફૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે ! પિતુસત્તા તો ખરી જ – ઊંડો, અંધારિયો, ભમરિયો કૂવો છે ને ! (ગીત-૮૪)

“મારો ઘૂઘરો રે અમદાવાદથી મંગાવો...

વિન્યાને ટાંટિયે બંધાવો...

વિન્યો થેક થેક નાચો, વિન્યાની સૂતી બેન જાગો...

એ તો જાગો એવી માંગો... ઘમ્મર ઘૂઘર વાગે રે...”

આ ગીતમાં વિન્યાને – પુરુષને ઘૂઘરા બાંધીને નચાવવાની ઈચ્છા છે – ઘૂઘરો પાછો જેવો તેવો નહીં હોય – ટેઠ અમદાવાદથી મંગાવેલો હશે. ને એના ઘૂઘરાના ઘમકારથી આપણી બહેનો રાચશે પણ વિન્યાની તો સૂતી બેન જાગશે ને જાગશે એવી માગશે – મામેરુ, મોસાળુ, વીરપસલી... હા – સમાજમાં બહેન તો ભાઈ પાસે માંગતી જ આવવાની – એ પ્રથાને એ વિચારો – પિતૃસત્તાએ જ રૂઢ બનાવ્યા છે. એ જ જૂના પાઠ પઢતી આ બહેનો આ ગાતી વખતે ભૂલી જતી હશે. કે પોતે પણ કોઈની બહેન છે જ... ને બહેન કંઈ માંગણ બિખારી નથી?

પરાગણની જેમ, રામજીની જેમ રમેશનું નાક વિંધાવીને નથણી પહેરાવવાની છે, ઘમઘમતો ઘાઘરો ને સરસાડતા સાડલા સાથે ફરફાડનું કાપણું પહેરાવવાનું છે ને ચોક વચ્ચે નચાવવાનો છે. આ ગીતમાં પ્રાસની જમક ઉપરાંત શરૂઆતની પંક્તિઓ (ગીત-૮૫)

“એક સૌયને સુંથણી મંગાવો રે...

ઓલ્યા રમેશનું નાક વિંધાવો રે...”

માં અતિશયોક્તિ દારા રસપ્રાદ ગીત જોહવું છે ! (ગીત-૮૭)

આવી આ વડીલશાહીમાં, આવા સાસરામાં, આવાં સાસરિયા વચ્ચે કન્યાને જવાનું છે – નવી દુનિયામાં પ્રવેશ કરતી કન્યાને એવી વડીલ સ્ત્રીઓ-સાહેલિયો-બહેનો શીખ આપે છે પણ એથે તે અહીં રમૂજ, કટાક લઈને આવે છે. (ગીત-૮૬)

“જજે ઊંઘેન સાસરે, જરા માપમાં રેજો !”

પછી સાસુ, સસરા, જેઠ, જેઠાણી માટે પરંપરાગત ઉપદેશ છે પણ દિયર-દેચાણીની મજાક ઉડાવાઈ છે તે જુઓ :

“દિયર ભાળી ડોળા કાઢાલો, દેરાણીને ગોદો મારજો !”

જે દુનિયામાં જવાનું છે તે આવી જ ખાટીમીઠી છે. સંસારનો સ્વાદ આવો જ છે. આ ફટાણામાં માત્ર વડીલશાહી, પુરુષવર્ગ, પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો સામેનો આકોશ જ વ્યક્ત થાય છે એવું નથી; આવનારી પરિસ્થિતિને એ બદલી શકવા શક્તિમાન નથી જ. ત્યારે એ સ્થિતિનું અસલ-વરણું રૂપ તો ઓછામાં ઓછું એ પારખે એવી કરામત છે. આ ફટાણાના આ સંગ્રહમાં બે ફટાણાં થોડા વિશિષ્ટ છે. બંનેમાં સામ્રાત-વર્તમાન જીવનનો પાસ છે. પ્રગતિશીલતા તરફ અંગળી ચીધાય છે.

આ બેમાંનું પહેલું ગીત આમ તો પરંપરાગત છે પણ એમાં સમકાલીન સંદર્ભ છે ગાંફ અને સુરતના ઘંધારીય (હીરા-ઉદ્ઘોગ) સંબંધનો ! પુરુષો મોટેભાગે સુરતમાં

હીરા ઘસવા રહે છે. પાછળ સ્ત્રીઓ ગામમાં એકલી વસે છે. સુરતની સ્ત્રીઓ વિશે મનોમન કેટલીક કલ્પનાઓ એમણે ઘડી રાખી હશે. એ સ્ત્રીઓ વિશે ભાલભારાની બહેનોને કુતૂહલ પણ હશે. ને કદાચ સ્વધારિબાવ પણ હશે ! પોતાના સમાજના પુરુષોને આકથા શકનારી એ સ્ત્રીઓ વિશે આ બહેનો અવળવાણી ઉચ્ચારે છે – આમ તો એમને ઉતારી પાડવાની વાત છે. પણ એવી પાછળનો સૂર સંભળાય છે ? – અહીં માત્ર સુરત છે પણ બીજાં શહેરોનાં નામ દઈને સામો પક્ષ : (વરપદનું નામ ગવાય છે) (ગીત-૮૭)

“સુરતની છોડિયું અમને પૂછ્યે...

હાથમાં પુસ્તક ને કાંઠે ઘડિયાળ તમને રાખે તેવા સે !...”

સુરતની છોકરીઓને “રાખે” એવા સમર્થ હાશિયાર છે ગાંફના છોકરા... પણ માનો કે ખરેખર ગાંફના છોકરા સુરતની છોડિયુંને રાખતા ફરે તો ? – બહેનોની “ખરેખર” શી દશા થશે ? આજ પ્રમાણે વિસ્તારના વૃદ્ધોના પણ વખાશ કરાય છે. ખરતલનભમતીધર આ ડોસલાઓ સુરતની સ્ત્રીઓને પોતાના પુરુષોની તાકાતનો પરચો દેખાપી રહી છે ! પણ પુરુષનો અનેક સ્ત્રી રાખવાનો ચાલ એમને “ખરેખર” માફક આવે છે ? ફટાણાં દ્વારા સ્ત્રીઓને આવી બે મોઢાંની વાત ગાતી કોણે કરી હશે ?

બીજું ગીત “કાળી કાળી વાદળીમાં વિમાન ચાલે, નીરેની દુનિયા જોયા કરે” (ગીત-૮૮)

એ જાણો કે પરિસ્થિતિનું પક્ષીદર્શન કરતી હોય એવી રીતે બહેનો નિરીક્ષણ કરે છે – “ભણોલા મનહરસિંગ છાપા વાંચે – અભણ મીનાવહુ સમાચાર પૂછ્યે... ભણોલા હિમતભાઈ ઘડિયાળ બાંધે – અભણની છોકરી ટાઈમ પૂછ્યે... ભણોલા અનિલભાઈ કપડાં પહેરે – અભણની છોકરી ઈસ્ટી કરે !” – હા એવો ભરોસો રાખીને, આ ગાનારી બહેનો પરિસ્થિતિને બદલવા માટે આટલી જ હોંશથી – બઢીયઢીને – આગળ આવે એવી આશા રાખી શકાય ?

આમ વિવિધ ભાવો અને વિવિધ રસ ધરાવતાં ફટાણાંમાંથી પસાર થતાં બહેનોના મિજાજ-રૂચાભ-ખુમારી અને રમૂજવૃત્તિનો પરિચય તો મળે જ છે પણ ક્યારેક ફટાણાંવાળા પણ, પરંપરાએ આપેલો વારસો અને વડીલશાહીના જૂના વિચારો સ્ત્રીઓ અણગાં નથી કરી શકી; બલ્કે વધુ જોરદાર રીતે – વધુ મનગમતી રીતે અને વધુ પોતીકી લાગે એવી બોલીમાં એને ફરી ને ફરી છીંત રાખી રહી છે. એ દિશાએ બહેનોનું લક્ષ પહોંચ્યું છે ખરું ?

મોટેભાગે કન્યાપદનાં ફટાણાંમાં વધારે રમૂજ અને વધારે રોષ જોવા મળે છે. પોતાની દીકરણે લઈ જનારા માટે શક્ય હોય એટલાં મેણાંટોણાં એમની પાસે હોય છે. આ ફટાણું જોઈએ તો જે તીમાશ છે તે ખરે જ ચમચમાવી દે તેવી છે : (ગીત-૮૯)

“આવડી વાર ચ્યાં લાગી ગજરાના વર ?

બેની વેચવા ગયો તો ગજરાના વર !”

આ ગીતમાં ગજરા તે કન્યા છે અને વરને મોહું થવાનું કારણ કન્યાપક્ષની બેનો પૂછે છે – પૂછે છે ને સાથે અનુમાન પણ કરી જ હે છે – બેની વેચવા ગયો તો ! પોતાને પરણનું હોય તો વહુના બાપને જણસો ને રૂપિયા આપવા પડે; તે માટે પોતાની બહેનનું પહેલાં નક્કી થાય પછી જ રૂપિયા/જણસો મળે ને ? આમ, સાદી પદતિનું એક આર્થિક પાસું અહીં ગવાનું છે. સામસામે લેવાતા અને આપતા આ નાણાંપહેવાર વિશેની મજાક એમને વિચારતાં પણ કરતી હશે કે જમણા હથે લે ને ડાબા હથે પાછુ આપવું પડે અને સમાજમાં તમાચો મારીને ગાલ લાલ રાખવા પડે એવા રિવાજો, પ્રથાઓ ચાલુ રાખવાને બદલે કન્યાધન, ટીકરીને મિલકતનો વાજબી હિસ્સો આપવાના કન્યાનું અનુસરણ વધુ સારું, વધુ ન્યાયપૂર્ણ થઈ પડશે ?

ગીતમાં બેની વેચવાનો આ મતલબ નીકળે છે એટલું સમજાય છે પણ પછીની કિરીમાં મારી વેચવાનો આ સંદર્ભ આવે છે ત્યારે ફરી પ્રશ્ન થાય કે સ્ત્રીને વેચવાનું કેમ વારેવાર ગવાય છે ? સ્ત્રી એક (કોમોડિટી) વસ્તુ છે, કે મશીન છે, સાધન છે એ વાત પિતૃસત્તાએ તો સદીઓથી કર્યે રાખી છે. શું ફિલ્મી ગીત હોય કે શું બીડી-સિગારેટની જહેરાત હોય – એ ચીજ બરી મસ્ત મસ્ત છે; ધીમી બળે છે ને વધુ લિજાત આપે છે – આ બધું કઠનું હોય – ખૂંચનું હોય – હૈયામાં ઘા કરતું હોય તો પછી આપણે શા માટે સ્ત્રીને વેચવા આવાં ગાંધાં ગાઈને રાજ થવું ??

બીજું એક ગીત વડીલ વેવાઈઓની મજાકનું છે; જેમાં ખાસ તો વરપક્ષ, કન્યાપક્ષની સરખામણી થઈ છે. (ગીત-૧૦૦)

“આંબા પાસે આંબલીને લળી કોયલી !”

જેવા નાજુક શબ્દોથી શરૂ થતું આ ગીત આગળ જતાં ચંદુ જમાઈ અને જસુબેનના દાદાઓ, પિતાની સરખામણીએ ચડી જાય છે. ગાનારી સ્ત્રીએ જણે કન્યાની બહેન હોય એવું લાગે છે. ગાય છે – “રસ-રોટલી જમે છે રે મારા જસુબેનના દાદા !” ગુજરાતમાં રસ-રોટલીનું જમણ સમૃદ્ધિની નિશાની છે. ગ્રામીણ દવિત સમાજમાં તો મોટેભાગે બાજરી-જાર-ઘઉના મોટા-મોટા રોટલા ખવાતા હોય છે. રોટલી તો શહેરી અને કહેવાતો ઉજળિયાત ખોરાક છે. એમાંય રસ-રોટલી તો ખાસ કહેવાતા ઉજળિયાતોનું ઉનાણું ભોજન છે. બેનના દાદાને એ જમાઈ છે ને બનેવીના દાદાને ગોટલા-હોતરાં ચૂસ્તા દેખાડે છે આપણી બહેનો ! રમૂજ છે – આર્થિક બિન્નતા છે ને સાથે સાથે વરપક્ષ ઉપર કન્યાપક્ષની અહીં સરસાઈ છે.

પ્રકરણ-૫

સામંતશાહીના પડછાયા અને આપણાં

આ ગીતોમાં એના પડધા

સામંતશાહી એટલે શું ?

માનવસમાજ અને માનવસમાજની રાજીનીતિ રાજ્યવ્યવસ્થાના ઈતિહાસમાં કેમ કે જે વ્યવસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે સમાજની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પ્રાથમિક પ્રકારનો સમાનતાવાદ ને સાથે સાથે માતૃસત્તા હતી, ત્યારપણી કબીલાઓમાંથી જનપદો થયાં. ગ્રામ્યવ્યવસ્થા થઈ અને પ્રાથમિક પ્રકારની ગણરાજ્ય-લોકતંત્રની વ્યવસ્થા આવી; જેમાં જનપદના (ગ્રામસભા) પ્રમુખની ચૂંટણી થતી, પંચની ચૂંટણી થતી; વગેરે...! ત્યારપણી ચોક્કસ વર્ગના સ્વાર્થ અને હિત પોષાય તેવી રાજાશાહી શરૂ થઈ, જેમાં “સામંતો” પેદા થયા. “સામંતો” એટલે સાદી ભાષામાં કહીએ તો રાજારાજવાડાને એમની સાથેના ભાયાતો. આ સૌ કહેવાતો “રાજ્ય-વંશો”ની સત્તા, એમના વારસો અને પિતરાઈ ભાઈઓમાં વહેચાતી સત્તા જેને “ગાયસ” કે “નિરાસ”ના નામે આપણે ઓળખીએ છીએ. જે મૂળ સંસ્કૃત “ગાયસ” (કોળિયો) શબ્દમાંથી ઉત્તરી આવ્યો છે. આમ સામંતો એટલે મોટા રાજાઓના “કોળિયા” પર નભતા નાનાં રજવાડાં. જેમની પાસે ગઢવાળું મુખ્ય ગામ અને થોડાં ગામની જમીનજાગીર હોય, નાનું લશ્કર હોય અને ભાટ-ચારણ આદિ રાજ્યાંત્રિતોનો સમુદ્ધાય હોય.

આ ભાયાતો-ગરાસદાર-ગરાસિયાઓ જાતે તો પોતાની જમીન પર જેતી કરવા ન જાય – ઉભાંયા સાથી, મજૂરો રાજે અને એમની મહેનતની ઉપજ પોતે ખાય. આ મજૂરો પાસે જેતરની ને ગઢની વેઠ કરાવે; એમના આખા કુંબે એ વેઠ કરવી ફરજિયાત છે એવું માને ને મનાવતા આવે. આ જ રીતે જાતે લડવા પણ ભાગ્યે જ જાય. પોતાની તેમજ પોતાનાથી કહેવાતા નીચલી કોમના સિપાઈઓને નોકરીએ રાજે. ન્યાય, સુરક્ષા, ઉપજ, મહેસૂલ નાણાં વહેવાર વગેરે એમના એકહથ્ય શાસન હેઠળ હોય તે સામંતશાહી. આવી સામંતશાહી ભારતમાં ઈસુની છથી સાદીથી શરૂ થઈને કેટાં ૧૮૫૦માં પૂરી થઈ.

સામંતશાહી અને લોકસાહિત્ય :

આમ તો ૧૯૪૭, ૧૫મી ઓગસ્ટે ભારતને આજાઈ મળી અને ત્યારથી આપણા દેશનો વહીવટ સમાજવાદી લોકશાહી દેશ તરીકે ચાલવા લાગ્યો છે. ચુંટણી, પંચાયતીરાજ, લોકસભા-રાજ્યસભા-સંસદનાં ગૃહો, જમીનની ટોચમયદા, મહેસૂલના નિયમો, આર્થિક-સામાજિક રીતે નબળા વગ્નો માટે અનામતબ્યવસ્થા, રોજીરોડીથી માંડીને અભિવ્યક્તિ - સ્વાતંત્ર્ય સુધીના મૂળભૂત અધિકારો અને વિશ્વભરનું સૌથી મહત્વાકંક્ષી - સમાનતાવક્ષી બંધારણ ધરાવતા આ દેશમાં ગઈ સરી કરતાં ધર્ષાં મૂળભૂત ફેરફરો થતાં જગ્યાય છે. ખાસ તો યાત્રિક પ્રગતિ, ઔદ્યોગિક વિકાસ, ખેતીનું નવીનીકરણ અને હવે તો મુક્ત બજારને કારણે દુનિયાભરના દેશો સાથે સંકળાયેલું અધ્યતંત્ર પણ આપણા જીવન ઉપર ઓછોવતો પ્રભાવ પાડી રહ્યું છે. ગઈ સરી કરતાં શિક્ષણ પણ વધ્યું છે. કહેવાતા અસ્વયો, સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં - ખાસ કરીને મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ - ફરક ચોક્કસ પડ્યો છે. શહેરીકરણ અને ટી.વી. - રેડિયો - ફિલ્મ જેવાં સમૂહમાધ્યમનો ફ્લાવો વધ્યો છે ને તેથી કરીને શ્રમિક-ગ્રામીણ સમાજજીવન ઉપર એનો પ્રભાવ પણ પડતો દેખાય છે. સમગ્ર રીતે જોતાં આપણા દેશની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક સ્થિતિ, કહેવાતા સમાજવાદી, મૂરીવાદ તરફ જરૂરી ગતિ કરી રહેલા, ઉદારમતવાદી લોકશાહી દેશની છે.

આમ છતાં ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ જેવા પ્રદેશોમાં તેમજ રાજ્યસ્થાન, પંજાબ, બિહાર જેવાં રાજ્યોમાં સમાજના રીતરિવાજો, વલણો, સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિ : સાહિત્ય-સંગીત-નૃત્ય-ચિત્રકણાઓ અને તેની પાછળનાં પરિબળો તરીકે કામ કરતાં મૂલ્યો જોતાં આ સર્વ ઉપર ક્યાંક ક્યાંક, ઓછાવતા અંશે જુનવાણી-રઘવાડી-સામંત્રી-રાજ્યોતી ઢબઢબ, ભાષા, વલણો, મૂલ્યો અને સંસ્કારોની છાપ હજી સુધી ભૂસાઈ નથી! આનું મુખ્ય રાજકીય કારણ એ કે ઉપરોક્ત રાજ્યોમાં હજી ૧૦૮૦ સુધીના નાનાંમોટાં દેશી રઘવાડાનું શાસન ચાલતું હતું. એમની સાથે સાથે જે તે વિસ્તારોમાં ગઢવી, ચારણ, બારોટ જેવી કોમોની વસ્તી પણ મોટા પ્રમાણમાં હતી અને આજે પણ છે. એ કારી, રાજ્યોતી, ગરાસિયા કોમોના વસવાયા તરીકે રોજ રણતા અને ત્યાં જ વસતા કર્મચારી દ્વારા અને કહેવાતા અસ્વયો અમુક હદે આજે પણ જે તે વિસ્તારમાં રહે છે. ગુજરાતના સંદર્ભમાં જ વાત કરીએ તો કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-ભાવ પંથક જેવા વિસ્તારોમાં આજે પણ એ રાજ્યોતી કોમો અને ઉપર જણાવી તે કહેવાતી વસવાયાં, દ્વારા ને કહેવાતી અસ્વયું કોમોનું સહઅસ્તિત્વ છે. આ રાજ્યોતો "દરબારો" તરીકે ઓળખાય છે. આમ તો મોટાભાગના આ દરબારો બહુ મોટા રાજ નહોતાં કે એમની પારે રેના, સંપત્તિ કે મોટામોટા મહેલ મહોલાતોને નહોતાં પણ સત્તા હતી. પોતાનો ગામ-ગરાસ રણી ખાતા આ ગરાસિયાઓનાં ખેતર-વાડીમાં ધર્ષાં વેઠિયાં વેઠ કરતાં, જે એમની તેલીએ પણ કામ કરતાં, ગામના વિસ્તારનાં તમામ વસવાયાઓ ઉપર આવા નાના-મોટા દરબારો અમર્યાદ સત્તા ચલાવતા, એમનો શ્રમ અને એમની જિંદગી જાણે પોતાની મુક્તીમાં જકડી રાજતા. ઉપરથી આપમાન-

સામંતશાહીના પડછાયા અને આપણાં આ ગીતોમાં એના પડદા * ૧૧૯ સામાજિક-શારીરિક શોષણ તો ખરું જ. ખાસ તો દલિતો અને સ્ત્રીઓ વિશેના તેમના ખ્યાલો, તેમનું વર્તન, તેમનો વ્યવહાર ખૂબ તુચ્છતાભયો રહેતો. પોતાને આ લોકો લગભગ સર્વશક્તિમાન સમજતા હતા.

એક રીતે જોઈએ તો આજે હવે રાજ કે રજવાડાં નથી રહ્યાં, રાજ્યની વ્યવસ્થા બદલાઈ છે, પણ સૌરાષ્ટ્ર અને ખાસ તો ભાવ જેવા વિસ્તારોમાં દરબારો પાસે સત્તા તો હજુ છે જ; અલબત્ત, એનું રૂપ બદલાયું છે - એના રંગઢંગ બદલાયા છે. જમીનના ટોચમયદા - ખેડે તેને જમીન જેવા નવા કાયદાને કારણે પહેલાં પહેલાં હતી તેમની જમીન તેમની પાસે નથી રહી. પણ જે ગરીબો-વંચિતોને જમીન મળી છે તેમની આર્થિક હાલત એવી નબળી હોય છે કે પોતાની જમીન દરબારો આગળ ગિરવી રાખીને પોતાની જ જમીન ઉપર મજૂરી કરવી પડે છે કે પછી સતત દુષ્કાળો અને રોજીરોડીના અભાવે કરીને લાંબા સમય સુધી સ્થળાંતર વેઠનું પડે છે એથી આ બાજુ આ ગરીબો-દલિતોનાં ધરખોરડાં કે પત્ની-બાળકોને દરબારોનાં આશ્રિત થઈને રહેવાની મજબૂરી વેઠવી પડે છે. સ્ત્રીઓની હાલત બદટર હોય છે. ખેતરે-ખળીમાં - વાડીએ-ને તેલીએ પણ એમનું અપાર શોષણ આજની તારાઝેય મોટેભાગે થનું જ રહે છે. દરબારો સિવાય પણ - ગઢવી આદિ પહેલાંની રાજ્યાશ્રિત કોમોના પુરુષો પણ દલિતો-વંચિતો ઉપર ને ખાસ સ્ત્રીઓ પરતે તિરસ્કાર-અપમાન અને વિવિધ પ્રકારના શોષણનો વહેવાર રાજે છે. ભલે આ દરબારો-ગઢવીઓની રાજકીય સ્થિતિ બદલાઈ હોય; એમનામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ બહુ ઓછું જ રહ્યું છે. ઉચ્ચ અભ્યાસનું એમને જાણે કોઈ મહત્વ જ નથી. એમ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ચોક્કસ બદલાઈ છે. પોલીસ ખાતું, ટ્રાન્સપોર્ટ ખાતું, ટપાલ ખાતું અને નવી પંચાયતો સુધ્યામાં એમનું લગભગ એકચકી શાસન છે - તેથી અને પોતાના જુના વારસાગત અભિમાનને કારણે આ તમામ કીમોનું દલિત સમુદ્ધાય પ્રત્યેનું વલણ-વર્તન અતિશય અન્યાય-અસમાનતાથી ભરવું છે - શોષણમૂલક છે.

ભાલની બહેનો આ અન્યાય-અસમાનતા-શોષણની સામે અવાજ કરી શકે - એ દરબારો-ગઢવીઓ (બાપુઓ)ને "ગાઈ" શકે એવી હડીકત છે જ નહીં. પાણીમાં રહીને મગર સાથે વેર બાંધવું લગભગ અશક્ય ! પણ સીધી નહીં તો આડકતરી રીતેય આ બહેનો પોતાના સમાજની આ કપરી સ્થિતિ અંગે કંઈ "ગાતી" હોય એવું જણાતું નથી; કેમ ?

સામે છેઠે જઈને કહેવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે ભાલના દલિત સમુદ્ધાયો સામે કહેવાતા ઉજાળિત સમુદ્ધાય તરીકે આ દરબારો-ગઢવીઓ આદિ જ છે. સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા મુજબ - કહેવાતી નીચલી કોમો હમેશાં કહેવાતી ઉપલી કોમોનું અનુકરણ અને અનુસરણ કરતી હોય છે. તે ન્યાયે, આ ભાલના દલિતો સામે દરબારો અને ગઢવીઓ જ નમૂનારૂપ છે. દલિતો એક બાજુ કદાચ મનોમન દરબારો પર રોધે ભરતા હશે પણ દેખીતી રીતે, વહેવારમાં જોઈએ તો એમના જેવા થવાનો પ્રયાસ કરતાં પણ જોવા મળે છે.

હૈયે હોય તે હોકે આવે - એ મુજબ એમની મહેયણા એ લોકો આડકતરી રીતે

રજુ કરે છે. ગાઈને ! ના – સીધેસીધું નહીં – પણ આ ગીતોમાં, ભાષાનું જે સ્તર છે એ તપાસીએ તો મોટા ભાગે પેલી રજવાડી-સામંતી જીવનશીલી સાથે વણાયેલાં શબ્દો-પ્રતીકો-અલંકારો-સંબોધનો જોવાં-સાંભળવાં મળશે. વાર-તહેવારની ઉજવાડી, મરણ-પરણની વિધિઓ, દેવી-દેવતાઓની શક્તિ અને ધાર્મિક કર્મકાંડ-વિધિઓ. ઉપર પણ આ નશીકના કહેવાતા ઉજળિયાતોનો પ્રભાવ છે.

એમનાં ગીતોમાં સૌથી વધુ તો એ ભાષા આપણી આંખે ચેડે છે. પછી ઉપરછલું સ્તર બેદાં દિનચયા, મહેમાનગતિ, ક્રોંકિબિક પરિવેશ, રહેણીકરણી, ખાડીપીણી, પહેરવેશ, રીતિરિવાજ અને લગ્નવિધિઓનાં વણનો-નિરૂપણોમાં આ અસર સ્પષ્ટપણે વરતાય છે. ઢાંકમાં કહીએ તો કહેવાતા ઉજળિયાત જેવા “થવા” કરતાં “દેખાવા”ની આ મહત્વાકંક્ષા, એનાથી ઘડાયેલી માનસિકતા અને મૂલ્યો – આ ગીતોની ભાષાથી માંડીને ગભીતાથી સુધી પહોંચાયાં છે.

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક રીતે જોતાં આ એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે, પરંતુ ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે કે હકીકતમાં જેના દારા આખા સમુદ્દરાયનું શોષણ થતું હોય તેના જેવા થવાનું કે દેખાવાનું આકર્ષણ શરીરે થઈ શકે ? કહેવાતા ઉજળિયાતો તરીકે માત્ર દરબારો-ગઢવીઓ જ કેમ નજરે ચેડે છે ? અન્ય કહેવાતી ઉજળિયાત કોમો કે જે શૈક્ષણિક રીતે આગળ વધેલી છે, જેનાં સામાજિક મૂલ્યો પણ પ્રમાણમાં ઓછાં શોષણકર્તા છે. જે કોમો પુરુષાર્થ અને મહેનત કરીને આધીંદ્રિક રીતે આગળ આવેલી છે એવી કહેવાતી ઉજળિયાત કોમોને કેમ ઉદાહરણ તરીકે સામે રાખતાં નહીં હોય ? કેમ કે – આ દરબારો વગેરે રાજવાશીત સમુદ્દર્યો આજની તારીખમાં પણ શૈક્ષણિક કે આર્થિક રીતે એટલા આગળ નથી આવ્યા, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પણ એમનાં વધુ પછાત છે – દલિતો ખુદના કરતાં પણ – ને છતાંય એમના “જેવા બનવાની” “હોશ” શા માટે ?

કે પછી આ ગીતોની ભાષાને ઉપર ઉપરના ઠઠારાથી બહેનો મોહ પામી જતાં હશે અને એનાં ઊંડા અર્થો કે માનસિકતા તરફ બહુ ધ્યાન નહીં આપતાં હોય ? આવી ભાષા – આવા અલંકારો – આવાં વલણો કયાં મૂલ્યોને ઊરે ઉતારે છે – કયાં મૂલ્યોને વધુ મજબૂત બનાવે છે કે કઈ પ્રગતીશીલતાને રૂધી છે એ બધો વિચાર એમજો હાઈ કર્યો હોય ? ઉદાહરણ તરીકે જ લઈએ : (ગીત-૧૦૧)

“ગરબો મારો ગરબારિયો પરદૈર રમવા જાય...”

એક નજર નાખતાંથે એમાં “ગરબો” રમવા-કરવા જઈ રહ્યો છે – પરદૈર જઈ રહ્યો છે. શક્તિપૂજાની આ અસર છે અને વિધિનું સૂચન છે. એટલું જ નહીં – ફળિયાનાં, વાસનાં સ્ત્રીપુરુષોને “ગરસિયો-ગરાસણી” તરીકે સંબોધીને પાઘડીમાં ફૂલ રાખનારો, ફરતે ફૂલ વીણાનારાં દંપતીને બિરદાવ્યા છે. દલિત સમાજમાં સંબંધોનો કે પાઘડીનાં ફૂલ-કુમકાનો ઉલ્લેખ શું સૂચને છે ? – કદાચ (૧) આ આમેઆખું ગીત ગરસિયા સમાજ પાસેથી સાંભળીને મેળવ્યું હશે (૨) કે પછી સીધો કહેવાતો ઉજળિયાત પ્રભાવ પોતાનાં લોકો ઉપર ? કે (૩) કટાક્ષમાં પોતાનાં લોકોને “ગરસિયા” કહીને મનનો રોષ કાઢવાની મજાક ?

જોકે, આ સામંતીભાષા, રંગરૂપના મધ્યકલીન ઠઠા-ઠઠારાથી આમ જુઓ તો

કોણ મુક્ત છે ? ખાસ તો ગુજરાતી ભાષાના કહેવાતા ઉજળિયાતોના સાહિત્યમાં પણ જે ગીતો લખાય છે તેમાંનાં લ્યા ટકા ઉપરાંત ગીતો આ જ રજવાડી ભાષાએ રાજ, કુવર, માણસારાજ, કુવરી, દેવી, દોલા વરોરેથી માંડીને ગઢ-કિલ્વા-તલવાર-મહેલ-ઓરડા-ધૂંઘટ ને રજવાડી શણગાર સજેલી સ્ત્રીઓનાં વળનથી ભરપૂર છે. એવાં ગીતો ધૂમ ગવાય છે. કેસેટો બહાર પડે છે – વેચાય છે અને વિવેચનમાં, શાળા-કોલેજ-યુનિવર્સિટી શિક્ષણના ક્ષેત્રે, “સાહિત્યવિવેચન”ના ક્ષેત્રે પણ આવાં ગીતોના બોલબાલા થાય છે આ શું સૂચને છે ? માત્ર કહેવાતા “ભબ્ય ભૂતકણ” પ્રત્યેનું આકર્ષણી ? એ લોકો જેને “લોકસંસ્કૃતિ” માને છે તેની જગતવણી ? એ લોકો જેને “પરંપરાનું પોષણી” કહે છે તે તે ?

માત્ર સાહિત્યમાં જ નહીં – ટી.વી., સિનેમા, ખાડીપીણી-પહેરવેશ... તમામ બાબતોમાં, “રજવાડી” “રોયલ” ઠાઠમાઠનું આકર્ષણ છે જ ! સમૃદ્ધ જીવન એટલે “રજવાડી જીવન” – એ મૂલ્ય ૨૧મી સદીમાં પગ મૂક્યા પછી પણ આપણે છોડી શક્યા નથી. આખા સમાજના આ વલણ વિશે તો ઘણું કહી શકાય પણ ભાવની બહેનોનાં ગીતોના સંદર્ભમાં એટલું જ કહીને અટકીએ કે જ્યારે આખો સમાજ આ કહેવાતા ભબ્ય ભૂતકણ અને કહેવાતી મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સાચવણી અને પોષણરક્ષણની આંધળી દોટમાં દોડી રહ્યા હોય તારે આપણી બહેનો ને ભાષા – એ મૂલ્યો – એ અભિવ્યક્તિ મદદરૂપ થઈ શકે ખરાં કે પછી તહેન અવળી દિશાની આ ગતિ છે ?

મરસિયા

ભાલભાગની બહેનોના કકે ગવાતા મરસિયા વિશે વિચારીએ ત્યારે આ સામંતી મૂલ્યોના વારસા વિશે આપોઆપ કેટલાક મુદ્રા ઉપરસી આવે છે. સ્વજનના મૃત્યુ પાછળ ‘રડવુ’ સહજ-સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ મૃત્યુ પામેલાના સ્વભાવ, વતીશ્વરુ, એઝો કરેલાં સત્કાર્યોનું વળન કરતાં કરતાં ગતાં જવું ને રડતાં જવું તાર્કિક રીતે અશક્ય છે. મરનારની પાછળ ‘ગાનાર’ માટે એક જાતની તટસ્થતા, દૂરતા અને શબ્દકળા ખાસ જરૂરી છે. એ ગવાતા ને નિકટનાં સ્ત્રીસગાં ગાય-કૂટે એ શક્ય છે, પણ તહેન નિકટનું સંગું મરી જાય ને પલી-માતા-બહેન-દીકરી આમ વ્યવસ્થિત ગીત રચના કરતાં કરતાં, એને ચોક્કસ રાગમાં ગતાં ગતાં રડે-કૂટે એ અશક્ય જેવું છે. આમ છતાં આપણને સ્વજનોના મરણ વિશેનાં મરસિયા/રાજ્યા/શાશ્વતાનાં ગીતો મળે છે એ શું સૂચને છે ?

મૂળે આ સામંતી-રજવાડી પ્રથા છે. રાજા-રજવાડા મરણ પામે ત્યારે એમનાં પરાકમ, દાન-પુરુષ, ગુણગાન ગાવાં જરૂરી બને. એમની પ્રજા, એમનો સમાજ – સૌની આગળ એમની પ્રસિદ્ધ થાય, એમનાં વખાણ થાય એ એમની જીવનકથા, વંશવેલાનો ઈતિહાસ અને જે તે રાજ્ય કે રજવાડાના સ્થાનિક ઈતિહાસ માટે મહત્વનો હોકો છે. આપણે જાણોએ છીએ કે જીવતેજીવ પોતાની પ્રશંસા સાંભળવા અને કુણકુણુંબનો

ઈતિહાસ જ્ઞાનવા રાજાઓ ભાઈ-ચારણો-બારોટોને આશ્રય દેતા, ઈનામો-વષણિસનો આપતા અને એમની પાસે પોતાને વિશે લખાવડાવતા, ગવડાવતા. આ ભાઈ-ચારણો-બારોટો-વહીવંચાઓને લીધે જ સ્થાનિક ઈતિહાસની જ્ઞાનવણી થતી એ જુદો મુદ્રો છે, પરંતુ આવા રાજ્યાંકિત કવિઓ; પોતાનું સ્થાન ટકાની રાખવા, રોજરોટી ચાલતી રાખવા અને પોતાના અનંદાતાને ખુશ રાખવા હકીકતોની સાથે અતિશયોક્તિ બેળવીને વખાડા કરતા — એ પણ જાણાતું છે. ટૂંકમાં, રાજારજવારાંઓ — પોતે ભવે જેવા હોય તેવા પણ અતિ બધાદુર-દાનેશ્વરી અને ધમત્ત્વા હોવાનું ચિત્ર આવા કવિઓના આધારે જ ઊભનું કરી શકતા હતા એટલું તો નક્કી જ નક્કી !

જીવતેજીવ ડાયરા ને દરબારો ભરનારા આ રાજાઓ ઈચ્છતા કે પોતાના મરણ પછી પણ આ રીતે પોતાને વખાંચવામાં આવે ને ઈતિહાસમાં અમર કરી દેવામાં આવે ! પ્રજાઓ પોતાની પાછળ રોવું જોઈએ. બધા હોવે એવું લખનારા કવિઓ તો એની પાસે હાજર હતા — તેથી કાં તો આવા કવિઓ, કાં તો અમુક કોમની સ્ત્રીઓ (ચારણ-બારોટ), હિજાઓ કે ભાઈ દ્વારા આવાં ગીતો રચાવીને પ્રજાને રોવડાવવામાં આવતી. આ ગીતો તે જ મરસિયા. માત્ર ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહીં, રાજ્યસ્થાન, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, આસામ જેવા પ્રદેશોમાં આ પ્રથા પ્રચલિત હતી અને આજે પણ થોડાં થોડાં અંશે મોજૂદ છે.

માત્ર ભારતમાં ને હિંદુ સમાજમાં જ નહીં; અન્ય એશિયાઈ દેશોમાં, ઈસ્લામી દેશોમાં, સ્પેન-ઈટાલી-રષિયા જેવા દેશોમાં મધ્યકાળમાં આવી પ્રથા પ્રચલિત હતી. આવી કોમો, આવી સ્ત્રીઓ, આવા ગાયકોને ખાસ રાજ્યાંકય મળતો હતો.

પણ આપણી પાસે તો દ્વિતી કોમોના મરસિયા છે ! એ શું સૂચ્યવે છે ? કહેવતા ઉજિયાતોનો-દરબારોનો પ્રભાવ ? દ્વિતીઓમાં પણ મરનારની નિકટની સ્વજન સ્ત્રીઓ મરસિયા નથી ગતી — દૂરનાં સંગાં/પાડોશીઓ કે ખાસ રાજ્યા ગાનારી બહેનો કે હિજાઓ દ્વારા મરસિયા ગવડાવાય છે અને નિકટની સ્વજન સ્ત્રીઓને કુટ્ટવડાવાય છે — રોવડાવાય છે. જેવી મરનારની પ્રતિષ્ઠા જ્ઞાનવાય અને નિકટની સ્ત્રીઓનું દુઃખ સમાજ આગળ પ્રગટ કરવા રસ્તો મળે. રીતી રીતે ખાલી થયેલી સ્વજન સ્ત્રીઓનું સમાજમાં ‘ખોદું ન દેખાય’ અને વાતાવરણની કરુણતા-ગંભીરતા જ્ઞાનવાઈ રહે.

બીજી રીતે જોઈએ તો એક જાતની મનોવેશાનિક (સાઈક્રોલોજિકલ) પદ્ધતિ પણ છે. અમુક વાર સ્વજનનાં મરણોનો આધ્યાત્મ એટલો આકરો હોય છે કે રૂટનું ન આવે — ઝૂમો ભરાઈ જાય. રડાય નહીં તો આવી બ્યક્સિના મગજ ઉપર — શરીર ઉપર માઠી અસર થાય. ચિત્તભ્રમ થઈ જાય કે લોહીનાં દબાણ — હદ્યરોગ જેવી શારીરિક તકલીફી પણ ઊભી થાય. આવે વખતે ‘બહારના ધક્કાથી’ જો લાગણીઓ ઉશ્કેરાય ને રીતે લેવાય તો લાગણીઓના દબાણમાંથી છૂટકારો મળે. ક્યારેક રીતીને ખાલી થઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને, લોકલાજે વારંવાર રોવડાવવા પણ આવા મરસિયા ઉપયોગી સાધન થઈ પડે. આ કારણો જ સ્વજન સ્ત્રીઓને બદલે દૂરની સગી, જમાનાની ખાવેલ વૃદ્ધાઓ, પૈસા લઈને (વણતરમાં સાડલો-અનાજ પણ ચાવે) રૂઢનારી

બહેનો કે હિજાઓ દ્વારા મરસિયા ગવડાવાય છે.

સાથે સાથે એક પ્રશ્ન જરૂર થાય કે આપણા આખા સમાજમાં મરણ પાછળ રડવાના રિવાજને આટલું મહત્વ શાથી આપતું હશે ? બેને બેને પણ રૂઢન દેખાડતું જોઈએ એવી રસમ શા માટે ચાલુ રહેતી હશે ? મૃત્યુની ગંભીર ભયાનકતા આમ જ પ્રગટ થાય ?

આ સિવાય પણ મરસિયામાં ગવાતી દિનચયા-વઙ્ઘનિ પરંપરા બધું કહેવાતી રજવાઈ જીવનપદ્ધતિ મુજબનું હોય છે. મરનાર ભવે દલિત હોય — એની જીવનચયા જે ખોરવાઈ ગઈ તે — રાજારજવાડાને શોભે તેવી હોય છે. વળી પાણું એ જ... એ હકીકતમાં નથી. પણ જે જીવનનું સાપનું જોઈને આપણો રાચીએ છીએ તેનું જ પ્રગટીકરણ ?

જોકે આપણને મળેલા મરસિયામાં કરુણતા — સંસારની અસારતા અને સુખસગવડોની નિરથકતા વિશે ‘ગવાયું’ છે તે દ્વારા મૃત્યુ જીવનને કુંદું અસાર અને વામણું બનાવી ઢે છે તે પણ સીધીસાદી રીતે કહેવાયું છે. આજી જિંદગી માણસ ‘મારે વામણું બનાવી ઢે છે’ તે પણ એક દિવસ એવો આવે છે કે આ જોઈએ — તે જોઈએની રટણ કર્યું રાખે છે પણ એક દિવસ એવો આવે છે કે બધી જરૂરિયાતો-નીજવસ્તુઓ-ધનસંપત્તિ જંજવાનાં જળ જેવી નિર્થક બનાવી ઢે છે. રોજેરોજ જેની જંજના થતી હતી તે બધું પાછળ રહી જવાનું છે. કશું સાથે નથી આવવાનું એ વથિતાનું તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ બોધ-ઉપદેશની કઠોર અને લૂભીસુડી ભાષામાં નથી. અપાણું પણ સુંદર રૂપકો દ્વારા આ જીવનની મિથ્યા લાલસા વિશે ગવાયું છે જેમ કે (ગીત-૧૦૨) :

“જળ મોળિયા રે...”

ગીતમાં જળની જેમ જીવન વહી ગયું છે એની હકીકત એક પછી એક, દિનચયા-સુખસગવડનું નામ લેતાં લેતાં મુખ્ય સારની જેમ ગવાયું છે — “વહી જશે રે... આય વહી જશે રે...”! ધરાંગાંગો કાળા કરેસમું મરણ આવીને ઊભનું છે; બધું ય એમનું એમ રહી જશે ! દાતણવેળા, નાવણવેળા, ભોજણવેળા, પોઢણવેળા... બધું જ એમનું એમ રહી જશે. આ જ દાતણ-નાવણ-ભોજણ-પોઢણનાં વણનો વહી જશે. — એમનું એમ રહી જશે. આવે જ દાતણ-નાવણ-ભોજણ-પોઢણનાં વણનો આપણે મેમાનગતિ, જાન પોખણું, પ્રભુસેવા જેવા વિષયો સાથે સંકળાયેલા ગીતોમાં જોઈ જ ગયાં છીએ પણ એની એ વાત જ્યારે મૃત્યુ સાથે સંકળાય છે ત્યારે આખા જીવની નિર્થકતાની ચોટ બહુ વેરી ને ગંભીરપણે હૈયા સોંસરી ઊતરી જાય છે. “વહી જશે — વેળા વહી જશે” — શાબ્દોનું વારંવારનું ગાયન ધૂંટાઈ ધૂંટાઈને મનને ઊંડા વિચારમાં તુલાદી ઢે છે. જીવતર જીવવાના માણસજાતના અભણખા કેટલા અધ્યરા છે — વ્યર્થ છે એની હદ્યસ્પશી પિણાણ કરાવે છે આ ગીત. ગીત પૂરું થતાં કૂટવાનું શરૂ — વ્યર્થ છે એની હદ્યસ્પશી પિણાણ કરાવે છે આ ગીત. ગીત પૂરું થતાં કૂટવાનું શરૂ — થાય હાય, નાડી તૂટી, હાય હાય...” પછીના શાબ્દો નથી. જળવાયા પણ એમાં ચોક્કસ મરણની આકસ્મિકતા, ભયંકરતા અને ગ્રામીણ-લૌંગિક દસ્તિકોણ હશે. નાડી જું સમાજને, મરણ પછીનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા માટે વિચારવા માટે

ભગવદ્ગીતા કે ગરૂડ પુરાણ વાચવાની છૂટ નહોતી અને આજ સુધી એ સંસ્કૃત ભાષાના - હિન્દુ ધર્મના ગ્રંથોને જે રીતે દલિત સમાજથી, ખાસ તો સ્ત્રીઓથી દૂર ને દૂર રાખવામાં આવ્યાં છે, તે સ્ત્રીઓને - તે દલિતોને જીવનની અસારતા ગાવા-સમાજવા માટે આવા મરસિયા સિવાય બીજો કથો રસ્તો હોઈ શકે ? હૈયાનાં દુઃખને વહેવડાવી દેવા બીજ કરી હોઈ શકે ?

કોઈ 'ઘરાં મા' (ઘરાં મા)નો મરસિયો છે, હવે ઘરાં મા ઘરમાં નથી રહ્યાં - આપણી વચ્ચે નથી રહ્યાં... લીલીપીળી વાદળીઓ પણ રહી રહી છે. (ધીસાઈ ધીસાઈને - ચીસ પાડી રહી છે ?) ત્યાર પછી દરજ, સોની જેવા કસબીઓને 'ભાઈ...' કહીને વિનવણી કરાઈ છે કે વાળીની, ચુંદણીની જોડ કાઢી રાખજે - તારી દુકાનના દરવાજા અટલ ઉઘાડા રાખજે... એ શાશ્વતારનાં પહેરનારાં આજે છેલ્લી વાર સાજ સંજ્ઞે જઈ રહ્યાં છે.

એ જ ગીતમાં "હાય હાય હીરલા, હાય હાય... ચૂડલો ભાંગ્યો હાય હાય... આયનો ફૂટ્યો હાય હાય..." પંક્તિઓ પણ છે જે ફૂટ્યો વખતે બોલાતી હશે. આ પંક્તિઓમાં જીવનની ક્ષાણિકતાનું સૂચન પણ છે અને ચૂડલો-આયનો વર્ગે શાશ્વત નાશ પામી ગયાં એવું આડકતરું શોકમય કથન પણ છે. જોકે ઘેરાં મા સાથે આ શાશ્વતવાળી પંક્તિનો મેળ બેસાડવો અઘરો છે.

એક અધૂરા જેવો - નૂટક નૂટક મરસિયો મળે છે જેમાં સાધારણ રીતે આપણા ગ્રામજીવનની પરોઠ કેવી રીતે પડે છે તે મુદ્દાથી જ શરૂઆત થાય છે. (ગીત-૧૦૩)

"વહેલી પરોઠમાં મરધો બોલિયો રે એક રોજમાં."

પણ આ મરધો રોજ બોલે છે તેમ નથી બોલ્યો... જાણો કે "હાય હાય હાય" બહેનોના ફૂટવાના અવાજની આગામી આગાહી આપતો હોય એવો બોલ્યો છે મરધો ! (અન્યત્ર આવું ગીત મરધો બોલિયો રે 'કરોધમાં - એવું સાંભળ્યું છે'). આમ તો મરધાના અવાજથી જ ઘરનાં-ફળિયાનાં લોકો જગતા હોય છે; પણ આજે મરધાએ ઘરનાં લોકોને જગાડીને જાણો કહી દીધું છે - "છેલ્લી વારકા જુવાર રે... અવનય આવું તારા બારણો રે!" આ મરધો નહીં - જનાર વ્યક્તિનો 'હંસલો' (જીવ/આત્મા) જાણો છેલ્લી વારના જુહાર કહી રહ્યો છે ! જનાર જીવ આખા હુંદુંબને છેલ્લી સલામ ભરીને જાણો વિદ્યાય થાય છે, ફરી અહીં પાછા આવવાનું નથી એની ખાતરી છે, આ જનમારો પૂરો થઈ ગયો છે. અવલ મંજલ આવી ગઈ છે. મૃત્યુ વિશે લાંબીયોડી ફિલસૂઝીમાં પડ્યા કે પાડ્યા વગર જ, આ ટૂકી પંક્તિઓ જીવનની અસારતા અને ક્ષાણભંગુરતાનું સૂચન કરી દે છે. સ્ત્રીઓ દ્વારા જ આવા સાદા ઇતાં હૃદયસ્પરશી અને હૈયાનો દૂમો ઓગાળનાર શબ્દો સરખાય છે એ નોંધપાત્ર છે ! યાદ છે ને... એક સ્ત્રીકવિ મીરાં જ પાંચ સંદી પહેલાં ગઈ ગઈ છે.

"મારો હંસલો નાનો ને દેવજ જુનું તો થયું !"

મૃત્યુની સાદગી અને માણસજીત સાથેની આત્મિયતા અંગે આનાથી ચઢિયાતું

બીજું કોઈ ગીત મળો ખરું ? (ગીત-૧૦૪)

"લીલી પીળી વાદળી ધીસાય..."

જેવી અનોખી પંક્તિથી શરૂ થતું આ ગીત અસલમાં મરસિયો છે. સ્ત્રી માટે શાશ્વત અળખામકું થઈ જાય, અજૂગતાં કહેવાય એવી સ્થિતિ છે વૈધલ્ય. હિન્દુ સમાજમાં અને તેના પ્રભાવથી, દલિત સમાજમાં પણ વિધવાઓ માટે જાણે જીવનનો રસ ઉડી જતો હોય એવી ભાવના સેવાય છે અને ગીતોમાં ગવાય છે.

આ ગીતમાં પણ વિધવા સ્ત્રી માટે શાશ્વતારની જાણે મનાઈ ફરમાવવામાં આવી હોય એવું લાગે છે. વિધવા માટે લાલાપીણ મોતીનાં ઘરેણાં, લીલીલાલ ચુંદડી, લાલલીલીપીળી બંગારીઓ, કંક... કોઈ જ કામનું નથી રહ્યું. તેથી પ્રત્યેક કસબીને ગીતમાં વિનવણી કરવામાં આવી છે કે તે તમારા શાશ્વત, તમારો માલ હવે અમને નહીં ખાપે... કેમ કે અમારા ભાઈ હવે નથી રહ્યા ! હવે આ વિધવા સ્ત્રી દોશી, માળી, સોની... કોઈનો આગળ હાથ ફેલાવીને ઉભી નહીં રહે; એના શાશ્વતના દિવસો પૂરા થયા છે.

દલિતબહેનોની ભાષા જુઓ : "ભાઈ તોશીડા", "ભાઈ માળીડા", "ભાઈ સોનીડા" - સૌને એ "ભાઈ" કહે છે. એનાં સૂરમાં નમ્રતા છે, આત્મીયતા છે. જાણે કોઈ સંગો ભાઈ બહેનના બધા કોડ પૂરવા તૈયાર હોય તેમ આ કારીગરો પણ હોશભેર સ્ત્રીઓના કોડ પૂરતા હોય છે. પણ આજે જ્યારે બહેનના માથે દુઃખના હુંગર તૂટી પડ્યા છે ત્યારે એટલી જ હુંફથી એ બહેનનાં દુઃખના ભાગીદાર પણ થવાના છે. અમને માટે પોતાનો "માલ" મહત્વનો નથી; સ્ત્રીઓના/મલકની બહેનોનાં હેતનું મૂલ્ય અમૂલ્ય છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓ અને કારીગરો-કસબીઓ-શાશ્વતના ફરિયાઓ વચ્ચેના મીઠા અને નરવા સંબંધના ઘણાં લોકગીતો આવા પ્રાદેશિક ખજનાઓમાંથી મળી આવે.

જોકે આ ગીતોની બધી મીઠાશ અને આત્મીયતા ઉપરાંત આપણે માટે મહત્વનો મુદ્રી છે વિધવાનું બાંદું-લુખ્યાં-શુષ્ક જીવન.

સ્પષ્ટ રીતે આ સવારું-પ્રભાવ છે. પિતૃપ્રધાન મૂલ્યનો ગીત દ્વારા થયેલો સ્વીકાર છે. કેમ કે દલિત સમાજ તો વિધવાને ફરી પરણાનીને થાળે પાડવા માગે છે. સ્ત્રીનું જીવન રિબાઈ-ચુમાઈને એળે ન જાય, એના કોઈ કરમાઈ ન જાય, એના જીવનનો આનંદ સુકાઈ ન જાય એનો ખ્યાલ કંદાચ દલિત સમાજને વધારે છે. વૈધલ્યના ભયાનક રિવાજોનું પાલન તો કહેવાતા ઉજણિયાત સમાજનું કંલંક છે. દલિતસમાજે શા માટે આ કંલંક વેંફારવું પડે ?

ભેદભાવમૂલક એવી આપણી સમાજવ્યવસ્થાએ; મુખ્ય વિચારથી સ્ત્રીઓને અગળી રાખી હતી. એ પછી કહેવાતા ઉજળિયાત સમાજની હોય યા. કહેવાતા પછીઠા શ્રમજીવી-દલિત સમાજની હોય, પણ સ્ત્રીઓનાં વિતમાં છલકાતી શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ અને ખાસ તો એમની કુદુંબવત્સલતાએ એમની આગળી ધર્મસૃષ્ટિ સરજ કાઢી છે. આ કંઈ આજકાલની વાત નથી. ગ્રાચીન-આદિલોકધારો અને ખાસ તો, સ્ત્રીમૂલક ધર્મ સંપ્રદાયોની સમાંતરે જ, લોકધારો અને ખાસ તો, સ્ત્રીમૂલક ધર્મસંપ્રદાયો બનતા રહ્યા છે. ને વહેતા જ રહ્યા છે. સંખ્યાબળ અને શ્રદ્ધાબળની દર્શિયે જોઈએ તો આવા લૌકિક સમાંતર પ્રવાહો વધુ પ્રબળ અને વધુ પ્રચલિત છે – એ મહત્વનો મુદ્દો છે.

આપણા આ અભ્યાસમાં સંદર્ભમાં જોઈએ તો વરસા અને ગંફળી બહેનોના સંગ્રહિત ગીતોમાંથી બહેનોનાં અન્ય વત-પવોને લગતી માહિતી કે વ્રતગીતો નથી મળતાં પણ એમની સર્વસાધારણ ધર્મશ્રદ્ધા અને જે તે ટેવી-દેવતાઓ સાચેના એમનો સંબંધ અચૂક પ્રગટ થાય છે.

મળેલી માહિતી મુજબ, આપણી પાસે આવેલાં ગીતો સાતમ-આઠમ વખતે, નવરાત્રિ વખતે, દશામાનાં વ્રતો દરમિયાન, પીરો-નીરોના મેળા વખતે ભજનમંડળીઓમાં અને કામકાજનાં સમયે પણ ગંધાતાં હોય છે.

આપણાને મળેલાં અને પસંદ કરેલાં ગીતોની એક લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે : આ ગીતોમાં વણાચેલાં ટેવીદેવતામાંના અમુક ખાસ – દલિત સમાજમાં જ પૂજાય છે – જેમ કે; રામદેવપીર, ખોડિયાર મા, ગઠપીર, જોધલ પીર... જ્યારે કેટલાક કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહનાં ટેવ-ટેવીને લગતાં ભજનો-ગીતો પણ છે જેમકે, રામ-ચીતા, રાધા-કૃષ્ણ, શિવ-પાર્વતી, અંબામા, હર્ષદમા, દશામા વગરે, પણ ગુજરાતના સામાજિક-ધર્મિક સંદર્ભમાં એટલું અચૂક નોંધવું જોઈએ કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહે લોકપ્રવાહના ધર્મિક સંદર્ભમાં એટલું અચૂક નોંધવું જોઈએ કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહે લોકપ્રવાહના ધર્મિક સંદર્ભમાં, માન્યતાઓ ઉપર અસર કરી છે છતાં આ મુખ્ય પ્રવાહનું લૌકિકિરણ પણ લાક્ષણિક રીતે થતું જ ગંધું છે. બીજું મહત્વનું પાસું એ છે કે આ ટેવ-દેવતાઓ સ્ત્રીઓ આગળ આવતાંમાં એમનું સહજ-સરળ માનવીયકરણ થઈ જાય છે. જીણે કે સ્ત્રીઓ આગળ આવતાંમાં કોઈ દંપતી હોય તેમ, વાસનાં ફળિયાનાં કોઈ દંપતી હોય તેમ, સાધારણ સાસુ-વધુ હોય એમ હેવી-દેવતાઓ સાથે વાતચીત કરતાં – વિનંતી કરતાં – દુઃખાં રોતાં કે મનના ઉભરા ઠાલવતાં આ સ્ત્રીઓ સહેજ બચકાતી નથી. આનો સામો છેડો જણાય તેમ, ચમત્કારો અને અતિશયોક્તિ સાથેનો મહિમા પણ થતો જ રહે છે. ટૂંકમાં હથ્ય અને વિત બંનેના વહેવારો સાથે ધર્મશ્રદ્ધા સાથે સંકળાયેલો છે તે આ ગીતો દ્વારા જોવા મળે છે.

આવા માનવીકરણ સાથે એક બીજો મુદ્દો પણ સંકળાયેલો છે. અમુક વખત સ્ત્રીઓ પોતાના મનોભાવ વ્યક્ત કરવા ટેવ-ટેવીઓનાં ઓઠાંનો પ્રયોગ કરે છે. પોતાના હૈયામાં ચાલતા પ્રાણીયભાવો, મિલનની જંનના કે પતિપ્રિયતમના વિયોગનું દુઃખ રાધા-કૃષ્ણના નામે પણ ગાઈ લે છે. શા માટે આવા ટાંકપિછોડ ? અથવા તો દુઃખ રાધા-કૃષ્ણના નામે પણ ગાઈ લે છે. સા માટે આવા ટાંકપિછોડ ? અથવા તો માણસજાતે કેવા ગાણા ગાવા જોઈએ ને કેવા ન ગાવા જોઈએનો ચુસ્ત ચાંપતો કાનૂન.

પ્રકરણ-૬

સ્ત્રીઓ અને ધર્મશ્રદ્ધા

ભજનો-પદો અને ભાતભારાની બહેનોના :

લોકસમુદ્દાયમાં લગ્નપ્રસંગની જેમ જ, ભજનમંડળી કે ધર્મિક તહેવારે થતા સત્સંગ સમયે સ્ત્રીઓને ગાવા-ગવડાવવાની સારી તક મળે છે અને ફરસદ પણ પોતાના મનોભાવોને ધર્મશ્રદ્ધા સાથે સંકળીને ગાવાની ફાવટ આપણી સ્ત્રીઓને પરંપરામાંથી જ પ્રાપ્ત થતી આવી છે. ભજનો, ગરબા, આરતી, ધોળ, પદ કે થાળ જેવા ધર્મિક ગીતપ્રકારોમાં વિવિધ ટેવી-દેવતાઓ સાથે લોકસમુદ્દાયનો – ને આપણા સંદર્ભે વાત કરીએ તો સ્ત્રીઓનો કેવો સંબંધ છે તે પણ જોવા-જાણવા મળે છે.

આગળ પૂર્વભૂમિકામાં જોયું તેમ, સ્ત્રીઓને ધર્મિક સંસકરો તો ગળથૂથીમાંથી મળે છે. અમુક અંશે જોઈએ તો તમામ સમાજોમાં, ઘર-કુદુંબ-કુળનાં ધર્મિક કરત્યો પૂર્ણ પાડવાની ફરજ જાણે સ્ત્રીઓની જ હોય છે. હોળી, દિવાળી, દરીરા, નવરાત્રિ, સંકાતી જેવા કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના તહેવારોમાં ઘરમાં, ફળિયામાં કે વાસનાં ચોકમાં થતી જાહેર વિવિધોમાં ભાગ લેવા સ્ત્રીઓ જ જતી હોય છે. અગિયારસ, આઠમ, પૂનમ જેવા કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના “પવિત્ર દિવસો”માં સ્નાન, દાનપુરુષ, યાત્રા, પદ્યાત્રા, ઉપવાસ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ કરતી હોય છે. આ સિવાય, નાગપાંચમ, શીતળા સાતમ, અન્નત-જીવત, જીવતિકાનું વ્રત, દશામાનું વ્રત, ભાઈબીજ, ગોયો, ફૂલકાજળી, ચોખાકાજળી, વડસાવિની, ભાઈબારથ, મેદ્યરાજાનું વ્રત, જીમ અગિયારસ, ધરમરાજાનું વ્રત. ઉપરાંત લાલપીણું, સાત સોમવાર, સંતોષીમા, વૈભવલક્ષ્મી, જુદા જુદા નવેજ-નૈવેદ્ય કરે છે. આવાં વતો તો ખાસ કરી “સ્ત્રીઓના” જ વ્રતન્પવો છે અને કાં તો સારો વર મેળવવા – સૌભાગ્ય જાળવવા, કાં તો સંતાન મેળવવા અને સંતાનની તંહુરસ્તી, આવરદા ને સુખાકારી માગવા કરવામાં આવે છે. વ્રતો સાથે જોડાયેલી કથાઓ અને રમતો, જોડકણો અને ગીતો વિશે અલગથી અભ્યાસ કરી શકાય. અવેરચંદ મેળવાણી, મનુભાઈ જોધાણી જેવા લોકશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ આવા પ્રયત્નો, કર્યા પણ છે.

એ અભ્યાસુઓએ આ બધી સામગ્રી વિશે જ્યારે લખ્યું અને અનું હાઈ પ્રગટ કર્યું ત્યારે ખાસ એ જ નોંધ્યું છે કે પૂરુષપ્રદાન અને ખાસ તો, બ્રાહ્મણવાદી પરંપરાઓએ, સંસ્કૃતના રખેવાળ, ઇન્ડિયુસ્ટ્રી ધર્મચાર્યાઓએ અને પરાપૂર્વથી જ

ઘડી કાઢ્યો છે; મોટેભાગે આમન્યાના નામે નહીં તો પછી “ચોખદિયાં” વલણોને કારણે સ્ત્રીઓને અમુક રીતે બ્યક્ટ થવા ન દેવામાં “ખાનદાની” ગણાય છે. ત્યારે રાધાકૃષ્ણા કે શંકર-પાર્વતીના નામે આવા શ્રુતાર્થિક, ખટમીઠા અને ઉત્કટ સાંસરિક પ્રેમનાં ગીતો વહેતા થયાં છે. આપણા સંગ્રહમાં આવા કેટલાક દાખલા છે જ. તો સામે પણ સ્ત્રીએ પતિવતાનો “ધર્મ” પાળવો જોઈએ, સાસરિયાંની સેવા કરવી જોઈએ, કોઈ પણ ભોગ શિયણની સાચવણી કરવી જોઈએ, પતિનાં પગવે ચાલવામાં ગમે તેટલું દુઃખ-દરિદ્રય હોય તો ય મૂળે મોઢે એનો પડછાયો બની રહેવું જોઈએ – જેવા “સ્ત્રીના ત્યાગ”નાં મૂલ્યો સીતા-રામનાં ઓઠાં નીચે ગવાય છે. આમાં રૂપકોનો વારસો તો ખરો જ – છતાં સીધું નહીં તો આઉટરું ભાવનિરૂપણ વધારે વજનદાર મુદ્રો ગણી શકાય.

આપણા સંગ્રહમાંના વિવિધ ભજનો ને ધર્મિક રંગવાળાં ગીતો તપાસતાં જઈએ અને સ્ત્રીસમુદ્દાયની – ખાસ તો ભાલના સંદર્ભે – શ્રદ્ધા, ભક્તિ, લોકિકભાવના અને સંસારી ભાવોનો અધ્યાત્મમભક્તિના રંગ રંગવાળાની ગીતો સમજતાં જઈએ.

દલિતસમાજ જ્યારે રામ, કૃષ્ણ, શંકર, ગણપતિની પૂજા-પ્રાર્થના કરે, ભજનકીર્તન ગાય ત્યારે એક સવાલ અચૂક ઉઠે : આ બધા તો કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના, હિંદુધર્મના દેવીદેવતા, હિંદુધર્મશસ્ત્રોએ અને એના રખેવાળોએ, ખાસ તો બ્રાહ્મણો અને અન્ય કહેવાતી ઉજણિયાત કોમોએ દલિતસમાજને સદીઓથી આ દેવીદેવતાઓ, તેમનાં દેવસ્થાનો, ધર્મસ્થાનો અને પુરાણોથી જોજનો દૂર રાખ્યા છે. મનુસ્મૃતિ અને અન્ય શાસ્ત્રો એ દેવદક્ષય સાંભળનાર દલિતના તેમજ કોઈ પણ કોમની સ્ત્રીઓનાં કાનમાં ધગધગતું સીસું રેડવાની સજા ફરમાવી છે તો પછી આ તો દલિતને તેથી તે સ્ત્રીસમુદ્દાય. શા માટે આ દેવીદેવતાને રિઝવવા ગાણાં ગાય છે ?

તો બીજું તરફ બીજો વિચાર – બીજો સવાલ પણ સામો માથું ભીંચીને ઊભો થાય છે. શ્રદ્ધાભક્તિ ઉપર વળી ઉચ્ચનીયના ભેદભાવના સિક્કા શાના ? સૌના કિરતારાનાં મંદિરોને નાતજાતનાં તાળાંફૂંચી શાના ? શ્રદ્ધા તો મનનો વ્યાપાર છે. મુક્તા હવાની વેરખી છે... એને વળી રોકટોક શાની ? અમુક તમુકુને ભજશો નહીં – એનું નામ લેશો નહીં – એવા હુકમો ફરમાવનારા એ લોકો તે વળી કોણ ?

આવા કોઈ વિદોહનું પરિણામ હશે આ ગીતો ? કે પછી અનન્ત-નિનિધસનાતન શ્રદ્ધાનાં ફળસ્વરૂપે હશે આ ગીતો ?

આવા પ્રશ્નોની વચ્ચેથી વળી એક બૌદ્ધિક અભ્યાસુ જીવ કહી નાંબે છે કે આ તો કહેવાતા ઉજણિયાતો આપણો સ્વીકાર કરે, ક્યાંક આપણો અંતરિક સમૃદ્ધિ વિશે ઓછું નકારાત્મક તારણ કાઢે અને એમણે સ્થાપેલા મંદિરના આંગણાને એકાદ છેડે, એકાદ ખૂસ્થો આપણાને પણ જણાવી આપે એવી પોકળ જંખનાનું જ પરિણામ આ ગીતો !

અમુક અંશો આ નણો ધારણાઓ-અનુમાનો-સવાલો-તારણો સાચાં છે. આ શ્રદ્ધાગીતો, ભક્તિઅંદીલનની જેમ સભાનપણે કે ઉંઠી સંઘનતાથી, દલિતચેતનાના, ભક્તિસુખના ૧૫-૧૫મી. સદીનાં દલિત સંત, ભક્ત, કવિઓ જેવાં કે – ગોરકુંભાર, સંત દેવાયત, રૈદાસ કે પાનબાઈની કોટિનાં નથી.. આ તો દલિતસમુદ્દાયની સાદીભોળી ભક્તિભાવના, એમની આસપાસના ધર્મિક જગતનો ઓછોવતો પ્રભાવ અને સનાતન

ભારતીય મોકષભાવનાથી પ્રેરાઈને, સંસારસાગરમાંથી તરી પાર ઉત્તરવાનાં નાના નાના તરાપા સમાં ભક્તિગીતો છે. જેની પાછળથી કદીક વડીલશાહીના સૂર ઉઠે છે તો કદીક શ્રમિકછવનની ઘટમાળામાં પરમાર્થની મથામણ ટેખાય છે.

આ પૂર્વભૂમિકા સાથે આપણે સૌથી પહેલાં, કહેવાતા ઉજણિયાતના પ્રભાવને કારણે, તેમણે કરેલાં અનુસરણરૂપે રામ-સીતાને લગતાં ભજનો પ્રત્યે નજર ફેરવીએ તો લાગે છે કે રામસીતાનો વનવાસ અને પરસ્પર વિશ્વાસ, સીતાની પતિભક્તિ અને રામની કુટુંબભાવના – આશાધીનતા જેવાં લક્ષણોથી આ બહેનો સૌથી વધુ આકષ્યાય છે.

વરસાદાની બહેનો પાસેથી મળતું આ રામના વનવાસના ચિત્રથી ઉઘડે છે : (ગીત-૧૦૫)

“રામ-લક્ષ્મણ વનમાં ચાલ્યા, સાથે સીતા નારી.”

રામ-સીતા વચ્ચેનાં સંવાદના આ ગીતમાં, સીતા જીણે વનમાં સાથે આવવાની રટ લે છે પણ રામ વનવાસની કઠણાઈ વર્ણાને એમને પાછાં વાળી રહ્યાં છે, પણ પાછાં વાળીને સીતાને અહીં કુટુંબ વચ્ચે જ વરીલોની છતણાયામાં રહેતાં રહેતાં પતિ-પ્રત પાળવાનો આવણ પણ રાખે જ છે, એ મુદ્રાઓ વધુ નોંધપાત્ર છે.

રામ કહે છે કે તમે તો “રાજકુમારી અને ભાવિ રાજરાણી છો, સુખસાહેભીમાં બિષ્યાર્યા છો – વનમાં પણ તમને રાજમહેલ જેવી સુખસગવડ જોઈશે તે નહીં મળે; તે માટે જનકકુમારી; પતિવત પાણી લો.” બેસવા માટે સાગમાંચી, દાતણ માટે આવળભાવણ, નાવણ માટે તાંબાઝૂરી કંઈ નહીં મળે. માટે જનકકુમારી “પતિવત પાણી લો ને સાથે ન આવશો તેમ પ્રાણપતિ ખારી !” – આમ પતિને અઢળક પ્રેમ કરનારી સીતાને પતિવત પાળવાનો આદેશ થાય છે – ને આદેશ એટલે સાસરીમાં જ રહેવું ! પતિપ્રત એટલે વરીલોની સેવાચાકરી અને સાસરીમાં સહીસલામત જીવન. લક્ષ્મણની પત્ની ઉર્મિલાને રામયણના લેખકે આવું પતિપ્રત પાળવાની ભૂમિકા સોંપી છે. અહીં ચાલો લોકગીત વળી સીતાને એ ભૂમિકા ભજવવાનું સૂચયે છે.

ગાનારી બહેનોની દાઢીએ અને પરંપરાની દેરેવણીએ – સીતાની જેમ રામની સાથે વનવાસ વેઠવા કરતાં ઉર્મિલાની જેમ સાસુઓની નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરવાનું “પત” ચાહિયાંનું છે. ઉર્મિલાનો જોકે ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી, પણ “તપ” તો ઉર્મિલાનું જ વખણાયું છે. આ ગીતમાં રામ-સીતાના સેહની સાથે વડીલશાહીનું વળગણ પણ બહેનોથી અણગું નથી થયું એનો મુદ્રો જરૂર ઉઠે છે.

બીજો એક ગીતમાં પણ રામ-સીતાના વનવાસનું જ રૂપક છે. (ગીત-૧૦૬)

“આજ મારે ઘેર કેળ, ચંપો ને મરવો, ડેલર વહેરાયે અયને...”

આ રૂપકગીત છે, રામ-સીતાનાં ઓઠાં હેઠળ, કોઈ પતિ-પત્નીના વિયોગનો પ્રસંગ છે. પત્ની જીણે કે પતિને આરામ કરવા, સુખ લેવા-દેવા રોકી રહી છે, પણ પતિને વનવાસની વારી છે. દૂર દૂર જવાનું છે. આનંદ માણવાની કુરસદ ક્યાં છે ? સુંદર વાડીના ચિત્રશાખી ગીત શરૂ થાય છે – “આજ મારે ઘેર કેળ, ચંપો ને મરવો,

શેલર લહેરાયે જાયને !” આવી મધુમધતી વાડીમાં, પત્ની કહે છે કે “આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, ઉતારા કરતા રે જાઓને !” ઉતારા પછી સ્વાભાવિક રીતે, પારંપરિક વહુનો આવે છે : દાતણ, નાવણ, ભોજન, મુખવાસ... જે આપણી કહેવાતી ઉજળિયાત સ્વાગતપ્રથાનાં અંગો છે. સીતાના રૂપે આપણી આ સામાન્ય, શ્રમિક ગૃહિણી પતિને કોઈ પણ બહાને, સુદૃઢ આગતાસ્વાગતાનાં નિમિત્ત આપતી આપતી રોકી રાખવા મથે છે પણ પતિ પણ મજબૂર છે એ દર વખતે કહે છે : “આજ મારે વનવાસની છે વારી !” દેખીનું છે કે રામસીતાનાં તો માત્ર નામ જ વપરાયાં છે. કેમકે રામકથા અનુસાર તો રામસીતા સાથે જ વનમાં ગયેલાં અને પાછળથી અયોધ્યાના રાજા થયા પછી, રામે સીતાને એકલાં વનમાં મોકલેલાં... એટલે મૂળકથા કે લોકરામાયણ - ક્યાંય રામને એકલાને તો વનવાસ વેઠવાની વારી આવી જ નથી. આ ઓહું પ્રયોજવાની પાછળ દંપત્યપ્રેમનું નિમિત્ત છે અને કહેવાતા ઉજળિયાતોમાં જેમની “પતિત્રતા” તરીકે મહિમા થાય છે એવા રામસીતાનું નામ લેવામાં આપણાં શ્રમિકો “જૌરવ” અને “સન્માન” સમજે છે.

પણ ગીતની મૂળ મજા આ બધી નથી; ગીતની મૂળ અસર તો પત્ની પરદેશ જતા પતિને રોકે છે અને મજબૂર પતિ રોકાઈ નથી શકતો, તેથી ઊભી થતી વિજોગની પરિસ્થિતિની છે.

આ ગંફ વિસ્તારનું ગીત છે. ગુજરાતમાં અહીંથી શ્રમજીવીઓનાં પુષ્ટ સ્થળાંતર થાય છે. સૂરત-મુંબઈ સુધી અહીંના પુરુષોને રોટલો રણવા મેંચાવું પડે છે. પાછળ રહી જતી વિજોગણ પત્ની, વારતહેવારે માંડ માંડ આવવા પામતા પતિને વધુ દિવસ રોકાઈ જાણો વિનવે છે, પણ પતિને તો મજૂરીએ / કસે / ધંધે ગયા વગર છૂટકો નથી. ઘરની મીઠી મહેમાનગતિ માણસવાનો અવસર ક્યાંથી ? - આમ, પોતાની સતતની વિજોગણ અવસ્થાનું દુઃખ રામ-સીતાના નામે, આપણી શ્રમજીવી નારીએ “ગાંધું” છે એ અહીં નોંધવામાં આવ્યું છે.

તો શું આને ભજન કહેવાશે ? માત્ર દેવદેવીઓનાં નામ કે કોમ કે ગુણવક્ષણોનો પ્રયોગ એને ધર્મશક્તા સાથે કઈ રીતે જોડી શકે ? આ ગીતને આપણે તો સંસારજીવનનાં ગીત તરીકે ગણીશું.

પણ આ જ વિસ્તારમાંથી બે ગીતો એવાં છે, જેમાં રામકથાના સીધા અને આણીતા સંદર્ભો છે. (ગીત-૧૦૮ અને ગીત-૧૧૦)

આ ભજનમાં સુખ-દુઃખના તત્ત્વજ્ઞાનથી શરૂઆત થાય છે. (ગીત-૧૦૭)

“જગમાં દુઃખની પાછળ મળજો છાંય... છાંય... છાંય !”

અને જગજીવીની રીતે દુઃખ વેઠનારા મહાપુરુષ શ્રીરામની કૃપા અહીં સાચી છે. “રમતાં હસે રામ, સીતાના મનમાં રમતાં વસે રામ...” - અહીં સીતાના અશોકવાટિકાના બંદીવાસની પળોનો સંદર્ભ છે. ગમે તે હોથ, સીતાએ પોતાના મનમાંથી રામની રટણ ઓછી નથી કરી. આ પ્રસંગ છે રાવણ પંચવટીમાં બિસ્કૂક વેશે આવીને, સીતાને ઉપાડી જાય છે તે : “સાધુનો વેશ લઈ રાવણ આવ્યો : ભિક્ષા દીધો

સીતામા...” “થાળ ભરીને સીતા વનફળ લાવ્યાં, ભિક્ષા લીધો મહારાજ,” પણ શવણની દાનત તો ખોટી હતી. એણો તો સીધો જ પ્રસ્તાવ મૂક્યો : “ક્યો’તો સીતાજી, ચૂંદડી લઈ આપું, છોડી દો રામનું નામ !” પણ સીતાજીના હટિયામાં તો હાલતાં-ચાલતાં શ્રીરામ વસ્તા હોય તે શાનાં મચક આપે ? એમને કઈ ચૂંદડીની લાલચથી લોભાવાય એવાં કાચી માટીનાં નથી ! એટલે જ રાવણ લાલચનો દીર આગળ લંબાવે છે : “ક્યો તો સીતાજી, હારલો ઘડાવી દઉ, છોડી દો રામનું નામ !” - બસ, હવે સીતાની ધીરજ અને આતિથ્યભાવનાની હદ આવી જાય છે. સાધુ છે - અતિથી તો દેવ સમાન ગણાય... એ બધી ગૃહિણીની ફરજો આધી મૂકીને સીતા છેવટે પુષ્ય પ્રકોપ પ્રગટ કરે છે : “તારા તે હારને પથ્યર પછાંદું, નહીં છોંદું રામનું નામ !” - સીતાનું પતિત્રત સૌથી ચાંપાનું. લંકાનો રાજીવી છે એ નથી જાણતાં છતાં પરપુરુષની કોઈ જ લાલચને વશ નથી થતી એવાં સીતાજીને સમાજમાં સ્વીઓની સામે આદર્શરૂપે રાખવામાં આવે છે. આ ભજન પણ એ જ સંદેશો લઈને આવે છે. લોકગીતની લદણ છે અને મોરબીની વાણિયણ, મેના ગુજરી, જસમા ઓડણ - વગેરે પતિત્રતા અને ઊંચા શિયળવાળી સ્વીઓની જેમ સીતાને પણ કશીયે લાલચ સામે નહિ ઝૂકતાં બતાવ્યાં છે. રાજા, બાદશાહ, કોઈ અન્ય શક્તિશાળી પુરુષ હંમેશાં પરસ્તીને રીતવા આવી દુન્યવી ચીજોની લાલચ આપતો વણવાયો છે; તેમ જાણો સ્વીનું મન એટલું દીંદું હોય કે બે બદામની લલચામણી ચીજ સામે પોતાનું ચારિત્ર છોડી દે !

પિતૃસત્તાએ સદીઓથી, સ્ત્રીના લાલચું સ્વભાવના પાઠ આપણને ભજાવ્યા છે પણ સામે સદીઓથી - આવી ટક્કર જીલનાર, નક્કર શિયળની સ્વીઓએ રોકાંડું જ પરખાવ્યું છે. આ આદર્શ માત્ર કહેવાતી સતીસાધીઓનો જ શા માટે હોય ? કોઈ પણ સ્ત્રી નાની સરળી લાલચને વશ ન થાય તો જ આ લોકગીત સમા ભજનની વાણી સાર્થક કહેવશે.

લોકરામાયણોમાં અને રામકથાનાં વિવિધ ઉપોમાં એક જાણીતી વાતા છે - ડેક્કાયો અંગૂધાનો રાવણ કરે છે અને સીતા ઉપર ફરી એક વાર આણ મૂકીને, રામ દ્વારા તેને વનવાસ આપાવે છે ! ધોબીએ કરેલી રામની ટીકાના જાણીતા પ્રસંગને ઠેકાણી આ પ્રસંગ ગોઠવાયો છે. એના ઉપરથી કહેવત પડી કે “અંગૂધાનો રાવણ કરવો !” - નાની બાબતના આધારે કોઈક ઝૂઠાંદું ખસું કરવું ! આ જ પ્રસંગને લગતું ગીત આપણી બહેનો પાસેથી મળે છે; જેને સહજ રીતે જ સાસુ-વહુ વચ્ચેના સંબંધ વિશેના ગીત તરીકે ખ્યાલી શકાય ! (ગીત-૧૦૮)

“અવળી ગંગા, સવણાં નીર - વહુના ઘેર સાસુ બેસવા જાય”

ગીતની શરૂઆતમાં સાસુ-વહુનાં નામ લીધા વગર જ ઘટના માંડી છે. બેસવા ગયેલી સાસુ વહુને કહે છે કે, ‘લંકાના શુરા લખી આપોને !’ ‘લખાંડું’ ક્રિયાપદ અહીં ‘ચીતરવા’ની જગ્યાએ વપરાયું લાગે છે ‘આલેખન’ શબ્દનો એને આધાર હશે. સાસુનો આગ્રહ છે પણ સીતાવહુ ચોખ્યાં કહે છે કે મેં કદી લંકાના રાજીને જોયા નથી કે સાંભળ્યા નથી. સાચું છે - પતિત્રતા સીતાએ રાવણ સામે મીટ માંડીને એવું જોયું જ

નથી કે એનું ચિત્ર દોરી શકાય ! આગળનાં ગીતોમાં આવ્યું છે તેમ – સીતાનું પતિવત સૌથી ચિહ્નિયાતું છે. સાસુ-કેક્યોના માનવામાં આ વાત ક્યાંથી આવે ? એ તો છેવટે ‘સાસુ’ છે, રીસ ચડાવીને નીકળી જાય છે ને સામેથી કહે છે કે, તું ન ચીતરે તો કંઈ નહિ; હું ચીતરી બતાવું છું ! – શા ઉપરથી ? રામકથા કહે છે કે સીતાએ એ વખતે સાસુને એટલું કહેલું કે હા, એ જ્યારે જ્યારે અશોકવાટિકામાં મને મનાવવા આવતો ત્યારે મારી નજરે એક એનો પગનો અંગૂઠી ટેખાયો છે – ન તે તેણે ચીતરી બતાવું છું ! બસ, આટલા નમૂના સાથે કેક્યો તો મનમાં કંઈ નક્કી કરીને બેસી જાય છે ! ગીતમાં લોડિક રીતે એનું સરસ નિરૂપણ થયું છે – સીતા લંકા નગરીનું ચિત્ર બનાવે છે – પાણી ભરતી પાણિયારી, છાણાં વીજાતાં છોકરાં, દાતણ કરતાં ડોશીમા ને તલ વાઢતા હોસા ચીતર્યા, હળ હંકતો ખેડૂત ને ભાત લાવતો ભતવારો ચીતર્યા, નદીએથી નાહીને, બીના પોતિયાબેર આવતો ભાલણ ચીતર્યા, પછી રામ, લક્ષ્મણ બંને ભાઈના ચિત્ર દ્રોયા, સૂર્ય-ચંદ્રને સાક્ષીરૂપે ચીતર્યા, નવવાખ ચાંદરણાંને છઘ્યન લાખ તારલિયા ચીતર્યા ને રાવણ સરખો મેઘો-વાદળ ચીતર્યા, અલબતા, અહીં ગીતની જે પંક્તિઓ મળે છે એમાંથી એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે આ સીતાએ ચીતર્યું કે સીતા પાસેથી નાની વિગત જાહી લઈને કેક્યોએ ચીતર્યું ! ચીતરેલ – અહીં તો આખીય લંકા ! જીહી જીહી વાસ્તવિક વિગતોવાળું રેખાચિત્ર ઉન્નું થાય છે. અહીં છે લોકસાહિત્યની મજા, ક્યાં પુરાણ પ્રાચીન લંકા નગરી અને ક્યાં આ ચિત્રમાં વઙ્ખવાયેલ સાદા – ગરીબ ગામડાનું રોજિંદું ચિત્ર ! બેસ, સીતા પાસેથી આવી લંકા “લખાવી” ને કેક્યોમાત્રા તો રામને આ કાગળ બતાવે છે :

“હું ના જાણું મારુ રામજી રે, કાગળ સીતાએ લછ્યા” – સાસુ આમ વહુને માથે આળ ચડાવે છે કે સીતાએ લંકાને કેવી માણી છે ? લંકાના રાવણને કેવો મેઘ-સમો “ભબ્ય” ચીતર્યો છે... જરૂર સીતાના મનમાં ખોટ છે મોટે આ વહુ તો હવે ના જોઈએ – “સીતાને વનવાસ આપો.” બસ, રામને તો માઝે હુકમ કરી દીધો છે ને રામ તો કલ્યાણો દીકરો છે. માતાની આશા કેમ ઉથાપાય ? આ કેક્યોનું તદ્દન માનવીકરણ છે. આપણી બહેનોની અને તેમની આસપાસની કોઈ પણ સાસુ જે વલણ કે, અને વહુને જે રીતે સાણસામાં જરૂરે, તે બધા પેંતચ કરતી બતાવી છે. જે અપરમા પોતાના સાવકા તો સાવકા – દીકરાને ચૌંદ ચૌંદ વરસ વનવાસ મોકલી શકે ને પતિના પોચટ હૈયાને ધરાર અવગણી શકે તે વરસ વરસ “પરધેર” રહી આવેલી વહુને શીદને સ્વીકારી જ શકે ? – ધોબીના લોકાપવાદ કરતાં સાસુનું આ વલણ ને વત્તન વધુ તાર્કિક (લોજીકલ) નથી લાગતું ? આમાં સાસુવહુનો સંઘર્ષ છતો થાય છે તેની સાથે સાથે વડીલશાહી માનસિકતામાં, વહુના શિયળ-ચારિન્સ-પવિત્રતા... બધાં મૂલ્યો વડીલશાહી દ્વારા માત્ર સ્ત્રીઓ ઉપર જ ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યા છે ને ? ગીત આગળ ચાલે છે એમાં, ચારે ભાઈઓ માના આ ફરમાનનો વિરોધ કરે છે : “ચારે બાજ્યા – ચારે બળિયા રે ભાઈ અમને વનવાસ આપો !” સીતાને નહીં, અમને વનવાસ આપો – સીતા નિર્દોષ છે – એમ ભાઈઓ તૈયારી બતાવે છે. પણ કેક્યો મક્કમ છે. કાળા બળદની – કાળા ઘોડાની ગાડી જોડાવે છે. સીતાની સાથે લક્ષ્મણને

મોકલે છે. પછી સીધો સીતાનો લક્ષ્મણ સાથેનો સંવાદ : “ધરતીમાંથી તમે જન્મયાં છો, તો પણ ધરતીમાં જાઓ ને આનંદ મંગળથી રહો.” લાડકો હિયર, સેવાભાવી-આશાંકિત હિયર પણ માતાની ચહેરણિમાં આવી ગયો છે. સ્ત્રી માટે સાસરીમાં એનું પોતાનું કોઈ નથી ! છેવટે ધરતીમાં પાસે માર્ગ માગતી સીતા સમક્ષ ધરતી ફાટે છે અને “કંણો પડે છે.” સીતા ધરતીમાં સમાઈ જાય છે ત્યારે અધીરો – હંફળો-ફંફળો હિયર દોડીને ભાલીનો ચોટલો નાલી પાછાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ વ્યર્થ !

“ધરતીમાં સીતા સમાઈ ગયાં... મગન મગન રિયા.”

સાસરિયાની શંકાઓ, પતિનું નીચી મૂડીએ સહન કરવું, પરાયું વાતાવરણ... સીતા હોય કે સામાન્ય સ્ત્રી : સૌઅં છેવટે તો મોતને જ વહુલું કરવાનું ને ? કોઈ વહુને ફંસો ખાવો પડે – કોઈને એર પીવું પડે કે કોઈ અનિસ્નાન કરે... સીતાના યુગથી આપણી વહુવારુંઓ જાણી દૂર નથી જઈ શકી ! પિતૃપ્રધાન મૂલ્યોએ અને નકારવાટી વહુણોએ સ્ત્રીને અંત ભણી – મોત ભણી જ ઘક્કેલી છે ! શું મૃત્યુ સિવાય અંતિમ ઘડી સુધી સ્ત્રીનાં દુખોનો બીજો કોઈ અંત નથી ? ઉપાય નથી ? સીતાના ધરતીપ્રવેશની કરુણતા અનેક સવાલો ઊભા કરે છે. લોકરમાયણનું આ પ્રસંગળીત આ સવાલોને વધુ વેરા – વધુ બિહામણ બનાવે છે. રામસીતા સાથે સંકળાપેલું આ ગીત સંસારજીવનને કેવો કારખો સંદેશ સુષ્પાવતું જાય છે !

આ રીતે જોઈએ તો “ચામ-સીતા” સાથે સંકળાપેલાં ગીતોમાં ધર્મશલ્લા નહીં, પણ સંસારકથા ને તેની બથાનું નિરૂપણ છે. આમેય, થોડાંક વર્ષોથી રાજકીય કારણોસર જ ગુજરાતમાં રામપૂજા શરૂ કરવામાં આવી છે. મોટા ભાગે લોકસમુદ્દાયમાં રામને સંસારજીવનના આદર્શમૂર્તિ તરીકે અને સીતાને સંસારદુઃખોને સહન કરતી આદર્શમૂર્તિ તરીકે જ યાદ કરવામાં આવે છે. રામ “ભગવાન” કરતાં આ રીતે એક પુત્ર-પતિ-ભાઈના રૂપે સ્થાપાયા છે અને સીતા “દેવી” કરતાં “પતિવતા” પણી તરીકે જ પૂજાય છે.

લોકજીવનમાં રાધા-કૃષ્ણનાં ભક્તિઓટો જોતાં લાગે છે કે આ કહેવાતા ઉજળિયાતોની અસરનું પારિણામ હોઈ શકે; પરંતુ અહીં એક બીજો દાસ્તિકોશ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે : કૃષ્ણનું પોતાનું બાળપણ પશુપાલન કરતી પ્રજાઓ સાથે સંકળાપેલું ને તેથી એમનું દૈનિક જીવન જે તે પ્રજાની તરાહમાં ચાલે છે. વળી તે પછીના કાળમાં દારકાના ચાજી થયા એમ કહેવાયું છે જેથી પણ સૌરાષ્ટ્રની પશુપાલન કરતી જીતિઓ – શ્રમજીવી જીતિઓ એમને પોતીકા માને છે ! ગુજરાતનો પશુપાલક-કૃષ્ણપ્રધાન-શ્રમજીવી સમાજ કૃષ્ણભક્તિથી દૂર નથી, પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સાચું છે કે દ્વાલિતસમાજ એ વર્ગની બહાર હોવાયી, એ સ્તરેથી નીચેનો કહેવાતો હોવાથી કૃષ્ણ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ એ પશુપાલક કોમોનાં સંસર્ગનો પ્રભાવ હોઈ શકે.

વળી આવાં ગીતોની સંખ્યા વધુ નથી. ભાલભારમાં કૃષ્ણને કાનો, કાનજીના નામે પણ ઔળખવામાં આવે છે. ખાસ, આ જ સમુદ્દરાયની કઈ ખાસિયતો લઈને આ ગીતો આવે છે ? (ગીત-૧૦૮)

“ઠકોર કૂલવાડીમાં ઉત્ત્યા રે લોલ...”

પદમાં ઠકોર-ઠકોરજની મહેમાનગતી કરીને ધન્ય થતી ગોપી જેવો ભાવ અનુભવાયો છે. ભજનનો ઢાંચો પારંપરિક છે, જેમાં મોંઘેરા મહેમાનની વિવિધ પેરે આગતાસ્વાગતા ઘરાંગણે કરવામાં આવે છે. પોતાના ઘરને ગોકુળગામ માનીને પ્રભુ આરામથી રહે તેની સંઘળી સોઈ કરાઈ છે. ગોપી કહે છે કે દાતણ હરીને હથોછાંથ આપીશ, પછી હથોહાથ તેમને નાવણ કરાવીશ, ભોજન આપીશ, મુખવાસ આપીશ, પોઢણ આપીશ એમ કહી કહીને કૂલવાડીમાં ઉત્તરેલા કૃષ્ણને પોતાને ધેર આવવા ગોપી આગ્રહભરી વિનવણી કરે છે. જાણીતા શબ્દોની રચના છે પણ એને જરાક નવેસરથી જોઈએ તો આ તો કુટુંબજીવનનો જ જાણે એક ભાગ છે. ઘરના આંગણે આવેલા અતિથીની સારામાં સારી મહેમાનગતિ કરવી, બીજે ક્યાંય ઉત્ત્યા હોય તોય – ઓછામાં ઓછું – જમાવાવેણા એમને ધેર તેરી લાવવા અને પછી આપણી શક્તિ પ્રમાણો કે પછી બીજાંને સાતું લગાડવા ને પોતાના આત્મસંતોષ ખાતર, એને સારામાં સારી રીતે રાખવા એ પ્રત્યેક ગૃહિણીનો ધર્મ છે. આપણી ભજન-પરંપરામાં આવાં સેંકડો-સેંકડો ભજનો મળે છે. મીરાંબાઈ સુધ્યાંએ “ચાકર રાખો જી” ગાયું છે. આ શું બતાવે છે ? ઈશ્વર સાથે સ્ત્રીનો સંબંધ શું આ જ છે ? ચાકરીનો ? વડીલશાહી કુટુંબમાં જેવી રીતે પતિ અને અન્ય પુરુષવર્ગને “સ્ત્રીયવાનો” હોય, રિજવવાના હોય – એ જ રીતે પ્રભુને પણ જમાડી રમાડી રાજુ રાખવાના છે ! સ્ત્રી જાણે જન્મોજનમની “દાસી” છે. એનું હદ્ય પ્રભુની આવી “સેવા” કરવામાં “ધન્ય” થઈ જાય છે એનો શો અર્થ લેવાય ? સ્ત્રીઓ પાસે જીચી કોટિનો આધ્યાત્મિક સંતોષ કે “પરમાનંદ” મેળવવાની યોગ્યતા નથી – અથું કશું કહેવું હશે આવાં ગીતો દ્વારા ? શું કહેવાતા સવણી સમાજમાં કે શું દલિતસમાજમાં સ્ત્રીઓની ઈશ્વર સાથેની આ ભૂમિકા, ધર્મની “સર્વ-બ્યાપકતા” વિરો અનેક સવાલો ઉંડાયે છે. આગળ “ભૂમિકા”માં જોયું તે મુજબ – મોટા ભાગના ધર્મોએ તમામ સ્ત્રીને માટે મોકાર કર્યો છે. એડો આમ સેવા કરીને જ સમર્પણ કરીને જ ધન્ય થઈ જવાનું ?

બીજું ગીત જરાક જુદી વાત કહી જાય છે. નીચે મીરાંબાઈનું નામ વણવાયું છે. બની શકે – રચના મૂળ એમની હોય, લોકમુખે ગવાતાં ગવાતાં એની ભાષા – એની રચના, તળ ગુજરાતની બહેનોનાં ગીત જેવી બની ગઈ છે તે ખૂબ નોંધપાત્ર લક્ષણ છે. ભક્ત સ્ત્રી અથવા તો ગોપી જાણે કોઈ જોખાને વિનવણી કરી રહી છે : (ગીત-૧૧૦)

“જોખી માર જોસ જુઓને...

અમને કયા દહાડે મળશે હેલો કહાન ?”

પછી ગોપી બહુ સરસ રીતે, હદ્યસ્પર્શી રીતે પોતાનો કૃષ્ણ સાથેનો વિજોગ વણે છે : ‘સુખદાં અમારો વાલ, રાઈ મગ જેવડાં ને દુઃખદાં છે મેરુસમાન.’ આજ સુધી પ્રભુમિલનથી મળેલું સુખ કેટલું ઓછું છે – વાલ, રાઈ, મગના દાણા જેટલું ને વિરહનું દુઃખ મેરુ પર્વત જેવલું જબરદસ્ત છે ! અહીં ગોપીનાં સુખ-દુઃખ સાથે આપણી બહેનોનાં જીવનમાં સુખ સાવ ઓછું નહીંવત્ત હોય છે. વાલ, રાઈ, મગ દાણા જેટલું

જ ! પણ સામે એમનાં દુઃખ મેરુ પર્વત સમાન છે. ગરીબી, લાચારી, નિરક્ષરતાથી માંડીને મારપીટ-કજિયા-કકાસ-મહેણાંટોણાં-વહેમવળગાડ... બધું એટલી હકે કે એનો અંત કાં તો મોતમાં આવે કાં તો ક્રમોતમાં ! કહેવત છે તે “અસ્ત્રીનો અવતાર એટલે પણે પણે દુઃખ દળણાં.” – દળી દળીને, જીણાં ઝીણાં દુઃખ એની રગેરગમાં વ્યાપી ગયેલાં હોય છે. સ્ત્રીનું જીવન દુઃખપ્રધાન છે. આમાંથી મુક્તિ ક્યારે ? પેલી ગોપીનાં દુઃખ તો એના ઇહાન આવશે કે દૂર થશે પણ આપણી બહેનોનાં દુઃખનો અંત ક્યારે આવશે ? ગીત આગળ ચાલે છે : “થાકીને થઈ છું પીળી પાન.” – ગોપી વિરહના દુઃખ ફિકી પરી હશે પણ આપણી બહેનો આ “થાક”ને જાણે છે; એવા વેઠવેતરાંથી થાકીને લોથ થનારી બહેનોનાં કામનો તો જાણે અંત જ નથી ને ઉપરથી ગરીબીને કારણે અદ્યું પેટ ભરવાનું – અસ્ત્રીનો અવતાર મળ્યો એમાંથે ઓછુંવચું ખાવા મળે – પૂરતું થાય તો જ નવાઈ ! પછીની પંક્તિઓમાં પ્રેમઘેલી-પ્રેમબાણથી વિંધાયેલી ને વારંવાર જિરિધર નાગરને વિનવતી આતુર ગોપીના મનોભાવો વણવાયા છે. જે આમ તો પારંપરિક રીતે જ રચાયા છે. છેલ્લી પંક્તિમાં કહે છે કે :

“લોચનિયું સૂનું જેવું કાજળ વિના...

મારી દેહ રે સુની હરિના ભજન વિના.”

સ્ત્રી જાણે છે આંખના કાજળનાં મૂલ્ય – એના વગર બધા શાણગાર ઝંખા – એમ જ પ્રભુભજન-પ્રભુપ્રાર્થના વગરનું એનું જીવન શૂન્ય છે. સૂમસામ છે ! એમ સ્ત્રીનું જીવન પુરુષ આધારિત છે, પુરુષ જ એના કેન્દ્રમાં છે, પુરુષ જ એનો કર્તાહત્ત્વ છે. ઈશ્વરનું પણ આવું જ છે. ઈશ્વર જાણે પુરુષ છે ને ભક્ત જાણે એની પત્ની પ્રિયા-સ્ત્રી છે ! બસ... વાતાંઓ, ગીતો, નાટકો, ફિલ્મો, ચિત્ર અને સંગીતકળા... બધાએ ઈશ્વર ઉપર સ્ત્રીનું આ આધારિતપણું રૂરીરૂપણી રીતે, સેંકડો વધોથી વૂંઠી ઘૂંઠીને આપણાં સૌના મનમાં ઊરિ ઊરિ સુધી પેસાડી દીધું છે, તેથી સ્ત્રીઓ પોતે પણ ઈશ્વર સાથે બીજો કોઈ સંબંધ બાંધવા માંગતી નથી. કોઈ નવા સંબંધની શોધનું સાહસ પણ કરતી નથી, તેથી જ તો મીરાંબાઈનું કહેવું છે – “પરણો ને દાસ છું હું શ્યામ !” સંસારજીવનમાં અને ધર્મજીવનમાં – સ્ત્રી ક્યારે આ દાસીપણામાંથી ગુલામીમાંથી છૂટકરો મેળવશે ? – સમાજ આપશે તારે કે એ પોતે ગુલામી છોડવા સંઘર્ષ કરશે ત્યારે ?

પારંપરિક રીતે જોઈએ તો વૈષ્ણવ ધર્મમાં આવા વિરહભાવને શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે – ઈશ્વર આવી જ ગોપીને વરે છે – પ્રાપ્ત થાય છે. જે આમ વિરહનાં અગ્નિમાં બળીને ભર્મ થઈ હોય – જેનાં દુઃખ કુંગર જેવાં હોય ને જેણે પોતાનું સર્વર્ખ પ્રભુને સમર્પણ કરી દીધું હોય.. ભક્તિના જે નવ પ્રકારો (નવધાભક્તિ) ગણાયા છે તેમાં “સેવા”ને ઉત્તમ સ્થાન છે અને ગોપી ઉત્તમ ભક્ત છે. જે પ્રભુની નશ્ચક રહીને એમની બધી સગવડ સાચ્યવાનું સૌભાગ્ય પામી છે. નરસિંહ મહેતા જેવા પરમભક્તે પણ ગાયું છે કે “હરિના જન તો મુક્તિ ન માગો, માગો જન્મોજનમ અવતાર રે; નિત સેવા, નિત કીર્તન ઓચ્છવ; નિત ભજવા કિરતાર રે !” – આમ સેવાભક્તિના આ સ્ત્રીનાં

ગુણલક્ષણ છે અને મુક્તિ-મોક્ષ ન મળે તે પણ સ્ત્રીની નિયતિ છે. એ રીતે જોઈએ તો સ્ત્રીભક્ત છે અને મોક્ષ કરતાં પણ ભક્તિ ચારિયાતી; એવું આ શાસ્ત્રો કહે છે.

ધર્મ અને વ્યવહારજગત વચ્ચે ઘણંખરું વિરોધાભાસ જ દેખાય છે. એક બાજુ સ્ત્રીને ઉત્તમ ભક્ત ગણાવી ને બીજી બાજુ અને મોક્ષનો અધિકાર નહીં! એક બાજુ સ્ત્રીના સમપણનાં આટલાં વખાણ ને બીજી બાજુ અના એડેય કામની કદર નહીં! એક બાજુ સ્ત્રીનાં જ બનાવેલાં ફૂલમાળા-વસ્ત્રાલંકાર ઠકોરજીને શોભતાં હોય ને બીજી બાજુ પૂર્ખારી તરીકે સ્ત્રી ઈચ્છારીની મૂર્તિને અડી પણ ના શકે! એ ધર્મ અને આવા નિયમોમાં ક્યાં છે ન્યાય? ક્યાં છે સમાનતા? ક્યાં છે સરવેને માટે સરખું સુખ?

ત્રીજું ગીત આપણને જુદા ભાવજગતમાં જેંચી જાય છે. રાધાજીનું રૂસણું ને ઇહાનનું મનામણું અહીં વર્ણવાયું છે અને સાથે સાથે એક નવો, હકારાત્મક સંદેશ લઈને આવે છે આ ગીત. (ગીત-૧૧૧)

“વાતે નિદર ભરી રથ જોડિયા, વાલો પરદેશી ફૂલ લાવ્યા.”

એમાં ફૂલણ પરદેશી ફૂલ લાવીને રાધાને આંગણો રોપે છે – પછી રાધાને જ જાણે ભૂલી જાય છે! જ્યારે વૃક્ષ જીવે છે ને ફૂલ ખીલે છે ત્યારે ભરીસભામાં છાબ ભરીને ફૂલ લઈ જાય છે. ફૂલણ યાદ કરી કરીને ફૂલ વહેંચે છે; એક રાધાજીને ભૂલી જાય છે! ડિશોરવયે પ્રેમનું પહેલું ફૂલ ખીલેલું તે રાધા સાથેનો પ્રેમ! પછી મથુરાનગરીના રાજકુમાર થથા ગયા ને વચ્ચે યુવાન બન્યા ને પ્રેમનો મરમ પામ્યા ત્યારે અન્ય સૌને એ પ્રેમ આયો : કુલ્ભાને, સત્યભામાને, રુક્મણિને... આઠેય પટરાણીને – એક રાધાને જ વિસરી ગયા! જ્યાંથી પ્રેમની શરૂઆત કરેલી તેને જ જાણે ભૂલી ગયા! પરિણામે રિસાયેલી રાધા મહેણું મારે છે – “જાવ જાવ રે જુઠેરા! નહીં બોલું!” પ્રેમ સાચો હોય ઉંડો હોય તો આમ રિસાવાનોય અધિકાર ખરો જ ને? – ને રાધા રિસાયેલી હોય તે ફૂલણ કેટલા દહાડા સહી શકે? એને મનાવ્યા વગર ચાલે કેમ? ને વળી પાછા રથ જોડીને ફૂલણ જાય છે – પરદેશી ફૂલ લાવે છે – ફક્ત રાધાને છાબ ભરીને ફૂલ આપે છે – બીજાને આધાં રાખે છે. બસ, રાધાજી રિઝાઈ જાય છે – ને હવે જ તો મજા છે આ ગીતની : રાધા, ફૂલણને આમંત્રણ આપે છે સાથે સાથે કામ કરવાનું : “લાવો લાવો રે, ગોવાળિયા – ગા દોવી; માતા જસોમાના જાયા સાથે ગા દોવી; લાવો લાવો રે સૂપડાં-તલ સોવી; બેની સુભડાના વીરા સાથે તલી સોવી!” – પ્રેમ હોય ત્યાં સમાનતા હોય અને સમાનતા માત્ર સાથે સુખ બોગવા પૂરતી જ નહીં – સાથે કામ કરવું, સાથે પસીનો પાડવો એ પણ પ્રેમની જ નિશાની છે. પટિપલી, સ્ત્રીપુરુષ બખેખબો મિલાવીને કામ કરે – જીવે એ જ મોટામાં મોટું સુખ! – આ ગીતમાં આવાં જ સુખનો ઈશારો કરાયો છે. ભરે રાધાફૂલણા પ્રેમપ્રસંગનું ઓહું હોય; આપણી બહેનો માટે આ સહિયારા કામ ને સહિયારા સુખનો સંદેશ છે.

પ્રભુભક્તિનું ચોથું ગીત એક પરંપરિક ભજન છે. એની રચના અને શલ્ઘાવલિ ઉપરથી એ પુરુષો દ્વારા ગવાતું હોય તેવું ભજન લાગે છે અને બીજું, કહેવાતા સવણોની વિચારસરણીનો પ્રભાવ પણ દેખાય છે. ભક્તિ અને ભજનનો અહીં મહિમા કરવામાં આયો છે. (ગીત-૧૧૨)

“ભાઈ ભજન મળી તવવાર... રાધે ગોવિંદા!”

અહીં “રાધે-ગોવિંદા” તે માત્ર ધ્રુવપંજિ છે. આગળ કહે છે : “રામ ભજે તો બેઠો પાર...” પણ આ રામ તે સર્વસામાન્ય ઈચ્છારનું જ નામ છે – કેમ કે નરસિંહ મહેતાએ ભજ્યા રામ... પંક્તિમાં નરસિંહના “રામ” એટેલે “ફૂલણ.” એ નરસિંહ વિશેની દંતકથાઓના જાણકાર સહેલાઈથી કહી શકે ! ને એ “રામ” ભજ્યાથી નરસિંહને જે “ભજનસર્જન”નું વરદાન સાંપર્ય એનાથી તો ગુજરાતભરનું નાનું છોકરુંયે અજાણ નથી ! આ ભજન સાચા અર્થમાં – પારંપરિક છે અને “સર્વસાધારણ” છે. ભાવની બહેનો, મિશ્ર ભજનમંડળીમાં આ શીખી હશે – ગાતી હશે અને સહીઓથી ભજનભક્તિનો મળેલો વારસો જાળવતી હશે. અહીં આગવી રીતે – શ્રમિક સ્ત્રીઓના દાઢિકોણથી થતી ભજિતનો મુદ્રો જોવા મળતો નથી.

સર્વસાધારણ ભાવથી ગવાયેલું ભદે હોય; પણ આ ભજન નવતર ભાત પાડે છે. (ગીત-૧૧૩)

“પ્રભુ જન્મારો મારો લખજે રે,
પરભુ લાંબા લખજે લેખ, મોંઘો મનખો ફરી નંઈ મળે રે.”

ભક્ત જાણે ઈચ્છાને પોતાનો આ જન્મારાના, નરીબના લેખ લખવા વિનિવે છે. કહો કે, એ લેખમાં શું શું લખવું તે સૂચયે છે. “મને સ્ત્રી સરજી તો ભવે, હવે મારી આસપાસનો આખો સંસાર સર્જ દેજો.” પણ આ વાત કહેવાની રીત તો જુઓ – પ્રભુ, ભાપ વિના શી બેટી રે, પરભુ, માત વિના શા લાડ? પરભુ, ભાઈ વિના શી બેની રે, પરભુ ભોજાઈ વિના શાં હેત? આમ, એક પછી એક, સ્વજનો અને તેમના દ્વારા મળતો સ્નેહભાવ માગે છે આ સ્ત્રી. પછીના પંદુમાં સ્ત્રીના “બીજા” અવતારના સ્વજનોનો ઉલ્લેખ છે : “સસરા વિના શાં સાસરા રે?” – જે સાસરીમાં સસરો નથી એની શી કિમત? ? “પરભુ સાસુ વના શી શીખ” – સાસુ વગર શિખામણ કોડા આપે? એમ, કેઠ ન હોય તો ઘૂંઘટ કોને માટે કાઢીએ ને ઘૂંઘટ તો સ્ત્રીની શોભા કહેવાય. “જેઠાણી વના શો વાદ” ચડસાચડસી કરવાયે જેઠાણી તો જોઈએ ને? આમ પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો ધરાવતાં સાસરિયાં ને તેમનાથી મળતું “સુખ” સ્ત્રી સામે ચાલીને માગે છે... એ વિના બીજું કોઈ સુખ જાણે છે જ નહીં!

સાધારણ રીતે ભક્તો, પ્રભુ પાસે મોક્ષની – ભવસાગરમાંથી છૂટી જવાની, જન્મજન્માંતરના ફેરા ટાળવાની માગણી કરે, પણ અહીં એક સ્ત્રી છે જે આ જન્મમાં સંસારની માયાની માંગણી કરે છે. સ્ત્રીઓનાં મન-હદ્યમાં સંસારની માયા વિશે જે મૂલ્યો હસાવવામાં આવ્યા છે એ એને મન આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ કરતાં ચારિયાતાં છે. એને પરંપરામાં એમ શિખબાદવામાં આવ્યું છે કે “પતિ એ જ પરમેશ્વર” કે પછી “દેર બેઠાં ગંગા” અથવા તો “છીયાંહોકરાં શાલીગ્રામ ને સેવા બીજા કોની કરું?” – ટૂંકમાં ઘરસંસારને, ગૃહિણીને ફરજોને, સંગ્રામબંધીઓનાં સ્નેહને, ક્રોટુંબિક બંધનોને સ્ત્રી સર્વસ્વ માનીને જીવે છે અને પ્રભુ પાસે પણ એ જ આશા રાખે છે કે એનો સંસાર સુખી રહો.

વળી પેલી ચાકર રાખોછ...ની પરંપરાને જ પુનર્જિવિત કરે છે.

“હેલ ભરને હું તો હાલુ ઉતાવળી, માર હેણે હરબે ન માય રે, મારા દોર પ્રભુ પદાયાં...” (ગીત-૧૧૪)

અને પછી એ જ મહેમાનગતિ - ઉતારા, ઓરડા, દાતશ દાઉંથી, ભોજનમાં કંસાર ને પોઢાણમાં દોલિયા... એક દાસી રાજા-નાજવીની જેમ સરભરા કરે તેમજ પ્રભુનો આદર-સંટકાર ગાતી આપણી બહેનો આ ભાષા પેલા કહેવાતા ઉજળિયાતો પારોથી શીખી હશે !

સર્વસાધારણ ભાવનાયુક્ત ભજન (ગીત-૧૧૫) લોકપ્રિય પણ છે અને લાક્ષણીક પણ છે. એમાં ભક્તિ-ભજન ને ભગવાનનો મહિમા છે. ઘટમાળમાં સપ્તહાપેલા સંસારી જીવનો પચાત્તાપ છે કે :

“રતે નીંદરાં, દિવસે કામ - ચ્યારે ભજસું શ્રી ભગવાન ?”

ખરેખર, વહેલી પરોઢી જ ઘરદંટીમાં ઓરાઈ જતી આપણી બહેનોના દિલમાં પણ આવું જ થતું હશે ને ? “એક એક પણ જાય લાખની રે...” સમય દ્રીમતી છે, પણ એનો સહૃપુભોગ કર્યો નથી - પ્રભુભજન કર્યું નથી ને પછી... ભક્તિ સે ખાંડાની ધાર ! આ લોકવાણીમાં કવિ પ્રીતમનો પેલો પહાડી સૂર સંભળાય છે ને - “હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જો ને... !” ને બહેનો જાણ છે કે આ જીવનમાં આટલી અદુગ અને નિસ્વાર્થ ભક્તિ અધરી છે. મન જીવનને ભક્તિભાવથી પ્રભુસમરણથી ધન્ય બનાવવાની વાતો સારી લાગે છે, પણ માણસમાત્ર ઠિથરથી દૂર થઈ ગયો છે, એને આમ પ્રશ્ન પૂછીને એક વાર નહીં વારંવાર હંદોળવાની જરૂર છે. “ચ્યારે ભજસું શ્રી ભગવાન ?” સાથે સાથે એક સંદેશ પહોંચ્યો જોઈએ કે શ્રમિકોનાં જીવનમાં, કહેવાતા ઉજળિયાતોના જીવનમાં, કહેવાતાં સુખી સુંવળાં લોકો કરતાં ભગવાનનું સ્થાન પણ જુદું છે અને ભગવાન સાથે એમનો સંબંધ પણ નિરાણો ! આખો દહાડો, ઢાકોરજની મૂર્તિ આગળ કાલાંવાળાં કરવાનો કે લાલાને નવડાવવા-ખવડાવવાનો નથી તો એમનો પાસે સમય કે નથી સંપત્ત ! “ભક્તિ”ના દેખાડા કરતાં અંતરની શ્રદ્ધા એ જ ગરીબો-શ્રમિકોની મૂડી !

આમ છિતાં પણ પેલું કહું છે ને - માણસમાત્ર રોટલા પર પણ ન ટકી શકે ! (not by bread alone !) એમ આ દિવિતો-શ્રમિકો-ગરીબો અને ખાસ તો ઘરખટલામાં ગુંચવાયેલી સ્વીચ્છો પણ તક મળતાં જ જીવાએ જવા નીકળી પડે છે ! એક ગીત/ભજન મળે છે જેમાં આવી “તક” અને “યાત્રા” બજે વિશે “ગવાયું” છે. (ગીત-૧૧૬)

“સાથેર ચાલોને જાવી કશીએ રે...”

યાત્રા છે કશીની - અહીં એક રીતે જુઓ તો કહેવાતા ઉજળિયાતો જેને યાત્રાધાર માને છે તેવું સ્થળ કશી. જોકે ગુજરાતના સમાજજીવનમાં સામૂહિક પદ્યાત્રાઓ - ધજ ચડાવવાની યાત્રાઓ - પૂનર્મની જાતરા વગેરે આમ તો હિંદુ

ધર્મના મુખ્ય પ્રવાહનાં ધર્મસ્થળોની જ હોય છે, પણ યાત્રાણુઓમાં અમુક કક્ષા સુધીનાં (કહેવાતા અસ્યદ્યથો સિવાયના) ગ્રામીણો, ગરીબો, શ્રમિકોની સંખ્યા હમણાં હમણાંથી મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. હિંદુ ધર્મના કેટલાક આચારો, ગુરુઓ-બાપુઓ દ્વારા નવેસરથી જે રીતનું હિંદુકરણ કરવાની રૂબેશ ચલવાઈ રહી છે તેનું આ પરિણામ હશે ? ગંફ જેવા વિસ્તારમાં આમેય દ્વારા ઉપર કહેવાતી ઉજળિયાત કોમોનો, સ્વામીનારાયણ-વૈષ્ણવ જેવા મુખ્ય પ્રવાહના ધર્મસંપ્રદાયોનો ઠીક ઠીક પ્રભાવ છે જ, તેથી અહીં ગાનારી બહેનો સ્થળ વિશે એટલી બધી સાજા હોય એવું માની લેવાને કરાડા નથી !

પણ મુખ્ય વાત કંઈક બીજી છે. ગાનાર સ્ત્રી સૈયરોને લેગી કરે છે ને કહે છે : “સૈયર ! ચાલો જાવી કાશીએ રે...” ને પછી એક ગૃહિણીને યાત્રાએ નીકળવું હોય - લાંબા સમય માટે ઘર છોડીને બહાર જવું હોય તો કેટકેટલી ચિંતા કરવી પડે છે એનો આબેદૂબ ચિતાર મળે છે.

સ્ત્રી “ગૃહિણી” તો છે જ ઉપરથી મા છે - દીકરીની “મા !” સૌથી પહેલી ચિંતા જુવાનજોધ દીકરીની જ થાય ને ? ને દીકરીને સલામત જગ્યાએ - સાસરે વળાવીએ પછી જ આગળ ચાલવાની વાત છે. આ સમાજ બાળલગ્ન કે આશાં કરતી કોમનો હશે, જેમાં દીકરીનાં લગ્ન તો થયેલાં જ છે. સાસરે મોકલવાની બાકી છે. દીકરી પછી મા દીકરાને યાદ કરે છે, પણ એ તો કહે છે, દીકરાને તો સાચે જ લઈ લઈશું. કેમ ? દીકરો નાનો હશે તેથી ? કે રસ્તે નાનાંમોટાં કામ કરવાં લાગે તેથી ? કે પછી વધારે વહાલો છે તેથી ? પેટના જણાં પછી ગ્રામીણ ગૃહિણી તરત જ ઢોરાને યાદ કરે છે. ઢોર એને એટલાં જ વહાલાં છે. ઢોરની એને છોકરાં જેટલી જ ચિંતા છે. ઢોર એનો આજીવિકાનાં સંહાયકો છે ને ઘરનાં સંભ્યો જેવા આસ્તીય પણ છે. ઢોરમાં પહેલાં કહે છે ‘વાછરડાને વાઠિયારમાં મૂકજો’ - વાઠિયારી બળદ પ્રાણ્યાત છે. વાછરડાન્યાં તાં ઉછરી જશે તંદુરસ્ત બળદ બનશે. પણ ગાય... ? ‘ગાયને લેજો રે સંગાય !’ ગાય તો પવિત્ર છે, એને જ્યાં-ત્યાં ના રખડાવાય, એને ભૂખી, તરસી ના રખાય... ને ગાય લાગડીશીલ પ્રાણી છે. એને હેત ના મળે તો ઝૂરી ઝૂરીને મરી જ ય; માટે ગાયને સાથે લેવાની વાત છે. ગાય સાચે હોય તો રસ્તે દૂધની છૂટ રહે, એ એક બીજો શયદો છે. ને એ દૂધથી ઠેકઠેકાણે આવતાં મંદિરોનાં દૈવીદીવતાનું સાન પૂજન પણ કરી શકશો એ જુદું ! આમ ગાય સાથે હસે તો જાણો જાત્રાનું પુષ્ય તો અવિંદુ થઈ જશે.

આ ભજન જાત્રાનું મહાત્મ્ય તો કરે જ છે, ગૃહિણીના ખાસ સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે. સાચે સાથે શ્રમજીવી બહેનોનાં જીવનમાં આવાં જાત્રા જેવાં કારણો જ “મુક્તિ” - મોકલાણની જગ્યાઓ હોય છે, તેની વાત કરે છે. બાકી તો પ્રવાસ-પર્યાતન-ઉઝાડી આપણી સંસ્કૃતિમાં જ કરાં છે ? એમાંથી ગ્રામીણ ગૃહિણી માટે તો જાત્રા સિવાય બહાર નીકળવા એકેય બહારનું હોતું નથી. ગૃહિણીનો ઉમંગ, મુક્તિની જંખના અને ભક્તિભાવના... ત્રણોનો સુમેળ આ ગીતમાં છે.

જરા જુદી તરાહનું ભક્તિગીત છે - અહીં ભગવાનને શોધતા ભક્તનો પોકાર છે : (ગીત-૧૧૭)

“હું શોધી રહ્યો ભગવાન, માટે કોનું ધરવું ધ્યાન ?”

અહીં એક અલગ ભાતની અધ્યાત્મભૂષ છે. ગાનાર પુરુષ છે – દિવિત છે – કહેવાતી અસ્પૃષ્ય કોમનો છે અને ખાસ તો – અસમાનતા, અન્યાય અને ઘેટાંશાહી. ધાર્મિક પરંપરાનો વિશેધી છે. કોઈ વિચારશીલ દિવિત કવિનું આ ગીત હશે, પણ લોકજીબે એટલું ચંજું હશે કે કવિનું નામ લોપાઈને પણ કવિની વાતો વેર વેર ને હૈયેહૈયાં સુધી પહોંચાડતું હશે. આ ગીતનો સૂર બુદ્ધિવાદીનો પણ નાસ્તિકનો. નથી. એની શોધ છે, સમાનતાને ન્યાયના ધારક એવા કોઈ ધર્મ, એવા કોઈ ભગવાનની. છતાં ગીતમાં ઘણા સવાલો ઉઠે છે – પથ્થરનાં મંદિર, પથ્થરના ભગવાનને “ભનાવાનાર” પૂજારી પણ પથ્થરટિલ બનીને ભગવાનને “કેદ કરી” રહો છે. અનેક જાતની માન્યતા-પ્રતિબંધ-પવિત્રતાને નામે ચાલતી છેતરપણી, દાખિકતા અને ડોળઘાલું કહેવાતા ધમત્ત્વાઓની મૂકીમાં ! જો પ્રભુ હોય તો... “મારે કોનું ધરવું ધ્યાન ?” આમાંથી શ્રદ્ધા કોના ઉપર જાગે ? કોને ભરોસો બેસે ? મનને જે જોઈએ તે ક્યાંથી મળે ? કવિ આગળ વધે છે – “કર્મહીન અમે અસ્પૃષ્ય જન્મ્યા; અમથી હરિ અભડાય !” મુજ્ય પ્રવાહના કહેવાતાં શાસ્ત્રો ને શાસ્ત્રીઓએ જે ઝેર દિવિતોને સદીઓથી માન્યતા રૂપે પિવડાયું છે એનો જ આ ઓડકાર છે. ઉદ્ગાર છે ! પોતાને “કર્મહીન” કહે છે ! હા, આ તો એ જ પરિભાષા છે જે પેલા કહેવાતા ઉજણિયાતો દિવિતોની સ્થિતિની પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકી જવા વાપરતા હોય છે ! પોતાને કર્મહીન-અસ્પૃષ્ય ગણાવીને આ દિવિત કવિ પોતાનાં લોકોને ડેવો નકારાત્મક સંદેશ આપે છે ? કવિનું કામ તે આવા અન્યાય સારુ પડકાર કરવાનું કે જૂકી જવાનું ? “અમથી હરિ અભડાય” – આ પંક્તિ કટાક્ષમાં કહેવાઈ હોય તો કહેવાતા ઉજણિયાતો સમસમી ઉઠત; પણ અહીં તો જાણો લાચારી છે ! માણસથી “અભડાય” તે ઈશ્વર શાનો ? એ લોકોની ભાષામાં જ વાત કરીએ તો જે ઈશ્વરે સૌને સરજાં હોય એની નજરે વળી “ઊંચા” કોણ ને “નીચા” કોણ ?

“કોઈ કહે એ રામસીતા ને કોઈ કહે ઘનશ્યમ... લેખ લખે એ માનતી કેવા લાખો જીભે તારું નામ... મારે કોનું ધરવું ધ્યાન ?” જોકે અનેક દેવદેવતાના ગુંચવાડા ને અનેક નામ ધારણ કર્યા પછી પણ ભગવાન ભાવનો નહીં, પણ ભેદભાવનો જ ભૂષ્યો હોય તો શા માટે લાખ્યો દિવિતો વતી એકાદ કવિએ પોકારવું પડે કે : “હરિ હરિજનથી દૂર વસે તો દર્શન કરી નવ થાય !” “હરિ” હરિજનથી દૂર વસે છે કે હરિના નામે ચરી ખાનારા ? – કવિએ કદાચ આવા અન્યાયના સર્જનારા સામે પોકાર ઉઠાવવાનો છે ! કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખ, સંકટ, સામાજિક અન્યાય માટે ઈશ્વરને, વિધિને, નસીબને જવાબદાર ઢેરવનાર સાધારણ લોકોની આ મનોદશા ક્યારે બદલાશે, કોણ બદલશે ? ભજનના નામે ગવાતાં આવાં લાચારીનાં ગીતો પાછળનો સૂર જ્યારે સૌ ગાનારાંઓ સમજીશે ત્યારે ને તેમના દ્વારા ! પણ અહીં તો એટલું જ કહીને અટકવું પડે છે કે ભજનનો આકીશ વાંઝિયો છે ને બંદુકનું નાણચું માત્ર ખાલી હવામાં જ તકાયેલું છે ! નાણચું ખરા નિશાન ભજી ક્યારે તકાશે ? (ગીત-૧૧૮)

“પ્રભુ મારો દુઃખનો દહાડો પ્રભુ મારી વેળા વાળો...”

જેટલું વાસ્તવદશી છે તેટલું જ રમ્ભૂ પણ છે. એમાં ઈશ્વર પર ભરોસો મૂકીને પોતાના દુઃખના દહાડા બદલવાની વિનંતી કરાઈ છે. વાત દિવિતની છે, ગરીબની છે ને સૌધી વધુ તો નસીબ પર આધાર રાખીને બેસી રહેનારને પાછું એને આમ “હસીને” ગાઈ નાખવાની છે ! પણી ખરીબીને લાબ્યો તો માંદી થઈ, માંડ માંડ સાદી થઈ ત્યારે નિઃસંતાનનો પ્રશ્ન ! માંડ બાળક યથું ત્યારે ધાવણનો અભાવ ! માંડ ધાવણ આવ્યું ત્યારે છોકરાં ધાવે નહીં એવાં બીમાર ! ઘરની આ રામાયણ તો પેલી બાજુ જેતરનું પુરાણ વળી અલગ જાતનું : જેમતેમ કરીને જેતી કરી ત્યારે માંડ દોઢ શેર ડંગર પાડી; આજો દિવસ તરસ્યો મર્યા... માંડ મશીન ફરતું સાંભળ્યું ત્યારે એ જેતરમાં જવા માટે રસ્તો ન જરૂર ! ભૂમે મર્યા પણ રોટલા ન આવડે ! માંડ ઘડ્યા રોટલા ત્યારે તાવડી ફૂટી ગઈ ! આજો દિવસ ચા વિના બમ્યો... ચા મળી ત્યારે રકાબી ફૂટી ગઈ !

ગીતની રમ્ભૂ પણ આંખ ભીની કરી દે રેવી છે ! દુઃખોને હસી કાઢવાની હિંમત જોઈએ કે ભાગેં વૃત્તિ... એ સવાલનો જવાબ આ ગાનાર શોધે તો ઘણું ! અને આ બધી પરિસ્થિતિનો કરતાહીતી અને એને બદલનારો – વેળા વળનારો પણ ઈશ્વર છે. જે ક્યાંય ઊંચે આકાશમાં કે કુંગર પરની દહેરીમાં કે મહાનગર વચ્ચે મંદિરમાં બેઠો છે ને એનું આ ગંડાઘંસું કથન સાંભળીને એ જ મદદે દોડવાનો છે એવી વિચારસરણીને “શ્રદ્ધા” કહીશું “ભોળપણ” કહીશું કે પછી “નિષ્ઠિયતા ?”

પોતીકો ધર્મ - પોતીકી શર્દી - પોતીકાં દેવીદેવતા :

રામદેવપીર ગુજરાતની તમામ દિવિત, શ્રમિક કોમોના આરાધ્યદેવ કહો તો દેવ ને લોકનાયક કહો તો લોકનાયક છે. મૂળ રામદેવપીર – રાજ રામદેવજી – રાજસ્થાન, પુષ્કરણ પાસે આવેલ નગરી રણુંજાના રાજા. જાતે રજ્યૂત-ક્ષત્રિય. એમના જીવનચરિત્ર સમે “હેલો” જાણવે છે તે પ્રમાણે એ દ્વારકાધીશના વરદાનથી પોતાની માના પેટે જનમેલા. પિતામાતાનાં વાંઝિયામહેણાં ટળેલાં. રણજોડરાયના ટિબ્ય અંશવાળા આ વીર યુવક શરૂથી જ ઘણાં પરાકર કરેલાં એમ હેલો કહે છે. ગાયો, પૂજારીઓ, ગરીબગુરબાં, વાણિયા-વેપારીઓથી માંડિને મુસ્લિમોને અને ખાસ તો લાચાર સ્ત્રીઓને બચાવનાર, ટેકો આપનાર ને નાનીમોટી મુસીબતોમાં વહારે ધાનારા આ વીરશુદ્ધ જીવતાં જ ટેવતાની જેમ પૂજાતા થયા હતા. મુસ્લિમ મૌલવીઓને ચયત્કાર બતાડ્યા પછી એમને પીરની પદવી મળી હતી. એમના નામે ઘણા ચ્યાતરાં ગવાય છે. આશરે ૧૮મી સદીમાં થઈ ગયેલા આ રાજવી વિશે રાજસ્થાની-ગુજરાતી-સોરઠી ભાષામાં અનેક ભજનો-આરતીઓ વધોથી રચાય છે – ગવાય છે ને આજે પણ નવાં નવાં રચાતાં-ગવાતાં રહે છે.

આ હેલો એક લાચાર દિવિત અબજાનો પોકાર છે. (અતીબાઈ ?) (ગીત-૧૧૮)

“હે રણુંજાના રાજા... અજમલજીના બેટા,
રાણી હેતવના ભરથાર... મારો હેલો સાંભળોજા...”

કરીને ગવાતા આ ભજનમાં દેખીતી રીતે રામા પીરનાં પરાકમો વર્ણવાયાં છે. કોને મદદ કરવા તે દોડી પહોંચેલા તેની વિગતો આચ્ચા પછી ગાનારી... “ઉભી ઉભી અબળા કરે છે પોકાર...” કે મારી વહારે ધાજો ! આ એક સ્ત્રી દ્વારા, સ્ત્રીની મુસીબતોનું થયેલું વર્ણન છે – તેની સાથે સાથે આ દુઃખિયારી અબળા બીજાઓની આપાતી પ્રત્યે પણ સંવેદનશીલ લાગે છે. નાતજાત કે આર્થિક સ્તરના બેદબાવ સિવાય, આ સ્ત્રી એનાં જેવાં જ બીજાં પીડિતોને પણ જાણે પોતાની “સાથે” લઈને ગાય છે. એક પીડિત બીજા પીડિતની પોતા આમ સમજે તો ? નરસિંહ મહેતા કહેતા હતા તેમ, “વૈષ્ણવજન તો એને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે...” આ સ્ત્રીને “અબળા” કે “પછાત” કેવી રીતે કહેવાય ? ખરું જોતાં આ “હેલો” ગાનારી તો લોકસાહિત્યમાં પોતાનું નામ પાડ્યા વગર જ અમર થઈ ગઈ છે !

આ રામટેવપીરનાં મુખ્ય ભક્ત કે શિષ્યા એક દ્વિતી સનારી ડાલીબાઈ હતાં. એમની ભક્તિ અને તપ ઘણાં પંક્તાં છે. આપણા સંગ્રહમાં માત્ર હેલો છે. એથ તે આંશિક રૂપે. ગુજરાતમાં દ્વિતી-શ્રમિકોમાં રામટેવપીરનો મહિમા કેમ આટલો બધો છે તેનું સીધું કરાણ કોઈને દેખાતું નથી. સિવાય કે મધ્યકાળમાં રાજસ્થાન-માળવા-ગુજરાતની એકરૂપતા અને સમાન સંસ્કારો. આમ છતાં ગામેગામ નાનાંમોટાં સ્થાનકો, દ્વિતીનાં ધેરદેર રામટેવપીરનાં કીટાંચિનો, શેરીઓને વાસેવાસે ગવાતો હેલો અને ભાડરવાનાં નવરાત્રિ દરમિયાન ઉજવાતો રામાપીરનો મહોત્સવ, ધજા ચાદવાની બાધાઓ, પદ્યાત્રાઓ અને શુજરાતમાં ઊભાં થયેલાં અનેક નાનાંમોટાં રણ્ણુંજા ગામો... રામાપીરની અત્યંત લોકપ્રિયતા તેમજ એક વિશિષ્ટ મુદ્રો – નજીકની કહેવાતી જરાક જ ઉપરની સંસ્કાર પરંપરાનો દ્વિતી સમાજ ઉપરનો પ્રભાવ – પ્રગટ કરે છે. કેમ કે ઠાકોર, રાવળ, બારેયા, છારા, કુભાર, ઓડ જેવી કેટલીક સ્થાયી ને કેટલીક વિશરતી – કેટલીક તણ ગુજરાતની તો કેટલીક સેકડો વરસ પહેલાં રાજસ્થાન-માળવાથી આવીને સ્થિર થયેલી જનજ્ઞાતિ રામટેવપીરની અટલ ભક્તિ કરે છે. શુજરાતનાં દ્વિતી કરતાં એ જરાક ઉપરી પાયરીઓ છે – ગરીબી, સ્થળાંતર, શોષણ અને પરિશ્રમ – આ સૌના સરખાં છે... આ કોમો પાસેથી દ્વિતીઓ રામટેવપીરની પૂજાનો વારસો લીધો છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો, શાસ્ત્રો-પુરાણો અને કહેવાતી ઉચ્ચ ભાષાનાં મહાકાબ્યો તેમજ બાલણ પરંપરાઓ રાજાઓને ગૌબ્રાલણ પ્રતિપાણ કહીને બિરદાલ્યા છે. રાજા એટલે રક્ષણાખર-રખેવાળ એ રીતે જોઈએ તો આપણા રામટેવપીર પણ આવા ગૌ-બ્રાલણ પ્રતિપાણ (ગાય, બ્રાલણના રક્ષક) પણ ખરા ! ને એથી આગળ વધીને કહી શકાય કે રાજાઓ સ્ત્રીઓનાય રહેવાળ હતા. ઇષ્ણો પોતે સોળ હજર અબળા સ્ત્રીઓને અસુખની કેદમાંથી છોડાવીને શરણું આપવા લગ્ન કરેલાં, દ્રોપદીનાં ચીર પૂરેલાં, રામે અહલ્યાને પથ્થરમાંથી વળી પાછી સ્ત્રી બનાવીને કહેવાતો ઉદ્ધર કરેલો ! આમ આપણા શાસ્ત્રો-પુરાણોની પરંપરામાં રાજાને-પુરુષને અબળાઓના રક્ષક ઉદ્દારક તરીકે સ્થાપા છે. આ “હેલો” એ પરંપરાને આજ લગી “જીવંત” રાખતો આવ્યો છે ! પિતૃસત્તાનાં આ મૂલ્યો આપણી બહેનો અને સાથે સાથે એ જ

પિતૃસત્તાથી અનેક દુઃખો વેઠતી આવતી દ્વિતી પ્રજા હોશે હોશે. અને ભક્તિભાવપૂર્વક આ હેલો લલકારતી હશે ત્યારે આવો પ્રશ્ન એમના મનમાં જગતો હશે ખરો ?

બીજા લોકપ્રિય પીર છે ગઢપીર. વરસાના વણકર સમાજના આ માનીતા લોકનાયકનાં બે ગીતો આપણા સંગ્રહમાં છે. (ગીત-૧૨૦, ૧૨૧)

૧૨૦મું ગીત દર્શાવે છે.

“ધોળી ધજાયુ ને ધોળા રે દેવળ,

ધોળી પીરની શેજુ જી રે,

અમર દીવી અમ મશાનો.”

ગઢપીરના ચ્યામતકારો અને તેમનો મહિમા. ધોળી ધજા અને ધોળાં દેવળોથી શોભા-આણીતા આ પીરનો દીવી અખંડ બળે છે.... એમની નામના અમર તપે છે. આંધળા દેખતાં થાય છે, વાંઝિયાને બાળક થાય છે ને દુઃખિયાનાં દુઃખ દૂર થાય છે. ગાનારી બહેનો પીરને આ પીંડાઓ દૂર કરવાની વિનંતી કરે છે. સામાન્ય માણસોના જીવનમાં શારીરિક ખોડાંપણા, સંતાનનો અભિવ અને હેઠાનાં ઊંઝાં-જીઝાંનું દુઃખ, સર્વસાધારણ બાલત છે. આ ગરીબો-શ્રમિકો રાતોરાત ધનવાન થવાનું તે કોઈ ગામ રાજ્યની સત્તાનું વરદાન કરી નથી માગતા. એમની માગણી પણ એમના જેવી “નાની” હોય છે. ખાસ તો સ્ત્રીઓને માટે “વાંઝિયા-મહેણું” દોદાલું હોય છે. એ પછી કોઈ પણ કેમ કે સમાજની સ્ત્રી કેમ ન હોય !

ગઢપીર વરસાના આદ્ય સ્થાપક વિમળા વાગળદાના વંશમાં થઈ ગયા. સ્થાનિક ઈતિહાસ મુજબ ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણ શહેરથી (કદાચ સહસ્રિંગ તળાવમાં શહીદ થયેલા માયાના વંશમાંથી ?) વર્ષો પહેલાં બે ભાઈઓ – વિમળા અને વાગળદા આ ભાલ પદેશમાં આવીને વસેલા. વણકરનો ધંધો શરૂ કરેલો. તેમજે વણકરને આ વિસ્તારમાં વસાય્યા અને આ ગામનું નામ વરસાદા (દા ?). આમ ઊંચા ઠિંબે વસેલું છે. ગામની ફરતે ગઢ છે. (હતો.) જેના ઉપરથી ભાલ પંથક દૂર દૂર સુધી નિહાળી શકાય છે. આ ભાઈઓના વંશમાં થઈ ગયા તે ગઢપીર. ગઢપીર પવિત્ર અને પ્રભ્યાત હતા. ધજા ચ્યામતકારો એમના નામે ગવાય છે. વરસાનાં એમનું સ્થાનક છે. એમના શરણે બાધા ઉતારવા, નૈવેદ કરવા, યાત્રા કરવા ભાલપંથકમાં વણકરો જ નહીં, અન્ય સમાજના લોક તેમજ કહેવાતા. ઉજણિયાતો પણ આવે છે. વણકરોમાં બાળકને પગે લગાડવા, નવપરિણિત વરકન્યાને પગે લગાડવા સૌ પ્રથમ ગઢપીરના થાંનકે લઈ જવામાં આવે છે.

આ કારણસર જ, વરસાની વણકર બહેનો ગઢપીરને ધજી ખમ્મા કરે છે ને પરંપરાગત ભાવનાથી. ને પરંપરાગત ઢબઢબથી એમના પોતાને આંગણે જાણે સામેયું કરે છે. (ગીત-૧૨૧)

“ગઢપીર બાવાના કંડા વાજ્યા રે

વાજ્યા વરસાના શહેરની માય ગઢપીર વેલેરા પદ્ધારજો.”

પીરને માટે ઉતારા સાચુ ઓરડા, મેડી ને મહેલ આપે છે. દાંતણ દમતીને કરણ ડાળકી આપે છે. નાવણ માટે જમનાજળ ભરેલી કુરીઓ તૈયાર રાખશે. બોજન માટે ચૂરમું રંઘશે ને ઉપર ગોરી ગાયનું ઘી ધાર કરીને રેહશે. આમ ગઢીરનું રજવાડી સ્વાગત કરે છે ને એનાં ગાડાં ગાય છે.

વળી પણો એ સવાલ ઉઠે છે — રામ હોય, ઠકોરજ હોય કે પીર હોય... સ્થાઓએ એમની આમ મહેમાનગતિ જ કરવાની? ચાકરી જ કરવાની? માનવતા પુરુષની સગવડો સાચવીને એને રાજી રાખવો એ જ શું સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે? સ્થાઓનો પાર-ઠકોરજ કે ભગવાન સાથે, આથી ઊરો આધ્યાત્મિક સંબંધ હોઈ જ ન શકે?

સવગણદાદ અથવા સંત સવૈયાનાથ ભાલ વિસ્તારના દલિતોના પૂજનીય અને લોકપિય સંત થઈ ગયા. એમનો જન્મ વિકમસંવત ૧૮૧૫ની આસપાસનો મનાય છે. એમના પૂર્વજી મૂળ મહેસાણા — ઉત્તર ગુજરાતના, જાતે-ધંધે વણકર. ઉત્તર ગુજરાતમાં પાણીની ખેંચ અને રોણરોટીના અભાવે એમના બાપુ સુરા ભગતે ગામ છીઝ્યું હતું ને અથડાતા-ભટકતા છેવટે ભાલવિસ્તારના, ધંધુક તાલુકાના જાંજરકા ગામે આવીને ઠરીઠામ થયા હતા. ત્યા શાળ નાખીને વણવાનું કામ શરૂ કર્યું. એનો પુત્ર સંબો-સવગણ પણ દરેકનો થતામાં બાપની સાથે વેજાં વણતો ને પછીડી-ચોકાણની ફેરી કરતો થઈ ગયો હતો. યથા સમયે મેઘાબાઈ સાથે એમનાં લગ્ન થયાં, પરંતુ મન ધીમે ધીમે ઊરું ઊતરતું જતું હતું. કામ કરતો કરતાં કિરતારનાં રહસ્યો પામવા અંતરમાં ખટાપટી ચાલતી રહેતી હતી. છેવટે નાથ સંપ્રેદાયના સંત તુલુસીનાથનો ભેટો થયો. સવા ભગતે દીક્ષા લીધી, પણ ગૃહસ્થજીવનનો ભોગ આપીને નહીં.

આ મુદ્રો બહુ મહત્વનો જણાય છે. ગુજરાતમાં પ્રચાલિત કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના હિંદુ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને વિવિધ સંપ્રદાયોમાં, સાધુ થનારા કે દીક્ષા વેનારા, સંતભક્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ થનારા ધર્મપુરુષો મોટે ભાગે સંસારનો ત્યાગ કરી જતા એવું વાંચવા-સાંભળવા મળે છે. આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક જીવન સાથે દુન્યવી જીવનનો મેળન ન પડે એવું ગાઈવગાડી કહેવાય છે. સંતભક્ત થયા એટલે ધરગૃહસ્થીથી મોં ફરીવી લીધું, બેદરકાર બની ગયા એવી વાયકાઓ ચાલે છે. નાગરભક્ત નરસિંહ મહેતાનું ઉદાહરણ જગજાહેર છે. પણ દલિત સંત સવા ભગતે તો મેઘાબાઈની સાથે મળીને પ્રભુસેવા કરતાં સદાકત ખોલેલું અને સાથે તપસાધના પણ ખરાં જ!

સમય જતાં સવા ભગતું “સવૈયાનાથ સંત” કે “સવગણદાદ”ના નામથી આખા પંથકમાં જાણીતા થયા. અનેક ચ્યમતકારો એમના નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. જાંજરકા ગામે એમની સમાધિ છે અને તેની નજીકના પિરાણા પીર સાથે પણ સવગણદાદનો મહિમા સંકળાયેલો છે.

આમ, સ્વાભાવિક રીતે જ ભાલના વણકર-દલિતસમાજ માટે સંત સવૈયાનાથ પોતીકા સંત છે — દાદા છે. ભાલના વણકરો એમનાં ગુહાગાન ગાતાં થાકતાં નથી. આપણી બહેનો પણ સવગણદાદનાં ગીતો ગાય છે. (ગીત-૧૨૨)

“તારો હરગવાડામાં (મલકમા) આંબા ને આંબલી.”

આ ગીત જાણે સવગણદાદનો સમૈયો (સ્વાગત ગીત) ગવાતો હોય તેવું છે. સૌથી વધારે મહત્વાનું તો એ છે કે દલિત બહેનો જાણે કહેવાતા સવણી સમાજને સંભળાવી રહી છે કે જેટલાં માન-પાન-સન્માન “તમારા” સાધુઓ પામે છે એટલાં ને એવા જ માન-પાન-સન્માન “અમારા” દાદા સવગણાને થાય છે. આ “અમારી” ખુમારી જાસ અગત્યની છે. અધ્યાત્મના માર્ગમાં ખરેખર, કોઈ દલિત નથી, કોઈ કહેવાતું સવણી નથી! ત્યાં વળી ઉંચનીયના બેદ કેવા? છતાં આપણા સમાજમાં આ દૂષણ ધર ધાલી ગયું છે કે દલિત સંતો ને કહેવાતા ઉજળિયાત, સંતો જાણે જુદા છે! અરે, સ્વામીનારાયણ સ્પ્રેદાય જેવા લોકપિય અને વિશ્વાસ રૂજગારી સંપ્રદાયમાં કહેવાતી ઉજળિયાત કોમમાંથી સાધુ બનેલા અને દલિત કે વહુલિવસ્થાની કહેવાતી નિમન્શાસ્તિઓ — પટેલ, ભાવસાર, સુથાર આદિ શાસ્તિઓમાંથી જો સાધુ બનેલા હોય તો પહેરવેશ સુધ્યાંમાં ફરક હોય છે. સેવા અને પદ્ધિના બેદભાવ તો ખરા જ! આવી સ્થિતિમાં દલિત બહેનો ખુમારીપૂર્વક ગાય કે અમારા સવગણદાદની દિવ્યતા “તમારા” સાધુ જેટલી જ છે એ ખરેખર મહત્વનો મુદ્રો છે. આ ખુમારીની સાથે બદલાયેલી ભાષા પણ જુઓ — “સાધુડા” કંઈક તિરસ્કારથી અને તુલ્યતાપૂર્વક દલિતો પેવા કહેવાતા ઉજળિયાતોના સાધુનો ઉલ્લેખ કરે છે, સ્વાભાવિક છે ને? દા.ત., ગોલાજા ત્યાં કહેવત છે કે “સીધું વણકરનું અને રંઘવાનું દરબારમાં” એ કહેવાતા ઉજળિયાત અને તેમના કહેવાતા સંતો-સાધુઓને દલિત સમાજ ઉપર શું વિતાવાવાનું બાકી રાખ્યું છે? આજની તારીખમાં બલે મંદિર-પ્રવેશ કાયદેસર થઈ ગયો પણ કેટલાં દલિતો માણ્ય ઉંચું રાખીને મંહિરમાં જઈ શકે છે? ને ખાસ તો પાણી પીવા જાય તો સાધુઓ એમને ફટકરે — ટાટિયા ભાંગે! એવા કિરસા તો કેર કેર છાપે ચટેલા જોવા મળશે! એવા સાધુ માટે દલિત બહેનો “સાધુડા” શબ્દ વાપરે એમાં શું અજુગાતું છે? આ એમનું સ્વમાન બોલી રહ્યું છે.

ગીત આગળ ચાલે છે અને કોઈ પણ મોંદેરા મહેમાનની મહેમાનગતિ થતી હોય તેમ — પેવા કહેવાતા ઉજળિયાત સાધુના સામૈયાની જેમ જ સવગણદાદને ઉતારા ઓરડાને મેડીનાં મોલ હોય છે, પોઢણ ઢોલિયા-ખાટ છે, નાવણ તાંબાકુરી ને દાતણ કરેણની ઉળનાં છે. ભોજનમાં લાપશી ને પછી મુખવાસમાં પાનનાં બીડાં છે. દાદા આખા સમાજના આદરશીય અતિથિ છે.

આમ આ ગીતનો સૂર સ્વમાનનો છે, સંતની સુવાસનો છે. ખાસ તો દલિતસમાજના અધ્યાત્મ અને ધર્મજીવના વારસાના દસ્તાવેજનું એક ઉજળિયણ પૃષ્ઠ છે એમ કહીશું તો જ એનું મહત્વ સાચું આંકયું લેખાશે.

દેવીપૂજા :

શક્તિપૂજા અને ભાલની બહેનોનાં ગીતો વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. આમ તો એક વાત આંગે ઉંચીને વળગે તેવી છે કે માત્ર ભાલની જ નહીં; ગુજરાત આખાયની... ને ભારત આખાયની સ્ત્રીઓ દેવીપૂજા અને દેવીનો મહિમા બીજા દેવતાઓ કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં કરતી જોવા મળે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ને આદિધર્મમાં અનેક દેવતાઓની

સરખામણીએ દેવીપૂજા મોટી સંખ્યામાં થાય છે. દેવીભક્તોની સંખ્યા ભક્તજનોમાં નોંધપાત્ર રીતે વધારે છે. ભારતનાં દેવીતીથો ઉપર જમતી ભીડ અન્ય તીર્થધામો કરતાં જાતેરી હોય છે ને એમાંથી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ધ્યાનપાત્ર હોય છે.

આપણને દેવીપૂજા/શક્તિપૂજાનાં એટલે કે માતાજીઓનાં ઘણા ગીતો/ગરબા મળે છે. ભાલની બહેનોનાં આસો મહિનાની નવરાત્રિમાં, શુભપ્રસંગે કે જે તે દેવી-માતાના ગ્રતના ખાસ દિવસે આ ગીતો/ગરબા ગાતી જોવા મળે છે. અમસ્તાં પણ આવાં ગીત/ગરબા કામ કરતાં કરતાં પણ ગવાતાં રહેતાં હોય છે.

દલિતોની તદ્દન નજીકના કહેવાતા ઉજળિયાતો – દરબારો પણ દેવીભક્તો છે. આ કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહની દેવીઓના મહિમા આ રીતે ભાલની બહેનોનાં મનમાં પણ કિલાયો હો. ખાસ દલિત સમાજની દેવીઓ ઉપરાંત કહેવાતી ઉજળિયાત માતાઓ જેમ કે અંબામા, બહુયરસમા, કાળકામા, રંદલમા, દશામાની સાથે સાથે દલિતસમાજની દેવીઓ જેમ કે ખોડિયારમાની આરાધના પણ ભાલના દલિત સમાજમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ધામધૂમથી થાય છે. શાસ્ત્રો-દંતકથાઓ મુજબ, ખોડિયારમા પણ ગોહિલ રાજ્યુલોની કુણાદેવી ગણાય છે. એટલે આમ જોવા જઈએ તો દેવીપૂજા એ દલિત-સમાજ ઉપર કહેવાતા ઉજળિયાત સમાજનો પ્રભાવ હોઈ શકે. વિહંત, ચેહર, ભૂટબવાની, વહુચી, વહાણવટી, મેલડીમા જેવી બહોળા દલિત તેમજ બિનદલિત છતાં શ્રમજીવી અને કહેવાતી પણત કોમોની માતાઓ પણ આ વિસ્તારની દલિત બહેનોમાં પૂઢતી હો જ, પણ ગીતોની નથી મળ્યાં; અથવા મળેલાં – પસંદ કરેલા ગીતોમાં આ લોકમાતાઓનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી.

કહેવાતી સવર્ણ દેવીઓના ભક્તિ જેમાં જોવા મળે એવાં ગીતો/ગરબા જોતાં પહેલાં એક મુદ્દો કહી વેવા જેવો લાગે છે. હિન્દુધર્મ વિશે થોડુંઘણું જાણનારા, પણ એટલું તો અચ્યુક કહી શકે કે જનસાધારણમાં દેવીપૂજા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. છતાં પંથો-ગ્રાવાહી-મંડળો-દીક્ષા-કંઈ – પેટા સંપ્રદાયો તો શિવ, ઈશ્વા, રામ જેવા દેવોના જ ચાલે છે, ને વધારે મહાત્વ ધરાવે છે. શાસ્ત્રોમાં આપેલી કથાઓ મિશ્ર પ્રકારનો સંદેશ આપતી હોય છે. એક તરફ દેવીઓનો એટલો બધો મહિમા કરાય છે કે જેણાં દેવો ના ફાલ્યા લાં દેવીઓ તારણહાર બની અને બીજી તરફ મોટે ભાગે દેવીઓને દેવોની પણી બનાવીને એમનું સામાન્ય ગૃહિણીથી જરાક જ ઊંચું ચિત્રણ કરીને, દેવીઓનો મહિમા ઘટાડી દેવાય છે.

નવરાત્રિ તો હવે ગુજરાતનો જ નહીં, ભારત આખાયનો ને ભારત બહાર પણ – એક જાતનો સાંસ્કૃતિક તહેવાર બની ચૂક્યો છે. એની પાછળની દેવીપૂજા બાજુમાં રહી ગઈ છે. માત્ર નાચ-ગાન ને મેળાવવાનું રૂપ જ ઉપરસી આવ્યું છે.

નવરાત્રિની વાત નીકળી છે ત્યારે નવરાત્રિ અને દેવીઓનો આટલો બધો મહિમા ક્યારે ને શા માટે શરૂ થયો તેની હિંદુશાસ્ત્રોએ આપેલી વિગતો/કથાઓની થોડી જરૂરી માહિતી મેળવી લઈએ.

પુરાણકથાઓમાં આપ્યા મુજબ, પ્રાચીનકાળમાં માનવજીતને અસુરો/રાક્ષસો બહુ રંજાડતા હતા. હિંસા અને ગ્રાસથી માણસજીત તોબા તોબા પોકારી ગઈ હતી. આ

અસુરો/રાક્ષસો/દેવો/દાનવો... ભધાનક દેખાવના, માંસાહારી, લોહી પીનારા, અનેક હાથ-માથાંધારી એટલે કે વિરાટશક્તિ ધરાવતા અને એ શક્તિનું પુષ્ટ અભિમાન ધરાવતા હતા. પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય હડપ કરવાનો એમનો હરાદો પૂરો પાડવા લોહિયાણ હિંસાખોરી કરતા હતા. પૃથ્વી પરના ધાર્મિક-પવિત્ર ઝાંખિમુનિઓ અને સ્વર્ગની અસંખ્ય દેવો પણ એમનાથી ધૂજતા હતા. વરસો વરસ અને યુગે યુગે આવા અસુરો પાકતા અને દેવો વિવિધ કારી એમને હંજાવતા-મારતા. ખાસ તો દેવોના રાજી હન્દે પોતાના સ્વર્ગની ગાર્દી-ઈન્દ્રસાન-છિનવાઈ જવાની બીક રહેતી રેથી એ આવા અસુરો/દેવો. આટિ દુશ્મનો સામે નાના-મોટા યુદ્ધો કરતો અથવા તો કપટલીલા કરીને એમને હંજાવતો રહેતો હતો.

છતાં એક વખત એવો આવ્યો કે ચંડ-મુંડ, શુંભનિશુંભ વગેરે હેત્યો અને એમનાય સરદાર સમો મહિષાસુર... આ સર્વે એવા માધાભારે થઈ ગયા કે દેવોની કોઈ કારી ફાવી નહીં ! બધા દેવો વિષણુ પાસે ગયા અને ઉગારવાનો ઉપાય યાચ્યો. ખાસ તો એવું બન્યું કે આ રાક્ષસોએ શિવ પાસેથી એ વરદાન માંગી લીધેલું કે કોઈ પુરુષટેવતાથી તેઓ નહીં મરે ! હવે ? છેવટે વિષણુએ ઉપાય બતાવ્યો કે દેવો શક્તિ ધરાવતી સ્ત્રીઓ-દેવીઓ દ્વારા જ આ રાક્ષસોને મારવા પડે ! આવી સ્ત્રી ક્યાંથી મળે ? બધા દેવીઓ તો દેવોની પલ્લીઓ બની ચૂકી હતી ! સ્વતંત્ર અને પ્રયંક શક્તિ ધરાવતી દેવી ક્યાં મળે ? છેવટે દેવોએ મળીને એક "નવસર્જન" કર્યું. ત્રિમૂર્તિમાન બ્રહ્મ, વિષણુ, શિવ અને અન્ય દેવોની શક્તિ એકઠી કરીને એમાંથી મહાશક્તિ હુંણનું નિમાર્ગ કર્યું. અનેક હાથ અને તેમાં અનેક હથિયાર ધારણ કરેલી. આ દેવી રાક્ષસોના સંહાર માટે અને દેવો અને માનવોના રક્ષણ માટે સર્જવામાં આવી હતી.

આ કથામાં એક રીતે જોતાં મહાશક્તિમાનો મહિમા દેખાય પણ બીજી રીતે જોઈએ તો આ શક્તિ તો દેવો-પુરુષોની શક્તિનો સરવાળો હતી ! એટલે આટલી ભાવ અને પૂજનીય માતાના સર્જનના મૂળમાં તો પુરુષોની જ કરામત !

પુરાણકથા જણાવે છે તે મુજબ મહાશક્તિ-હુંગમાંથી બીજી પેટા શક્તિઓ... દેવીઓનું નિમાર્ગ થયું અને પેલા ભધાનક રાક્ષસો સાથે નવ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. બધા રાક્ષસો મરાયા અને છેવટે મહિષાસુરને પણ મહાહુગાજે નિશ્ચાણી વધેરી નાંખ્યો. દેવો ઝાંખિયો અને માનવોએ મહાશક્તિ ને શક્તિનો જ્યજ્યકાર કર્યો. આ નવરાત્રિ અને વિજયાદશમી (દશોરા) આ યુદ્ધ અને વિજયના માનમાં ઉજવાય છે. શક્તિપૂજા થાય છે. ગરબા દ્વારા માતાઓની સ્તુતિપ્રાર્થના થાય છે. ગરબા-ગભદીપ-કાણાવણા ઘણામાં નવ દિવસ ને નવરાત્રિ અખંડ દીવો રાખીને રોજ માતાની પ્રાર્થના-આરતી થાય છે. ધૂપ-દીપ-નૈવેદ્ય ધરાવાય છે. દશોરાના દિવસે મોટો હવન (યજ્ઞ) કરીને માતાઓને બલિ અપણા કરી, શાંત કરીને વિદ્યા આપવામાં આવે છે. શક્તિપૂજા કરનારામાં સ્ત્રી-પુરુષ સૌ કોઈ છે, ઘણો ભક્તિભાવ છે, ઉત્સાહભાવ પણ છે, પણ સવાલ તો એ થાય છે કે જે સંસ્કૃતિમાં મહાશક્તિમાતા – અનેક દેવીઓની આટલી બધી ભક્તિ થતી હોય, આટલાં બધાં દેવીઓનાં તીર્થધામો યાત્રાણુંથી ઉભરાતાં હોય, હવન-નૈવેદ્યની અખંડ પરંપરા ચાલતી હોય, પદ્યાત્રા અને ધજા ચાલવાનાં પવો વારંવાર ઉજવાતાં

હોય એ જ દેશમાં, એ જ સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓનું આટલું બધું શોષણ કેમ ? મહેષાંગોણાં - મારપીઠથી માંડીને જીવતી સણગાતી મૂકવા જેટલી કૂરતા કેમ ? સ્ત્રી ઘરની દાસી કેમ ? છિકરાં જણવાનું અને વંશ વધારવાનું સાધન કેમ ? પૂતળીની જેમ શણગારીને ભોગવાની “વસ્તુ” કેમ ? પૈસા આપીને ખરીદવાની કે પૈસા લઈને વેચવાની “જુઝસ” કેમ ? શાસ્ત્રો-સ્મૃતિઓ-સાહિત્ય-કળાઓ અને આધુનિક યુગમાં રીવિસિનેમા જેવાં માધ્યમોમાં પ્રદર્શન કરવાની અને આનંદ માણવાની “ચીજ” કેમ ? શું પેલી તો બધી “દ્રોઘો/માતાઓ” છે પણ બધી તો “હાડમાંસની પૂતળીઓ” સામાન્ય સ્ત્રીઓ છે એટલા માટે ? આપણી સંસ્કૃતિમાં આમ, દેખાડવાના ને ચાવવાના દાંત જુદા જુદા કેમ ? “સ્ત્રીને” જોવા-સમજવાનાં કાટલાં અલગ અલગ કેમ ?

આવા અસંખ્ય સવાલો ઉભા જ રહે છે. જ્યારે જ્યારે દેવીપૂજાનો મુદ્રો નીકળે છે ત્યારે ! અને આ મુદ્રે એક રીતે જોતાં, કહેવાતાં ઉજણિયાત સમાજની આ અસર દાખિત-શ્રમિક સમાજને પણ ભરખી ગઈ છે એવું કહેવાની કશી જરૂર ખરી ?

તો શું સ્ત્રીઓ પણ - કહેવાતી ઉજણિયાત હોય કે દાખિત સ્ત્રીઓ પણ “માતાઓ” સાથે આ જ વહેવારે સંકળાયેલી છે ? કદાચ “ના.” સાવ સ્વાભાવિક રીતે જ, સ્ત્રીઓને આ માતાઓ “પોતીકી” લાગે છે. એક દીકરી પોતાની, માની આગળ જેમ પેટછુટી વાત કરે, કંઈ જોઈનું કરતું હોય તો ગાંગી લે - ખાસ તો પુત્રસંતાન અને પોતાની, પોતાનાં બાળકોની. ને કુટુંબની સલામતી માતાજીના શરણે સોંપી દે એ જીતનો સીધો અને આત્મીય સંબંધ છે માતા અને મહિલાઓ વચ્ચે. આમ ભાલભારાની બહેનો પણ આ જ રીતે, વધુ સીધી રીતે વધુ નિખાલસતાથી અને કોઈ જીતના પડદાંછો રાખ્યા સિવાય માતાઓ સાથે વાત કરતી, વિનંતી કરતી દેખાય છે. મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ અને દેવીઓ વચ્ચે કોઈ પૂજારી-પુરોહિત જેવો “આઉટિયો” - “વચેટિયો” નથી. હોતો - માટીનાં, વેળુનાં દેવલાં એ જીતે જ બનાવી લેતી હોય છે ને પાણી-પાંદડાં દૂધ ચડાવીને જીતે જ પૂજા લેતી હોય છે. એમાંથી આ ગીતો-ગરબા-આરતી દ્વારા થતી એની ભક્તિ તો સાવ સીધી “ડાયરેક્ટ ડાયરિંગ” જેવી હોય છે ને તેથી જ એમાં અંતરના ઉદ્ગાર હોય છે.

ગીતોમાં “માતા” અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવાની શરૂઆત એક જાહીતા લોકગરબાથી જ કરીએ. (ગીત-૧૨૩)

“ઇલકાનું આવે બેડલું...”

આ ગરબામાં મલક મલક મલકાતી સ્ત્રી કહે છે “મારી સાહેલીનું બેડલું !” સાહેલીના માથે ઇલકાનું બેદું છે. આ સમૃદ્ધિ અને શુભ શુકનનું પ્રતીક છે. બેદું તો માત્ર પાણીનું બેદું નથી. નવરાત્રિના ગરબાનું બેદું છે. અખંડ દીવાની આરાધના જેમાં થવાની છે એવું બેદું છે. પછી ગીતમાં બહેનો, આ બેદાંને - “ગરબો” બનાવવા સુધીની પ્રક્રિયા કરે છે સામાન્ય વાસણને પવિત્ર કુંભ બનાવવાની કિયા છે. આ કિયામાં ગામના તમામ કારીગરોનો ફણો હોય છે. સમાજનો કોઈ તહેવાર સામાન્ય કારીગરોનાં સહકાર વગર ઉજવી શકતો નથી. પુરોહિત-પૂજારીઓ ભવેને કહેવાતી

ઉજણિયાત કોમના હોય પણ પૂજાની સાધનસામગ્રી તો સ્ત્રીઓ અને કારીગરોનાં કામ અને સહકારથી જ તેથાર થાય છે. જેમને શાસ્ત્રો અને કર્મકાંડમાં ધાર્મિક વિવિનો પ્રતિબંધ ફરમાવવામાં આવ્યો છે એવા બે કર્ણ - સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો - શ્રમિકો જ ખરેખર તો કર્મકાંડના પાયામાં પોતાને શ્રમ પુરાયેલો છે. પોતાની કલાકારીગરી અને દારસાગત આવહત અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલો છે એ પ્રત્યે તેઓ સભાન છે ખરા ? એટલું જ નહીં, આ જ ધર્મો-સંપ્રદાયો એમને - “નીચા” - “હલકા” - “શૂદ્ર” ગણીને પૂજાસેવાનો અધિકાર આપતાં ખચકાય છે એ પ્રત્યે તેઓ જગત છે ખરાં ?

એર, ગીત તો પારંપરિક રીતે જ શરૂ થઈને આગળ વધે છે. ગરબો (બેદું) વધાવતી સ્ત્રીઓ એક પછી એક કારીગરને વિનવે છે... એમની ભાષા, વિનય, વિવિક જુઓ - “વીશા” તમને વિનવું. દરેક કારીગર તે “ભાઈ” છે, માતાને માટે વિવિધ સામગ્રી એમની પાસે કરાવવાની છે. તે તકાજા-દાદાજીરીથી નહીં; વિનંતીથી ! આ ભાષા પણ એક સંદેશ આપે છે - આ કારીગરો - કસબીઓ પ્રત્યે રાખવામાં આવતું સ્ત્રીઓનાં વલણનો.

આ સ્ત્રીઓ સુથાર પાસે માની માંડવી (માંડવરી-મંડપ-નાની માંડવી), રંગાવી પાસે માંડવીના લાલપીળા રંગ, કુભાર પાસે કોરિયામાં અને પિંજારા પાસે કોરિયામાં મૂકને પ્રગટાવવાતી દીવેટોનો વિનવણી કરે છે. એ ખાસ મુદ્રો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે કે ગુજરાતની પિંજારા કોમ એટલે મુસ્લિમો મુસ્લિમો દ્વારા દેવના દીવાની દિવેટો બને છે ! આ પણ અગત્યનું છે કે સારાયે ભારતમાંના હિંદુ તહેવારોની સામગ્રી મુસ્લિમ કસબીઓ દ્વારા જ મોટે ભાગે બનાવવામાં આવે છે. જેમકે, દિવાળીના ફટકડા, ઉત્તરાણના પરંગ ને દોરી-ફિરી, રક્ષાબંધનની રાખડીઓ, જન્માદ્મીના પવિત્રાં (ભગવાનની મૂર્તિ કે છબી ઉપર ચઢાવવાતાં રેશમી રંગીન હાર) વગેરે. ગાનારી બહેનો એ આપણા દેશના તમામ ભાગવાવાદીઓનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચવા જેવું નથી ?

ટુકમાં, આ ગરબો એટલો જાણીતો છે કે એની પાછળ આવા છૂપા-નાનામોટાં સંદેશ ભાગ્યે જ આપણી નજરમાં આવે છે; આપણે બસ ગાઈ નાખતાં હોઈએ છીએ ! ગાતાં ગાતાં વિચારવાની પ્રક્રિયા તો છે જ પણ આપણા સમાજની કેટલીક સદીઓથી વણાઈને ઓતપોત થઈ ગયેલી હકીકતો પણ છે. આ જ તરાહનો બીજો ગરબો પણ મળે છે. અહીં વળી પેલા સંદેશથીએ વધુ ઊરો ને આગાવો સંદેશ સાંપડે છે. (ગીત-૧૨૪)

“માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર !”

ગાનારી બહેનો, દાખિત છે પણ અન્ય કોમની બહેનો પણ આ ગરબો ગાતી જ હશે. અહીં દરબાર નેની વસ્તી, રજવાડી ગામનું વાતાવરણ અને પેલી કહેવાતી ઉપવી કોમની નિંદ્રા, ચોખાં, લક્ષણો છે. જાણો કે દરબારગઢમાં માતાનો ઉત્સવ ઉજવવાનો છે. માના ગરબાની સ્થાપના માટે માંડવી, કોરિયાં વગેરેની આગલા ગરબા

જેવી જ માંગણી છે, અહી ભાષા જુદી છે, તોર જુદી છે. અહી ગરબો “રમતો-રમતો” જુદા જુદા કારીગરોને ઘેર જાય છે. — “રમતો ઘૂમતો ગણો સુતારીને ઘેર” વગેરે, ને પછી જ ખરી મજા છે. જાણો કે ગરબો કહે છે — “ઓલી સુતારીની નાર — તું તો સૂતી હોય તો જાગ; માના ગરબો રે રૂડી માંડવી ઘડી લાય” — અહી આગલા ગરબાની જેમ વિવેકી ભાષા નથી. કારીગરોને “વીરા-ભાઈ” કહેવાની મીઠાશ-સ્નેહ કે નમતા નથી. અહી તો દરેક કારીગરની પલીને ઊંઘમાંથી ઉઠાડીને સામાન તૈયાર કરાવવાની આજા છે — હુકમ છે ! લુહારીની સ્વી પાસે માંડવી જરૂરાનું કામ કરાવાય છે. રંગનારાની સ્ત્રી પાસે માંડવી રંગવાય છે, કુલારણ પાસે કોરિયાં ઘડાવાય છે ને પીંખરણ પાસે દિવટો વણવાય છે... પણ હુકમથી ! — શા માટે આવી ભાષા ? ફક્ત ઉત્સવ ઊજવાની ઉત્તાપણ, તાકીદ જ હશે ? કે પછી ગરબો “ચાજને દરબાર ઘુમે છે” તેથી “દરબારી વલણ” ને “દરબારી ભાષા” હશે ? પહેલો ગરબો સ્ત્રીઓના દાઢિકોણથી છે એ સ્પષ્ટ છે; દરેક કારીગરની નાર/પલી છે — સ્ત્રીઓ જ આ કામ કરી આપે છે; એમના કારીગર કહેવાતા પતિઓ નહીં — એ સંદેશ પણ ધ્યાનપાત્ર છે ! સમાજમાં કહેવાય છે શું ? “કારીગરભાઈઓ” — “કસલીઓ ભાઈઓ”... પણ અહી એમની સ્ત્રીઓની ભાગીદારીની વાત નવી છે. આ મુદ્રા ગાનારી બહેનોના ધ્યાન ઉપર આવતો હશે ? સ્ત્રીઓ સાથે સમાજ તોહદાઈથી વતે છે એ હકીકત બહેનોને કઠતી નહિ હોય ?

આપણા દૂરદર્શન — આકાશવાણી જેવા માધ્યમો પણ આવું જ વલણ ધરાવે છે. એનો ખ્યાલ છે ? “ખેડૂતભાઈઓ” — “મજૂરભાઈઓ”ના કાયકમ : “એમ જ બોલાય છે — એમ જ સમજાય છે ! સમજાવાય છે ! શું મજૂરો કે ખેડૂતોમાં સ્ત્રીઓ નથી હોતી ? એમ કેમ નથી બોલતા કે ખેડૂતભાઈબહેનો અને મજૂરભાઈબહેનો ? શ્રમમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી, કારીગરો-કસલીઓની કલામાં સ્ત્રીઓનો ફણો અને તેમની કદર, તેમનું સત્ત્વાન... બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં કરવામાં એં છ. રાષ્ટ્રીય સ્તરે અંગેજમાં શું કહેવાય છે જાણો છો ? “કાફિસમેન” — અને ઠનામો-પુરસ્કારો પણ “માસ્ટર કાફિસમેન”/“મેન”ના નામે જ અપાય છે; જેમાં અદ્યાથી ઉપરાંતની સંખ્યા કલાકાર-કસલી બહેનોની હોય છે; જેમણે ભરતગૃહથણ-બાંધણી-અજરાખ-માટીકામ-પેચવર્ક... આદિમાં સિદ્ધિ હંસલ કરી હોય છે ! આપણા સમાજમાં કલા-કારીગરી અને વિદ્યાઓ... કેમ જાણો પુરુષોનો ઠજારો ના હોય એવી આ ભાષા ક્યારે બદલાશે ? — વલણો બદલાય ત્યારે ?... પણ પેલી બાજુ વાસ્તવિકતા તો જુદી જ છે ! આપણી બહેનો આવા ટેઝીતા અન્યાયનાં ગીત ક્યારે ગાશે ?

એક ખાસ પ્રકારનો ગરબો મળે છે, જેમાં બહેનો અલગ અલગ માતાઓને પોતાની ભીડ ભાગવા એવી રીતે પોકારે છે કે “જો તમે નહિ આવો તો તમારી લાજ જશે !” ભગવાન અને બક્ત વચ્ચે આવો વિશિષ્ટ સંબંધ તો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવે છે. બક્તો આવે વખતે નમ દેખાવા કરતાં નિકટના સ્વજન જેવા વધુ જોવા મળે છે; જાણો કે ભગવાનને પોતાને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કણી રાતે પણ બોલાવી શકાય; ને જો ભગવાનને મોદુંહદું થાય તો આબરુ ભગવાનની જાય એં નહીં ! સૂરદાસ,

તુલસીદાસ, મીરાં, નરસિંહ જેવા ભક્તિયુગના. — મધ્યકાળનાં સંત-ભક્તિ-કવિઓએ આ પ્રકારનાં પદો ભજન અસંખ્ય આય્યાં છે. ઉપરોક્ત ગરબો આવો જ સૂર લઈને આવે છે. શરૂઆત રંગન છે — (ગીત-૧૨૫)

“ગુલાબવાડી, ગુલાબવાડી, ચૌટા વચ્ચે રોપો રે...”

“પહેલું ગુલાબ મારું... પહેલું ગુલાબ મારું ચોટીલા મોકલાવો રે !” — ચોટીલા કોના માટે ? — બહેનો ચોટીલાનાં ચામુંડાને ગુલાબ મોકલીને જાણો સંદેશો મોકલે છે. “હેલાં આવો રે ! નહિ આવો તો મારી, લાજ તમારી જશે રે !” દેવ-દેવીને પૂજનઅર્થન કરીને, કૂલ પાંખડી-નેવેદ ધરાવીને પ્રસંગ કરાય; આપણી બહેનો આ રસમ બરાબર સમજે છે — પોતાની મુર્કેલાની વેળાએ માતાને બોલાવવાનાં છે, તાકીદ છે છતાં કૂલ ચાડાવવાનાં છે.

સ્ત્રીની ઈજજત-ધરની ઈજજત; એવી રીતે માતાની ઈજજત એમની અલોકિક શક્તિ. બહેનો ફરિયાદ કરવા જાય તોય વિવેક ચૂકતી નથી ! તાકીદ કરે છે, દેવીની પોતાની આબરુ જવાની — બિસુદ જવાની મીઠા શી ધમકી આપે છે પણ ગુલાબનું કૂલ એમનાં ચરણે મૂકીને જ ! ચોટીલાનાં ચામુંડા, પાવાગઢમાં મહાકાળી, કોપલા કુંગરનાં હર્ષિદ્ધ માતા, ભાવનગરમાં ખોડિયારમા, આરાસુરના અંબામા... શુજરાતનાં મુખ્ય — પ્રસિદ્ધ — હાજરાહજૂર માતાઓને વિનવણી કરવામાં આવી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ “માતાઓ” કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના હિંદુધર્મની દેવીઓ છે, પરંતુ આપણો અગ્રાઉ નોંધ્યું તે મુજબ, દલિતકોમની સ્ત્રીઓ પણ પૂરા ભક્તિભાવથી અને હોંશે હોંશે આ કહેવાતી ઉજળિયાત માતાઓની પણ ભક્તિ કરતી જ હોય છે. અહી માત્ર કહેવાતી સવાર્ણ કોમોનો પ્રભાવ જ હશે કે પછી “દેવી”ઓ હોવાને લીધે, સ્ત્રીઓ તમામ — દલિત કે કહેવાતી સવાર્ણ — એમની સાથે આત્મિયતા અને એકત્વ અનુભવતી હશે તેથી ? એક બીજો નોંધપાત્ર મુદ્રી પણ જોવા મળે છે. આ પ્રત્યેક દેવીનાં ધામ સાથે કુંગરનું નામ સંકળાયેલું છે. બહેનો જથરે ગાય ત્યારે તીર્થધામ અંગેની ભૌગોલિક માહિતી પણ અંકે કરતી જાય... ! આમ આવાં ગીતો સ્ત્રીઓના સામાન્ય શાન, ભૌગોલિક શાનમાંય વધારો કરતાં હશે ? સાધારણ રીતે અશીક્ષિત કે અલ્યાશિક્ષણ આપણી દલિત-શ્રમિક અને અન્ય કોમોની બહેનો સુધી અમુક માહિતી અને શાન તો આવાં ગીતો દ્વારા જ પહોંચનું હશે ને ? આ જ રીતે, નવું શાન — નવી માહિતી પણ ગીતો દ્વારા પહોંચાડવામાં આવે તો ?

બહેનો અંબામા આદિ પૌરાણિક દેવીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ ત્યાં સંદેશ કરીક અનોખો જ છે. ગીતમાં કહે છે : (ગીત-૧૨૬)

“અંબેમાની ચૂંદડી નવ નવ રંગની...”

એ રે ચુંદડિયે કિયા રાજી મોદ્યા”

આ વાત કરીક, કદી ન કહેવાયેલી વાત છે. ગરબામાં પુરાણકથાઓના એવા એવા પ્રસંગોના ઉલ્લેખ છે, જેમાં માતા-સીતા વગેરે દેવી — અલોકિક સ્ત્રીઓ. ઉપર

રાજા, રાક્ષસ... આહિ પુરુષજીતિનો વ્યક્તિઓએ કુદાણ કરી હોય, છેડાડ કરી હોય, પરંતુ અહીં સીધી રીતે નહીં; આડકતરી અને પ્રતીકાત્મક/ઉપકાત્મક રીતે આ પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે. શરૂઆત જુઓ - “નવરંગી ચૂંદીને” કિયા રાજ મોહ પાયા? ચૂંદીની સ્ત્રીનું ઓઢાણ-ઢાંકણ છે. સ્ત્રીની લાજ-આભરુ ઢાંકવા ઓળાય છે. કબીરથી માંદીને અનેક કવિઓ અને લોકકવિઓએ જીવનને, શરીરને ચૂંદીનું રૂપક આયું છે ને જીવનરૂપી-શરીરરૂપી ચૂંદી પર રાઘ લાગે - કંલંક લાગે તો સ્ત્રી ક્યાંયાની ના રહે - એવી વાત ભજિયુગમાં - પારંપરિક રીતે કહેવાતી જ આવી છે. હિન્દી ફિલ્મી ગીતોએ પણ આ રૂપક ઉઠાવીને અસંખ્ય લોકપ્રિય ગીતો આપ્યાં છે. જીવન સાથે, શરીર સાથે, કૌમાર્ય કે સ્ત્રીના શિયળ સાથે ચૂંદીનું રૂપક આમ સાહિત્ય ને લોકસાહિત્યમાં ખાસું અંતુ સંકળાયેલું છે.

આ ગરબામાં “અંબેમા”ની ચુંદાની વાત છે ત્યારે ચુંદાની ઉપર મોહ પામનારા, એને અભડાવવાની દાનત માત્ર કરનારા ઉપર માતાનો એવો કોપ ઉત્ત્યો કે એમનું ધનોતપનોત નીકળી ગયેલું. માતાની શક્તિ, માતાની પરિવ્રતા, માતાનું સત એટલું પ્રબળ એને ભયાનક કે આવા હુષ્ટ વિચાર કરનાર એની આગળ ટકી ના શકે. અંબેમાના નામે આમ તો પાવાગઢ મહાકાળ માતાને પતાઈ રાવણની કથા, સીતા એને રાવણની કથા તેમજ નાગબાઈ એને રાજ માંડલિક (જુનાગઢનો “ગંગાજિયો” ગણપતો મહાતપસ્ની રાજા)ની કથાઓ ટૂકમાં વણી લેવાય છે. કેટલા ઓછા શબ્દોમાં કેટલી ગર્ભિત વાત છે ? — ચુંદાને મોહા... આટલામાં જ એ ત્રણે રાજાઓની કુદાણી, દાનત અને કુયેષાનું એકસામણું જ વર્ણન થઈ જાય છે ! (પાવાગઢ ખોયા — ઘડમસ્તક ખોયા) શક્તિના પ્રતાપે. અહીં આપણી બહેનો આ શક્તિનો ઉલ્લેખ કરીને શું સૂચવવા માંગે છે ? સ્ત્રી ધારે તો પોતાની તરફ બદાનત રાખનારાનો સર્વનાશ કરી શકે !

પણ કરુણતા એ છે કે હકીકત આનાથી અવળી છે ! આપણી બહેનો કે પદી તમામ સ્ત્રીઓ... પોતાના ઉપર થતા જાતીય ઝુમલા કે પોતાને વિશે સેવાતી જઈદાનત, પોતાની સામે મંડતી લાલચું નજરો કે પોતાને માટે બોલાતા ભૂંડા અપશબ્દોનો સામનો ભાગ્યે જ કરી શકતી હોય છે ! એમાંય દલિત-શ્રમિક બહેનો ઉપર દરબારો કે એવા માથાભારે કહેવાતા ઉજળિયાત પુરુષો આમાંનું ઝોઈ પણ કૃત્ય આચરે ત્યારે મજબૂરીથી મોટાભાગો સ્ત્રીઓ કાં તો તાબે થવું પડતું હોય છે, કાં તો જુલમ વેઠલો પડતો હોય છે. એ ધારે તોય... ઈચ્છે તોય... “અંબેમા”ની જેમ પેલા લોકોનું ધનોત પનોત શું - વાળેય વાંકો નથી કરી શકતી ! આ વાત મોટા ભાગની - સર્વસાધારણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિની છે. અપવાદરૂપ કિરસા હશે જ - હોવા જ ઝોઈએ - વધવા પણ ઝોઈએ ! પણ ગ્રામીણ સમાજમાં કહેવાતા ઉજળિયાતોનો ભોગ બનતી દલિત શ્રમિક સ્ત્રીઓની વિતકવાતો ભાગ્યે જ બહાર આવતી હોય છે !

આવું ગીત ચાઈને આ બહેનો જે નથી તે નહિ પણ જે હોવું જોઈએ તેની ઝંખના રજૂ કરે છે. જાણો કે અંદરોઅંદર, આત્મવિશ્વાસ એકઠો કરી લે છે. માતાની શક્તિ જાણો એમની અંદર નવી આશા - નવી હિંમત જગાડે છે. હજુ સુધી પરંપરાની

બેઠીમાં જકડાયેલી જૂની પેઢીની બહેનો ભાવે આશામાં અને આશામાં આવા ગરબા ગાઈને મનોરથ પ્રગટ કરી લે પરંતુ આવનારી પેઢીની બહેનો, પોતે આવી શક્તિશાળી બનીને – પુરુષોના આવા ઝુમલા, આવી દસ્તિ અને આવાં વલણો વર્તનનો સામનો કરતી થાય એવો સંદેશો પણ આ ગીતમાંથી બહેનો પામતી જ હશે ને ? (ગીત-૧૨૭) “એવી ગીતી પણ કે તંત્રિયાગળી ખોડીયારમાડી રે”

“પાળથી ચકલા થઈન ફર તાતાણવાયાળા જાડાપાદનાજ ર
 અગાઉ આવેલા એક ગીતના જ ભાવને જરાક જૂદી રીતે રજુ કરે છે. ગાનારી
 બહેનો વારાફરતી દરેક માતાને મળવાની ઠંકા પ્રગત કરે છે. ખૂબીની વાત તો એ છે
 કે આ દરેક દેવીઓ જાણે એનો સખી-સૈયરો હોય, એનો આતીધ હોય, હથવેંતમાં
 જ હુંકડી હોય ને એમને મળવું જાણે સાવ સ્વાભાવિક, રોજિંટો કિયા હોય – જાણે કે
 પાડોશમાં જઈને તેકિયું કરી આવવાનું હોય એવી સાહજિક હળવાશથી ગાઈ કે છે.
 માથે મટુકડી ને હાલી આવું... આરાસુરમાં થતી આવું... અંબે માને મળતી આવું...
 પછી ચોટીલા, પાવાગઢ – અનેક જાણીતાં દેવીધામની યાત્રા કરવાની જંખના પ્રગત
 થાય છે. અહીંથા કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહની દેવીઓનાં ધામની વાત થાય છે પણ જેટલી
 સ્વાભાવિકતાથી, શ્રદ્ધાભજિતીથી અને આંતરિક મુક્તિથી વાત થઈ છે તે બતાવે છે કે
 આવા બોલ પેલી પરંપરામાં જકડાયેલી, મધ્યમવર્ગની, કહેવાતી ઉજણિયાત બહેનો
 ભાગ્યે જ બોલી શકે... આ તો મોકણો મોકે બોલી શકનારી, હિંમતવાળી શ્રમિક
 બહેનોની જ વાણી !

આહી બીજો સંદેશ મળે છે કે યાત્રાને બહાને આ સ્ત્રીઓ મુક્તિનો અનુભવ માણી શકે છે. આમેય યાત્રા, ભજનમંડળી, વારતહેવારે મંદિરે જવું... મેકળાશની બારીઓ છે ને ?

ગીત-૧૨૮, ૧૨૯ ખોડિયારમાની સ્તુતિનાં છે. આગળ નોંધ્યું તેમ, આમ તા ખોડિયાર ક્ષત્રિયોની, ને ખાસ તો ભાવનગરનાં રાજકુદુંબોની કુળટેવી – પણ દ્વિતીશ્વરિક કોમોરમાં પણ એનો ખાસો એવો પ્રચાર-પ્રભાવ છે. ગીતમાં તાત્ત્વિકિયા ધરાવાળાં ખોડિયારનું સ્મરણ છે. ગાનાર કોઈ પુરુષ હશે, તેમ પંક્તિઓ ઉપરથી લાગે છે :
(ગીત-૧૨૮)

“બોવારે તમારો બાળ, ખોડિયાર આવોને રમવા...”
 પણ તીર્થનું નામ તાત્ત્વિક્યો ધરો છે. જે વષકર સમાજનું સુચન કરે છે તે મહત્વનું છે. વષકર બહેનો આથી જ આ ગીત - ભવે ડોઈ ભક્ત પુરુષ દ્વારા રચાયું હોય છતાં ગાય છે - રમે છે. ગીતમાં માના સ્વરૂપ-સ્વભાવ, પ્રતાપ-ચમત્કારી શક્તિઓ અને મા ગરીબો-અપંગો - ખાસ તો સ્નેયોનાં તારણાખાર છે; એવી વારંવાર સ્થાપના કરવામાં આવી છે. છીંટું કઠોરું થાય પણ માવતર કમાવતર ના થાય એ કહેવત વણી લઈને, ભક્ત માતાને કાલાંવાલાં કરે છે, પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માંગે છે; ને પેલા ભજનમાં છે તેમ, મા જો પોતાની લીડ ભાંગવા નહીં આવે તો એમની “લાજ” જોશ... એવું પણ કઢી જ નાંખે છે ! છેલ્લી ને પંક્તિમાં માના મંદિરીય દુઃખયારી બહેનો આવી આવીને રહે છે - કકળે છે. માથું કૂટે છે - વિલાપ કરે છે;

મા એમને આશ્રમ આપે — આશા આપે તો પાછી કરે એવું એવાન કરવામાં આવે છે, સંકેપમાં, મા સર્વશક્તિમાન છે, દ્યાળું છે, કૃપાળું છે — અને ભક્તો; હુણિયારી સ્ત્રીઓ માટે એનો એક માત્ર આધાર છે. એ સંદેશ આ ગરબો આપે છે. અહીં પુરુષભક્ત દ્વારા આ વિનવજી-મહિમા થયાં છે; એ શું બતાવે છે? — પુરુષો માતાની અપાર શક્તિનો વિનમ્પણે સ્વીકાર કરે છે; પણ ઘરઅંગણે સ્ત્રીની શક્તિની કરવાની આવે તારે?

ખોડિયારમા વિશેનું બીજું ગીત વિશિષ્ટ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભાવપદેશમાં રોજ-નીલગાય ઘણી જોવા મળે છે. આવો એક નર-રોજ જાણે ખોડિયારમાનો (ખોડલ) કૃપાપાત્ર છે. એના અંગેની કોઈ દંતકથા ગીતમાં વળી લેવામાં આવી છે. (ગીત-૧૨૮)

“મા ખોડલનો રોજો... વનમાં ચરવા છોડ્યો...”

એભલવાળે માયો... એક ભડકે માયો... અમરા દેત્યે માયો... એક ભડકે માયો! આમ એ દેવી રોજ વનમાં મુક્ત મને, નીરપણે હરતો-કરતો-ચરતો હશે ત્યારે જાહેરતા કાઠી દરબાર એભલવાળાએ એને ભડકે દીધો હશે/ઠાર માયો હશે એનો ઉલ્લેખ છે. એવી જ રીતે અમરા દેત્યનો પણ ઉલ્લેખ છે. દેત્ય અને કાઠી સાથે શિકારે નીકળયા હશે? દરબાર ને દેત્ય વચ્ચે દોસ્તી અને સહિયારા શિકારશોખ પ્રત્યે બહેનો આંગળી ચિંધતી હશે? જે હોય તે — પણ પરિણામ એ આદ્યાં કે આ હિંસાનો બદલો લેવા ખોડિયારનાં સહિયર સમા મેલડીમા રથ જોરીને આવ્યાં અને બોકડાનો બલિ માંગી લીધો.

સંદેશ છે દેવીના પશુપ્રેમનો; અને દેત્ય પ્રત્યેના આમજનાતાના વિકારનો. ખોડલમાની જેમ જ મેલડીમા, નાગબાઈમા સ્થાનિક દ્વિતીકોમોની આરાધ્ય દેવીઓ છે અને કોઈ કરવા માટે જાણીતી છે. એક બહુ દૂરગામી સંદેશ એ પણ લાગે છે કે રાજા-દેત્ય-કાઠી-દરબાર... જાણે માતાના અપરાધીઓ છે અને માતા એમનો બદલો લીધા વિના છોડવાની નથી, એવી આપણા દ્વિતો શ્રદ્ધાળુઓની અતૂંઠ શ્રદ્ધા છે. પોતાના મનમાં ધરબી રાખેલો આક્રોષ આ રીતે દેવીઓના નિમિત્તે પ્રકટ થતો હશે?

ગીત-૧૩૦ અને ૧૩૧ આમ તો એક જ સંદેશ લઈને આવે છે — દેવી માતા પાસે પુરુસંતાન ઝંખતી મનો મનોભાવ. જેમાં બાવનમું ગીત કોઈ ખાસ દેવીને થાનમાં રાખીને નથી ગવાયું... માત્ર “મા”ને પોકારે છે પણ છાંસઠમા ગીતમાં દરશમાને વિનવજી છે કે “દીકરો દેજો મા!” બંને ગીતની ઘણીખરી પંક્તિઓ સરખી છે.

“ચકરડી ભમરડી માર ઘેર જાંઝો રે માયાળું મા...” (ગીત-૧૩૦)

“ચકરડી ભમરડી માર ઘેર ઘણી રે દરશમા...” (ગીત-૧૩૧)

આમ ઘર તો રમકડાથી ભર્યુભર્યુ છે પણ રમકડાં રમનાર નથી. લીલાપીળા પતંગ છે, મેવામીઠાઈના પકવાન છે, લીલાપીળા “બાબાસુટ” પણ છે... પણ પતંગ

ઉડાવનાર, મમ્મ મમ્મ માંગનાર, બુશાઈ પહેરનારો ક્યાં છે? વાંજિયામહેશાનાં માર ખાનારી દુઃખયારી નારી પોકારે છે — “એક દીકરો દેજો રે!... માયાળું મા.”

બીજા ગીતમાં, ગૃહિણી દરશમાની આગળ બહુ રસપ્રદ રીતે પોતાની યાચના મૂકે છે : “રોટલી કરીને હું તો ઉભી રે દરશમા, ચાનકીનો માંગનાર દેજો રે, દરશમા!” ને એમ પોતાનાં રોજિંદા ઘરકામ વાણવતી નિઃસંતાન સ્ત્રી વિનવે છે કે પાણીનો પીનાર, છીંડાનો જાલનાર... પગલીનો પાડનાર દેજો રે દરશમા ! — ગીતો બહુ જાણીતાં છે. માત્ર દ્વિતીબહેનો જ નહીં; ગુજરાતભરની બહેનો આ ગીત આમતેમ શબ્દફેરે ગાતી જ રહે છે. ક્યાંક અંબામા છે, તો ક્યાંક રંદલમા ! દેવી પારો દીકરી માંગતી, ગરીબડી થઈને પુર જંખતી આપડી નારીનું આ ચિરંતન શબ્દચિત્ર એકબાજુ આપડી આંખોને ભીજીજી દે છે તો બીજી બાજુ વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે કે કેટલી લાચારીથી આપડી બહેનો દીકરો માંગે છે? — શા માટે? — મરતાં મોંમાં અજિ મૂકે એટલા માટે, જીવતાં જાળવીને ચાકરી કરે એટલા માટે, મર્યાદ પછી પિડ મૂકીને શાદ સરાવે કે જેથી ઘરડી માનો જીવ અવગતિએ ન જાય એટલા માટે, “પું” નામના નરકમાં પડતાં બચાવે એટલા માટે... કે પછી જીવતેજીવ આ સમાજનાં વાંજિયામહેશાથી ઉગારે એટલા માટે? પરંપરાના આ કડવા ઘંટડા અને આંસુ પીતી આપડી બહેનો આવી લાચારીમાંથી ક્યારે છૂટ્શો? એમના હીઠ પર રમતું આ ગીત ક્યારે અટકશે? — દીકરો મળશે ત્યારે કે અંધશ્રદ્ધ બેરવીને એમની આંખો ઉઘણશે ત્યારે?

દરશમાના મહિમાના મુદ્દે એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આમ તો આ માતા વિશે કોઈ પુરાણ કે શાસ્ત્ર કે મહાકાલ વગેરેમાં ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં લોકસુદ્ધાયમાં એ પછી કહેવાતો ઉજળિયાત હોય કે કહેવાતો પછાત — સ્ત્રીઓ દરશમાનું ક્રત ઘણા સમયથી કરતી આવી છે; પણ છેલ્લા દાયકામાં એનો મહિમા ખાસ વધી ગયો છે. દરશ એટલે વિધાતી/વિધાતા. હિંદુ પુરાણોમાં એમ માનવમાં આવે છે કે વિધિ દેવી આપડાન નસીબના લેખ લખે છે અને એની રાજા-નારાજી ઉપર આપડી સારી-મારી સ્થિતિનો આધાર છે. દરશ ફરે તો તમારો હિં ફરી જાય : સારો કે મારો — એ દરશમાના હથમાં ! આવી પ્રારબ્ધવાદી માન્યતા અને માત્ર નસીબ ઉપર સુખદુઃખનાં કારણોને છોડી ટેવાનું વલણ આમેય આપણા દેશના ઘણા મોટા સમુદ્રાયમાં પ્રવર્તે છે. એ પછી વિસ્તૃત હોય — અલ્યશિક્ષિત હોય કે અભાણ; ગરીબ કે તવંગર, શહેરી કે આમીશા... મોટી સંખ્યામાં લોકો સ્ત્રીઓ ને પુરુષો — આવા નસીબવાદી વલણને કારણો મહેનત-પુરુષાર્થ કરતાં અટકી જાય છે, અથવા તો થોડીઘણી મહેનત, કરીને નસીબના આશરે છોડી દે છે. વાતવાતમાં મહૂરત જોવડાવે છે, જોખાને પૂછે છે, છાપાંપત્રિકામાં આવતાં અઠવાલિક ભવિષ્યના વિભાગો ઉપર આંધળો ભરોસો મૂકે છે — પૈસા જરચરીને રાશિફળ જોવડાવે છે, કષ્યુટર જેવા આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સાધનને પણ આ અંધશ્રદ્ધાનું સાધન બનાવે છે. દરશમાના કોપથી હરી ગજા બહારનાં પ્રત, ઉપવાસ કરે છે, એની પાછળ પાણીની જેમ પૈસા વહેવડાવે છે; આવાં લોકો લાખ્યાની સંખ્યામાં જોવા મળશે. આજકાલ તો દ્વિતી, કારીગર, શ્રમિક વર્ગની બહેનો દરશમાના પ્રતે કામકાજ કરતાં કરતાંથે ઉપવાસનું કષ્યુટર

વેઠ છે ને એમાં ધાર્મિક સંતોષ માને છે ! પણ આવે વખતે શરીરના કુપોષણથી આમેય પીડાતી, સખત વૈતરાં કરીને નિબળ થઈ ગયેલી અને ઉપવાસ સાથે સાથે સખત વૈતરાં ફૂટતી બહેનો, જે પણ થંભાને વિચારે અને પોતાની મહેનત, પોતાની આવડત ઉપર વધારે ભરોસો મૂકીને, કોઈ અદશ્ય કે કાલ્યનિક શક્તિઓ ઉપરનો અંધળો વિચારસ ઘટાડતી જાય તો કેવું સારું ? પણ હાલ તો લાગે છે કે આ વાત જાણો પથ્યર ઉપર પાણી ! દશામા ઉપરની શ્રદ્ધા અને એમની સાથેની ઊરી આત્મીયતા સ્ત્રીઓમાં એટલી બધી જોવા મળે છે કે બે ઘરી વિચારમાં પડી જવાય છે કે આટલી મહેનતું આટલી હિંમતવાળી આપણી બહેનો આવા નસીબવાઈ ચકરાવમાં શા માટે ફળોળતી હશે ? અને હૈયે હોય તે હોકે આવે – એ ન્યાયે આપણી પણે દશામાનાં અનેક ગીતો આવ્યાં છે. જેમાં મોટે ભાગે તો પોતાની સ્થિતિનો ચિત્તપર આપીને એ સ્થિતિ બદલવા વિનંતી છે પણ કેટલાક ભાવ – કેટલીક લાગણી વિશિષ્ટ રીતે અલગ તરી આવે છે તે જોવું રસપ્રદ બનશે. (ગીત-૧૩૨)

“દશામાની સાંધળી આવે હોડતી રે,
હે પગમાં ધુઘરા ધમ ધમ થાય.”

પારંપરિક રીતે દશામાની પદ્ધરામણી અને શાણગારનું વણન છે. સ્ત્રીઓમાં ગીતમાં વસ્ત્રો અને અલંકારોનું વણન ન હોય એવું ભાગ્યે જ બને છે ! એની પણ એક પરંપરા, એક ઢાંચો બનાવી દેવામાં આવ્યો છે જે બીજાં ગીતોમાં બીજી માતાઓ અથવા કોઈ વાક્યિત વિશે ગવાય છે. નાક પ્રમાણે નથડી ને ટીલડીના શાણગાર હોય કે પછી અંગ પ્રમાણે ઘાઘરો ને ઓઢણીના શાણગાર હોય... વાત એની એ જ છે સવાલ માત્ર જ્ઞાનારીઓના ઉમળકાનો છે ! પોંધપાત્ર બાબતો બે છે : દશામાને પણ બહેનો, ભાલવિસ્તારની કે ઉત્તર ગુજરાત રાજસ્થાન બાજુની સ્ત્રીઓ જે પહેરે છે તેવાં જ ઘરેણાં-લૂગડાં પહેરાવે છે. આ એક જાણીનું વલણ છે કે જે “દેહને તે દેવને !” ને બીજી મુદ્રા એ છે કે આ દશામાનું વાહન છે સાંધળી ! સાંધળી તો વાગડ-કર્યા-રાજસ્થાન અને તેના પ્રભાવે કરીને ઉત્તર ગુજરાતનું જાહીનું ને પ્રચલિત વાહન છે – હેરફેરનું સાધન છે. દશામા પૂજાય છે વધારે સૌરાષ્ટ્ર – આ શું બતાવે છે ? – રજવાઈ અસર ? રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ પણ “સાંપદા મા”નું વત કરે છે જેની કથા, મહિમા આદિ આપણા દશામા જેવાં જ છે. પડોશી પ્રદેશોનો પ્રભાવ ?

બીજું દશામા ગીત એ જ પારંપરિક ઢાંચામાં છે જેમાં ઠકોરજી, રામજી કે અન્ય દેવી-દેવતાનો અતિથિસત્કાર કરવામાં આવે છે. શરૂઆત જોકે બહુ કાલ્યમય અને કાલ્યનિક છે : (ગીત-૧૩૩)

“દશામા રંપે ચેઠે ને મરવે ઉતરે,
હું તો જોવ મારા દશામાની વાટ...
દશામા કાયર આવશે ?”

આમાં શરૂઆતની પંક્તિ આલંકારિક હોવા છતાં અમુક ચોક્કસ ઝતું દરમ્યાન

દશામાના વ્રતનો ઠથારો કરતી હશે ? ચંપે ચેઠે ને મરવે ઉતરે, – માં દશામા જીવો અલવડ આમીણ કન્યા હોય એવી રમતિયાળ છબી પણ ઉપસે છે. એક બાજુથી એ “માતા” છે ને બીજી બાજુ એની સર્કિયતા કિશોરી કન્યા જેવી છે ! પણીની પંક્તિઓમાં શા માત્ર હશે... વગેરે ભાવભીની મહેમાનગીરી છે ! આપણે ત્યાં તો કહેવાયું છે ને સાકરિયો કંસાર... વગેરે ભાવભીની મહેમાનગીરી છે ! આપણે ત્યાં તો કહેવાયું છે ને કે ભગવાન તો “ભાવના” ભૂપ્યા છે – છતાં આપણી બહેનો આ બધી ભાવના માતાને ચરણે ધરવાનો હેંમેશાં આગ્રહ રાખે છે. એ બતાવે છે કે સ્ત્રીઓ માટે આતિથયભાવના એ માત્ર ગૃહિણીની ફરજ જ નહીં; અંતરનો ઉમળકો પણ છે જ... બાકી એમની વાસ્તવિકતા તો મોટે ભાગે રોટલા-ધાશ ને કાથીના ખાટલા હોય છે ! (ગીત-૧૩૪)

“ચાનું ચાનું કૂલહું અને એથી રાતો રંગ
એવો રંગ વાગ્યો મને દશામાના ધૂનમાં”

આવી જ ભાવનાસભર આરતી છે. “આરતી” શબ્દ જ બતાવે છે તે પ્રમાણે “દુઃખની રજૂઆત.” ભક્તો પોતાની વથા – પોતાની તકલીફો – પોતાની દીનતા અનિકાલન અને અપણા કરે છે અથવા તો પ્રલુબ આગળ મૂકે છે; એનો નિવેદો આવે એ પ્રલુબને અપણા કરે છે અથવા તો પ્રલુબ આગળ મૂકે છે; એનો નિવેદો આરતીમાં ધંઠી પણ અપેક્ષામાં ! સાથે દીવા છે – અંતરમાં ઉજાસ થાય એ માટે ને આરતીમાં ધંઠી પણ અનિવાર્ય છે. પોતાની વાત માને (દેવી-દેવતાને) સારી રીતે સંભળાવવા અમનું ધ્યાન ખેંચવા માટે ! આપણી બહેનો આરતી જેવો કહેવાતો ઉજળિયાત કર્મકંડ વષોથી સીકારતી થઈ છે એ પણ પેલા પ્રભાવેસ્તો ! વળી ગીતમાં પણ વારાફરતી જે જે પૂજાસમગ્રીનો નિર્દેશ છે તે પણ આ કહેવાતા સવણી કર્મકંડની દેશણી છે. બહેનો કહે છે : ચોખાના થાળ ભયાં ને માતાને ચરણે ધર્યા, એના સાથિયા પુરાવો; કંકુના ભરેલા થાળમાંથી ચાંદલા ચોડાવો, નાળિયેરના થાળમાંથી માને મંદિરે તોરણ લટકાવો.. લાડુ ભરેલા થાળનો માને પ્રસાદ ધરાવો ને ધી ભરેલા થાળ ધરીને દીવડા પ્રગટાવો.. આમ વિવિધ રીતે માને પ્રસન્ન કરીને પોતાની તકલીફો દૂર કરવાને વિનવડી થાય છે આ આરતીમાં.

આમ તો ચોખા-કંકુ-નાળિયેર-તોરણ-સાથિયા-ચાંદલા-ધીના દીવા હિંદુ સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો છે છતાં સર્વસાધારણ રીતે એને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો પણ ગજાવામાં આવે છે. પારંપરિક રીતે આ દરેક તત્ત્વ પાછળ કંઈ ને કંઈ અથ છુપાયેલો છે. આપણો દીવિત સમાજ આ તબક્કે સામગ્રીનો એ પ્રતીકાર્ય જાણવા પામે તો કદાચ છે. આપણો દીવિત સમાજ એ તબક્કે સામગ્રીનો એ પ્રતીકાર્ય જાણવા પામે તો કદાચ છે. આપણો દીવિત સમાજ આનંદની ભાવનાઓ છુપાયેલી છે. સૂર્યાવે છે. લાલ રંગમાં ઉમંગ-ઉલ્લાસ-તેજ અને બલદાનની ભાવનાઓ છુપાયેલી છે. નાળિયેર પૂર્ણતાનું પ્રતીક છે. ઉપરથી કહેર, અંદરથી નરમ, સકેદ, મીઠાં જળથી બરેલું આ ફળ “શ્રીફળ” તરીકે ઓળખાય છે. “શ્રી” એટલે પણ સમૃદ્ધિ, ધી પણ સમૃદ્ધિ આ ફળ એ આપણા દેશમાં સભરતાની નિશાની મનાય છે. કંકુનો લાલ રંગ મંગળતા કણ... એ આપણા દેશમાં સભરતાની નિશાની મનાય છે. આપણા દેશમાં બલદાનની ભાવનાઓ છુપાયેલી છે. સૂર્યાવે છે. લાલ રંગમાં ઉમંગ-ઉલ્લાસ-તેજ અને બલદાનની ભાવનાઓ છુપાયેલી છે. નાળિયેર પૂર્ણતાનું પ્રતીક છે. ઉપરથી કહેર, અંદરથી નરમ, સકેદ, મીઠાં જળથી બરેલું આ ફળ “શ્રીફળ” તરીકે ઓળખાય છે. “શ્રી” એટલે પણ સમૃદ્ધિ, ધી પણ સમૃદ્ધિ આ ફળ એ : ધરુ દૂરાણું હોય તો જ ધી પમાય – ને તેથી છીકરાંછીયાંને ખવડાવીને જ સૂર્યાવે છે : ધરુ દૂરાણું હોય તો જ ધી પમાય – ને તેથી છીકરાંછીયાંને ખવડાવીને જ દેવને દીવા કરાય ! આમ આ તત્ત્વો બધાં ઘર-ગૃહસ્થીની, ખેતીવાડીની, પશુધનની

સમૃદ્ધ સૂચવે છે. તો તોરણ-સાથિયો-ચાંદલો આપણે ત્યાં શુભ-શુક્રન, આવકાર, ઉમગ અને મંગળ પ્રસંગનાં પ્રતીકો મનાયાં છે. આમ, હિંદુ સંસ્કૃતિનાં આ પ્રતીકો દલિત કે બિનહિંદુ સમાજે પણ અપનાવી લીધાં છે તેની પાછળ એના આ પ્રતિકાર્થનો વધારે પ્રભાવ હોય એવું કહી શકાય ?

બહુ વિશિષ્ટ ભાવના લઈને આવે છે. વાત તો છે દશામાની જાતરાની ને માને બેટ-નૈવેદ્ય વગેરે આપણું કરવાની... પણ અહીં સ્ત્રીની પારદર્શકતા અને પ્રામાણિકતાનાં ગુણો આંખે ઊરીને વળગે તેવાં છે. “રાતું રાતું ફૂલનું ને એથી રાતો રેંગ, એવો રૂગ લાગ્યો મને દશામાની ધૂનમાં...” ગાત્રી આ ભક્તિધૈલી નાર સાચી શ્રદ્ધા અને સાચાં દાનનું મૂલ્ય સમજાવી જાય છે. ગીતમાં કહેવાયું છે - “કોઈ આવે હથીડે ન કોઈ આવે ધોરદે; કોઈ આવે પળ ચાલી દશામાની ધૂનમાં...” ને એમાં પોતે પળ ચાલીને આવનારી છે; “કોઈ ચઢાવે રોકડો રૂપિયો કોઈ ચઢાવે ફૂલ...” પણ હું ચઢાવું “બીલીપત્ર દશામાની ધૂનમાં...” ને એમ રાજ અને અન્ય રૈયત બરદી-પેંડા-સૂકા મેવાના નૈવેદ્ય ચઢાવે છે, પણ આપણી બહેન કહે છે, “હું લાંબું સાચા લાંબું દશામાની ધૂનમાં...” રોજિંદળી વાનગી લાડુ - પણ શ્રમિક બહેનો માટે તો એ મહામૂલી મીઠાઈ છે - ને તેથી સાચો લાડુ કહે છે ત્યારે ને અર્થ નીકળે છે - એક તો સાદોસીધો અર્થ છે - સાચા/ચોખા ઘીનો લાડુ અને બીજો ગર્ભિત અર્થ છે - સારી શ્રદ્ધા-પ્રેમ-ભક્તિથી બનાવેલો, જાતે બનાવેલો લાડુ ! સ્ત્રીઓને મન આ મોંઘું મૂલ્ય છે. મોંઘું નૈવેદ્ય છે. અહીં “બાઈલબ”ની પેલી સાચાં દાનની... વિધવાની કોઈની કથા યાદ આવે છે : જેમાં મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો ને ધનવાનો તથા શાસ્ત્રી પણિતો જેરસાવેમના મહામંદિરની દાનપેટીમાં સોનારૂપાના સિક્કા નાખતા જાય ને આજુબાજુ જોતા જાય કે બધા અમારું દાન જુઝે છે કે નહીં ! - કરોડોની કમાડીમાંથી થોડાક રૂપિયા પ્રલુને આપો એમાં શી ધાડ મારી ? પણ ત્યાં તો એક ચિંથરેહાલ વિધવા આવીને, ખૂબ નમતા ને ભક્તિપૂર્વક પોતાની પાસે મહામહેનતે બચાવી રામેલી માત્ર એક કોઈ (આપણા દસ પેસા જેવું ઓછામાં ઓછું નાશું) દાનપેટીમાં નાખે છે ત્યારે ઈસુ કહે છે કે આ સાચું દાન ! અડધો રોટલો ખાતા હો ને અતિથિ આવે કે ગરીબ જિયારી મારો ત્યારે એ અડધાનોય અડધો એને આપો એનું જ નામ માનવતા ! આ ગીતમાં પણ શ્રદ્ધાનું શ્રમિક સ્ત્રી, પોતાનું ને પતિબાળકોનું માંડ પૂરું કરતી હશે એમાંથી માતાને માટે સાચા ઘીના લાડુ લાવીને ખરે જ ; મોંઘમૂલો પ્રસાદ ધરાવે છે. આ નમતા સ્ત્રીની ખાસિયત છે કે ધનિકો ને ધર્મચાર્યોથી જોજનો દૂર છે. દાન કરીને ભીતે તકાં ચોડાવનાર ને નામ કોતરાવનારની પ્રદર્શનવૃત્તિથી પણ આ નમ્ર ભાવ જોજનો દૂર છે !

ગીત-૧૮૫ પણ વિશિષ્ટ ગીત છે. શ્રદ્ધાનું બહેન ખૂબ દશામાને કહે છે :

“હાંકો હાંકો દશામા સાંદ, ધૂધરા ધમકે સે -

મારે આતું મુંબઈ શહેર... ધૂધરા ધમકે સે !”

અહીં પોતાની સાથે સાથે માતાજીને લઈ જવાની વાત શું સૂચવે છે ? આ

સાદીબલી સ્ત્રીઓ પોતે જ્યાં જાય, જ્યાં રહે ત્યાં માતાજીને સાથ-સંગાથ, માતાની કૃપા-દ્વારા મંજે છે. સીધી રીતે જ માને કહે છે, “ચાલો મારી સાથે; અને પછી મને તમારી સાથે સાંદ ઉપર ભેગો લઈ ચાલો.” - આ નિખાલસતા તો ગ્રામીણ-શ્રમજીવી બહેનોમાં જ જોવા મળે !

સાથે સાથે બહેનો જે જે ગામના નામ કહે છે તેથી મહત્વનાં છે. આ ગાંફની બહેનોનું ગીત છે. આ વિસ્તારમાંથી પુષ્કળ સ્થળાંતર થાય છે. રોજરોટી માટે પહેલાં પુરુષો અને પછી એમનાં સ્ત્રીબાળકો ઠેઠ મુંબઈ સુધી જતાં જ હોય છે. મુંબઈ, સુરત, ચાંદુલી, ભાવનગર જેવાં શહેરોનાં નામ સ્ત્રીઓની જે તે ગામ/શહેર અંગેની જાણકારી અને વાસ્તવિકતા દર્શાવી છે.

ગીત-૧૮૬માં “દશામા જાણો ગાંફ ગામે પદ્ધાર્યા છે.”

“દશામા જાત્યા ગાંફ ગામની પાળ... સરોવર સોખમણો.”

અને પછી જાનારી સ્ત્રી ને તેની સખીઓ દર્શન કરવા જિમટે છે. કંકુડેસરના મંગળ સાથિયા પુરાય છે. દુઃખિયાં-વાંઝિયાં-અંધાંથાં આસ્થાણુઓની ભીડ ભરાય છે ને ગાન્ધારી બહેનો દશામાને વિનવે છે કે આ સૌની ભીડ ભાંગજો ને મારી ! તમારું બિરુદ્ધ રાખજો.

પારંપરિક ઢાંચો ને જુગજૂની વિનવડીનું આ ગીત આમ તો નવી વાત નથી કરતું; સ્ત્રીઓની ભોળી શ્રદ્ધાનું મુનરૂચ્ચારણ માત્ર કરે છે. પણ આપણી ગ્રામીણ-શ્રમિક-દલિત બહેનોનો દશામા આગળ માત્ર આવી જ માગણીઓ મૂકવાનો સ્વભાવ. પણ નથી ને સંભંધ પણ નથી. દશામા તો જાતે એમની ખરી મા છે - ઘરડી બા છે ! આવી અંગત આત્મીયતાનો અચ્છો નમૂનો છે : (ગીત-૧૩૭)

“હું હમણાં પાસી આવું રે, દશામા ! મારું ઘર સાચવજો !”

આપણી શ્રમિકબહેન કંઈ બાણણાં વાસીને ઘરખૂણે-કલાકો પૂજાપ્રાર્થનામાં ગાળી શકતી નથી - એ એની પ્રકૃતિમાંથી નથી. ને એની એવી પરિસ્થિતિ પણ નથી ! એવા કહેવાતાં ઉજળિયાતોનાં પૂજાપાઠ-ધરમ-ધ્યાન એનું કામ નહીં - એને વહેલી સવારે કે ભરબાપોરે - સમીસાંજે કે કાળી રાત્રે પાણી ભરવા, ચાર-પુણા લેવા, છાંણા-ઈંઘણાં વીણવા, નિંદવા-લાણવા, ભાત ટેવા કે દરબારની ડેલીએ વાસીઓં વાળવા જવાનું જ હોય છે. શ્રમિક સ્ત્રીને ઘર બેસવું કેમનું પોસાય ? આવી વેળા-કવેળાએ બહાર જતી સ્ત્રી પોતાનું ઘર દશામાને સોપીને જાય છે ! છે ને કમાલની શ્રદ્ધા ને અજબની આત્મીયતા ! રેઢાં બારણાં માને સોપતી જાય છે; એવું જ નહીં, આ “ધર સાચવવાની” એક બીજી વિનવડી છે - “ભીડ ભાંગજો - મારી લાજ રાખજો - સાચવવાની” એક બીજી વિનવડી છે - “સારા/માટા પ્રસંગે ટેકો કરજો...” શબ્દ કેટલા ઓછા ને કેટલા રૂપકાત્મક છે : “મે ખાધા નહીં એટલા વેરી રે.” જે કંઈ મહેનતાણું મળે છે એમાંથી પૈસા તો વેદજાઈ ગયા છે - એની ક્ષમાયાચના છે, પોતાની મૂર્ખતા ઉપર ફિટકાર છે માટે જ “મારી ભીડ ભાંગજો ! મારું ઘર સાચવજો ! મારી આબરુ જાળવજો !”

શ્રદ્ધા-ભક્તિમાં પોતાનાં દુઃખનો ઈલાજ ભવે જોતાં આ પણ વાસ્તવિકતા તો કપરી જ છે ! ગરીબો-ગ્રામીણ-શ્રમિકો ને એમાંથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ખરે જ કરુણ છે - ગીત પણ આની સાક્ષી પૂરે છે. (ગીત-૧૩૮)

“સોળ સોળ સોમવારના બેની, વ્રત કર્યા રે લોલ...
જાંન કર્યા દશામાનાં વ્રત જો,
હુનિયામાં દુઃખી એક દીકરી રે લોલ.”

શું કહે છે આ દીકરી ? માતાપિતા, બેનભાઈની લાડકી, કાકાકાકી, ફોઈ સૌ કુટુંબીજનોની લાડકી આ દીકરી હુનિયામાં દુઃખીમાં દુઃખી છે ! - કેમ ? કોઈ દેવીદેવતાનાં વ્રત-પૂજાથી એની દશા ન સુધરી, કોઈ દિવ્ય-અદશ્ય શક્તિ વહારે ઘાવાની નથી. દીકરી કેમ દુઃખી છે એ આપણે હવે સારી પેઠે સમજાઓ છીએ. એનો જન્મ આવકારદાયક નથી. દૂધ પીતી થતી બચી ત્યારે લૂંખુંસુંકું ખાઈને ભેદે છે - કુપોષણ અને બેદભાવોનો ભોગ બને છે. ભાષતર નામનું મળે છે - કે લગારે નથી. મળતું - કેમ કે પારકે ઘર જવાની છે; એની પાછળ પૈસા શા માટે ખરચબા ? માબાપને મન એ પારકું ધન જ છે ! સાપનો ભારો ને ગરીબ ગાય જ છે ! ધન છે એટલે ઝટ ઝટ એનું કન્યાદાન કરીને માબાપ ધૂટકારાનો દમ ખેંચે છે ! નાનપણથી જ વૈઠવૈતરે લાગેલી ને સાસરે પણ એ જ સંતાપ છે ! ઓછું હોય તેમ સાસરિયાંનો મનમરજી સાચવતાં કોઈ કદરનો એક શબ્દ કહેવાનું નથી ! બે વરસે દીકરો ના દીધો તો વર વહેતી મૂક્શો કે સમાજ મહેણાંટો... એનો ઊર લટકતી તલવાર સમો તોળાતો રહે છે ! મયર્દા-લાજ-અબરુ-કરજ બધું એના જ માથે છે ! રાતદહ્લારો એક કરીને કુટુંબનું પેટ પાળવાનું છે ને ઉપરથી કદી કદી મારપીટ ને ગદડાપાટું ખરા ! જીવતેજીવ દુઃખનાં દળણાં દળતી આ વીર નારી આ છતાંથી જીવી હોય છે... ને પરંપરાએ મો ખોલવાની એવી રીતે તો મનાઈ કરી હોવા છતાં આમ, લાગ મળે કે ગાઈ નાંખે છે... ફરિયાદ કરી લે છે... એનાથી થાય એટલો બળવો પોકારી દે છે - હુનિયામાં દુઃખી એવી આ દીકરી !

આ નાનકડા ગીતની, થોડી શી પંક્તિઓમાં કેટલી આસ્થા અને કેટલી ભાવના ભરી પડી છે ! આ શ્રદ્ધા-ભક્તિ ન હોય તો એમને માટે જીવનનો બીજો આધાર શો ? જીવતાં જણ એમને દુઃકરાવતા રહે છે. સમાજે એમને કદી જીવન્યા નથી - આવી અદશ્ય - કાલ્યનિક શક્તિ ઉપર ભરોસો મૂકી દે. ભોળપણથી ચમત્કારો ને બાધા-આખીઓને વળગી રહે એમાં શી નવાઈ ? પણ આ સારી સ્થિતિ તો નથી જ. આ સ્થિતિ ક્યારે બદલાશે એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે વિધિ કે નસીબે નહિ... આ કઠોર બેદભાવમૂલક સમાજયવસ્થાએ એમની “દશા” બગાડી છે. એ જીવારે પ્રયત્ન કરે - જગૃત બનીને એનો સામનો કરે... જાતે પોતાની દશા બદલવાનો સંકલ્પ કરશે ત્યારે જ આવા માંગણી-વિનવણીનાં ગીતો એમની પાસેથી મળતાં અટકશે.

શું સવણોની કે શું દિવિતોની શું પુરુષોની કે શું સ્ત્રીઓની - શ્રદ્ધા-ભક્તિ-કર્મકાંડ અને મોક્ષની જંખનાનો મુદ્રા આવે છે ત્યારે કેટલાક પ્રશ્નો પજવતા જ હોય છે.

ભાલની બહેનોનાં આ ગીતો વાંચતાં; કોઈ એમની આગળ કર્દી આ વાંચનાર સર્વ કોઈ વાંચનારની આગળ આ પ્રશ્નો મૂક્યા વગર રહેવાશે નહિ :

શું માણસજાતને... ને ખાસ તો સ્ત્રી સમુદ્ધાયને - ધર્મના આધાર સિવાય નહિ ચાલે ? એ ધર્મોએ કદી સ્ત્રીઓને ચોક્કસ અધિકારો આચ્ચા નથી કે અમુક અધિકારો અન્ય સત્તાઓ દ્વારા અપાવવાનો પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. આ ધર્મોની મહોર વાળી એટલે તો દિવિતોનું દિવિતપણું, ગરીબોની ગરીબી, અસ્પૃશ્યોની અસ્પૃશ્યતા અને સ્ત્રીઓની લાચારી ટકી - વાં છે યુગ્યુગાંતરથી. તીવાં ધર્મ-કર્મકાંડ અને અંધશ્રદ્ધાનું એનું કેવું વશીકરણ છે કે સામાન્યથી લઈને અસામાન્ય - સૌ કોઈ એના ભણી આંખો મીઠીને દોટ મારી મૂકે છે ? હા, ધરમ વશીકરણ છે. ધરમવીલછા એક જાતની ભૂરકી છે જેની અસરમાં આચ્ચા પછી માણસજાત કાં તો નસીબવાટી, નિષ્ઠિય અને ડરપોક બની જાય છે તો કાં તો જન્મની બનીને પોતાના જેવી જ માણસજાતની કલ્યાણ કરવા ગાંડપણથી ઘરી જાય છે. કલાઓ - ને તેમાંથી સંગીત, ગીત, ભજનકલા એમાં જ્યારે બને છે ત્યારે આ ભૂરકી એક નશાનું રૂપ ધારણ કરે છે ને નિષ્ઠિય બનેલી માણસજાતને વધુ ગાઢ ઘેનમાં ઢળી દે છે. સમાજવાટી ચિંતક કાલ માદ્કર્સ ધર્મને ‘અઝીણ’ કહીને વખોરી નાખ્યો છે તે કર્દી આવાં જ પરિણામોની આશેકાથી ! આ બધાં ગીતોનો કેફ એની ગાનારી-સંભળનારી બહેનોને આમ વરસોવરસ ઘેનમાં ઢળતો રહેશે તો જાગશે કોણ ? અને તે પણ ક્યારે ? આપણી દિવિત બહેનો માટે તો હજુ પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ પૂરતું નથી આપાયું ! એમની આગળ જ્ઞાન-બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન અને દુઃખની વિવાસ્યાનોનાં દ્વારા હજુ તો ખોલવાનાં જ બાકી છે; ત્યારે એ સ્ત્રીઓને ને દિવિત સમુદ્ધાયને પોતાની નિષ્ઠિય-લાચાર-નસીબવાટી અવસ્થામાંથી મુક્ત થવા પ્રેરવાને બદલે; માત્ર લોકસાહિત્યનો મહિમા કે ગીતોની મીઠાશ અને શબ્દોના આકર્ષણીની બોલબાલા કરવા બેસીએ તો આપણાંથી મોટું ગુનેગાર કોણ ?!

આવાં શ્રદ્ધા-ભક્તિનાં ગીતો લાગ ટકા વાસ્તવિકતાના નમૂના લાગ, હજારગણાં સુંદર ને મીઠાં લાગે છતાંથી એનો પુરસ્કાર તો ન જ હોય ને ? એના પ્રત્યે આ ગાનારી-સંજનારી બહેનોને પ્રશ્નો ઉઠાવતી - આંખો કાઢતી - કાલ ઉઠીને મુક્કી રિંગમતી પણ આપણે જ નહિ કરવી પડે ? બહેનોને અઝીણની આદત છોડવા આપણે જ ઢંઢેળવી નહિ પડે ? આની શરૂઆત કરશે કોણ ? ને એવ તે ક્યારે ?

લોકગાયકની વહેતી વાણીમાં સ્થાન અચૂક મળ્યું છે. આવા ઈતિહાસના હંશિયા પર ઘડેલાઈ ગયેલા છે મોટાભાગના સ્થાનિક વાચિત-દલિત ને કહેવાતી પછાત કોમોના વીરો, સંતો અને વીરાંગાનાઓ.

આપણી ભાલની બહેનો પણ આવી એક અસલ વીર-ગાથા લઈને આવે છે – મકવાણા વીરના ગીતમાં (ગીત-૧૪૭) સ્થાનિક જાણકારો ને વૃદ્ધો કહે છે કે આ મકવાણો દલિત બહારવટિયો હતો. મહીકંઠા-બોરસદની આસપાસમાં એનું ગામ ને કામ જાણીનું હતું. આજા ખેડા પંથકમાં એના પરાકમનાં ગીત દલિતો ગાય છે. એ અંગ્રેજ સરકાર સામે બહારવટે ચઢેલો.

“બહારવટિયા” શબ્દથી આપણે અજાણ નથી. મેઘાણીભાઈના “સોરઠી બહારવટિયા” પ્રખ્યાત છે ને એથીથ વધુ પ્રખ્યાત છે એ કહેવાતું કૂર-કઠોર બહારવટિયાના દિલમાં છુપાયેલા “માણસાઈના દીવા”.

“માણસાઈના દીવા”માં, ગઈ સદીમાં જીમન અને મિલકતના મુદ્દે અન્યાયી અંગ્રેજ સરકાર સામે બહારવટે ચઢેલા બાબર ટેવા આદિ બહારવટિયાઓ અને એમાંના કેટલાકના હદ્યપરિવર્તનની સત્યવટનાઓ છે. અંગ્રેજ સરકારે એ સમયે એવા બહારવટિયાઓને સંતાળનાર, ખેડા જિલ્લાના સામાન્ય નાગરિકો ઉપર કરવેરો નાંખ્યો હતો. લોકોનાં ગળાં દાલીને, દાદાણીરી કરીને લેવાતા આ કરનું નામ લોકોએ “હૈરિયો વરો” આપેલું. આ કરવેરો એક જુલામી શાસનપદ્ધતિ હતી. આમ જનતાનું દમન અને શોષણ હતું. જેની સામે પાછળથી લોકાંદોલન જગેલું અને ગુજરાતભરમાં લોકસેવકોએ જનતાને જગૃત કરી “ના કા”ની લડત માટે સાબદી કરેલી. રવિશંકર મહારાજ એવા લોકસેવકોમાંના જ એક !

આ હૈરિયાવેરા સામે પેલા બહારવટિયા પણ જ્ઞામેલા – અલબત્ત એમની રીતે – તલવાર, તીર અને ભાલા-ધારિયા સાથે, પણ એટલું તો નક્કી કે એમની એ હિંસક લડાઈ સરકાર સામે હતી. જનતા સામે નહીં. ઈતિહાસ-દંતકથાઓ-લોકગીતો ભરપૂર છે. બહારવટિયાઓની સરચાઈથી ! આપણો સૌ જાણીએ હીએ કે બહારવટિયા કદી આમ જનતાને નહોતા લુંટતા. સ્ત્રી-ભાણકો પર હાથ નહોતા ઉપાડતા – માત્ર એમને જેમના પર શંકા જય કે આ સરકારના જાસૂસ છે – તો સરળી બહેનને પણ નહોતા છોડતા !

પણ આવા બહારવટિયાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ લોકપિય હતા અને સરકારી કોપ અને કરવેરાના ભોગો પણ જનતા જોખમ લઈને બહારવટિયાઓને છુપાવતી ! પરિણામે સરકાર ચિંતાઈને વધુ જુલ્દ કરતી. ગુજરાતનો સ્થાનિક ઈતિહાસ આવી. આપણી દંતકથાઓથી ભરપૂર છે. ભાલ-ખેડાની બહેનોના ગીતભંડારમાં, આવા લડવેયાનું કે આ ઈતિહાસનું પ્રતિબિંబ પાડતું ગીત ન હોય એ કેમ બને ? દલિત બહારવટિયા મકવાણા વીરને આપણી બહેનોએ ખાસો બિરદાબો છે. આપણને પ્રાપ્ત ગીતમાં ઘણા જ ઓછા શબ્દોમાં એની આખી પરાકમ કથા ગવાઈ છે. કહેવાય છે કે અંગ્રેજોનાં માણસો જ્યારે લોકો પાસેથી જુલામી હૈરિયાવેરો ઉંઘરાવી જતા હોય ત્યારે, રસે જ એમને પકડીને મકવાણો એ પૈસા લૂંટી લેતો – જ્યાંપીમાં અંગ્રેજોનાં

પ્રકરણ-૭

દલિત અસ્મિતાની આછેરી જલક

મકવાણા વીરનું કથાગીત : ઈતિહાસ એવો શબ્દ સાંભળતાની સાથે જ, રાજાઓ, રાજવંશો-રાજધાનીઓ અને રાજભટપટોનાં વિવિધ ચિત્રો નજર સામે તરતાં થઈ જાય. શું પ્રાચીન હસ્તપતોમાં કે શું આધુનિક ટી.વી. સિરિયલોમાં... શું યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કે બીજા ધોરણના પાઠ્યપુસ્તકોમાં... ઈતિહાસ એટેથે યુદ્ધની વાતાઓ, હારની ગાથાઓ ને જીતની કથાઓ ! આમ તો જર, જીમન અને જોડું જેવાં જમાનાજુનો કારણોસર જ આ યુદ્ધો થયાં હોય. સંપત્તિ અને સત્તાના ભાગલા પાડવા ને મોટા મોટો કોળિયો જૂટવવા જ હજારોએ જાન ખોયા હોય... જેમાં મરનારા તો માત્ર પગારદાર સિપાઈઓ હોય અને એમને ચલાવનારા જરિયાન તંબુમાં બેઠા બેઠા પાન ચાવતા – હુક્કો ગગડાવતા જાણો કે આમ ન તેમ ઉંડવતા હોય ! વળી એમના આવાં “પરાકમો (!)”ની કથાઓ ને ગાથાઓ ગાવા-ગવડાવવા, એના ચોપડા ચીતરવા પગારદાર “ઈતિહાસકારો” રખાયા હોય. એ ઈતિહાસકારો પોતાના અન્નદાતાની પ્રશંસાનાં ગાણાં લખી – ગાઈ-ગવડાવીને રોટલો ખાતા હોય કે ઈનામો મેળવતા હોય; શાલદુશાલ પામતા હોય, સરપાવ પહેરતા હોય ! છતાં આ ઈતિહાસને આપણો ગોખતાં-શીખતાં-ભણતાં રહીએ છીએ ને એને જ પ્રમાણમૂલ્ય માનતા રહીએ છીએ. પરિણામે આપણા હાથમાં જે આવે છે તે એકપક્ષી-એકંગી-અતિશયોજિતપૂર્ણ વણનો, અધ્યસ્ત્રો અથવા તો કહો કે અસત્યો !

કોઈએ ક્યારેય આ જીતેલાઓના ઈતિહાસને પડકાયો ? કોઈએ ક્યારેય હારેલાંઓની હાલત વિશે લખવાની હિંમત કરી ? કોઈએ ક્યારેય રાજાઓનો નહીં, પ્રજાઓનો ઈતિહાસ લખવાની કોશિશ કરી ? કદાચ લોકસાહિતે આ બીજું જરૂરું છે !

લોકસાહિત્યમાં, અમુક અંશો કેટલીક વાર આવા પ્રામાણિક પ્રયત્નો થાય છે. સ્થાનિક વીરપુરો, વીરયુદ્ધો અને સ્થાનિક વિશિષ્ટ બનાવોનું દસ્તાવેજકરણ થયેલું અચૂક જોવા મળી છે. અલબત્ત, રંગરૂપ પારંપરિક હોય છે, અતિશયોજિતનો ઢોળ, પણ ચડાવેલો હોય છે. છતાં લોકગાયકના હૈયામાંથી સચ્ચાઈનો સૂર પકડવો મુશ્કેલ નથી હોતો. મોટેભાગો આવા સ્થાનિક સંતો-શૂરો-સતીઓ આમસમાજનાં પ્રતિનિધિ હોઈ એમને પેલા “પગારદાર” ઈતિહાસકારોના ચોપડામાં જર્યા ન મળી રેમને

સિપાઈઓ મરતા. પેલા પૈસા એ ગરીબોને વહેંચી દેતો. ગરીબોનો બેલી થઈને, સાદાઈમાં જીવતો, લપાતો-છુપાતો રહેતો અને કાયમ પોતાનું માથું હથેળીમાં લઈને ફરતો, પળેપળે જીવને જોખમમાં નાખતો આ બહારવટિયો જાણે “રોભિનહ્યુડ” હતો ! બહારવટિયાઓના અભ્યાસું અંગેજ અમલદાર કિનકેર્ડ સાહેબે આપણા બહારવટિયાઓની આવી દાનાઈથી જ તો આકષ્યાં હતા... તે મેઘાશીભાઈએ જેમના પગલે બહારવટિયાઓને ઉજાગર કરીને સમાજમાં, ખાસ કરીને કહેવાતા ઉજળિયાત સમાજમાં એમની નવેસરથી પ્રતિષ્ઠા કરી. (ગીત-૧૩૮)

ગીત કહે છે : ભ.

“ધર ધર દોડે ઘોડી પણ સમજુ ના શકે કોઈ
ઘોડલે આ કયાં જાય, અસવાર મકવાણા ?”

ને પછી કોઈ મુખીને કેવી રીતે ઢાર માયો, કેવી રીતે ભલાજુ નામના સરકારના માશસને આય્યો, કેવી રીતે વીરમગામ સુધી એનો પીછો કચ્ચો એની વાત ગવાઈ છે. તે કાળે વીરમગામ કાઠિયાવાડનું મોટું જંકશન ગજાનું. સૌરાષ્ટ્રી મુંબઈ અને દેશમાં બીજે જતી ગાડીઓ વીરમગામથી મળતી. વીરમગામ અંગેજ થાણું હતું. મકવાણાએ વીરમગામની ટ્રેનો લૂટીને, મુંબઈનો માલ હાથ કચ્ચો હતો. એ મકવાણાએ પોતાની બહદુરીથી યુગમાં પોતાનું નામ રાખેલું.

એક વાર ટેગાવાળા ગામે સગીબહેનને ત્યાં આશરો લેવા છુપાયો. બહેને બહુ વિનવણી કરી કે ધરાણા ગામે ન જઈશ, જઈશ તો તારું શિર સલામત નથી ! બહારવટિયાનાં માથાનાં સરકારે ઠિનામ જાહેર કરેલાં ! જે કોઈ બહારવટિયાને જીવતો કે મરેલો, સરકારને સોંપે એને ઠિનામ મળે એવી લાલચ આપવામાં આવી હતી. બહેને આ જોખમથી એને ચેતવી દીધો. પણ ડ્રોડા શરેરનો દાડ પીવા, એવા કોઈ લોક સાથે મકવાણા બેઠો જેણે ખૂબ પિવડાવી પિવડાવીને એને બેઠોશ કરી દીધો અને છેવટે ધરપકડ કરાવી. બહેનનું કલ્યું ન માન્યું — ધરાર પારકે ગામ ગયો, છેતરાયો ને પકડાયો. પણ જીવ ખોળિયામાં રહ્યો ત્યાં સુધી ઝૂઝ્યો. જાંસીએ ચારતાં પહેલાં “પાંચને માયં.. નવનાં કાચાં નાક” . એવા આ ઝૂઝાર વીરનું નામ દખિત સમાજમાં અમર થઈ ગયું. કેમ કે એ અંગેજોના શાસન સામે માથું ઊંચકી ઉઠ્યોંતો અને કદ્દી જીવની પરવા ન કરનાર એ વીર નર ગરીબોનો હામી થઈને છેવટે શહીદ થયો હતો.

સ્થાનિક ઈતિહાસના ખંડેરોમાંથી, આમ શોધી શોધીને જ્યારે દખિત દસ્તાવેજો વધુ ગવાતા થશે — પ્રચલિત થતા થશે ત્યારે પોતાને હીન માનતા, કાયમ દબાઈયાઈ મરનારા માનતા અને નિર્બણ માનતા દખિતોની અસ્મિતા અચૂક જાગી ઉઠશે. કહેવાતા ઉજળિયાતોએ એમને આપેલી આવી “નમાતી” ઓળખ ફગાવીને આ જ દખિતો પણ આવા અન્યાય-અત્યાચારની સામે અવાજ ઉદાહરણ તત્પર થશે; ત્યારે ભાલની બહેનોના કંઠે ગવાતા આ ગીતનું સાચું દસ્તાવેજ મહત્ત્વ પુરવાર થશે. આ ગીતમાં ઘોડા ઉપર ફરતા મકવાણા વીર જાણે રામપીરની પ્રતિકૃતિસમાં લાગે છે. ગીતમાં પણ જાણે-અજાણે સરખામણી છે. રામદેવપીરનો કલંગી ઘોડી

હતો — મકવાણા વીરનો પણ છે. રામદેવપીર પણ ગાયો-સ્ત્રીઓ-ગરીબોના બેલી હતા. મકવાણા વીર પણ એ જ ઈતિહાસ ધરાવે છે. એટલું જ સન્માન પામ્યા છે.

પરંતુ, સવાલ એ છે કે આવા ઐતિહાસિક વીરોને પારપૈંબર બનાવી, એના ફોટો લગાવી — પૂજા કરવામાં જ સંતોષ માની લેવો કે પછી એમની ટેક, એમની નિરૂત્તા, એમની અન્યાય સામે મરી ફિટવાની ફનાગપણી અને શહીદીનો ધાખલો લેવો ?

સ્થાનિક વીરગાથાઓનો આ સંદેશ પણ છે જ... જેને કાન હોય તે સાંભળ !

આઉકતરો સ્વીકાર-પ્રચાર કરી રહી છે એ વિશે એ સભાન હો ખરો ? ટાણો-અવસરે, હોશેહોંશે જવાતાં, પિતુસત્તાક મૂલ્યોને જરૂરેસલાક બજાવતાં અમુક ગીતો એની પોતાની - કુટુંબની દાસી તરીકે, પુરુષની નજે 'વસ્તુ' તરીકે અને આખાસ સમાજની દાસીઓ, પુરુષ કરતાં ઉત્તરતી - અખળા - તરીકેની સ્થિતિને 'જેસે થે' રાખ્યા કરે છે. એ વિશે એણો વિચાર કર્યો હો ખરો ?

ગીતો હથિયાર છે : જેમ પરંપરાનાં, તેમજ પ્રગતિનાં હથિયાર પણ બની શકે. બહેનો સદીઓથી ગીતો સર્જતી આવી છે ને સમયે સમયે એમાં કંઈનું કંઈ બદલતી-ઉત્તેરતી રહી છે એ આપણો આમાંનાં કેટલાંય ગીતોમાં જાણ્યું અને માડ્યું, જૂના ઢાંચાના આ ગીતોમાં નવા જમાનાના રંગ પુરાયેલા જોયા - પિક્ચર, હોટલ, મોટર, ઘરિયાળ, કિકેટ, કોલેજ... ઉલ્લેખો ઘૂંઘ્યાતા જોયા. બહેનો આંખ-કાન ખાસ્સાં ખુલ્લાં રાખ્યોને જીવે છે અને એમની કોઠાસ્કૂઝ પણ પાકી છે એ પણ જોયું... પણ આ બધું એના ઘરસંસારની સીમિત આબોહવામાં ! લગ્નજીવન, તહેવાનો, કૌદુર્બિક સંબધોના પરિચિત વર્તુળમાં ! પણ એવામાં અચાનક જ કોઈક ગીત આસપાસના બેદભાવો, રાજસત્તાની તુમાખી અને અન્યાયકારી નીતિ સામે પ્રશ્નો ઉદાહરણું આવી મળે ત્યારે ? આવું ગીત જાણતાં-માણતાં માત્ર આનંદ અને આશ્રય જ નથી થતાં; ભાવિ સમાજપરિવર્તનનાં આછાં આછાં હોલ ઢબુકતાંય સંભળાય છે. પોતાના ઘરખોરડાની સાંકરી સીમાઓ વળોટીને, હુરનું દેખ્યો શકતી સ્ત્રીઓની આજ સુધી છૂપી રહેલી દૂરેદેશી દાસીનો પણ પરિચય થાય છે... જે બહેતર સમાજબ્યવસ્થાની માંગ ઉકાવે છે - ભાષ્યાચારને પડકારે છે ને ગરીબીને હણી નાખવાની ખુમારી સાથે ગાઈ ઉડે છે. આવી રોમાંચક ઘટના બનીને આપણી પાસે તરોક ગીતો આવે છે : (ગીત-૧૪૦, ૧૪૧)

એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આ બને ગીતમાંનું એક વ્યક્તિગત સર્જન છે ન એક સમૂહસર્જન ! પણ લોકસાહિત્યની જેમ જ નહીં... સાજગપણે થયેલું સમૂહસર્જન ! પોતાની વાસ્તવિકતાનું તાદ્યશ્ય ચિત્રણ અને પડકાર કરતું સર્જન... જે સમૂહસર્જન ! પોતાની વાસ્તવિકતાનું ગીત નથી, રિવાજ કે પરંપરાના ગીત નથી, છતાં આ લોકો પ્રસંગ કે વારતહેવારનાં ગીત નથી, રિવાજ કે પરંપરાના ગીત નથી, લોકોની વાણી-વળોટ વિશેનાં ગીત છે. લોકોની નક્કર, નશીર, વાસ્તવિકતાનાં ગીત છે. લોકોની વાણી-વળોટ અને ઢાળમાં જ સર્જયાં છે. લોકગીતની જેમ જ મૌખિકરૂપે અવતર્યા છે ને ગવાતે ગવાતે જ રૂઢ થવાનાં છે. ગીતોમાં ગવાઈ છે તો પીડા જ... પણ એ પીડા જાતની - કુટુંબની - જ્ઞાતિની પીડાથી ઉપર ઉદ્ધીને - બાહાર નીકળીને ગવાય છે. પીડાનો વ્યાપ વધ્યો છે, ગાનારાંની ચેતના વધુ તીવ્ર છે અને વધુ વેદક છે એટલે ગીતને લોકગીતને બદલે 'દાલિત કવિતા' કહેવી કદાચ વધુ વધુ ઉચિત રહેશે.

લોકગીતોમાંથી સંપદતું દાલિતકાચ આપણી આ આખી ગીતયાત્રાનો "આખરી" તો નહીં જ પણ મહાત્વનો પડાવ છે. અહીં માણખું લોકગીતનું લાગે, ભાષાનું ઉપલું સ્તર પણ એવું લાગે, પણ ગાનાર બહેનોએ પોતાના સમુદ્ધાયોનાં

પ્રકરણ-૮

નવી કિંતીજો... નવો ઉદાહ (ઉપસંહાર)

લગ્નભગ ૧૬૦ જેટલાં આ ગીતોમાંથી પસાર થતાં થતાં લાગ્યું કે જાણો ભાવ પ્રદેશની યાત્રા કરી આવ્યા ન હોઈએ ! ધેર ધેર, ફળિયે ફળિયે વ્હાલસોઈ-કામગરી-હસમુખી-રમતિયાળ-શ્વાસુ-ચબરાક-બટકબોલી-વહેવારુ બહેનોને મળતાં મળતાં; કોઈક ધેર વળી કામથી - સંસારના ભારથી ચાડેલી-લાચાર-દુઃખિયારી-ઓશિયાળી ને જમાનાજૂના ચીલે, ચીલે ચાલનારી બહેનો પણ મળી આવી. બધાંએ જાતે, મનમૂકીને પેટ છુટી વાત કરી કોકે હેણાનો ભાર ઢાલવ્યો. તો કોકે હોશહરખની હેલી વરસાવી પણ જે કાઈ સાંભળવા-જાણવા મળ્યું તે એમના જિવાતા જીવનની હુંફી ધબકતું મળ્યું.

આ ગીતો જેમ એમના સંસ્કરણો અને સંસ્કૃતિને પ્રગટ કરતાં હતાં તેમ તેમની ચેતનાને પણ પ્રગટ કરતાં જ હતાં. પોતાના વાસ્તવ સામે ઝૂલતાં રહેવાની, જીવતાં રહેવાની પહેલી શરત સાથે બહેનો જાણો જીવનસંગ્રહમના મેદાનમાં ઉત્તરી આવી હોય તેવી લાગી. જે સમાજબ્યવસ્થાએ એને 'વસ્તુ' ગણી છે એની વચ્ચે એ 'વ્યક્તિ' બનીને - માણું ઊંચકતી - કંઠ ખોલતી - અવાજ ઉદાહવતી લાગી. પેલા સમાજે ચણી લીધેલી અહીંખમ દીવાલમાં એણે પંડે કોતરેલી. બારી-જાળીમાંથી જગતને જોતી-નિહાળતી દેખાઈ. કામની ઘટમાળમાં ને ઘરઅંગણાની કેદમાંય પોતાની આગવી ઘરતીનો દુકરી હુંદીને મોકળાશના ચાસ લેતી જણાઈ.

સંબંધોના પારંપરિક ધેરથી વિટળાયેલી હોવા છતાં એમાંથી એણે પોતીકી હુંફ શોધી લીધી છે. એની જ સમાંતરે જીવતી, એની કેટલીક શહેરી - શિક્ષિત - આધુનિક બહેનોની જેમ એ ખુલ્લેખામ અધિકારોની માંગ લઈને નથી નીકળી શકી પણ આ ગીતોમાં મોટે ભાગે તો એ એના શોષણકર્તાઓને અશસ્ત્રારે સમજાવી જ ગઈ છે કે મૂળાં રહેવાનો નો સૈયો... ગુંગળાવવાનો સૈયો ! એણે સમાજના ઢાંચાને ભલે હુચમચાવીને તોડ્યો નથી, પણ એ ઢાંચામાં પોતાની આગવી જગ્યા તો ઉભી કરી જ શકી છે.

અલભત્ત સવાલ એ છે કે, આ ગીતો દ્વારા પોતે જે કંઈ કરી રહી છે - કરી શકી છે એની એને પોતાને જાણ છે ખરો ? કેટલાક ગીતોમાં એ પરંપરાઓનો

પ્રતિનિધિ બનીને રચેલાં ગીતો છે, ખાસ તો પરિવર્તન માટેની ઝંખનાનાં પ્રતિનિધિ. એક પછી એક ગીતોને જોતાં જઈએ અને આજ સુધી ન વ્યક્ત થયેલી, નવી ઝંખનાનો સાક્ષાત્કાર કરીએ.

ગીત-૧૪૦ : ભાવપંથકનાં, ગાંફ ગામના દવિત શ્રમજીવી જાલુબહેને પોતાના દિલના જ નહીં; મન-બુદ્ધિના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. સામે ભડભડ સળગતો ચૂલો, ચૂલા ઉપર તાવડી ને તાવડી ઉપર રોટલા... એક શેકાય છે ને બીજો હેઠળીમાં, ટિપાય છે... સંસ્થાનાં કાર્યકર બહેન સામે બેઠાં છે ને પૂછી બેસે છે કે તમે લોકો આટલાં આટલાં ગીતો - ભાતભાતના અવસરે - મન મૂકીને, દિલ ખોલીને ગાઓ છો પણ એમાં તમારી અસ્સલ જિંદગીની તકલીઝીની વાત ભાગ્યે જ સંભળાઈ છે ! આમ એનાં એ ગીતો ગાવાને બદલે તમને તમારી હાલતનાં ગીત જોડવાનું-ગાવાનું મન “નથી થતું ?” “થાય છે ને ? કેમ નો થાય ? ઘણુંએ થાય છે કે હાચેહાચી વાત કઈ જ હૈયે” પછી રોટલાની ને ચૂલાની સાક્ષીએ પોતાની ડેયાની ઉકલતપૂર્વક, પોતાની જ નહીં; પોતાના આખાય સમાજની, તમામ દવિતો-શ્રમિકો-વંચિતોની વીતકવાત વળી વેતું; હડહડતી ગરીબી ને ધખધખતી વેદનાના સણસણતા સવાલો પૂછતું ગીત જોતજોતામાં “જોડી કાન્દું” આપણાં જાલુબહેને બીજા સાટે લવકારી ઉઠ્યાંતાં : (ગીત : ૧૪૦)

“ભારે થઈ કાંગ્રેસ સરકાર ! કાયદા ક્યારે (થિડિશ) ?”

ઢળ લોકગીતનો, પણ ધારદાર વાણી, સાફ સમજ છે રાજકારણની – ગરીબલક્ષી કાયદા છે તો ખરા; પણ ચોપડીઓમાં ! એ ચોપડી ચોપડા ઉઘડશે ક્યારે ? ઓમાં પુરાયેલા કાયદા આમજનતા માટે ક્યારે લાગુ પઢે ? લાંબો સમય કંગ્રેસ સરકાર હતી, લાંબા સમયથી જનતા સહન કરતી આવતી હતી. સીધું પૂછતાં કે સીધી અંગળી ચોધતાં સાધારણ લોકોને, તેમાંથી સ્ત્રીઓને તો ખાસ – કોઈની શેહરસરમ નહિ નને ! નિભાલસતા ને પારદશકૃતા એના સ્વભાવમાં છે. તક મળે ત્યારે એ સ્વભાવચૂણ સકારાત્મક પરચો બતાડે છે.

ગોળ ગોળ ફેરબ્યા વિના, ગોળ વિંટ્યા વિના, પ્રતીકો ને અલંકારો વાપ્યા વિના
સાચી વાત સીધી રીતે કહેવાઈ છે

“ગરીબ જુથે છે દાદા, તમારી રાહું... તમારી રાહુંમાં અકળાઈ જાય... કાયદા ક્યારે ઉધારો ?” — અકળાઈ ઉઠે, પુષ્યપ્રકોપ બતાડી ટે તે ખરી વાણી — નક્કર કવિતા. અઠળક મીઠાંખ ગીતો વચ્ચે, અસ્થિર ઓંસુભીનાં ગીતો વચ્ચે આવું અકળામણાનું તાતું તીર કેવું વિધી નાંજે છે ! નવી ભા... નવો મિશ્રાજ દાખવે છે !

ઝાલુબહેન આગળ જતાં વહવિ છે ધર્મના વદેલા ભાવ, કપડાંના વદેલા ભાવ
અને વચ્ચે “શોટલી સાની બનાવું સરકાર ?”, “સાહલો સીનો લઈ સરકાર ?” — જેવા
સવાલો ભલભલી સરકારેને મુંજવી નામે તેવા છે. દેશભરનાં ગરીબોનો આ ધા-
પોકાર માત્ર બૂમાબૂમ કે ધમપછાડા નથી; જે શ્રમિકો કમર તોડીને કણ કણ પકડે છે
એમની ફરિયાદ છે. એકવિસમી સટીના આ શ્રમિકો ભોળાં મૂર્ખ નથી. ભલે ભણ્યાં
નહીં હોય પણ ગણેલાં જરૂર છે — જ્ઞાણે છે કે બંધારણ જે કંઈક છે — કાપદ છે;

જે ગરીબપક્ષી છે – પણ સવાલ એના અમલીકરણનો છે. આ શ્રમિકો – દાખિયોની આંખમાં ધૂળ નાખી શકાય તેમ નથી – એમની આંખ ઉઘાડી ચૂકી છે. એ ભવે છાપણ વાંચી નહીં શકતા હોય, પણ મજૂરીએ જતાં શહેરની હવા એમને ખાવી પડે છે. સતતના દુષ્કાળ-દીનારતો-રમભાષો-રોગાણો-જીમિન, રોજગારીનો અભાવ – વિકાસની અસમતોલ તરાણ – જેવાં કારણોને લીધે નિરંતર વિસ્થાપન, સતતના સ્થળાંતરની હડિયાપટી વેઠાનારી આ પ્રજા છે. એ ગાય છે – “મજૂરી કરવા બારે જઈએ સાં, સોકરાં સૌનાં ભાષાણું, સરકાર?” આ શ્રમિકોને માત્ર રોટલાની ચિંતા નથી – બાળકોના, આવનારી પેઢીના ભણતરનીય ચિંતા છે જ ! આ સમુદ્ભાય હવે સળવણથી થયો છે.

કેનાં કારણો ઘણાં હશે... વિસ્તાપન અને સ્થળાંતરે કારણો બહારની દુનિયા સાથેનો સંપર્ક, ગામમાં ફરતાં થયેલાં ધાર્માં-પત્રિકાઓ, ગાજતાં થયેલા ટી.વી. અને વિકાસલક્ષી કાચ્યો કરતી સ્વયંસેવી સંસ્થાઓનો સંપર્ક પણ ખરો જ ! આમ તો આ પરિબળો મોટે ભાગે આજા સમુદ્ધાને અસર કરે પણ જીલનારની ચેતનાનો પણ મુદ્દી નકારી ન શકાય. એવાં એકાદ જાલુબહેન આંખી પરિસ્થિતિને જોતાં થાય - ગતાં થાય એ એક રીત તો પરિવર્તનનું પહેલું પગલું ગણાય - જરૂર ગણાય.

જોકે જાલુબહેન કંઈ એકલાં નથી. આ જાગ્રત્ત સરવાળીમાં ભળ છ ગંગુણશા, લખુબહેન અને રતનબહેનના સૂર ! વરસડા વિસ્તારના ગણુડીશી આમ તો સાઠી વટાવેલાં ને લખુબહેન-રતનબહેન પણ પરંપરાના ગીતોમાં રાચનારાં... પણ સંસ્થાના મહિલામંડળ - બચતમંડળનાં સક્રિય કાધકરો. શિબિર માટે - મિટિંગ માટે અમદાવાદ આવે. જુએ-જાણો ને મનમાં વિચાર... કેટલાં વરસ ? હજુ એમને સાચી આજાદી મેળવતાં કેટલાં વરસ લાગશે ? (ગીત-૧૪૧)

“କେବଳ ଵରସ ଥିଲା ବେଳ ସ୍ଵରାଜ ମଧ୍ୟାନ୍ତରେ

તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને.

વાત તો અહીં પણ આજાઈની અધ્યા સદીનાં લેમાં-જોખાંની છે પણ મુકાઈ છે સ્પૃષ્ટ વર્ગભેદના રૂપમાં. ગરીબોને ઘનિકોની જીવનપ્રથી વર્ષેના ચોખ્ખા, ઉઘાડા ભેદભાવનાં દર્શાનુરૂપે ! પોતાની નજર સામે, પોતાનાં લોહી પરીના અને મહેનત ઉપર ઉભા થતા - વધતાં જતાં - સમૃદ્ધ બનતાં શહેરોને જોઈને આ શ્રમજીવી બહેનોને સવાલ થાય છે - "ગરીબોને રહેવાને ઝૂંપડા જ રહ્યા પણ માલદારો મહેલ-મહેલાતોમાં મહારે છે. આ તો કેવી આજાઈ ?" આ તે કોણી આજાઈ ? ગરીબો રોટલો-ચાટલો મહારે હે. પણ તો કેવી આજાઈ ?" આરોગે છે. ગરીબો ફાઠીતૂરી ગોદિમાં જાઈને પેટ ભરે છે; પણ અમીરો મેવામીઠઈ આરોગે છે. ગરીબો ફાઠીતૂરી ગોદિમાં ઊંઘ જેંચે છે તો અમીરો ગાઢલા-તકિયાની મોજ મારો છે ! આવું કેમ ? પર્યાસ પર્યાસ વરસ થઈ ગયાં "સ્વરાજ" મજાંને; પણ ગરીબોને સુખ નથી જ મળ્યું ! આવું કેમ ? "સ્વરાજ" બધાંનું નહીં ? સુખ બધા માટે નહીં ?

કેવો સણગતો સવાલ ? કેવી સાર્યી વાત ? ભાલના ખૂબાના એકાદ ગામના છેવાડે, કુલાંખોરડામાં ચૂલો ફૂકતી. લાજ કાઢીને જાતને બચાવતી-ઇપાવતી આ

દવિત સનીઓની બુદ્ધિ ઉપર ક્યાંય પડદા નથી પડેલા ! એના માંદ્યલાને પૂછતો અકળાવતો અને બંધનમાંથી મુક્તિ જન્મતો રોકવાની કોઈની દેન નથી ! આ મુક્તિની જન્મના વ્યક્ત થાય છે બંધન વિશેની સમજદારીમાંથી... પોતાને થયેલા અન્યાયને સરેઆમ ગાવાની હિંમતમાંથી.

આટલે પહોંચા પછી એક બીજો વિચાર પણ ઉઠે છે. ગુજરાતમાં છેલ્લાં વીજું વર્ષથી દવિત-સાહિત્ય નવા જમાનાના પ્રશ્નો અને પડકારો સાથે, માથું ઊંચકોને ગાજું થયું છે. તીખી-ધારદાર અને બીજી તરફ હૃદય વલોવી નાખે એવી વ્યવસ્થા સામે - સ્થાપિત હિતો સામે સૌ કોઈ સવાલો કરતા કરી મૂકે એવી નવલકથાઓ, ટૂંકીવાતાંઓ અને કવિતા સારા એવા પ્રમાણમાં રચાતી રહે છે - પ્રગટ થતી રહે છે - ચચાતી રહે છે અને સૌથી વધુ તો - કહેવાતા મુખ્ય પ્રવાહના સાહિત્યકારો-વિવેચકો-અધ્યાપકોએ નોંધ લેવી પડે છે, નમતું ઓખંબું પડે છે ને દવિત સાહિત્યની કદર પણ કરવી પડે છે.

આમ છતાં દવિત-મહિલા-સર્જકો તો આંગળીના વેઢે ગણાય એટલાંય નથી સાંપડતાં. આનાં અનેક સાંસ્કૃતિક-સામાજિક-આર્થિક કારકો છે, તે આપણે સૌ સમજી શકીએ તેમ છે. છતાં આ મુદ્રો ઉપારીને, ખુલ્લી ચચાઈ કરી છેઉવામાં નથી આવી. ખાસ તો - ગણ્યાંગાંધ્યાં દવિત-મહિલા વાતાંકારો કે ગંધલેખિકા જોવા મળે છે પણ કવિનીઓ હજુ બહાર નથી આવી. દવિત સમાજ અને દવિત સાહિત્ય અંગે ચિંતા સેવનારાંઓએ કેમ આ મુદ્રાનો અભ્યાસ નહીં કર્યો હોય ? કેમ આ મુદ્ર શિક્ષિત દવિત-સમાજમાં પણ ચિંતા-મંથન નહિ થતાં હોય ? આવે વખતે, જાલુબહેન-ગણુડોશી કે રતનબહેન, લખુબહેનને જ આપણે 'દવિત કવિની' માનીએ તો ખોટું શું છે ? આ ઘરખૂણાની ચિનગારીઓ કાલ ઉઠીને 'મશાલ' બને એની રાહ જોઈશું ને ?

સવાલ છે આવી ચિનગારીઓને ભભૂકતી રાખવાનો ! આ પિતૃપ્રધાન સમાજયવસ્થા, આ પ્રલોલનકારક બજારસંસ્કૃતિ, આ નરી ભોગપ્રધાન પ્રગતિમાં જન્મવાઈ તો નહિ જાયને આ દવિતબહેનની સમાનતાની સ્વતંત્રતાની - શોપણવિહીન સમાજની જન્મના ? લોકોને નર્યા લોકગીતોના રોમાંચક રાગમાં રાચતાં રાખનારાઓ - કહેવાતી ભવ્ય સંસ્કૃતિના કહેવાતા ભવ્ય વારસની જ્ઞાનવણી કરનારાઓની સંકુચિત જમાત ટાંપીને બેઠી છે. આવાં ઉઠતાં માથાને પાછાં હેઠાં નમાવવાં ! પુરતનપણી મૂલ્યોની વાહ-વાહ કરી ને નવા અવાજને દબાવી દેવા ! દવિત સમાજને બોરી લેવા, પેલા કહેવાતા સાહિત્યકેત્રમાં પણ હરીશાઈ ચાલી રહી છે. આપણી કોણીએ જોણ લગાડીને આપણાં જ કાંઈ કાપવા એ પાંડિતો તલપાપડ છે. આ બધાંમાં ઠરી તો નહીં જાય ને. આ ધગધગતી ચિનગારીઓ ? અન્યાય અને અત્યાચાર સામેનો આ પડકાર છે. આવે વખતે, દવિત-શ્રમિક સમાજે પણ સતત જગતા ને ચેતતા રહેંબું પડશે. એમને સાથ આપવો પડશે આવી વિકાસલક્ષી કાર્યો કરતી સંસ્થાઓએ ! માત્ર મહિલાબેન્કો કે બચતમંડળો કરીને થોડું બેસી રહેવાશો ? આવા અંગારા પરની રાખ હવે એક વાર ઉડી જ ચૂકી હોય તો એ અંગારાને ઝૂકીઝૂકીને સતત ચેતતા રાખવા પડશે ! એકબે જાલુબહેન, રતનબહેન, લખુબહેનના અવાજ, આ પિતૃપ્રધાન-મૂર્ખીવાઈ-બજારલક્ષી-ગરીબદવિત વિરોધી સમાજરચનાની જમાનાજૂની દીવાલો હચમચાવવા

પૂરતા નહીં પડે. આવાં અસંખ્ય બહેનો-અસંખ્ય વંચિતો-ઘાઉિતો-શ્રમિકો એક થઈને પોતાના પ્રશ્નો જગાડશે ત્યારે ને ત્યારે જ ભોય લેગી થશે આ દીવાલો !

આ ગોતોની તરતપાસના અંતે, ઉપસંહારોળાએ એટલું જ કહેવાનું કે પરંપરાની રેતિમાં, બહેનો ગોતીગોતીને ભલે મોતી વીણતી... પણ અસલ રંગ તો ત્યારે આવશે જ્યારે એ લોકો પોતે - પોતાના પ્રશ્નો, પીડાઓ, આનંદ અને આશાઓ પોતાની રીતે - પોતાની હિંમતથી ગાતી થશે !

પરિશિષ્ટ-૧

ગીતોની યાદી

૧. દિકરો જનમે તારે દેવળ કેવાય
દિકરી જનમે તારે પત્થર કેવાય
૨. હંસાબહેન હૂધના સવાઈ રે પાડો દીવા જાય
પાડે મેલીસે પાદું રે મા... મા... કરતા જાયશે
૩. લીવા પીળા મારો જસીબહેનના હથ (૨)
રૂપાળા હાથોમાં બંગડી શોભે રે કે રંગી મારા રાજ (૨)
૪. મેરાએ મેલ્યો સોનાનો બાજઠીયો,
મા મારો સોના રૂપાનો બાજઠીયો, મેરાએ મેલ્યો સોનાનો બાજઠીયો.
૫. ફૂલનું ઉંઠ્યું રે ફૂલની વાડીએ રે લોલ
શૈલેષભાઈ ઉત્પાદ આંબાની ડાળ.
૬. એક રંગીન મેલમાં બેઠા પ્રેમુબહેન દાદાએ હસીને બોલાવ્યા
એક ઊંચો વરનો ઓરો હો દાદા ઊંસો તે નત નેવા ભાંગસે રે
૭. ઊંચા તે ઊંચા દાદે ગઢા ચાણાવ્યા,
એથી રે ઊંચા ગઢના કંગરા.
૮. એક ભર રે જોબનીયામાં બેઠા રેખાબહેન, દાદાએ હસીને બોલાવીયા રે...
કેમ રે દીકરી તારા મનડા ઉદાસ કે કેમરે, આંખોમાં આંસુ આવીયા રે...
૯. આવું તે રૂઠું આસોપાલવનું ઝડ રે,
તેની રે નીચે લીલાબહેન સોડ તાણી સૂતા રે.
૧૦. અમારા બેની કોલેજ કરવા જ્યાતા, ત્યારે જમાઈ પણવાળા થીયાતા
પણવાળાની નજરું અમારા બેનીને લાગીતીરે,
ઉડ રે પંખીડા તારે પ્રીત બંધાડી.

૧૧. નહી કિનારે બેન રમતપતા એકલા,
જોતાંતા દાદાની વાઠો રે લગનનો કાજે ઉજાગરા,
દાદાએ સાસરું ગોત્યું છે ગામઠું, બેની મારા શેરના શોખીન રે.
૧૨. મારી બેની અંગેજ ભણેલા ને સાથે ગુજરાતી ભણેલા,
કે બેનના જીવન ઉદાસ ઉદાસ, મારી બેની...
૧૩. પીયર છોરન જવું સગૃષ્ણાન પરદેશ,
કાકા કુદુંબ રે મારી માદું કોઈ નથી રે.
૧૪. મારી બેને ભરી સભમાં ફૂલ કેંકયા રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેને વરસડાની માયા છોડી રે ગજરો ગુલાબી રે.
૧૫. સવ કોઈ પીયરમાં જાય રે મહાદેવજી
પારતીને પીયર જવાના ઘણા કોડ છે.
૧૬. જેવી વડુલિયાની સાયા એવી માતપિતાની સાયા,
બેનને છોડવી પડશે સાસરે જવું પડશે.
૧૭. ગીતાબેની સાસરીમાં જાવ તો સાવધ રહેજો સાસરિયું છે ચોર
હો બેની સાસરિયું છે ચોર,
તમારી સાસુ ઘડિયાળ ચોરસે તમને બનાવશે ચોર
હો બેની સાસરિયું છે ચોર.
૧૮. સૌ કોઈ મને વહુ કઢી બોલાવે,
હું નહિ આઉં સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે.
૧૯. દાદા હો દિકરી દાદા હો દિકરી વાગળ શહેરના દેશોજ રે,
વાગળની વઢીયાની સાસુ દોયલી રે... દાદા...
૨૦. બાઈએ મેલ્યા ઢાંગલ મેલ્યા પોતીયાં રે,
બાઈએ મેલ્યો સૈયરુનો સાથ રે મેલીને ચાલ્યા સાસરે રે.
૨૧. મારું પાંખ વિનાનું પંખી બેની તમે પાળજો રે,
બેનના માતપિતા છે દૂર બેનની કોણ વેશે સંભાળ, મારું પાંખ વિનાનું...
૨૨. કિશોર જમાઈ તમને વીનતું રે,
મારી બેની છે નાનેરું બાળ રે.
૨૩. વનનો તે મોરલો આંગણો આબ્યો આમારા દેશ રે
બેની તમે થોડા દિવસના મહેમાન છો.
૨૪. દાદાના ખોળા બેનીએ વિસાલી મેલ્યા, (૨)
સસરાના ખોળા વાલા લાગ્યા ચેપા બેની,
દેખાતા કુંગર બેનીને વાલેરા લાગ્યા. (૨)

૨૫. રોઈ રોઈ વારી આંખ જ રતી, શાને તમને હુંખ આયા,
સસરા તમારા દશરથ જેવા, સાસુ તમારા કોશલ્યા જેવા.
૨૬. મસ્ત મારી બેની તું મસ્ત રેવાની, તિજોરીની ચાવી તારી પાસે રેવાની,
દાદાના બંગલા આજ સુના રેવાના, સસરાના બંગલા આજ ગાળ રેવાના,
મસ્ત મારી...
૨૭. જીણી જીણી વાઈનીમાં વીજલડી ચમકે વીજલડી ચમકે
માર આંખલડી જાવને વીરા માંડવડે કન્યા કુમારી.
૨૮. કાળી છે કોયલડી ને સાદે સોહામણી, આવ રે કોયલડી આપણા દેશમાં
કાળી છે કોયલ ને સાદે સોહામણી આવ રે...
૨૯. કાળી તે કોયલ સાદે સોહામણી આય રે કોયલ આપણા દેશમાં (૨)
આપણા - દેશદિયામાં નાદિયું ઝાંઝેરી કેમ કરી આવું રે આપણા દેશમાં
૩૦. માર બાર તે હાથનું બાજરીયું,
માર તેર હાથનું રાંઠું બાલુજીનું બાજરીયું.
૩૧. સાસુને આંગણે લીલોડી છ રે મારે આવે વળતી છાય લીલાધર લીલોડી રે
સાસુને ઘરે મહેમાન આવ્યા મારે આવે મારો વીર લીલાધર લીલોડી રે.
૩૨. રસોડાની રણી પીરસોને થાળી
દાળ, ભાત, રોટલી ને મારે ખમણ હોકળી.
૩૩. સૈયર મોરી ચાલોને રમીએ, અમને રમતાં ન આવકે,
અમે રમી બતાઈએ, તમારું રમેલું ન રમીએ.
૩૪. મરચું બાંધું ઓલી આંખલિયાની ડાજા...
મારે લડવું ઓલી જરી વહુ સંગાથ.
૩૫. કોના ઘોડા ને કોની વેલ માતા મોરી કોના ઘોડા ને કોની વેલ રે
કોના હાથીડા આવેય જુલતા હો છે. (૨)
૩૬. મીરાબાઈ દેગમ આવળગાની દીકરી રે (૨)
એના સગપણ રાણાદેની સાથ વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે.
૩૭. વીરા ચાંદલીયો ઉંયોન અરણયું આથમી રે
વીરા ક્યાંય લગણ જોઉં તમારી વાર રે.
૩૮. હે એવા ઊંચા ટીબે રે મારી મારું સાસદું,
નીચા છે કાંઈ મૈયરીના મોલ રે.
૩૯. આવી આવી પાવાગણી ચુંદડી
મૂલવો મૂલવો જગદીશભાઈ પાવાગણી સુંદડી...

૪૦. ચોક વર્ચે ચંપલીયો રોપાવો રે દેરાણી (૨)
ઊંચી ચડે રે જીચેરડી રે (૨)
જોઉ મારા વીરાની વાર રે દેરાણી (૨)
ચેટલે રહ્યો રે મારીજાયો એકલો રે (૨)
૪૧. દાદાની આણામાં બેની ઉપવાસ ઘડી
વીરા એમના આણા આલો પરણાવવાની ઘડી.
૪૨. આવી રૂડી આંખલિયાની ડાળે, છિયકો રે વાંધ્યો હીરનો રે માણા રાય,
એ... કાકા મોરા ટેવું હોય તે દેઝે, લાંબાની વાર મારે જાંઠું રે માણા રાય.
૪૩. માંડવળો રોપાવો મારો માંડવળો રોપાવો મારા રાય,
જીણી જીણી ચાંદલીયે સોહાવી મારા રાય.
૪૪. જાલવાડી મેમાન આયા રાય (૨), ચોખલીયે વધાઈ લેજો રાય (૨)
મોંઘીબેનના મામા આયા રાય (૨), મોતીઠે વધાઈ લેજો રાય. (૨)
૪૫. પાછલી ચીડી તે લખીએ આપણે સંઘળે (૨), ગદ્ગદ લખ્યા ફૂલવા રે (૨)
ઘમર વલોણા રે (૨), અવસર આવ્યો આંગણો.
૪૬. કેઢે કુંડળા ગડાપત કેઢે કુંડળા, લાડાના લગન જો.
ચાલો ગણેશ મારા કેઢે કુંડળા ગણેશ કેઢે કુંડળા.
૪૭. દેવ હુંદાળા ને મોટી ફંદાળા,
તેવીસ કરોડ દેવતા સીમાટે આવ્યા.
૪૮. ભમરે હુગર ખુંઘા રે, ભમરે ઘોળો છમ રે,
ભમરે ફરફર કરતો ભમરો ઊડી બેઠો રે.
૪૯. લીલુડા વાંસની વાંસની રે આળા માર્ગ વાગતી જાય
ગામના ગરાચીયે પૂછું રે આ કેનો રાજા જાય.
૫૦. ભમરો ઊડો રંગ મોલમાં રે
પડી નગારાની દાંડી ભમર તારી જાનમાં રે
૫૧. મોટર હાલે જાડી જંગલ એક (૨)
કુમ રે ઇચ્છરભાઈ મોટર ધીમી હાલે મોરા રાજ (૨)
મારે મારા દાદાજીની વાર (૨)
દાદોય આવે તો મોટર ધીમી ચાલે મોરા રાજ. (૨)
૫૨. હીર મોતીનો લુમખો ન કન્યા મોતીનો દાણો
કન્યા કાગળ મોકલે તમે રાયવર વેલા આવજો.

૫૩. ધીમે ધીમે ચાલો બેની ઠેસલડી ના વાગે રે
સામે તમારા સસરા બેના ઠેસલડી ના વાગે રે.
૫૪. લીલી ઈંગ્રેઝી હીરની રે, મને પાણી ભયાની ઘણી હોંશ રે, લીલી...
સાંકડી શેરીમાં મારા સસરા સામા મળ્યા રે,
મને લાજ કાઢ્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
૫૫. સાસુણ ઘડૂલો ફૂટ્યો, વહુ રે કેમ કરતા તૂટ્યો.
વાંદરાને પાણી પાતા, હાથ વધુટ્યો ઘડૂલો ફૂટ્યો.
૫૬. લવિંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માપા જો,
ફૂલ કરે દઢુલિયે સીતાએ વેર વાળ્યા જો.
૫૭. માર સોનાની સોપારી રે, અરરર... ઓય ઓય વીછુડો, (૨)
હું છાણા વીણવા ગઈ તી રે, અરરર... ઓય ઓય વીછુડો. (૨)
૫૮. વનડા રે વન એક આવકડી પોદરા જાણ કરે જો,
ભાનુ ગઈતી છાણા વીણવા વીછુડે ચટકારી જો,
હાથના હલ પગના હલ જબરી કરી નાખી જો,
વીછુડાના વેદ તેડાવો, વીછુડા ઉત્તરાવો જો.
૫૯. ગરબરીયા કોરાવો ગોરી ગરબે રમવા આવો જો
કયા ભાઈની નાર મારા ગરબે રમવા આવો જો.
૬૦. આંબળી પીપળી રમતા જસુબેન
ત્યાં ચંદુ જમાઈ નીસરયા રે લોલ.
૬૧. ચોરીના થંબે નીંદરડી આવે (૨) બાળેકડા પરણાવીયા
ઘણું જીવો બેનના દાદા મોતીભાઈ (૨) બાળેકડા પરણાવીયા.
૬૨. મારી પેસાની પેરી મારે પ્રેમ ચઢી
સુનિલભાઈ નવી ગોરી લાયા મારે પ્રેમ ચઢી.
૬૩. મેને નથી જાવું માર, જમના ઝાંઝરિયું,
મળ્યું હોય તો આલો મારું, જમના ઝાંઝરિયું.
૬૪. કોરું કંકુ શીશી ભરેલ, મંદ અતરનો વાસ,
ખોડિયું મારું ખાલી પડ્યું, ને જીવ છે બેન પાસ.
૬૫. ચાલી રે મારા સસરાની પોઠ આપણી પોઠ ક્યારે ચાલસે વણજારા હો જી (૨)
નથી રે મારી ગાંઠના નાણા નાણા વેચી લાવું દોકડો રે વણજારા હો જી. (૨)
૬૬. રમીવાની બેની મુંબદી ગઈતી નવ મહિના રહી આઈ
મસુપર ગઈતી મસુ પર ગઈતી.

૬૭. ભાડી થઈ ગઈ ભજનમાં ભગતાણી
તાલ તંબૂરો વાગે એ તો ત્યારે જઈને એ તો બેસતી ભજનમાં.
૬૮. આગળ મેડીયો પાછળ કાળો,
વચ્ચે રાજુરીન એ રાજુરી તારો એણે અવતાર જશે જો.
૬૯. લાડી વાગે જમે છે કંસાર કેવો વાગે છે.
લાડાનો બાપો પુછે લા કંસાર કેવો વાગે છે.
૭૦. જમાઈનો ભાઈબંધ ઉંદરડો
હાલતો જાય માલતો જાય કંસારનો કોડીયો ભરતો જાય.
૭૧. દેખો દેખો આ દુનિયાની નવી ફિલ્મ
પેલા વેવાઈના પેટમાં બટારા બજાઈ.
૭૨. ફૂવાને કાંઠે એલચી જળ ભરવા દો,
એલચીના લાંબા પાન, પાણીડા ભરવા દો.
૭૩. રાજા રામની તલાવકીમાં માછલી રોળાય (૨)
જેવી માછલી રોળાય એવા જરીબેન રોળાય. (૨)
૭૪. છોરા આવડો શો કાળો મોતી સેર મનડા રે,
હોંચે (શોક્ય) તડકામાં જરૂરો મોતી સેર મનડા રે,
આડા પડદાના બાંધ્યા મોતી સેર મનડા રે,
ટંપુ તેલના પાડ્યું મોતી સેર મનડા રે.
૭૫. આછી આછી બંગડીયું પેર મારી વેવાણ,
અમદાવાદના ભાયડા કરવા મેલ મારી વેવાણ,
વરસડા શેરના પુંજ ભઈન આય મારી વેવાણ,
આછી આછી બંગડીયું પેર મારી વેવાણ.
૭૬. લાલ પીળો હલવો વેચાય મુંબઈના ચોકમાં,
રમેશ તારી માડી વેચાય મુંબઈના ચોકમાં.
૭૭. મારે તે આંગણ પથ્થરની પાણિયારી રે
લખુબહેન તું તો પાંચ બેડા પાડી લાઈ રે.
૭૮. ચાર પાંચ મંકોડા મંકોડાની હાર ચાલી
વીનીયા તારી બેની રે બપોરાની પાણી ગઈ છ.
૭૯. રમપુરાની ટોપલડી રમેશના માથે મૂકો રે,
સુરેશના પાદરીયામાં છાણા વીણવા ગ્યોતો રે.

૧૭૮ * હીરનો હીંચકો

૮૦. અંગેજ ફેટો વાપયો, આયો રે આપણા દેશ રે
બારોટજુનો ફેટો લેરાય જાય
કાંતિભાઈ ગામ સધવ્યા, રાણી જરીબહેન તો ગીતડા ગાય રે
બારોટજુનો ફેટો લેરાય જાય.
૮૧. થંની રહો મંડપની બહાર ઉત્તાવળ શેની કરો છો
હજુ અમારી બેની શાંગાર સજે છે.
૮૨. રેલગાડી આવી મુંબઈનો માલ લાવી,
જુવોને મારી બેની આ રેલગાડી આવી.
૮૩. મારા માંડવા ડેઠ, હીરની દોર, ચીરન્યા દોર, ઘૂઘરીયાણ ગોડડા,
મારા રતનબેન ચોર ચોરી જ્યાતા ગોડડા.
૮૪. આવા આહૂરા શુ આયા મારા વેવયો રે (૨)
વાટમાં ફૂતરી વિયાણી મારા વેવયો રે. (૨)
૮૫. આઈ આઈ ભાદરવાની રેલ ભાદર ગાજે સે
આપણો વેવાય તણાયો જાય ભાદર ગાજે સે
મેલો મેલો કાંતીભાઈ દોટ ભાદર ગાજે સે આપણો...
૮૬. ડીસ્કો મંડપ ડીસ્કો મંડપમાં લીલા લહેર છે
બેન છે ગોરા ગોરા જમાઈ તો થોડા શ્યામ છે.
૮૭. વાંકો અંબોડો દેવીબોનનો લણી લણી જાય,
એરે અંબોડે વેવાઈ વેણી નથી લાવ્યા રે.
૮૮. મોટાના મામેરા આયા ચાલો જોવા જઈએ રે
છાબ માથે સવિતા નાચે ચાલો જોવા જઈએ રે.
૮૯. પીપરે ચઢતોન પેપરો ખાતો.
ઝડે ચડીન હુહા કેતો રે ગધાડીનો ગોલો.
૯૦. ચ્યાંથી આયો રે ચ્યાંથી આયો રે, ઓલા બાવળના થડ જેવો ચ્યાંથી આયો રે,
લઈ ચાલ્યો રે લઈ ચાલ્યો રે, મારા ગુલાબના કુલન લઈ ચાલ્યો રે.
૯૧. કાચા બાવળીયા વણવો કેસારી રંગ લો
તેનો રેટિયો બનાવો કેસારી રંગ લો
રેટિયો સેર સુતર કાતે કેસારી રંગ લો
તેનો ઘાઘરો સીવડાવો કેસારી રંગ લો.
૯૨. રેટિયો શેર સુતર કાંતે ઓના જીણા તાર નીકળો
રેટિયો શેર સુતર કાંતે, કસુંબી રંગ લ્યો.

૯૩. હ્મક હોલકી વાગછ પરાગડો જમય ધેર ધેર નાચ છ,
આવતા આવતા ભૂલો પડ્યો ઘાંયજાના ઘરમાં પેસી ગયો.
૯૪. મારો ઘુઘરો રે અમદાવાદથી મંગાવો, ઘરમર ઘુઘર વાગે રે,
વીન્યાન ટાંટીયે બંધાવો, ઘરમર ઘુઘર વાગે રે.
૯૫. એક સોયો ને સૂતળી મંગાવો રે,
ઓલ્યા રમેશનું નાક વીંધાવો રે.
૯૬. જાંઠે કેલાસબહેન સાસરે જરા માપમાં રેઝે,
સસરો ભાળી ઘુંઘટ તાણજો, સાસુડીને પાયે પડ્યે.
૯૭. સુરતની છોડિયું અમને પુછે ગાંફના છોકરા કેવા છે.
હાથમાં પુસ્તક ને કંડે ઘાડિયાળ તમને રહ્યે તેવા સે.
૯૮. કાળી કાળી વાદળીમાં વિમાન ચાલે, નીચેની હુનિયા જોયા કરે,
ભજોલા મનહરસિંગ છાપા વાંચે, અભષ મીનાવહુ સમાચાર પૂછે,
કાળી કાળી...
૯૯. આવડી વાર ચ્યાં લાગી ગજરાના વર, (૨)
બેની વેચવા ગયોતો ગજરાના વર (૨)
ત્રણ દરવાજા વેચી ગજરાના વર, (૨)
દેગડી રૂપિયા લાયો ગજરાના વર. (૨)
૧૦૦. આંબા પાસે આંબલકીને લણી રે કોયલકી
રસ રોટલી જરે રે મારા જસુબહેનના દાદા.
૧૦૧. ગરબો મારો ગરબારિયો પરદોર રમવા જાય, ભાઈ મારો ગરબો લો,
કયો ભઈ ગરાસિયો પાઘડીમાં રાખે ફૂલ, ભાઈ મારો ગરબો લો.
૧૦૨. જણ મોરિયા રે આયો મરણ તારા કેરના,
જણ મોરિયા રે, આવ વહી જશે રે જણ મોરિયા રે.
૧૦૩. વહેલી પરોઢમાં મરદો બોલ્યો રે એક રોજમાં હાય, હાય, હાય...
મરદ એમના ઘર ન જગડ્યા હાય, હાય, હાય...
૧૦૪. લીલી પીળી વાદળીય ઘીસાય, સાય સજીન કેવયું,
ભઈ તેણી તું મારો કીર, અવ નંઈ આવું તારા મેલમાં.
૧૦૫. રામ લક્ષ્મણવનમાં ચાલ્યા સાથે સીતા નારી
સાથે ના આવશો તમે પ્રાણપતિ ખારી.
૧૦૬. મારે ધેર કેળ ચંપો ને મરસ્યો, હોલર લહેરા રે હો જવને
આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, ઉતારા કરતા રે હો જાઓને.

૧૮૦ * હીરનો હીંચકો

૧૦૭. જગમાં હુઃખની પાછળ મરજો, છાંય છાંય છાંય...
રમતા હસે રામ સીતાના મનમાં રમતાં વસે શ્રીરામ.
૧૦૮. અવળી ગંગા સવળા નીર વહુના ઘેર સાસું બેસવા જાય (૨)
વહુ રે વહુ મારા સવળી વહુ લખજો રે લંકાના હુરા. (૨)
૧૦૯. ઠકોર કૂલવાડીમાં ઉતર્યા રે લોલ (૨)
ઠકોર દાતણ લેવાય ઘેર આવજો રે લોલ. (૨)
૧૧૦. જોખી માર જોસ રે જુઓને અમને કયા દહારે મળશે ઘેલો કાન
સુખડા અમારા વાલ, રાઈ, મગ જેવડાને.
૧૧૧. વાવે નિંદર ભરી રથ જોડીયા (૨) વાલો પરદેશી કુલ લાવીયા (૨)
લાવી રોષ્યું રાધાઝના આંગળિયે કુલ ફસ્ટ્યું સ દશવીસ પાંખળિયે.
૧૧૨. ભાઈ ભજન મળી તલવાર રાધે ગોવિંદા (૨)
રામ ભજો તો બેડો પાર રાધે ગોવિંદા.
૧૧૩. પ્રભુ જન્મારો મારો લખજો રે, પરભુ લાંબા લખજો લેખ,
મોંઘો મનખો ફરી નંદી મળો રે (૨)
પરભુ બાપ વના શી બેટડી રે (૨),
પ્રભુ માય વન શા લાડ, મોંઘો મનખો ફરી નંદી મળો રે. (૨)
૧૧૪. હેલ રે ભરીન હું તો હાલું રે ઉત્તાવળી,
માર હૈયે હરખ ન માંય રે, માર ઘેર પ્રભુ પદ્ધાયા (૨)
મારા પ્રભુન ઉત્તાર જોવશું. (૨)
ઉત્તાર ઓરડે દેશ્યુ રે. મારા ઘેર... હેલ રે ભરીન...
૧૧૫. રાતે નીંદ્રા દિવસે કામ ચારે ભજસુ શ્રીભગવાન
એક એક પળ જાય લાખની રે.
૧૧૬. સૈયર ચાલોને જાવી કાશીયે રે...
દીકરીને ઓળાવો ઠિના સાસરે...
૧૧૭. હું શોધી રહ્યો ભગવાન મારે કોનું ધરવું ધ્યાન (૨)
પથ્થરના મંદિર બનાવ્યા પથ્થરના ભગવાન.
૧૧૮. પ્રભુ મારા હુઃખનો દાડો પ્રભુ મારી વેળા વાળો,
બાર રૂપિયે હું બાયડી લાયો, તરત માંદી થઈ.
૧૧૯. હેલો મારો સાંભળો રે રણુઝના રાજા
હુકમ કરો પીર જાત્રાએ થાય, મારો હેલો સાંભળો.

૧૨૦. ઘોળી ઘજાયુ ને ઘોળા રે ટેવળ, ઘોળી પીરની શેજુ છુ રે,
અમર દીવો અમ મશાનો
આંધળા રે પોકારતા રે આવે આંધળાને આંખ્યુ આવે છુ રે... અમર...
૧૨૧. ગઢપીર બાવના ઊકા વાઞ્ચા રે વાઞ્ચા વરસડા
શહેરની માય ગઢપીર વેવેરા પધારજો
પીરને ઉતારા દેસું ઓરડા રે...
પીરને દેસું મેરીના મોલ... ગઢપીર વેવેરા...
૧૨૨. તારા હરગવાડામાં આંબાને આંબલી
દાદા સવગણને બોડી બજાર રે સવગણ દાદા.
૧૨૩. છલકાતુ આવે બેઠલું મલકાતી ક્યાંથી આવે નાર રે મારી સાહેલીનું બેઠલું (૨)
મારા ગામના સુધારી રે વીરા તમને વીનવું. (૨)
૧૨૪. માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર, રમતો ધૂમતો રે ગયો સુતારીને ઘેર
ઓલી સુતારીની નાર તું તો સૂતી હોય તો જાગ,
માના ગરબે રે રૂડી માડવડી ઘડી લાય.
૧૨૫. ગુલાબવાડી ગુલાબવાડી ચૌટા વચ્ચે રોપો રે,
પહેલું ગુલાબ મારું પહેલું ગુલાબ મારું ચોટીલા મોકલાવો
ચોટીલાના ચોટીલાના ચામુંડા હેલો આવો રે,
નહિ રે આવો તો માડી (૨) લાજુ તમારી જાસે રે.
૧૨૬. અંબેમાની ચૂંદઠી નવ નવ રંગની,
નવ નવ રંગમાં ને જુદી જુદી ભાતમાં, અંબે...
એરે ચૂંદઠીએ કીયા રાજા મોયા,
એરે ચૂંદઠીએ પત્તય રાજા મોયા.
૧૨૭. પાળેથી ચકલી થઈને ફરે તાંત્રણીયાવાળી ખોડીયાવાળી રે...
માથે મટુકડીને હાલી આવું આરાસુર થતી આવું,
૧૨૮. તાંત્રણીયા ઘરા વાળા ખોડલ મા (૨)
બોલવે તમારો બાળ ખોડિયાર આવોને રમવા (૨)
માના મંદિરીએ વાંજિયારે આવતા (૨)
વાંજિયાને પારણા બંધાય ખોડિયાર આવોને રમવા (૨)
૧૨૯. મા ખોડલનો રોજો મા, મા ખોડલનો રોજો મા,
વનમાં ચરવા છોડ્યો મા, વનમાં ચરવા છોડ્યો મા.
૧૩૦. ચક્કરડી ભમ્મરડી માર ઘેર, જાગી રે માયાળુ મા,
ચક્કરડીનો રમનાર દેજો રે માયાળુ મા.

૧૩૧. ચક્કરડી ભમ્મરડી મારા ધેર ધાણી રે દશામા
ચક્કરડીનો રમનાર દેજો રે દશામા.
૧૩૨. દશામાની સાંઠી આવે દોડતી રે (૨) હે પગમાં ધૂઘરા ધમ ધમ થાય
દશામાના નાક પ્રમાણે નથડી રે દશામાને ટીલડીના શહાગાર.
૧૩૩. દશામા ચંપે ચઢે ને મરવે જીતરે
હું તો જોખું મારા દશામાની વાટ દશામા ક્યારે આવશે.
૧૩૪. રાતું રાતું કુલહું અને એથી રાતો રંગ
એવો રંગ લાગ્યો મને દશામાના ધૂનમાં
કોઈ આવે હાથીડી ને કોઈ આવે ઘોરેલે.
કોઈ આવે પગે ચાલી દશામાની ધૂનમાં
૧૩૫. હાંકો હાંકો દશામા સાંઠ ધૂઘરા ધમકે સે
મારે જાવું મુંબદ્ધ શહેર ધૂઘરા ધમકે સે હાંકો હાંકો દશામા...
૧૩૬. દશામા જીતયા ગંફ ગામની પાળ સરોવર સોહામણો
સખીઓ આવે છે મા તમારા પાળો.
૧૩૭. હું હમજો પાસી આવું રે દશામા
માટું ધર સાચવજો.
૧૩૮. સોળ સોળ સોમવારના બેની ક્રત કર્યા રે લોલ
અંજા કર્યા દશામાના ક્રત જો, દુનિયામાં દુઃખી એક દીકરી રે લોલ
૧૩૯. ધડ ધડ દોડે વોરી પણ સમજ ના શકે કોઈ,
ઘોડલે આ કયાં જાય અસવાર મકવાણા.
૧૪૦. ભારે થઈ સે કોંગ્રેસ સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
ગરીબ જોવે છે, દાદા તમારી રાહુ.
૧૪૧. ચેટલા વરસ થયા બેની સ્વરાજ મળ્યાને
તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને.
ગરીબોને રહેવા માટે નાની નાની ઝૂંપડી (૨)
માલદારોને રહેવા માટે મોટા બંગલા. (૨)

□

પરિશિષ્ટ-૨

પ્રકરણ-૩

પિવૃસચાક મૂલ્યો અને લોકનીતોનું અર્થઘટન

કુદુંબજીવનમાં દીકરી :

- દીકરો જનમે તારે દેવળ કેવાય
દીકરી જનમે તારે પત્થર કેવાય
ઓછા સે માન ઈના ઓછા સે માન
દશ વર્ષની દીકરી બની ભજીગણીન હોશિયાર બની
સોળ વર્ષની સુંદરી બની
ઓછા સે માન ઈના ઓછા સે માન
સોળ વર્ષની સુંદરી બની એમના મા-બાપની ચિંતા વધી
દીકરો પરણો તારે સાકર વેચાય
દીકરી પરણો તાર આંસુદાંની ધાર
ગાય જેવી દીકરી દોરે ત્યાં જાય એની માતાનો સુનો સંસાર
ઓછા સે માન ઈના ઓછા સે માન.
- હંસાબહેન ધૂઘના સવાદી રે પાડો દોવા જાય
પાડે મેલીસે પાટું રે મા... મા... કરતા જાયશે
માયે મેલ્યો ઢેલો રે બાપા પાસે જાય
બાપે મેલ્યો ઢીકો રે વીરા પાસે જાય
વીરે મેલ્યો સે સેઝો રે બેની પાસે જાય
બેને મેલ્યો સે ચૂટીયો રે રહતા રહતા જાય

લગનગીતોમાં કુંવારી કન્યાના કોડ :

- લીલા પીળા મારા જીસીબહેના હાથ (૨)
રૂપાળા હાથોમાં બંગળી સોલે રે તે રંગી મારા રાજ. (૨)
લીલા પીળા મારા વહુલિયાના પાંદ (૨)

- રૂપાળા પાંદુમાં વહલો ફાલ્યો રે કે રંગી મારા રાજ (૨)
 લીલા પીળા મારા જર્સીબહેનના પગ (૨)
- રૂપાળા પગમાં મહેરી શોભે રે કે રંગી મારા રાજ (૨)
 લીલા પીળા મારા વડુલિયાના પાંદ (૨)
- રૂપાળા પાંદુમાં વહલો ફાલ્યો રે કે રંગી મારા રાજ (૨)
 લીલી પીળી મારી જર્સીબહેનની ડેક (૨)
- રૂપાળી ડેકુમાં શાશગાર શોભે રે કે રંગી મારા રાજ (૨)
૪. મેડિએ મેલ્યો સોનાનો બાજઈયો,
 મા મારો સોના રૂપાળો બાજઈયો, મેડિએ મેલ્યો સોનાનો બાજઈયો,
 અંજરી મેલી સોનાના બાજઈમાં, તોથ ના આલ્યો સોનાનો બાજઈયો,
 મા મારો સોના...
 ચાંદલી મેલી સોનાના બાજઈમાં, તોથ ના આલ્યો સોનાનો બાજઈયો,
 મા મારો સોના...
 લોકોટ મેલ્યું સોનાના બાજઈમાં, તોથ ના આલ્યો સોનાનો બાજઈયો,
 મા મારો સોના...
૫. કુલહુ ઉત્થયું રે કુલની વાડીએ રે લોલ
 શૈવેસભાઈ ઉત્થયાં આંબાની ડાળ
 લાડી પુછે વરરાજ્યાને શુશુ લાયા શાશગાર
 હાર લાયા ને હાંસડી લાવસુ
 વરમાળા લાવે વહુનો બાપ
 કુલહુ ઉત્થયું...
 લાડી પુછે...
 શેલુ લાયાને ચુંદડી લાવસુ
 પાનેતર લાવે વહુનો બાપ
 કુલહુ ઉત્થયું...
 લાડી પુછે...
 ઘડિયાર લાયાને પોંચી લાવસુ
 મિઠણા લાવે વરનો બાપ
 કુલહુ ઉત્થયું...
 લાડી પુછે...
 ૬. આવું તે રૂકું આસોપાલવનું ઝડ રે.
 તેની રે નીચે લીલાબહેન સોડ તાડી સૂતા રે,
 એમના રે દાદા બોલાવે તોથ ના બોલે રે,
 દાદા રે મોરા એક વચન પુરા પાડો રે.

- પિતૃસત્તાક મૂલ્યો અને લોકગીતોનું અર્થધારન * ૧૮૫
- વરસડા શેરમાં છોકરો છે બાળ કુવારો રે,
 તેની રે સાથે પરણાવો તોજ હું તો બોલું રે,
 નહીંતર હું તો રહીશ બાળ કુવારી રે,
 આવું તે રૂકું....
 તેની રે નીચે લીલાબહેન સોડ તાડી સૂતા રે,
 એમના રે માતા બોલાવે તોયે ના બોલે રે,
 માતા રે મોરા એક વચન પુરા પાડો રે,
 વરસડા શેરમાં છોકરો છે બાળ કુવારો રે,
 તેની રે સાથે લગન કરો તો જ હું તો બોલું રે
૭. એક રંગીન મેલમાં બેઠા પ્રેમુલહેન દાદાએ હસીને બોલાવ્યા
 એક ઊંચો વરનો ઓરો હો દાદા ઊસો તે નત નેવા ભાંગશે રે
 એક રંગીન મેલમાં બેઠા પ્રેમુલહેન માતાએ હસીને બોલાવ્યા
 એક અભણ તે વરના ઓરો હો માતા અભણ તે કુટુંબ લજાવશે રે
 એક રંગીન મેલમાં બેઠા પ્રેમુલહેન વીરાએ હસીને બોલાવીયા
 એક કાળો તે વરના ઓરો હો વીરા કાળો તે કુટુંબ લજાવશે રે
 એક રંગીન મેલમાં બેઠા પ્રેમુલહેન મામાએ હસીને બોલાવીયો
 એક ભણોલ વર ઓરો હો મામા ભણોલ કુટુંબ સજાવશે રે
૮. એક ભરરે જોબનીયામાં બેઠા રેખાબેન, દાદાએ હસીને બોલાવીયા રે...
 કેમ રે દીકરી તારા મનડા ઉદાસ કે કેમ રે, આંખોમાં આંસુ આવીયા રે...
 એક કાળો તે વરના જોશો ઓ દાદા, કાળો તે કુટુંબ લજાવશે રે...
 એક નીચો તે વરના જોશો ઓ બાપુ, નીચો તે નીત ઠેણ ચઢશે રે...
 એક ઊંચો તે વરના જોશો ઓ બાપુ, ઊંચો તે નીત નેવા ભાંગશે રે...
 એક કોલેજ કરતો ને કિકેટ રમતો,
 કેડ પાતળિયો અને મુખે શામળિયે એવો મારી સૈયરે વખાડ્યો રે...
 મારી સૈયરે વખાડ્યો રે...
 ૯. અમારા બેની કોલેજ કરવા ચ્યાતાં, ત્યારે જમાઈ પણવાળા ચીયાતા
 પણવાળાની નજરું અમારાં બેનીને લાગીતીર,
 ઉડ રે પંખીડા તારે પ્રીત બંધાડી
 અમારાં બેની પિકચર જોવા જ્યાતાં, ત્યારે જમાઈ ટિકિટવાળા ચ્યાતા,
 ટિકિટવાળાની નજરું અમારાં બેનીને લાગીતીર,
 ઉડ રે પંખીડા તારે પ્રીત બંધાડી
૧૦. નહી કિનારે બેન રમતાતાં એકલાં,
 જોતાતાં દાદાની વાટો રે લગનની કાજે ઊંઝાગરા,

દાદાએ સાસરું ગોત્યું છે ગામદું,
બેની મારા શેરના શોખીન રે,
લગનની...
જોતાં તા કાકાની વાટો રે લગનની,
કાકાએ જમઈ ગોત્યા છે અભણ, બેની મારા મેટ્રિક પાસ રે,
લગનની...
નહી કિનારે બેન રમતાતા,
જોતાતા માતાની વાટો રે લગનની,
માતાએ જમઈ ગોત્યા છે કાળા, બેની મારા ચંદરમાનું તેજ રે,
લગનની...
નહી કિનારે...

૧૧. ઊંચા તે ઊંચા દાઢ ગઢા ચણાવ્યા,
એથી રે ઊંચા ગઢના કાંગરા,
ગઢરે ચડીને બેની દેવીબા જુઝે,
ચેટલેક આવે રે વર લાઉલો
છિટેથી આવ રાયવર રસનો ભરેલો,
તડકાના તેજે રાયવર શામળો,
ઉજળા રે ઉજળા મારા વરના જાનેયા,
તેથી રે ઉજળો રે વર લાઉલો.

૧૨. મારી બેની અંગેજ ભણેલાં ને સાથે ગુજરાતી ભણેલાં,
કે બેનના જીવન ઉદાસ ઉદાસ, મારી બેની...
બેનની શહેરની અતિબોલી કે બેનને ગામડામાં પરણાવ્યા,
કે બેનના જીવન ઉદાસ ઉદાસ, મારી બેની...
બેનની હારની બોલી કે બેનને ચેનમાં સમજાયા,
કે બેનના જીવન ઉદાસ ઉદાસ, મારી બેની...
બેનની એરિંગની બોલી કે બેનને રિંગમાં સમજાયા,
કે બેનના જીવન ઉદાસ ઉદાસ, મારી બેની...

લગનગીતોમાં પિયરનો ઉલ્લેખ :

૧૩. પિયર છોડીન જરું સગુણાન પરદેશ,
કાકા કુટુંબ રે મારી મારું કોઈ નથી રે,
ત્યાં મારી કુણ વે સંભાળીયું રે માતા મારી,
પિયર છોડીન સગુણાન જરું પરદેશ,
મામા મારે મોસાળે રે મારું કોઈ નથી રે,

મા મારી કુણ વે સંભાળીયું રે માતા મારી,
પિયર છોડીન સગુણા જવા પરદેશ,
માતા હું તો બેનડી કેવાઈ,
ભઈ કિનાની માતા હું બેનડી કેવાઈ,
ત્યાં મારી કુણ વે સંભાળીયું રે માતા મારી,
પિયર છોડીન સગુણાન જરું પરદેશ.

૧૪. મારી બેન ભરી સભામાં ફૂલ ફેંક્યા રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેન વરસાઠાની માયા છોડી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેનને સાસરીની માયા લાગી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેન દાદાની માયા છોડી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેન ભરી સભામાં...
મારી બેન માતાની માયા છોડી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેનને સાસુની માયા લાગી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેન ભરી સભામાં...
મારી બેન વીરાની માયા છોડી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેનને હિયરની માયા લાગી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેન ભરી સભામાં...
મારી બેન બેનીની માયા છોડી રે ગજરો ગુલાબી રે,
મારી બેનને નષાંદની માયા લાગી રે ગજરો ગુલાબી રે.
૧૫. સવ કોઈ પીયરમાં જાય રે મહાદેવજી
પાર્વતીને પીયર જવાના ઘણા કોડ છે.
રથ કરીયો તૈયાર પારવતી રથ કરીયો તૈયાર જો
એવા પારેવતી પીયર જવા ચાલીયા
કેટલા દિવસનો વદાળ પારેવતી કેટલા દિવસનો વદાળ
એ તમે કેટલા દિવસે પાછા આવશો
ત્રણ દિવસનો વદાળ મહાદેવજી ત્રણ દિવસનો વદાળ રે
એ એવા ચોથા દિવસે પાછા આવશો
વીતી ગયા નવ નવ માસ પારેવતી વીતી ગયાં નવ નવ માસ રે
એ એવા પારેવતી પાછા નવ આવીયા
ગણો પીપલાઈનાં પાન મહાદેવજી ગણો પીપલાઈનાં પાન રે
એ એવા એટલા દિવસે પાછા આવશું
પાછા નય આવે પારેવતીજી પાછા નય આવે
લીધો મોચીડાનો વેસ જો મહાદેવજીઓ લીધો મોચીડાનો વેસ જો
એ એવી ખબે લીધી છ લાલ મોજડી

સખી સાહેલીઓની સાથે પારેવતી સખી સાહેલીની સાથ રે
એ એવી પારેવતી પાછી ભરવા નીકળીયાં
કરો મોજડીઓના મુલ રે મોચીડા કરો મોજડીઓના મુલ રે
મારા પગમાં પેરાવો લાલ મોજડી
આલુ બેચાર ગામ મોચીડા તને આલુ બેચાર ગામ રે
એ તને આલુ મારા હેયા કેરો હારલો
ના જોઈએ બેચાર ગામ મારે મોચીડા ના જોઈએ બેચાર ગામ રે
મારે ના જોઈએ હેયા કેરો હારલો
રાધો ને ભાવતા ભોજન પારેવતી રાધોને ભાવતા ભોજન રે
તારા હથે જમવાને ઘણા કોડ છે
ગુરુ પ્રતાપે જાય કલ્યાણજ ગુરુ પ્રતાપે જાય રે
હું તો તમાર ચરણોનો દાસ છું.

सासरु-सासरियां विशेनां गीतो :

૧૬. જેવી વહુલિયાની સાયા એવી માતપિતાની માયા
બેનને છોડવી પડશે સાસરે જાવું પડશે
જેવા મોટરના ઝપાટા એવા સાસુના ઝપાટા
બેનને વેઠવા પડશે સાસરે જાવું પડશે
જેવી વહુલિયાની સાયા એવી માતપિતાની માયા
બેનને છોડવી પડશે સાસરે જાવું પડશે.
જેવા સાઈકલના ઝપાટા એવા નષાંદલના ઝપાટા
બેનને વેઠવા પડશે સાસરે જાવું પડશે
જેવી વહુલિયાની સાયા એવી માતપિતાની માયા
બેનને છોડવી પડશે સાસરે જાવું પડશે
જેવા ગાડીયુના ઝપાટા તેવા સસરાના ઝપાટા
બેનને વેઠવા પડશે સાસરે જાવું પડશે

૧૭. ગીતાબેની સાસરીમાં જાવ તો સાવધ રહેજો
સાસરિયું છે ચોર હો બેની સાસરિયું છે ચોર
તમારી સાસુ ઘણિયાળ ચોરસે તમને
બનાવશો ચોર હો બેની સાસરિયું છે ચોર
ગીતાબેની સાસરીમાં જાવ તો સાવધ રહેજો
સાસરિયું છે ચોર હો બેની સાસરિયું છે ચોર
તમારી સાસુ નથણી ચોરસે તમને
બનાવશો ચોર હો બેની સાસરિયું છે ચોર

ગીતાબા બેની સાસરીમા જાવ તો સાવધ રહેજો
 સાસરિયુ છે ચોર હો બેની સાસરિયુ છે ચોર
 તમારી નંદાંદી રૂમાલ ચોરસે તમને
 બનાવશે ચોર હો બેની સાસરિયુ છે ચોર
 ગીતાબા બેની સાસરીમા જાવ તો સાવધ રહેજો
 સાસરિયુ છે ચોર હો બેની સાસરિયુ છે ચોર
 તમારી કેઠાણી સાડી ચોરસે તમને
 બનાવશે ચોર હો બેની સાસરિયુ છે ચોર
 તમારા હિયર વીટીયુ ચોરસે તમને
 બનાવશે ચોર હો બેની સાસરિયુ સે ચોર
 ગીતાબા બેની સાસરીમા જાવ તો સાવધ રહેજો
 સાસરિયુ સે ચોર હો બેની સાસરિયુ છે ચોર
 તમારી દેરાણી ઘડિયાળ ચોરસે તમને
 બનાવશે ચોર હો બેની સાસરિયુ છે ચોર

૧૮. સો કોઈ મને વહુ કહી બોલાવે
 હું નહિ જાઉ સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે
 રીંગણા જેવો જેઠ મને વહુ કહી બોલાવે
 હું નહિ જાઉ સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે
 બટાકા જેવડા સસરા મને વહુ કહી બોલાવે
 હું નહિ જાઉ સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે
 દડા જેવો હિયર મને ભાભી કહી બોલાવે
 હું નહિ જાઉ સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે
 જોડા જેવડી જેઠાણી મને પગડા ઘોવડાવે
 હું નહિ જાઉ સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે
 નાની મારી નંણાંટી માથેડા ગુથાવે
 હું નહિ જાઉ સાસરિયે મને પિયર વાલુ લાગે
 સો કોઈ મને વહુ કહી બોલાવે

૧૯. દાદા હો દીકરી દાદા હો દીકરી વાગળ શહેરના દેશોજ રે
 વાગળની વધીયાણી સાસુ દોયલી રે... દાદા...
 દિવસે ખંડાવે મા મને રાતલડે દળપાવે જો
 ફસલના પરોઢિયે પાણી મોકલે... (૨)
 ઓશિકે ઈંગ્રેઝી મા મારી પાંગતે હોતરું રે
 ખોરડાને ઓસરિયે મા મારુ વેલકું... (૨)
 ઘરૂલોના પહોંચે મા મારી રાસલડીના પહોંચે જો
 કુવાના પાવડે ઊંચી આસનો... (૨)

કન્યા વિદાય :

૨૦. બાઈએ મેલ્યા દીગલ મેલ્યા પોતીયાં રે
બાઈએ મેલ્યો સેયરુંનો સાથ રે મેલીને ચાલ્યા સાસરે રે
બાઈએ મેલ્યા દીગલ મેલ્યા પોતીયા રે
બાઈએ મેલ્યો મા-બાપનો સાથ રે મેલીને ચાલ્યા સાસરે રે
બાઈએ મેલ્યા દીગલ મેલ્યાં પોતીયા રે
બાઈએ મેલ્યો ભોજાઈઓનો સાથ રે મેલીને ચાલ્યા સાસરે રે
૨૧. મારું પાંખ વિનાનું પંખી બેની તમે પાળજો રે,
બહેનના માતાપિતા છે દૂર બહેનની કોણ લેશે સંભાળ,
મારું પાંખ વિનાનું...
બહેનના કાકા છે દૂર, બહેનની કોણ લેશે સંભાળ, મારું પાંખ વિનાનું...
બહેનના મામા છે દૂર, બહેનની કોણ લેશે સંભાળ, મારું પાંખ વિનાનું...
બહેનના વિરા છે દૂર, બહેનની કોણ લેશે સંભાળ, મારું પાંખ વિનાનું...
૨૨. કિશોર જમાઈ તમને વીનાનું રે
મારી બેની છે નાનેનું બાળ રે
પ્રેમથી સાચવજો રે
પાણી માંગો તો દૂધ આપજો રે
અને ઝાઝ લડાવજો લાઉ રે પ્રેમથી સાચવજો રે
૨૩. વનનો તે મોરલો આંગણો આવ્યો આવ્યો અમારા દેશ રે
બેની તમે થોડા દિવસના મહેમાન છો
બેની મોરા હાલુ ચાલુ થઈ રીયા રે બેની રાધા હવે જાય રે
બેની તમે આજઘડીના મહેમાન છો
બેની તમે થોડા દિવસના મહેમાન છો
માતા છોડી દો પીતા છોડી દો છોડી દો નાનેરા ભાઈ રે
બેની તમે આજ ઘડીના મહેમાન છો
વનનો તે મોરલો આંગણો આવ્યો બેની ઢકતી ઢેલ રે
બેની તમે આજ ઘડીના મહેમાન છો
બેની મોરા હાલુ ચાલુ થઈ રીયા રે માતા રડતા જાય રે
બેની તમે આજ ઘડીના મહેમાન છો
કાકા છોડી દો કાકી છોડી દો છોડી દો નાનેરી બહેન રે
બેની તમે આજ ઘડીના મેમાન છો
મામા છોડી દો મામી છોડી દો સૈયુરોનો સાથ રે
બેની તમે આજ ઘડીના મેમાન છો.

૨૪. દાદાના ખોળા બેનીએ વિસારી મેલ્યા, (૨)
સસરાના ખોળા વાલા લાગ્યા ચંપા બેની,
દેખાતા કુંગર બેનીને વાલેરા લાગ્યા (૨)
માતાના ખોળા બેનીએ વિસારી મેલ્યા,
સાસુના ખોળા વાલા લાગ્યા ચંપાબેની,
દેખાતા કુંગર બેનીને વાલેરા લાગ્યા (૨)
વીરાના ખોળા બેનીએ વિસારી મેલ્યા,
પૈછુધાના ખોળા વાલા લાગ્યા ચંપાબેની,
દેખાતા કુંગર બેનીને વાલેરા લાગ્યા. (૨)
૨૫. રોઈ રોઈ લાડી આંખ જ રાતી, શાને તમને દુઃખ આયા,
સસરા તમારા દશરથ જેવા, સાસુ તમારા કૌશલ્યા જેવા,
સ્વામી તમારા રામ જેવા શાને તમને દુઃખ આયા,
દિયર તમારા લક્ષ્મણ જેવા, દેરાણી તમારા ઉર્મિલા,
શાને તમને દુઃખ આયા
૨૬. મસ્ત મારી બેની તું મસ્ત રેવાની, તિજોરીની ચાવી તારી પાસે રેવાની,
દાદાના બંગલા આજ સુના રેવાના,
સસરાના બંગલા આજ સુના રેવાના, જેઠળુના બંગલા આજ ગાળું રેવાના,
મામાના બંગલા આજ સુના રેવાના, દિયરણુના બંગલા આજ ગાળું રેવાના
૨૭. જીણી જીણી વાદળીમાં વીજલડી ચમકે વીજલડી ચમકે
માર આંખડી જાવને વીરા માંડવડે કન્યા કુમારી
દેશો પરદેશના વેવયો જોય વળ્યાં દેશો પરદેશનો કન્યાઓ જોય
વળ્યા દિપિકા વહુને જોઈને મારી આંખલડી જાવને વીરા
માંડવડે કુંવારી કન્યા કુમારી દેશો પરદેશનો વેવયો જોઈ
વળ્યા અમૃતભાઈને જોઈને મારી આંખલડી જાવને વીરા
માંડવડે કન્યા કુંવારી જીણી જીણી વાદળીમાં વીજલડી
ચમકે વીજલડીને ચમકે મારી આંખલડી
જાવને વીરા માંડવડે કન્યા કુંવારી
- લગનગીતોમાં વરપક્ષનો સૂર :
૨૮. કાળી છે કોયલડી ને સાટે સોહામણી, આવ રે કોયલડી આપણા દેશમાં
કાળી છે કોયલ ને સાટે સોહામણી આવ રે...
ગામે ના જાણું નામે ના જાણું, આવરે કોયલડી આપણા દેશમાં.
સસરા ના જાણ્યા સાસુ ના જાણ્યા, કેમ કરી આવું આપણા દેશમાં,

- સાસરા મૌતીભા સાસુ ગવાલમા આવરે કોયલડી.
 કાકાના આણ્યા કાકી ના જાણ્યા,
 કેમ કરી આવું, કાકા ખુશાલમાઈ કાકી શાન્તુમા આવરે કોયલડી.
૨૮. કાળી તે કોયલ સાદ સોહામણી આય રે કોયલ આપણા દેશમાં (૨)
 આપણા - દેશાદ્યામાં નાદ્યુ ઝંઝેરી કેમ કરી આવું રે આપણા દેશમાં
 તેડાઓ માછીડાના હોડ્યુ હોડ્કાઓ.
- લગનગીઠો અને અન્ય ગીતોમાં સાસુવહુનો સંબંધ :
૩૦. માર બાર તે હાથનું બાજરીયું,
 માર તેર તે હાથનું રાડુ બાલુજીનું બાજરીયું,
 માર સાસુને વહુનો જધો થયો,
 માર સાસુએ જાલ્યો ચોટલો,
 કંઈ મેરે જાલ્યા બે કાન બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ મેલોન બયળુ ચોટલો,
 કંઈ જશે તમારા કાન બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુએ લીધુ સાંબેલુ,
 કંઈ મેરે લીધી જાડી ઈહ બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ જાડી ઈહ પડાવે ચીહ બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુ ચાલ્યા શેરીએ,
 કંઈ હું રે ચાલી રે બજાર બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુના ઘરે મેમાન આયા
 કંઈ મારે આયા મારા વીર બાલુજ...
 કંઈ સાસુએ ઓરી કોદરી,
 કંઈ મેરે ઓરી જીણી સેવ બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુજીની કોદરી ખદબદ,
 કંઈ ભલે ચડે મારી જીણી સેવ બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુના મેમાન જમીયા,
 કંઈ મારા વીર જમ્યા બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુને આલ્યુ કાપડુ,
 મારા વીરે આલી મને ભૂરી ભેંસ બાલુજીનું બાજરીયું,
 કંઈ સાસુનું કાપડુ ઝાટી ગયું,
 કંઈ મારી રહી ભૂરી ભેંસ બાલુજીનું...
૩૧. સાસુને આંગણે લીબોડી છુ રે મારે આવે વળતી છાય લીલાધર લીબોડી રે
 સાસુને ઘર મહેમાન આયા મારે આવે મારો વીર લીલાધર લીબોડી રે

સાસુ તે હાલયાં હાટ રે હું રે હાલી બજાર લીલાધર લીબોડી રે
 સાસુએ ઓરીયા કોદરા રે મેરી ઓરી જીણી સેવ લીલાધર લીબોડી રે
 સાસુના કોદરા ખદબદ મારે ચઢે જીણી સેવ લીલાધરલીબોડી રે
 સાસુના મહેમાન જમી જીથ્યા મારે જેમે માર વીર લીલાધર લીબોડી રે
 સાસુને લીધું કાપડું મને તે લીધી ભૂરી ભેંસ લીલાધર લીબોડી જરે
 સાસુનું કાપડું ઝાટી ગયું મારે હુજે ભૂરી ભેંસ લીલાધર લીબોડી જરે
 સાસુ ને વહુ બે જધી પડ્યા સાસુએ લીધું સાબેલું લીલાધર લીબોડી જરે
 મરે લીધી બેવડી રાસ લીલાધર લીબોડી રે
 સાસુનું સાબેલું ભાંગી ગયું લીબોડી જરે
 રાસ પડાવે હાસ લીલાધર લીબોડી જરે
 સાસુએ જાલીયા ચોટલા લીબોડી જરે
 મરે જાલીયા બે કાન લીલાધર લીબોડી જરે
 મેલી દો સાસુ ચોટલો લીબોડી જરે
 તુટી જશે બે કાન લીલાધર લીબોડી જરે

૩૨. રસોડાની રાણી પીરસોને થાળી
 દાળ, ભાત, રોટલી ને માથે ખમણ ઢોકળી
 મારો વીર બોલાવે ભાભી બજાર ફરવા જાવને
 બજાર ઘણી દૂર છે ને તમારી જરૂર છે.
 રસોડાની રાણી પીરસોને થાળી
 મારો વીર બોલાવે ભાભી પિકચર જોવા જાવને
 ટોકોઝ ઘણી દૂર છે ને તમારી જરૂર છે
 મારો વીર બોલાવે ભાભી ઝોટા પડાવા જાવને
 સ્ફુરિયો ઘણો દૂર છે ને તમારી જરૂર છે.
૩૩. સૈયર મોરી ચાલોને રમીએ, અમને રમતાં ન આવડે,
 અમે રમી બતાઈએ, તમારું રમેલું ન રમીએ,
 તમન દાદાજી બોલાવે, તમન દાદી બોલાવે,
 તમન કઢલા લઈ આપે, અમન પેરતાં ના આવડે,
 અમે પેરી બતાઈએ, તમારું પેરેલું ના પેરીએ,
 સાંકડાની જોડ છે, મય મારો ભાગ સે,
 મેં બોલાઈ કેમ ના આઈ, અટલો મારો વાં સે,
 સૈયર મોરી ચાલોને રમીએ...
 અમન રમતાં ના આવડે, તમન રમી બતાઈએ,
 તમારું રમેલું ન રમીએ, તમન માતાજી બોલાવે,
 અમન શા માટે બોલાવે, તમન છત્ર લઈ આવે,

તમને પેરી બતાઈએ, તમારું પેરેલું ના પેરીએ,
સૈયર ચાલોન રમીએ..

અમન રમતાં ના આવડે, તમન રમી બતાઈએ,
તમારું રમેલું ન રમીએ, તમન વીરાજી બોલાવે,
અમને શા માટે બોલાવે, તમન લોકીટ લઈ આવે,
અમને પેરતાં ના આવડે,

અમે પેરી બતાઈએ, તમારું પેરેલું ના પેરીએ,
સૈયર ચાલોન રમીએ...

અમન રમતાં ના આવડે, તમન રમી બતાઈએ,
તમારું રમેલું ન રમીએ, તમન બોજઈજી બોલાવે,
અમન શા માટે બોલાવે, તમન હાર લઈ આવે,
તમને પેરી બતાઈએ, તમારું પેરેલું ના પેરીએ,
સૈયર ચાલોન રમીએ...

૩૪. મરચું બાંધ્યું ઓલી આંબલિયાની ડાળ...

મારે લડવું ઓલી જશી વહુ સંગાથ
જીત્યો જીત્યો રે ઓલી સહિયરુંનો સાથ
હાયો હાયો રે ઓલી વહુવારુનો સાથ
જીત્યા ઉપર તે કંઈ નોભવું વગડાય
હાયા ઉપર તે કંઈ ગઘેડા મૂતરાય
મરચું બાંધ્યું...

મારે લડવું ઓલી લલીબોન સંગાથ
જીત્યો જીત્યો રે ઓલી વહુવારુનો સાથ
હાયો હાયો રે ઓલી સહિયરુંનો સાથ
જીત્યા ઉપર તે કંઈ શરણાયું વગડાય
હાયા ઉપર તે કંઈ ફૂતરા મૂતરાય
મરચું બાંધ્યું...

મીરાં : વિદ્રોહી વહુવાર :

૩૫. કોના ખોડાને કોની વેલ માતા મોરી કોના ખોડાને કોની વેલ રે
કોના હાથીડા આવેય જુલતા હો જી (૨)
ચિત્રકોટની આવે જાન હો મીરા મોરી ચિત્રકોટની આવે જાન રે
રાણોજી આવે તમને પરણવા હો જી (૨)
રાણો માડી જાયો વીર હો માતા મોરી રાણો માડી જાયો વીર રે
ઓલા તો ભવનો મારો બંધવો હો જી (૨)

લજવ્યા કાકા ને કુટુંબ હો મીરા મોરી લજવ્યા કાકા ને કુટુંબ રે
લજવ્યો માડી જાયો બંધવો રે હો જી (૨)

લજવ્યા મામા ને મોસાળ હો મીરા મોરી લજવ્યા મામા ને મોસાળ રે
લજવ્યો મેં સખી માંડવો હો જી (૨)
પથરો આવ્યો હોત તો પેટ હો મીરા મોરી પથરો આવ્યો હોત રે
ઘોણીડા ઘોવત ઉપર ઘોણિયા હો જી (૨)

હીરલો આવ્યો તાર પેટ હો માતા મોરી હીરલો આવ્યો તાર પેટ રે
પારખવી હોય તો પારખો હો જી (૨)

ખોલો ખડકીનાં દ્વાર રે હો માતા મોરી ખોલો ખડકીના દ્વાર રે
મીરાબાઈ ખોલે એમના દુદિયા હો જી (૨)

૩૬. મીરાબાઈ દેગમ આવળગાની દીકરી રે (૨)

એના સગપણ રાણાદેની સાથ વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે
રાણોજી લખી કાગળિયા મોકલ રે (૨)

જઈને તમે દેઝો મીરાબાઈ હાથ, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
મીરા કહે કાગળ નથી મારા કામના રે (૨)

મારે મારા હરિ સાથે કીરતાર, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
રાણોજી રેશમી પટોળા મોકલ રે (૨)

જઈને તમે દેઝો મીરાબાઈ હાથ વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
મીરા કહે રેશમ પટોળા ના કામના રે (૨)

મારે પહેરવા ભગવા ભેખ, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
રાણોજી મિઠાઈ ને મેવા મોકલ રે (૨)

જઈને તમે દેઝો મીરાબાઈને હાથ વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
મીરા કહે મિઠાઈ મેવા નથી જમવા રે (૨)

મારે પાવા ખીચડી ને આટોય, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
રાણોજી દૂધના કટોરા મોકલ રે (૨)

જઈને તમે દેઝો મીરાબાઈને હાથ વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
મીરા કહે દૂધસાકર નથી કામના રે (૨)

મારે પીવા ના સરવર નીર, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
રાણોજી હીરાના હારલા મોકલે રે (૨)

જઈને તમે દેઝો મીરાબાઈને હાથ વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
મીરા કહે હારલા નથી મારા કામના રે (૨)

મારે જોઈએ તુળસીની માળા, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)
રાણોજી જેરના કટોરા મોકલે રે

જઈને તમે દેઝો મીરાબાઈના હાથ, વેરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે (૨)

મીરાબાઈએ અમૃત જાહીને આરોગી લીધા રે (૨)

અરની બધી શીતરવરણી કાય, વૈરાગ લાગ્યો સે બાળ વેશમા રે.

સમાજમાં ભાઈ-બહેનનો સંબંધ :

૩૭. વીરા ચાંદલીયો ઉગ્યોન અરણયુ આથમી રે

વીરા ક્યાંય લગજા જોઉં તમારી વાટ રે

મેમેરા વેળા વયે જશે રે (૨)

બેની સોનીડાને હાટે ઘોડો અડ રહ્યો

બેની હારલા મુલાવતા લાગી વાર રે (૨)

મેમેરા વેળા વયે જશે રે (૨)

વીરા ચાંદલીયો...

બેની માડીડાને હાટે ઘોડો અડ રહ્યો

બેની મોડીયા ઘડાવતા લાગી વાર રે (૨)

મેમેરા વેળા વયે જશે રે (૨)

વીરા ચાંદલીયો...

બેની દરજીદાને હાટે ઘોડો અડ રહ્યો

બેની કપડા ઓરતા લાગી વાર રે (૨)

મેમેરા વેળા વયે જશે રે (૨)

વીરા ચાંદલીયો...

બેની જોશીડાને હાટે ઘોડો અડ રહ્યો

બેની જોશ જોવડાવતા લાગી વાર રે...

મેમેરા વેળા વયે જશે રે (૨)

વીરા ચાંદલીયો...

૩૮. હે એવા જિંયે રે ટીબે માડી મારું સાસંગું,

નીચા છે કાંઈ મૈયરીના મોલ રે,

માગ વીરને કેજો કે આણા મોકલે,

એવો ઘાઘરો ફાટ્યો રે માડી મારા ઢીંચણો રે,

જશે રે મારા પીયરીયાની લાજ રે માડી મારા વીરને,

વીરને રે કેજો કે આણા મારા મોકલે રે,

એવો પોલફું ફાટ્યું રે માડી મારા ઊરથી રે,

જશે રે મારા પીયરીયાની લાજ રે માડી મારા વીરને,

વીરને રે કેજો કે આણા મારા મોકલે રે,

એવી ઓફણી ફાટી રે માડી મારા વુંઘટે રે,

જશે રે મારા પીયરીયાની લાજ રે માડી મારા વીરને,

વીરને રે કેજો કે આણા મારા મોકલે રે.

આવી આવી પાવાગઢની સુંદરી

મૂલવો મૂલવો જગદીશભાઈ પાવાગઢની સુંદરી...

બેની મુલવું તો લાખ બે લાખ પાવાગઢની સુંદરી...

ઓઠો ઓઠો પ્રેમુબા બેની પાવાગઢની સુંદરી

વીરા ઓઠું તો શેરી બોરાયે પાવાગઢની સુંદરી

ઘોવો ઘોવો પ્રેમુબા બેની પાવાગઢની સુંદરી

વીરા ઘોંબું તો દરિયો ડાંણાય પાવાગઢની સુંદરી

વીરા સુકરું તો ધરતી ઢંકાય પાવાગઢની સુંદરી

૪૦. ચોક વચ્ચે ચંપલીયો રોપાવો રે દેરાણી (૨) ઉચ્ચી ચાદરે રે ઉચ્ચેરડી રે (૨)

જોઉ મારા વીરાની વાટ રે દેરાણી (૨)

ચેટલે રહ્યો રે માડીજાયો એકલો રે (૨)

વન રે વગડામાં છેપટ ઉડે (૨) ઘડ રે ઉંવાને આવે ઉક્તી રે (૨)

ઝબચ્યા રે ના વાસ રે દેરાણી (૨) ઝબચ્યા ઘોળી કેરા શીગડા રે (૨)

ઝબકી વીરા માથે ઓઠ રે દેરાણી (૨) ઝબક્યો ભાલ્ભી હથે ચૂંઠલો રે (૨)

વીરો જી આવ્યા ને વાડીએ ઉત્ત્યા (૨) બેનીને તેડા મોકલું રે (૨)

કેતારી નગરીની રીત મારી બેની (૨) લેવાને તેડા મોકલું રે (૨)

સરસાને ડગલોને ઘોતી માના જાયા (૨) સાસુનો મીઠીયો સાડલો રે (૨)

દેરાણી જેઠાણીને ચાકડાની જોડું (૨) નષાણીને નવલક ચૂંદરી રે (૨)

તારા બનેવીને તેડ માના જાયા (૨) કેડ કંદોરા વાકડા રે (૨)

એટલી સંપત હોય તો આય માના જાયા (૨)

બેનીનો બત્તીસ મોળીયો રે (૨)

એટલી સંપત હોય તો આય માના જાયા (૨)

વાડીયેથી પાછો વળજે રે (૨)

દાઘાની આશામાં બેની ઉપવાસ ઘડી

વીરા એમના આશા આલો પરણાવવાની ઘડી

સોના કેરો ગજરો રૂપા કેરી સાડી

માતાપાની આશામાં વીરા ઉપવાસ ઘડી

વીરા એમના આશા આલો પરણાવવાની ઘડી

સોના કેરો ગજરો રૂપા કેરી સાડી

આવી રૂડી આંખલીયાની ડાંને, લિંગકો રે બાંધ્યો ડીરનો રે માણા રાય,

એ... કાક મોરા દેવું હોય તે દેજો, લાંબાની વાટ મારે હાલવું રે માણા રાય,

કાકે દીધા કન્યા કેરા દાન, દીકરી દીધી સાસરે રે મારા રાય આવી રૂડી...

એ... વીરા મારા દેવું હોય તે દેજો રે, લાંબીની વાટ મારે હાલવું રે માણા રાય,

વીરાએ દીધા વેલડીયુના દાન, બેની ઓળાવ્યા સાસરે રે મારા રાય આવી રૂડી...

પ્રકરણ-૪

ગનની અલગ અલગ વિધિઓ અને અમાંથી પ્રગટતી વડીલશાહી

૪૩. માંડવળો રોપાવો મારો માંડવળો રોપાવો મારા રાય,
ઝીઝી ઝીઝી ચાંદલીયે સોહવો મારા રાય
દાદાને તેડાવોન એમના વીરાન તેડાવો મારા રાય,
લાડે કોડે દીકરી પૈણાવો મારા રાય
એમના માતાને તેડાવો શોભનાબેનીના બાપુને તેડાવો મારા રાય,
લાડે કોડે દીકરી પૈણાવો મારા રાય.
૪૪. આલાવાડી મેમાન આયા રાય (૨), ચોખલીયે વધાઈ લેજો રાય (૨)
મોંઘીબેનના મામા આયા રાય (૨), મોતીડે વધાઈ લેજો રાય (૨)
અમદાવાદી મેમાન આયા રાય (૨), ફૂલદે વધાઈ લેજો રાય (૨)
મોંઘીબેનના મામી આયા રાય (૨), ચોખલીયે વધાઈ લેજો રાય (૨)
૪૫. પાછલી ચીડી તે લખીઓ આપણે સધળે (૨), ગદ્દ ગદ્દ લખ્યા ફૂલવા રે (૨)
ઘમ્મર વલોક્ષણ રે (૨), અવસર આવ્યો આંગણો
સજનીયા તો શકુબેનના મામા તો ધોળે ધોડે આવશે,
સજનીયા તો શકુબેનના મામા ધોળે ધોડે આવશે.

ગણેશ-ગણપતિ : સવણીનો પ્રભાવ કે પણી અવળીગંગા ?

૪૬. કેરે કુંડળા ગણપત કેરે કુંડળા, લાડાના લગન જો.
ચાલો ગણેશ મારા કેરે કુંડળા, કેરે કુંડળા ગણેશ કેરે કુંડળા.
વાંબી સોટી શી, સોટી કામણગારા, ચાલો ગણેશ મારા કેરે કુંડળા
કેરે કુંડળા ગણપત કેરે કુંડળા.
૪૭. દેવ કુંડળાને મોટી ફંદાળા,
તેતીસ કરોડ દેવતા સીમાડે આવ્યા,
સીમાડે ગોવાડીએ વખાણ્યા રે મારા દેવકુંડળા...
તેતીસ કરોડ દેવતા સરોવરે આવ્યા,
સરોવરે પાણીઆરીએ વખાણ્યા રે મારા દેવકુંડળા...
તેતીસ કરોડ દેવતા વાડીએ આવ્યા,
વાડીએ રે માડીએ વખાણ્યા રે મારા દેવકુંડળા...
તેતીસ કરોડ દેવતા ઝાંપલીએ આવ્યા,
ઝાંપલીએ ઢોલીએ વખાણ્યા રે મારા દેવકુંડળા...
તેતીસ કરોડ દેવતા માંડવાડે આવ્યા,
માંડવાડે બ્રાબણો વખાણ્યા રે મારા દેવકુંડળા...

૪૮. ભમરે કુંગર ખુંદા રે, ભમરો ધોળો છમ રે,
ભમરે ફરફર કરતો ભમરો ઉડી બેઠો રે,
ભમરો જઈને બેઠો નાળિયેરીના છોડે રે, (૨)
ભમરો મોરે ડાળિયોએ નાળિયોર શોભે શું કઉ રે,
મારે લાડે ધોડે જમનાબેનને નાળિયોર જોઈએ.
ભમરે કુંગર ખુંદા...
ભમરો જઈને બેઠો હળદરીના છોડ રે,
ભમરો જઈને બેઠો હળદરી શોભે શું રે કઉ રે
મારે લાડે ધોડે જમનાબેનને હળદર ચોળીએ રે
ભમરે કુંગર ખુંદા...
ભમરો જઈને બેઠો સોપારીના છોડ રે,
ભમરો મોરે ડાળિયોએ સોપારી શોભે શું રે કઉ રે,
મારે લાડે કોળે જમનાબેનને સોપારી જોઈએ.

માતૃપક્ષથી ચાલો, વળી પાછા વરપક્ષે - પિતૃપક્ષે જઈએ :

૪૯. લીલુડા વાંસની વાંસડી રે આણા માર્ગ વાગતી જાય
ગામના ગરાસીયે પૂછયુ રે આ કેનો રાજા જાય
નથી રાજા નથી રાજવીર કે મારા બળવતભાઈ પરણવા જાય
લીલુડા વાંસની વાંસડી રે આણા માર્ગ વાગતી જાય
ગામના ગરાસીયે સરપંચને પૂછયુ રે આ કેનો રાજા જાય
નથી રાજા નથી રાજવીર કે આ તો મારા બળવતજ પરણવા જાય
લીલુડા વાંસની વાંસડી રે આણા માર્ગ વાગતી જાય.
૫૦. ભમરો ઉડ્યો રંગ મોલમાં રે
પડી નગારની દાંડી ભમર તારી જાનમા રે
દાદા વિના કેમ ચાલશે રે
દાદા કરશનભાઈ હોય રે ભમર તારી જાનમા રે
પિતા વિના કેમ ચાલશે રે
પિતા મોતીભાઈ હોય રે ભમર તારી જાનમાં રે
માતા વિના કેમ ચાલશે રે
માતા મણિબેન હોય રે ભમર તારી જાનમા રે
બેન વિના કેમ ચાલશે રે
બેની પ્રેમુલેન હોય રે ભમર તારી જાનમા રે
ફોઈ વિના કેમ ચાલશે રે
ફોઈ હંસાભાઈ હોય રે ભમર તારી જાનમા રે

૫૧. મોટર હાવે જાડી જંગલ એક (૨)
 કેમ રે ઈથરભાઈ મોટર ધીમી હાવે મારા રાજ (૨)
 મારે મારા દાદાજીના વાટ (૨)
 દાદોય આવે તો મોટર ધીમી ચાવે મારા રાજ (૨)
 મારે મારી માતીજીની વાટ (૨)
 માતાય આવે તો મોટર અહીંથી ચાવે મારા રાજ (૨)
 કેમ રે ઈથરભાઈ મોટર ધીમી હાવે મારા રાજ (૨)
 મારે મારા વીરાજીની વાટ (૨)
 વીરોય આવે તો મોટર અહીંથી ચાવે મારા રાય (૨)
 કેમ રે ઈથરભાઈ મોટર ધીમી હાવે મારા રાય (૨)
 મારે મારા બાભીજીની વાટ (૨)
 બાભીય આવે તો મોટર અહીંથી ચાવે મારા રાય (૨)
 કેમ રે ઈથરભાઈ મોટર ધીમી હાવે મારા રાય (૨)
 મારે મારા મામાજીની વાટ (૨)
 મામાય આવે તો મોટર અહીંથી ચાવે મારા રાય.
૫૨. હીર મોતીનું લુમખોને કન્યા મોતીનો દાણો
 કન્યા કાગળ મોકલે તમે રાયવર વેલા આવજો,
 હું ચ્યમ આવું એકલો ને મારા દાદા છે રિસામણો,
 તમારા દાદાને તમે મનાવો રાયવર વેલા આવજો,
 હીર મોતીનો લુમખોને કન્યા મોતીનો દાણો
 કન્યા કાગળ મોકલે તમે રાયવર વેલા આવજો,
 હું ચ્યમ આવું એકલોને મારા કાકા છે રિસામણો,
 તમારા કાકાને તમે મનાવો રાયવર વેલા આવજો,
 હીર મોતીનો લુમખોને કન્યા મોતીનો દાણો
 કન્યા કાગળ મોકલે તમે રાયવર વેલા આવજો,
 હું ચ્યમ આવું એકલોને મારા વીરા છે રિસામણો,
 તમારા વીરાને તમે મનાવો રાયવર વેલા આવજો,
 હીર મોતીનો લુમખોને કન્યા મોતીનો દાણો
 કન્યા કાગળ મોકલે તમે રાયવર વેલા આવજો,
 હું ચ્યમ આવું એકલોને મારા મામા છે રિસામણો,
 તમારા મામાને તમે મનાવો રાયવર વેલા આવજો.
૫૩. ધીમે ધીમે ચાલો બેની ઠેસલડી ના વાગે રે
 સામે તમારા સસરા બેઠા ઠેસલડી ના વાગે રે
 સસરાની લાજ રાખો ઠેસલડી ના વાગે રે

- સામા તમારા જેઠ બેઠા ઠેસલડી ના વાગે રે
 જેઠ જોઈ ઘુંઘટ ઉતારો ઠેસલડી ના વાગે રે
 સામે તમારા દેર બેઠા ઠેસલડી ના વાગે રે
 દેર જોઈ મસ્તી ના કરો ઠેસલડી ના વાગે રે
 પઢું તમારા પિતા બેઠા ઠેસલડી ના વાગે રે
 પિતા જોઈ ઝીણું બોલો ઠેસલડી ના વાગે રે.
૫૪. લીલી ઈંગ્રેઝી ડીરની રે, મને પાણી ભર્યાની ઘણી હોંશ રે, લીલી...
 સાંકડી શેરીમાં મારા સસરા સામા મળ્યા રે,
 મને લાજ કાઢ્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
 સાંકડી શેરીમાં મારી સાસુ સામા મળ્યા રે,
 મને પગે પઢ્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
 સાંકડી શેરીમાં મારા જેઠ સામા મળ્યા રે,
 મને ઝીણું બોલ્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
 સાંકડી શેરીમાં મારા દેર સામા મળ્યા રે,
 મને ડકડી કયની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
 સાંકડી શેરીમાં મારા નંદાંદી સામા મળ્યા રે,
 મને માથા ગુંધ્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
 સાંકડી શેરીમાં મારા પરણ્યા સામા મળ્યા રે,
 મને મોહું મલકાચ્યાની ઘણી હોંશ રે... લીલી...
૫૫. સાસુછ ઘડૂલો ફૂટ્યો વહુ રે કેમ કરતાં તૂટ્યો
 વાછરડાને પાણી પાતા હાથ વધૂટ્યો ઘડૂલો ફૂટ્યો.
 વહુ રે ઘરમાંથી જાવ, હમણાં જઈશ તમણાં જઈશ
 મારા સસરા આવશે ત્યારે જઈશ.
 સસરાછ ઘડૂલો ફૂટ્યો વહુ રે કેમ કરતાં તૂટ્યો
 વાછરડાને પાણી પાતા હાથ વધૂટ્યો ઘડૂલો ફૂટ્યો.
 વહુ રે ઘરમાંથી જાવ, હમણાં જઈશ તમણાં જઈશ
 મારા જેઠ આવશે ત્યારે જઈશ.
 જેઠાણી ઘડૂલો ફૂટ્યો વહુ રે કેમ કરતાં તૂટ્યો
 વાછરડાને પાણી પાતા હાથ વધૂટ્યો ઘડૂલો ફૂટ્યો.
 વહુ રે ઘરમાંથી જાવ, હમણાં જઈશ તમણાં જઈશ
 જેઠાણી આવશે ત્યારે જઈશ.

વહુ રે ઘરમાંથી આવ, હમણાં જઈશ તમણાં જઈશ
મારો પરણ્યો આવશે ત્યારે જઈશ.

પરણ્યાજી ઘડૂલો ફૂટ્યો રાણી રે કેમ કરતાં તૂટ્યો
વાછરડાને પાણી પાતા હાથ વધૂટ્યો ઘડૂલો ફૂટ્યો.
વહુ રે ઘર વચ્ચે રો.

૫૬. લવિંગ કેરી લાકડીયે રાને સીતાને માયા જો,
ફૂલ કરે હુલિયે સીતાએ વેર વાળ્યા જો,
રામ તમારે બોલણીઓ હું પરદેર દળવા જઈશ જો,
તમે જશો જો પરદેર દળવા હું ઘંટુલીયો થઈશ જો,
રામ તમારે બોલણીયે હું નીર ભરવા જઈશ જો,
તમે જશો જો નીર ભરવા નહીંનું નીર થઈશ જો.

અનીની જાતીય લાગણીઓ માંગણીઓ દર્શાવવાં ગીતો :

૫૭. માર સોનાની સોપારી રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
હું ધાણા વીણવા ગઈ તી રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મન વીંછુડે ચટકારી રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મન અવળા લેર, સવળા લેર આવેરે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
માર દાદાને તેડાવો રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મારો દાદો વૈદળ લાવશે રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મારા દાદા હુંખડા લેશે રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મન જેરી અંકડો માયો રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મારા સસરાન તેડાવો રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મારા સસરા હુંખડા લેશે રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
મારા સસરાના વૈદળ ખોટા રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
ઇના પેણ્યાન તેડાવો રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)
એનો પેણ્યો વીંછુડો ઉત્તરશે રે, અરરર... ઓય ઓય વીંછુડો, (૨)

૫૮. વનડા રે વન એક ગાવલડી પોદરા ઝાંઝા કરે જો,
ભાનુ ગઈતી ધાણા વીણવા વીંછુડે ચટકારી જો,
હાથના હલ પગના હલ જબરી કરી નાખી જો,
વીંછુડાના વૈદ તેડાવો, વીંછુડા ઉતરાવો જો,
હાથના હલ પગના હલ જબરી કરી નાખી જો,
વીંછુડાના વૈદ સમુબેન વીંછુડા ઉતરાવો જો,
હાથના હલ પગના હલ જબરી કરી નાખી જો,

૫૯. ગરબરીયા કોરાવો ગોરી ગરબે રમવા આવો જો
ક્યા ભાઈની નાર મારા ગરબે રમવા આવો જો
દેવજીભાઈની નાર મારા ગરબે રમવા આવો જો
હું કેમ આવુ એકલી રાત છે અંધારી જો
રાત ભવેને હોય અંધારી ગોખે દીવા મેલુ જો
ગોખે દીવા મેલુ તો નાની નજાંદ બા જાગે જો
નાની નજાંદ બા જાગે તો સાડી ન કાપડુ માંગો જો
સાડી ન કાપડુ માંગો તો કેટિયુ ન કબજો લાવી હયો
ગરબરીયા કોરાવો ગોરી ગરબે રમવા આવો જો
૬૦. આંબળી પીપળી રમતા જસુબેન
ત્યાં ચંદુ જમાઈ નીસરયા રે લોલ
રમત રમાડો નયતો બાજી બગાડસુ
અમે સે બાળકુવારા રે લોલ
કોના સો દીકરોને શુ તમારા નામ
ક્યા તે ગામના રહેવાસી જીરે
ગલાભાઈની દીકરી જમખુ મારુ નામ
ગંફ ગામના રહેવાસી જીરે
કોના છો કુંવરને શુ તમારા નામ,
ક્યા તે ગામના રહેવાસી
પૂજાભાઈનો દીકરોને ચંદુકુમાર મારુ નામ
કમીયાળા ગામના રહેવાસી જીરે
૬૧. ચોરીના થંબે નીંદરી આવે (૨) બાળેકડા પરણાવીયા
ઘણુ જીવો બેનના દાદા મોતીભાઈ (૨) બાળેકડા પરણાવીયા
મોટા થયાને વીસારી મેલ્યા (૨) નાનકડા પરણાવીયા
ઘણુ જીવો બેનના માતા મણીબેન (૨) બાળેકડા પરણાવીયા
મોટા થયાને વીસારી મેલ્યા (૨) નાનકડા પરણાવીયા
ઘણુ જીવો બેનના વીરા જગદીશભાઈ (૨) બાળેકડા પરણાવીયા
મોટા થયાને વીસારી મેલ્યા (૨) નાનકડા પરણાવીયા
૬૨. મારી પેસાની પેટી મારે પ્રેમ ચઢી
સુનિલભાઈ નવી ગોરી લાયા મારે પ્રેમ ચઢી
નવી નવદાડા રહેશે મારે પ્રેમ ચઢી
જૂતી જનમારો રહેશે મારે પ્રેમ ચઢી
સરોજ ખૂંઝો બેસી રહે મારે પ્રેમ ચઢી

- સરોજ શીદને રડે છે મારે પ્રેમ ચઢી
જુની જતી રહેશે મારે પ્રેમ ચઢી
મારી પેસાની પેતી મારે પ્રેમ ચઢી.
૫૩. મેળે નથી આણું માર, જમના ઝંઝરિયું,
મળ્યું હોય તો આવો મારું, જમના ઝંઝરિયું,
મેં નથી ભાણ્યું તારું, જમના ઝંઝરિયું,
રસ્તામાં ખોવાયું મારું, જમના ઝંઝરિયું,
મણાચીન જહ્યું મારું, જમના ઝંઝરિયું,
જહ્યું હોય આવ મારું, જમના ઝંઝરિયું,
જહ્યું હોય તો આવ નઈતર કરું કલ્યાણ,
મારું જમના ઝંઝરિયું.
૫૪. કોરું કંકું શીશી ખરેલ, મંઈ અત્તરનો વાસ,
ખોડિયું મારું ખાલી પડ્યું, ન જીવ છે બેન પાસ
એ... જીરે શકન જોને આ જુવાન, વળતાના જોને વળામણા
એ... આપરો તો અમે આવશું, એ તમને છેલ્લે છેલ્લા જુહાર
એ... માયા રે... એ રાખજે બેનડી, આજ ઓલ્યા હૈયે રે...
રાખજો જુની પ્રીત
પણ અમારા બોલ્યા ચાલ્યા કરજો માફ, બેની અમે ચાલ્યા અમારે દેશ
એ... બેનડી રે... હાલ્યા જોને દેશ મારે,
આ... જીવ આલ્યા હોઈ રે નાખ્યા જોને પલાણ
કુલવાળાએ તારા જોને રાજમાં રે, મારી ભેણાય છે ભાદરભેસ
એ... બેનું રે... એ પરદેશી જોને આ પાંદ,
- જીવ આલ્યા વના રે ઉજળેથી અમે અવીયા
પણ બેનું દિધા ઘણા આદરને માન, ને ઓલા પાદરથી પાછા ના વળ્યા
૫૫. ચાલી રે મારા સસરાની પોઠ આપણી પોઠ ક્યારે ચાલસે રે
નથી રે મારી ગાંઠના નાણા નાણા વેચી લાવું દોકડો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
આલુ રે મારા નાકની વારી વાળી વેચી લાવો દોકડો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
ચાલી રે આપણા જેઠની પોઠ આપણી પોઠ ક્યારે ચાલસે રે
વણાજારા હો છુ (૨)

- નથી રે મારી ગાંઠના નાણા નાણા વેચી લાવું દોકડો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
આલુ રે મારા હૈયા કેરો હાર, હાર વેચી લાવો દોકડો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
ચાલી રે આપણા દિયરની પોઠ આપણી પોઠ ક્યારે ચાલસે રે
વણાજારા હો છુ (૨)
નથી રે મારી ગાંઠના નાણા, નાણા વેચી લાવું દોકડો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
આલુ રે મારા પગનું ઝંગર, ઝંગર વેચી લાવો દોકડો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
તમે રે નાયક ચાલ્યા પરદેશ શી શી ભાળવણી આલસો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
આલુ રે મારા હાથની વાંઠી વાંઠી જોઈ દન જસે રે
વણાજારા હો છુ (૨)
તમે રે નાયક ચાલ્યા પરદેશ શી શી ભાળવણી આલસો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
દેહજો રે તારી ઘડિયાની પાસ ખડખડ દાંત ના કાઢસો રે
વણાજારા હો છુ (૨)
આવી રે મારા સસરાની પોઠ ચાલો સાસુડી ઘરે પૂછવા
વણાજારા હો છુ (૨)
તમે રે મારા ઘરમીના બાપ તમે આયા નાયક ચ્યાં મેલ્યા
વણાજારા હો છુ (૨)
આવી રે મારા જેઠની પોઠ આપણી પોઠ ક્યારે આવસે
વણાજારા હો છુ (૨)
તમે રે મારા ઘરમીના જેઠ તમે આયા નાયક ચ્યાં મેલ્યા
વણાજારા હો છુ (૨)
૫૬. રમીલાની બેની મુંબઈ ગઈતી નવ મહીના રહી આઈ
મસુ પર ગઈતી મસુ પર ગઈતી
નવ મહિનાના નવ છિયા લાઈ મસુ પર ગઈતી મસુ પર ગઈતી
સીમાઉં આઈ ગોવાળે પૂછ્યું સો ગજબ વાળીયો
મસુ પર ગઈતી મસુ પર ગઈતી
નય તારા બાપના નય તારા બિઠના બોનનો શેડો લાઈ
મસુ પર જઈતી મસુ પર જઈતી
ત્રોષને લંગોટીયું ત્રોષને ગોઠિયું ત્રોષને ઉઘાડા લાઈ
મસુ પર ગઈતી મસુ પર ગઈતી

૭૭. ભાડી થઈ ગઈ ભજનમાં ભગતાડી
તાવ તંબૂરો વાળો એ તો ત્યારે જઈને એ તો બેસતી ભજનમાં,
ભાડી થઈ ગઈ ભજનમાં ભગતાડી,
નાગ શુરુને બેહર ચેલો ભાડીને ભટકાડો,
ભાડી ભેખડમાં ભયકાડી ભાડી થઈ ગઈ ભગતાડી,
કડવો ભગત કહે આવી ભાડીને, બેચીને લાવો તાડી,
ભાડીને તો રહ્યો ગભને ભેખડે ભરાડી,
ગંગા જમનાના પાડી લાવો ભાડીને કરો નિરવાડી,
ભાડી થઈ ગઈ ભગતાડી

૭૮. આગળ મેડીયો પાછળ કાળો,
વચ્ચે રાજૂડી એ રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે જો,
સવરે છોડીયું કાપું પેરે, રાજૂડી પોલકું પેરે,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
સવરે છોડીયું કાપું પેરે, રાજૂડી ચણીયો પેરે,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
સવરે છોડીયું ઓઢણીયું ઓઢે, રાજૂડી સાડી પેરે,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
મા-બાપ છોડીયા, વીર છોડીયા છોડી નાનેરી બેની,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
વડગામ મેલ્યું, આખોલ મેલ્યું તારાપુર રાજૂડીએ ઝાલ્યું,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
સવરે છોડીયું બંગરીયું પેરે, રાજૂડી ઘણીયાળ પેરે,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
વડગામમાં હંગરી નંદી, આખોલમાં ના હંગરી
તારાપુરમાં ડેકાણું પડ્યું, રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
દુગારીમાં રય, જીટવાડામાં રય, એકઠી વાતુ લીધી,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
ગાડીમાં બેઠી, રિષ્ણામાં બેઠી, લોકલ બસમાં બેઠી,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
જાણસુ રે લીધી, દાળીના લીધા માતરાના કપડાં લીધા,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
વાહબાર મેલ્યા, વસ્તી બાર મેલ્યા નાત બાર મેલ્યા,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે

તારી માયન કૂવ પાડી ના દીધા ભરવારે રાજીલી,
રાજીલી તે કશોય વિચાર ના કર્યો
વાહમાં નીકળી તાર તારી માન નીચું ઘાલવાનું,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
માતા રે રુવે, બાપ રે રુવે, નાનકડો ભય રુવે,
રાજૂડી તારો એણે અવતાર જશે
સાસરીમાં સાસુ રે રુવે, નાની નંણાંદી રે રુવે,
રાજીલી તે કશોય વિચાર ના કર્યો

૭૯. લાડી લાડો જમે છે કંસાર છે કંસાર કેવો લાગે છે.
લાડાનો બાપો પુછે લા કંસાર કેવો લાગે છે
બાપા તુ તો પરણ્યો છો કે નહિ
કંસાર ગણ્યો લાગે સે.

ફટાણાં :

(૧) વડીલશાહીની સામે ઉડાવેલી મજાક પ્રગટ કરતાં ફટાણાં :

૭૦. જમાઈનો ભાઈબંધ ઊંદરડો
હાવતો જાય માવતો જાય કંસારનો કોરીયો ભરતો જાય
હાવતો જાય ચાવતો જાય કંસારનો કોરીયો ભરતો જાય
૭૧. દેખો દેખો આ દુનિયાની નવી ફિલ્મ
પેલા વેવાઈના પેટમાં બટાટા બજાઈ
બટાટા બજાઈ પાછળ ભજ્યાં તળાઈ
દેખો દેખો આ દુનિયાની નવી ફિલ્મ
પેલા વેવાઈના પેટમાં પુરીયું તળાઈ
પુરીયું તળાઈ પાછળ શીખંડ ગળાઈ
દેખો દેખો આ દુનિયાની નવી ફિલ્મ
૭૨. કૂવાને કાંઠે એલચી જળ ભરવા દો
એલચીના લાંબા પાન પાણીડા ભરવા દો
સસરો મારો સોગઠિયો જળ ભરવા દો
સાસુજી સોગઠિયાની નાર પાણીડા ભરવા દો
જેઠ મારો જુગારિયો જળ ભરવા દો
જેઠાણી જુગારિયાની નાર પાણીડા ભરવા દો
દેર મારો દડૂલિયો જળ ભરવા દો

- દેરાણી દહૂલિયાની નાર પાણીડા ભરવા દો
એલચીના લાંબા પાન જળ ભરવા દો
૭૩. રાજા રામની તલાવડીમાં માછલી રોળાય (૨)
જેવી માછલી રોળાય એવા જડીબેન રોળાય (૨)
જેવી માછલીના રૂપ એવા જડીબેનના રૂપ (૨)
જેવી માછલી ગંધાય એવા જડીબેન ગંધાય (૨)
માછલી હાટે વેચાય જડીબેન વાટે વેચાય (૨)
માછલીને સૌ કોઈ લઈ જાય જડીબેનને કોઈ ના લઈ જાય.
૭૪. છોરા આવડો શો કણો મોતી સેર મનડા રે,
છોંચો (શોકય) તડકામાં જણ્યો મોતી સેર મનડા રે,
આડા પડદાના બાંધાય મોતી સેર મનડા રે,
ટેંપુ તેલના પાડયું મોતી સેર મનડા રે,
કંકરી ગોળના આખ્યો મોતી સેર મનડા રે,
જોશનાબેન એમ એમ છ ગોરા મોતી સેર મનડા રે,
માયે મેલોમાં જન્માય મોતી સેર મનડા રે,
આડા પડદા બાંધાય મોતી સેર મનડા રે,
બોને લોટની ગુણો મંગાઈ મોતી સેર મનડા રે,
બોને ઘીના ડબા મંગાય મોતી સેર મનડા રે,
બોને ગોળની ભીજ્યું જમાડી મોતી સેર મનડા રે
૭૫. આછી આછી બંગડીયું પેર મારી વેવાણ,
અમદાવાદના ભાયડા કરવા મેલ મારી વેવાણ,
વરસડા શેરના પૂણ ભઈન આય મારી વેવાણ,
આછી આછી બંગડીયું પેર મારી વેવાણ.
૭૬. લાલ પીળો હલવો વેચાય મુંબઈના ચોકમાં,
રમેશ તારી માડી વેચાય મુંબઈના ચોકમાં,
લેવી હોય તો જાઓ બજાર મુંબઈના ચોકમાં,
રમેશ તારી કુઈબા વેચાય મુંબઈના ચોકમાં,
લેવી હોય તો જાઓ બજાર મુંબઈના ચોકમાં,
રમેશ તારી માસી વેચાય મુંબઈના ચોકમાં,
લેવી હોય તો જાઓ બજાર મુંબઈના ચોકમાં.
૭૭. મારે તે આંગણ પથરની પાણિયારી રે
લખુબેન તું તો પાંચ બેડા પાણી લાઈ રે,

- લખુબેન તન છકે બેઠે હાથું લાગ્યું રે,
લખુબેન તન છગન ભાયડો ના ગમ રે,
લખુબેન તન રમણ ભય પામીયાની હોસુ રે
૭૮. ચાર પાંચ મંકોડા મંકોડાની હાર ચાલી
વીનીયા તારી બેની રે બપોરાની પાણી ગઈ છ,
બેડલીયા તો ઝીડી નાખ્યા, ઈંગ્રેઝી તો ડાળે ભરવી,
ફૂલાભાઈને રેવા રે, હવારાની લેરા લે છ.
૭૯. રામપુરાની ટોપલડી રમેશના માથે મુકો રે,
સુરેશના પાદરીયામાં છાણાં વીજાવા જ્યો તો રે,
મેં જાણ્યુનો છોકરો ઢેલે ઢેલે માયો રે,
રોતો રોતો મારી બેની પાસે આખ્યો રે,
શું છે રેના છોકરા તને કોણો માયો રે,
અમથી મોટા તમથી મોટા સુરેશો માયો રે,
એક માયો બે માયા કીજાએ રોધ્યો રે.
૮૦. અંગ્રેજ ફેંટો વાપર્યો, આયો રે આપણા દેશ રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય
કાંતિભાઈ ગામ સંધાવ્યા, રાણી જડીબેન તો ગીતડા ગાય રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય
બસેર પલાણેલી બાજરી, રાણી હરતા ને ફરતા ખાય રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય
ધોળિયા તે ઘઉની રોટલી, રાણી ઘીમાં જબોડિને ખાય રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય (૨)
અંગ્રેજ ફેંટો વાપર્યો, આયો આયો રે અમારા દેશ રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય (૨)
બેચરદાદા તે ગામ સંધાવ્યા, જાણો લખુબા તે ધાન ન ખાય રે (૨)
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય (૨)
ચોખા તે ઘીનો શીરો કરો, એતો હરતા ને ફરતા ખાય રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય (૨)
અંગ્રેજ ફેંટો વાપર્યો, આયો આયો રે અમારા દેશ રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય (૨)
મૂળોભાઈ તે ગામ સંધાવ્યા, રાણી લખુ વહુ તે ધાન ન ખાય રે
બારોટજીનો ફેંટો લહેરાય જાય (૨)

- બાજરીના બનાયા પુરવા, રાણી હરતા ને ફરતા ખાય રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- અંગ્રેજ ફેટો વાપયો, આયો આયો રે અમારા દેશ રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- ઇચ્છરલાલ તે ગામ સધાવ્યા, રાણી રતનવહું તે ધાન ન ખાય
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- ઘોળિયા તે ઘરુંની પૂરીયું, રાણી દૂધમાં જલોળીને ખાય
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય
- અંગ્રેજ ફેટો વાપયો, આયો આયો રે અમારા દેશ રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- ડોક્ટર તે ગામ સધાવ્યા, ત્યાં તો ગીતબેન તે ધાન ન ખાય રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- ધીમા જ આમલેટ કર્યા, એતો દૂધમાં જલોળીને ખાય રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- અંગ્રેજ ફેટો વાપયો, આયો આયો રે અમારા દેશ રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
- પ્રોફેસર તે ગામ સધાવ્યા બેની જ્યોતસનાનબેન તે ધાન ન ખાય રે
બારોટજીનો ફેટો લહેરાય જાય (૨)
૮૧. થંભી રહો મંડપની બહાર ઉત્તાવળ શેની કરો છો
હજુ અમારી બેની શાણગાર સઢે છે
શાણગાર સજનતા વાગે વાર ઉત્તાવળ શેની કરો છો
નથી તમારા બાપાનું ગામ ઉત્તાવળ શેની કરો છો
થંભી રહો મંડપની બહાર ઉત્તાવળ શેની કરો છો
૮૨. રેલગાડી આવી મુંબઈનો માલ લાવી,
જુવોને મારી બેનો આ રેલગાડી આવી,
ગાડીમાં ભયા રીગણા, જાનેયા બધા ઠીગણા. જુઓને મારી...
ગાડીમાં ભયા ચોખા, જાનેયા બધા બોખા. જુઓને મારી...
ગાડીમાં ભયા ગાભા, જાનેયા બધા બાધા. જુઓને મારી...
ગાડીમાં ભયા બાજરી, જાનેયા બધા જુઓને મારી...
૮૩. મારા માંડવા હેઠ, હીરના દોર, ચીરના દોર, ધૂઘરીયાળા ગોદડા,
મારા રતનબેન ચોર ચોરી રયાતા ગોદડા,
મારા ગગુબેન ધોકો લઈન ફરી રણ્યા,
રેવા હો બેન, ગગુબેન અવ નંઈ ચોરું ગોદડા.

૮૪. આવા આહૂરા શુ આયા મારા વેવયો રે (૨)
વાટમાં કૂતરી વિયાણી મારા વેવયો રે (૨)
તેની બળી ખાવા રયાતા મારા વેવયોરે (૨)
આવા આહૂરા શું આયા મારા વેવયો રે (૨)
વાટમાં ગંધેરી વિયાણી મારા વેવયો રે (૨)
તેની બળી ખાવા રયાતા મારા વેવયો રે (૨)
તેની હુવાવડ હાચવા રયાતા મારા વેવયો રે (૨)'
૮૫. આઈ આઈ ભાદરવાની રેલ ભાદર ગાજે સે
આપણો વેવાય તણાયો જાય ભાદર ગાજે સે
મેલો મેલો કંતીભાઈ દોર ભાદર ગાજે સે આપણો...
નાખો નાખો કંતીભાઈ દોર ભાદર ગાજે સે આપણો...
તાણું તો તૂટી જાય ભાદર ગાજે સે મેલું તો તરબોળ જાય ભાદર ગાજે સે
આઈ આઈ ભાદરવાની રેલ ભાદર ગાજે સે
આપણી વેવાણ તણાઈ જાય ભાદર ગાજે સે
નાંખો નાંખો જરીબેન દોર ભાદર ગાજે સે
આપણી વેવાણ તણાઈ જાય ભાદર ગાજે સે
તાણું તો તૂટી જાય ભાદર ગાજે સે મેલું તો તરબોળ જાય ભાદર ગાજે સે
૮૬. ડેસ્કો મંડપ ડેસ્કો મંડપમાં લીલા લહેર છે
બેન છે ગોરા ગોરા જમાઈ તો થોડા રયામ છે
લોટની પેટી લાવો પાઉડરનું શું કામ છે.
ડેસ્કો મંડપ ડેસ્કો મંડપમાં લીલા લહેર છે
બેન છે ગોરા ગોરા જમાઈ તો જરા રયામ છે
૮૭. વાંકો અંબોડો દેવીબોનનો લળી લળી જાય,
ઓરે અંબોડે વેવઈ વેણી નથી લાવ્યા રે,
વાંકો ચોટલો દેવીબોનનો લળી લળી જાય,
ઓરે ચોટલે વેવઈ કૂલડા નથી લાવ્યા રે,
વાંકા કાન રે દેવીબોનના લળી લળી જાય,
ઓરે કાને વેવઈ વાળીયું નથી લાવ્યા રે,
૮૮. મોટાના મારેચા આયા ચાલો જોવા જઈએ રે,
છાબ માથે સવિતા નાચ ચાલો જોવા જઈએ રે,
ઊંચી છ પણ ભવે નાચ ચાલો જોવા જઈએ રે,
છાબ લાવ્યા, ચૂંણીયો લાવ્યા વાટકડીના વાપદા કર્યા,

- હારી લાયા, પારી લાયા, લાયા કન્યાની માડી રે,
છાબ લાયા, ચૂડીઓ લાયા વાટકડીના વાયદા કયા.
૮૮. પાંપરે ચડતોન પેંપરો ખાતો,
આડે ચડીન હુણ કંતો રે ગઘાડીનો ગોલો,
અમારા રતનબા પગે છે અળવા,
કડલા વિના શીનો આયો રે, ગઘાડીનો ગોલો,
પાંપરે ચડતો ન...
- અમારા રતન બા તોકે છે અળવા,
હાર વિના શીનો આયો રે, ગઘાડીનો ગોલો,
પાંપરે ચડતો ન...
- અમારા રતનબા હાથે છે અળવા,
લોકિટ ધીના શીનો આયો રે ગઘાડીનો ગોલો,
પાંપરે ચડતો ન...
૯૦. ચ્યાંથી આયો રે ચ્યાંથી ઓયો રે,
ઓલા બાવળના થડ જેવો ચ્યાંથી આયો રે,
લઈ ચાલ્યો રે લઈ ચાલ્યો રે, મારા ગુલાબના કુલન લઈ ચાલ્યો રે
ચ્યાંથી આયો રે ચ્યાંથી આયો રે (૨)
- ઓલા બાવળના થડ જેવો ચ્યાંથી આયો રે,
લઈ ચાલ્યો રે લઈ ચાલ્યો રે મારી કોયલનો ટહુકો લઈ ચાલ્યો રે
૯૧. કાચા બાવળીયા વઢાવો કેસારી રંગ લો
તનો રેટિયો બનાવો કેસારી રંગ લો
રેટિયો સેર સુતર કાંતે કેસારી રંગ લો
તનો ધાઘરો સીવડાવો કેસારી રંગ લો
પેલા ધનશ્યામને પેરાવો કેસારી રંગ લો
ધનશ્યિયો પેરી પેરી નાચ કેસારી રંગલો
- કાચા બાવળીયા વઢાવો કેસારી રંગલો
તનો રેટિયો ધાઘરો કેસારી રંગલો
રેટિયો શેર સુતર કાંતે કેસારી રંગલો
તનો ધાઘરો સીવડાવો કેસારી રંગલો
પેલા રામજીને પેરાવો કેસારી રંગલો
શમજી પેરી પેરી નાચ કેસારી રંગલો
૯૨. રેટિયો શેર સુતર કાંતે એના મીણા તાર નીકળે
રેટિયો શેર સુતર કાંતે, કસુંબી રંગ લ્યો,

એનાં મીણા તાર નીકળે, કસુંબી રંગ લ્યો,
એની મેકસી સીવડાવો, કસુંબી રંગ લ્યો,
મેકસી રમેશને પેરાવો, કસુંબી રંગ લ્યો,
મય બે બાબલા બેસાડો, કસુંબી રંગ લ્યો,
બાબલા મામી પણ્ય બોલે, રમેશના મનડાં તોલે, કસુંબી રંગ લ્યો,
રેટિયો શેર સુતર કાંતે, કસુંબી રંગ લ્યો,
એની સ્કટમીડી સીવડાવો, કસુંબી રંગ લ્યો,
સ્કટમીડી રમેશને પેરાવો, કસુંબી રંગ લ્યો,
મય બે મીંડા બેસાડો, કસુંબી રંગ લ્યો,
મીંડા મ્યાઉ મ્યાઉ બોલે, રમેશના મનડાં તોલે, કસુંબી રંગ લ્યો,
રેટિયો શેર સુતર કાંતે, કસુંબી રંગ લ્યો,
એનો પંજાબી ડ્રેસ સીવડાવો, કસુંબી રંગ લ્યો,
પંજાબી ડ્રેસ રમેશને પેરાવો, કસુંબી રંગ લ્યો,
મય બે વાંદરા બેસાડો, કસુંબી રંગ લ્યો,
વાંદરા છૂપ છૂપ બોલે, રમેશનાં મનડાં તોલે, કસુંબી રંગ લ્યો.

૯૩. હ્મક હોલકી વાગછ પરાગડો જમય ધેર ધેર નાચ છ,
આવતા આવતા ભૂલો પડ્યો ધાંયજાના ધરમાં પેસી ગયો,
ધાંયજાના ધરમાં પેસી ગયો અસ્ત્રો ફેરવતાં શીખી ગયો,
હ્મક હોલકી વાગછ પરાગડો જમય ધેર ધેર નાચ છ,
આવતા આવતા ભૂલો પડ્યો ચમારના ધરમાં પેસી ગયો,
ચમારના ધરમાં પેસી ગયો છરી ફેરવતાં શીખી ગયો,
હ્મક હોલકી વાગછ પરાગડો જમય ધેર ધેર નાચ છ,
આવતા આવતા ભૂલો પડ્યો ના ધરમાં પેસી ગયો,
..... ના ધરમાં પેસી ગયો હોલકી વગાડતાં શીખી ગયો.
૯૪. મારો ધુઘરો રે અમદાવાદથી મંગાવો, ધમ્મર ધુઘર વાગે રે,
વીન્યાન ટાંટીયે બંધાવો, ધમ્મર ધુઘર વાગે રે,
વીન્યો થેક થેક નાચે, ધમ્મર ધુઘર વાગે રે,
વીન્યાની સુતી બેની જાગે, ધમ્મર ધુઘર વાગે રે,
એતો જાગે એવી માંગે, ધમ્મર ધુઘર વાગે રે.
૯૫. એક સોયોને સૂતળી મંગાવો રે,
ઓલ્યા રમેશનું નાક વીધાવો રે,
એનું નાક નાનું ને નથણી મોટી રે,
એને ધમદઘમતો ધાઘરો પેરાવો રે,

- એને કહકરતું આપું પેચાવો રે,
એને સહસરતો સાહલો ઓઢાજો રે,
એને ગાંફના છોકમાં નચાવો રે,
૭૬. જજો કેલાસબેન સાસરે જરા માપમાં રેઝો,
સસરો ભાળી ઘુંઘટ તાણાજો, સાસુડીને પાયે પડજો,
જેઠ ભાળી ઝીંખુ બોલજો, જેઠાણીના વાહે ના વદજો,
દિયર ભાળી ડોળા કાઢજો, દેરાણીને ગોંધો મારજો.
૭૭. સુરતની છોડિયું અમને પૂછે ગાંફના છોકરા કેવા છે.
હાથમાં પુસ્તક ને કાંઠે ઘડિયાળ તમને રાખે તેવા સે
સુરતની ઊંશિયું અમને પૂછે ગાંફના ઊશા કેવા છે.
આટીયાળી પાઘડી ને હાથમાં લાકડી તમને રાખે એવા સે.
૭૮. કાળી કાળી વાદળીમાં વિમાન ચાલે, નીચેની દુનિયા જોયા કરે,
ભણોલા મનહરસિંગ ધાપા વાંચે, અભણ મીનાવહુ સમાચાર પૂછે,
કાળી કાળી...
ભણોલા હિંમતભાઈ ઘડિયાળ બાંધે, અભણની છોકરી ટાઈમ પૂછે,
કાળી કાળી...
ભણોલા અનિલભાઈ કપડાં પહેરે, અભણની છોકરી ઈસ્ની કરે.
૭૯. આવડી વાર ચ્યાં લાગી ગજરાના વર, (૨)
બેની વેચવા વ્યોતો ગજરાના વર (૨)
ત્રણ દરવાજા વેચી ગજરાના વર, (૨)
દેગું રૂપિયા લાયો ગજરાના વર (૨)
તેનું પેણવા આયો ગજરાના વર, (૨)
પેણવું હોય તો પેણ નેતર વેલું પાછી વાળ ગજરાના વર (૨)
આવડી વાર ચ્યાં લાગી ગજરાના વર, (૨)
માડી વેચવા વ્યોતો ગજરાના વર (૨)
ત્રણ દરવાજા વેચી ગજરાના વર, (૨)
ત્રણસો રૂપિયા લાયો ગજરાના વર. (૨)
૧૦૦. આંબા પાસે આંબલડીને લળી રે કોયલડી
રસ રોટલી જમી રે મારે જસુબેનના દાદા
ગોટલા સોટલા સુસે રે ઓલા ચંદુ બનેવીના દાદા
આંબા પાસે આંબલડીને લળી રે કોયલડી

પ્રકરણ-૫

સામંતશાહીના પડછાયા અને આપણાં આ ગીતોમાં એના પડધા

૧૦૧. ગરબો મારો ગરબચિયો (લાઉકો) પરથેર રમવા જાય,

ભાઈ મારો ગરબો લો
કયો ભાઈ ગરાસિયો પાઘડીમાં રાખે કૂલ, ભાઈ મારો ગરબો લો,
સુનીલભાઈ ગરાસિયો પાઘડીમાં રાખે કૂલ, ભાઈ મારો ગરબો લો,
કર્દ વહું ગરાસાડી ફરતે વીજો કૂલ, ભાઈ મારો ગરબો લો,
સરોજ વહું ગરાસાડી ફરતે વીજો કૂલ, ભાઈ મારો ગરબો લો.

મરચિયા :

૧૦૨. જળ મોરિયા રે આયો મરણ તારા કેરના જળ મોરિયા રે,
આય વહી જશે રે જળ મોરિયા,

જળ મોરિયા રે દાંતણવેણ વહી જશે રે જળ મોરિયા રે,
આય રે મરણ તારા ઘેરના રે, જળ મોરિયા રે,
જળ મોરિયા રે નાવણ તાર ઘરેના રે, જળ મોરિયા રે,
ભોજન વહી જશે રે જળ મોરિયા રે,
પોઢણ વેળા વહી જશે રે જળ મોરિયા રે
આરે મરણ તારા કેરના રે જળ મોરિયા રે
હાય, હાય નારી (નારી) તૂટી હાય, હાય.

૧૦૩. વહેલી પરોઢમાં મરદો બોલીયો રે એક રોજમાં,
હાય, હાય, હાય, હાય

મરદ એમના ઘરન જગાઉયા

હાય, હાય, હાય, હાય

છેલ્લી વારકા જુહાર રે અવ નઈ આવુ તારા બારણો રે

હાય, હાય, હાય, હાય

મરદ એમના કુટુંબન જગાઉયા

કુટુંબકા છેલ્લુકા જુહાર રે અવ નઈ આવુ તારા બારણો રે.

૧૦૪. લીલી પીળી વાદળીય ધીંસાય, સાય સજન કેવયું,

ભઈ ઊશી તુ. મારો વીર, અવ નંઈ આવું તારા મેલમાં,

કાળે કાળે મોતીડાની જોડ, આજ મારા ફલાણા ભઈ ઘેર ના

લીલી પીળી...

ભઈ સોનીડા તુ મારો વીર, અવ નંઈ આવું તારા મેલમાં,

કાળે કાળે ખૂંપીયાની જોડ, આજ મારા ફલાણા ભઈ ઘેરના

ભઈ માળીડા તું મારો વીર, અવ નંઈ આવું તારા મેલમાં,
કાળે કાળે ચૂંદડીની જોડ, આજ મારા ફલાણા ભઈ ઘેરના

લિલી પાળી...

પ્રકરણ-૯

સ્ત્રીઓ અને ધર્મશ્રદ્ધા

૧૦૫. રામ લક્ષ્મણ વનમાં ચાલ્યા સાથે સીતા નારી (૨)

સાથે ના આવશો તમે પ્રાણપતિ ખારી
પતિવંતા પારી લેજો જનક કુમારી
વનમાં તમે બેસણ માંગો વનમાં બેસણ ક્યાંથી (૨)
ત્યાં નથી સાગવાશી પ્રાણપતિ ખારી
પતિવંતા પારી લોને જનક કુમારી (૨)
વનમાં તમે દાતણ માંગો વનમાં દાતણ ક્યાંથી (૨)
ત્યાં નથી આવણ બાવળ પ્રાણપતિ ખારી
પતિવંતા પારી લોને જનક કુમારી (૨)
રામ લક્ષ્મણ વનમાં ચાલ્યા સાથે સીતા નારી
સાથે ના આવશો તમે પ્રાણપતિ ખારી
પતિવંતા પારી લોને જનક કુમારી (૨)
વનમાં તમે નાવણ માંગો વનમાં નાવણ ક્યાંથી (૨)

૧૦૬. મારે ઘેર કેળ ચંપો ને મરવો, ડેલર લહેરા રે હો જાવને
આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, ઉતારા કરતા રે હો જાઓને
ઉતારા કેમ કરુ ઓ નારી, આજ મારી વનવાસની છે વારી...
આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, દાતણ કરતા રે હો જાઓને
દાતણ કેમ કરુ ઓ નારી, આજ મારી વનવાસની છે વારી...
આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, નાવણ કરતા રે હો જાઓને
નાવણ કેમ કરુ ઓ નારી, આજ મારી વનવાસની છે વારી...
આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, ભોજન કરતા રે હો જાઓને
ભોજન કેમ કરુ ઓ નારી, આજ મારી વનવાસની છે વારી...
આજ પછી સીતાજી રામને કહેશેય, મખવાસ કરતા રે હો જાઓને
મખવાસ કેમ કરુ ઓ નારી, આજ મારી વનવાસની છે વારી...

૧૦૭. જગમાં દુઃખની પાછળ મરજો, છાંય છાંય છાંય...
રમતા હસે રામ સીતાના મનમાં રમતાં વસે શ્રીરામ

ગીતાનું વર્ગાકરણ * ૨૧૬

ક્યો તો સીતાજી ચૂંદડી લઈ આપુ, છોડી દો રામનું નામ,
સીતાના મનમાં...

સીતામાતાએ મઢી બનાવી તેમાં રહે છે સીતામા,
સાધુનો વેશ લઈ રાવણ આવ્યો, ભિક્ષા દીયો સીતામા,
સીતાના મનમાં...

થાળ ભરીને સીતા વનફળ વાલ્યા, ભીક્ષા દીયોને મહારાજ,
સીતાના મનમાં...

ક્યો તો સીતાજી હારલો ઘડાવી દઉ, છોડી દો રામનું નામ,
સીતાના મનમાં...

તારાતે હારલાને પથ્થર પદ્ધતું, નહીં છોડું રામનું નામ,
સીતાના મનમાં...

૧૦૮. અવળી ગંગા સરળા નીર વહુના ઘેર સાસુ બેસવા જાય (૨)

વહુ રે વહુ મારા સરળી વહુ લખજો રે લંકાના હુરા (૨)
કાનેન હંભયા કદી નજરે ના નીરખ્યા રાજા લખવી લંકાના હુરા (૨)
સાસુ ન તો રીહુ સરી હળવણ હળવણ હાલ્યા જાય (૨)
વહુ રે વહુ મારી અરજી રે લંકા લધી બતાવું (૨)
પાણી ભરતાં પાણીઆરી લખી છાણ વીણતા સોકરા લધ્યા (૨)
દાતણ કરતા તેસી લધી તલવાડતા તોહલિયો લધ્યો (૨)
તલ વાઢતા તોહલિયો લધ્યો હળ હંકતા હળિયારો લધ્યો (૨)
હળ હંકતા હળિયારો લધ્યો ભાત આપતા ભાતિયારો લધ્યો (૨)
ભાત આલતા ભાતિયારણ લધી છાણ વીણતા સોકરા લધ્યા (૨)
મીના પોતિયે બ્રાબણ લધ્યો રામ લક્ષ્મણ બે બંધવા લધ્યા (૨)
રામ લક્ષ્મણ બે બંધવા લધ્યા રાવણ સરખો મેઘો લધ્યો (૨)
રાવણ સરખો મેઘો લધ્યો, ચાંદો સૂરજ બે સખીયા લધ્યા (૨)
ચાંદો સૂરજ બે સખીયા લધ્યા નવ લાખ રે ચાંદલિયુ લધી (૨)
નવલાખ રે ચાંદલિયુ લધી છઘન લાખ રે તારલિયા લધ્યા (૨)
વહુ રે વહુ મારી બયજી રે લંકા લખી બતાવું (૨)
રામે સકરા બીન આવીયા રે માતા કાગળ તેણો લધ્યા
હું ના જાણુ મારા રામજી રે કાગળ સીતાએ લધ્યા
લખવો લખાણ બંધેવા રે સીતા ન વનવાસ આપો (૨)
સારે બાજ્યા સારે ભણીયા રે અમને વનવાસ આપો (૨)
નથી પોઢ્યા નથી છકાછ્યા રે સીતાને વનવાસ આપો (૨)
કાળા બળદ કાળા હેલકા રે સીતાને વનવાસ આપો (૨)

કણા વેલડા કણો ઘોડલા રે સીતાને વનવાસ આપો (૨)
 રખેવાળો રખેવા બંધેવા વનમાં બીજુ બહુ લાગ (૨)
 ધરતીમા જીવો જનક મારી રે મગન મગન રીજો (૨)
 ધરતીમા કા મારી માવડી રે મગન મગન રીએ (૨)
 ધરતીમા કાણા ફાટીયા રે સીતા સમાઈ રે ગયા (૨)
 તાંથી રે લખણ દોડીયો રે સીતાનો સોટલો રે આલ્યો.

૧૦૮. ઠાકોર ફૂલવાડીમાં ભેટયા રે લોલ (૨)
 ઠાકોર દાતણ લેવાય ઘેર આવજો રે લોલ (૨)
 દાતણ આલુ હરિને હાથ, ગોકુલ ગામ, મદરો માનજો રે લોલ (૨)
 ઠાકોર ફૂલવાડીમાં...
 ઠાકોર નાવણ લેવાય ઘેર આવજો રે લોલ (૨)
 નાવણ આલુ હરિને હાથ, ગોકુલ ગામ, મદરો માનજો રે લોલ (૨)
 ઠાકોર ફૂલવાડીમાં...
 ઠાકોર ભોજન વેળાએ ઘેર આવજો રે લોલ (૨)
 ભોજન આલુ હરિને હાથ, ગોકુલ ગામ, મદરો માનજો રે લોલ (૨)
 ઠાકોર ફૂલવાડીમાં...
 ઠાકોર પોઢણ વેળાએ ઘેર આવજો રે લોલ (૨)
 પોઢણ આલુ હરિને હાથ, ગોકુલ ગામ, મદરો માનજો રે લોલ (૨)
 ઠાકોર ફૂલવાડીમાં...
 ઠાકોર મુખવાસ વેળાએ ઘેર આવજો રે લોલ (૨)
 મુખવાસ આલુ હરિને હાથ, ગોકુલ ગામ, મદરો માનજો રે લોલ (૨)
 ૧૧૦. જોખી માર જોસ રે જુઓને અમને ક્યા દહાડે મળશે વેલો કાન
 સુખડા અમારા વાલ, રાઈ, મગ જેવડાને
 દુઃખડા છે મેરુ સમાન... જોખી મારાં
 દુઃખડાની મારી હું તો દુખડી રે થઈ છું ને
 થાકીને થઈ છુ પીળી પાન... જોખી મારા
 કહીને કહીને તમને કેટલુક કહીએ
 ભૂલી બેઠા શુ ભાન... જોખી માર
 પ્રીત કરીને વાલે પાગલ કીધાં
 બાણો વિંધ્યા છે મારા પ્રાણ... જોખી મારે
 મીરાંબાઈ કહે વાલા જિરીધર નાગર
 પરણોની દાસ છું હું શ્યામ... જોખી માર
 લોચનિયું સુનુ ઓવું કાજણ રે વિના
 મારી દેહ રે સુની હરીના ભજન વિના.

૧૧૧. વાલ નિંદર ભરી રથ જોડીયા (૨) વાલો પરદેશી ફૂલ વાવીયા (૨)
 લાવી રોષ્યુ રાધાજીના આંગળિયે ફૂલ ફાલ્યુ સ દશવીસ પાંખળિયે
 વાલે છાબ ભરીને ફૂલ વીણીયા વાલે ભરી રે સભામાં પગ પાડીયા
 વાલે સવન (સહ્ય) તે આલ્યા સંભાળીને રાણી રાધાજીને મેલ્યા વીસારીને
 જાવ જાવ રે જૂઠરા નહિ રે બોલુ માતા જસોમાના જાયા સાથે નહિ બોલુ
 વાલે નિંદર ભરી રથ જોડીયા વાલો પરદેશી ફૂલ વાવીયા (૨)
 લાવી રોષ્યુ રાધાજીના આંગળિયે ફૂલ ફાલ્યુ સ દશવીસ પાંખળિયે
 વાલે છાબ ભરીને ફૂલ વીણીયા વાલે ભરી રે સભામાં પગ પાડીયા
 વાલે સવન (સહ્ય) તે મેલ્યા વીસારીને રાણી રાધાજીને આલ્યા સંભારીને
 આવો આવો રે છોગાળા હસી બોલી બેની સુભ્રદ્રાના વીરા સાથે હસી બોલી
 લાવો લાવો રે ગોળિયા ગા દોવી માતા જસોમાના જાયા સાથે ગા દોવી.
 લાવો લાવો રે સુપ્તા તલ સોવી બેની સુ પ્રધાના વીરા સાથે તલ સોવી.

૧૧૨. ભાઈ ભજન મળી તલવાર રાધે ગોવિંદા (૨)
 રામ ભજો તો બેડો પાર રાધે ગોવિંદા
 નરસિંહ મહેતાએ ભજ્યા રામ રાધે ગોવિંદા
 ભાઈ ભજન મળી તલવાર રાધે ગોવિંદા
 રામ ભજો તો બેડો પાર રાધે ગોવિંદા
 ભક્ત પહેલા જ ભજ્યા રામ રાધે ગોવિંદા
 પીતાનો પદ્ધા માર રાધે ગોવિંદા.
 ૧૧૩. પ્રભુ જન્મારો મારો લખજે રે, પરભુ લાંબા લખજે લેખ,
 મોંઘો મનખો ફરી નંઈ મળે રે (૨)
 પરભુ બાપ વના શી બેટડી રે (૨),
 પ્રભુ માય વના શા લાડ, મોંઘો મનખો ફરી નંઈ મળે રે (૨)
 પરભુ ભર્ઠ વના શી બેનડી રે (૨),
 પરભુ ભોજઈ વના શા હેત, મોંઘો મનખો ફરી નંઈ મળે રે (૨)
 પરભુ સસરા વના શા સાસરા રે (૨),
 પરભુ સાસુ વના શી શીખ, મોંઘો મનખો ફરી નંઈ મળે રે (૨)
 પરભુ જેઠ વના શા ધૂઘધા રે (૨),
 પરભુ જેઠાણી વના શી વાદ, મોંઘો મનખો ફરી નંઈ મળે રે (૨)

૧૧૪. હેલ રે ભરીને હુંતો હાલું રે ઉતાવળી,
 માર હૈથે હરખ ન માંય રે, માર ઘેર પ્રભુ પધાર્યા (૨)
 મારા પ્રભુન ઉતારા જોવશું, (૨)
 ઉતારા ઓરડા દેશું રે, માર ઘેર... હેલ રે ભરીન...

મારા પ્રભુન દાતણ જોવશું, (૨)

- દાતણ દાઉમી દેશુ રે. માર ઘેર... હેલ રે ભરીન...
મારા પ્રભુન ભોજન જોશું, (૨)
ભોજનમાં કંસાર દેશુ રે. માર ઘેર... હેલ રે ભરીન...
મારા પ્રભુન પોઢણ જોશું, (૨)
પોઢણ ગોવીયા દેશું રે. માર ઘેર...

૧૧૫. રાતે નીદરા દિવસે કામ ચારે ભજસુ શ્રીભગવાન
એક એક પળ જાય લાખની રે
તુતો માળા રે જપી લે રાધેશ્યામની
ભક્તિ સે ખાંડાની ધાર, નથી ઉંઘણસીના કામ
મન બનાવો ભક્તિભાવથી
એ જીવન ધન્ય રે બનાવો ભક્તિભાવથી રે
તુતો માળા રે જપી લે રાધેશ્યામની.

૧૧૬. સૈયર ચાલોને જાવી કાશીઓ રે...
દીકરીને ઓળાવો ઈના સાસરે રે...
દીકરાને લેજો રે સંગાથ સૈયર ચાલોને જાવી કાશીઓ રે...
વાછરડાંને મેલો રે વકીયાર મા રે...
ગાયને લેજો રે સંગાથ સૈયર ચાલોને જાવી કાશીઓ રે...
કાનાણનો થાશે દિવડો રે.
ગાયનું થાશે રે પૂજાન સૈયર ચાલોને જાવી કાશીઓ રે...
કાનાણનો થાશે દિવડો રે.
દુધનું થાશે રે પૂજાન સૈયર ચાલોને જાવી કાશીઓ રે...

૧૧૭. છુ શોધી રહ્યો ભગવાન મારે કોનું ધરવું ધ્યાન (૨)
પથ્થરના મંદિર બનાવ્યા પથ્થરના ભગવાન
બન્યા પૂજારી પથ્થર જેવા કેટ ડિધા ભગવાન
મારે કોનું ધરવું ધ્યાન કર્મ હિન અમે અશ્પૃષ્ય જન્મા
અમથી હરિ અભાઈ હરિજનથી હરિ હુર વસે તો (૨)
દર્શન કદી નવ થાય... મારે કોનું
કોઈ કહે એ રામ-સીતાને કોઈ કહે ધનશ્યામ
લેખ લખે એ માનવી કેવાં
લાખો જુબે તારા નામ મારે કોનું ધરવું ધ્યાન.

૧૧૮. પ્રભુ મારા હુંખનો દાડો પ્રભુ મારી વેળા વાળો,
બાર રૂપિયે હું બાપડી લાયો, તરત માંદી થઈ,
જેમ તેમ કરીને દવા કરીન તો છોકરા થાય નય, પ્રભુ મારા...

જેમ તેમ કરીને છોકરાં થયાં તાર ધાવણ આવ નયં,
જેમ તેમ કરીને ધાવણ આયું તાર છોકરો ધાવ નંદી, પ્રભુ મારા...
બાર રૂપિયે હું ચોકહું લાયો તાર મોઢ દાંત નય,
જેમ તેમ કરીને ખેતી કરી તાર દોઢસેર ઊંગર થઈ,
પ્રભુ મારા હુંખનો દાડો તમે મારી વેળા વાળો,
આખા દિવસથી તરસ્યો ફું તોય પાણી મળ નઈ,
એક જગ્યાએ મશીન ફર તાર છીંદું જર નઈ, પ્રભુ મારા...
આખા દિવસથી ભૂખ્યો મરું પણ રોટલા આવડ નઈ,
જેમ તેમ કરીન રોટલો ઘજ્યો તાર તાવડી ફૂટી ગઈ, પ્રભુ મારા...
આખા દિવસનો ચા વાનો ફું પણ ચા ખાડ મળ નઈ,
ચા મળ્યો તાર રકાબો ફૂટી ગઈ.

પોતીકો ધર્મ - પોતીકી શ્રદ્ધા - પોતીકા દેવી-દેવતાં :

૧૧૯. હેલો મારો સાંભળો રે રણુજાના રાજા
હુકમ કરો પીર જાતાએ થાય, મારો હેલો સાંભળો
રણુજાના રાજા, પછમલજ્જના બેટા, રાણી હેતલનો ભરથાર, મારો હેલો...
બીભી બીભી અબળા કરે પોકાર, વાણિયો ને વાણિયણ જાતાએ જાય...
હે લીલુડો ઘોડલો કરો સાબદી,
હે વાણિયાનો માલ તમે કેટલા દાડે ખાઓ...
હે જાવ જાવ ચોર તમે કેટલે તે જાવ,
હે વાણિયાનો માલ તમે કેટલા દાડે ખાઓ...
હે સોગઠે રમતા પીરને કાને ગયો અવાજ,
બીભી બીભી અબળા કરે પોકાર...

- હે મારી નાખ્યો વાણિયાને માલ લઈ ગયા ચોર,
હે વાણિયાનો માલ તમે કેટલા દાડા ખાઓ.
૧૨૦. ધોળી ધજાયુને ધોળા રે દેવળ, ધોળી પીરની શેજુ જી રે,
અમર દીવો અમ મશાનો
અંધળા રે પોકારતા રે આવે અંધળાને અંધ્યુ આવે જી રે... અમર...
વાંજિયા રે પોકારતા રે આવે વાંજિયાને પારણા બંધાવો જી રે... અમર...
દુઃખિયા રે પોકારતા રે આવે દુઃખિયાની ભીડ્યું ભાંગજો જી રે... અમર...

૧૨૧. ગઢપીર બાવાના ઉકા વાજ્યા રે વાજ્યા
વરસડા શહેરની માય ગઢપીર વેલેરા પધારજો
પીરને ઉતારા દેસુ ઓરડા રે...
પીરને દેસું મેરીના મોલ... ગઢપીર વેલેરા...

પીરને દાતણ દેસું દાડમી રે...
 પીરને દેસું કનેરી કાન... ગઢપીર વેલેરા...
 પીરને નાવજા દેસું કુઠીયું રે...
 પીરને દેસું જમનાના નીર... ગઢપીર વેલેરા...
 પીરને ભોજન દેસું ચૂરમા રે...
 પીરને દેસું ગૌરીના ઘી... ગઢપીર વેલેરા...

૧૨૨. તારા હરગવાડામાં આંબાને આંબલી
 દાદા સવગણને બોડી બજાર રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 પાવા ઝંઝરકાની બોડી બજારે સવગણદાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા,
 તારા સાધુઅને ઉતારા ઓરડા,
 માતા સવગણ ને મેરીના મોલ રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 તારા સાધુઅને દાંતણ દાડમી,
 દાદા સવગણને કનેરીની કાન રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 તારા સાધુઅને નાવજા કુઠીયું
 દાદા સવગણને ઝીવણીયાં કલાઈ રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 તારા સાધુઅને ભોજન લાબસી
 દાદા સવગણને સાકરીયો કસાર રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 તારા સાધુઅને મખવાસ-સોપારી
 દાદા સવગણને બાંધેલા બીડા રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 તારા સાધુઅને પોછણ છોલીયા
 દાદા સવગણને છિંગેલા ખાટ રે સવગણ દાદા
 વયકુઠથી મેમાન આવીયા
 તારા હરગવાડામાં આંબાને આંબલી.

દેવીપૂજા :

૧૨૩. છલકાતું આવે બેડલું મલકાતી આવે નાર રે મારી સાહેલીનું બેડલું (૨)
 મારા ગામના સુથારી રે વીરા તમને વીનવું (૨)

મારી માંડવડી ઘડી લાય રે, મારી સાહેલીનું બેડલું (૨)
 છલકાતું આવે બેડલું...
 મારા ગામનાં રંગારી રે વીરા તમને વીનવું (૨)
 મારી માંડવડી રંગી લાવ રે, મારી સાહેલીનું બેડલું (૨)
 છલકાતું આવે બેડલું...
 મારા ગામના કુભારી રે વીરા તમને વીનવું (૨)
 મારા કોડીયા ઘડી લાય રે, મારી સાહેલીનું બેડલું (૨)
 છલકાતું આવે બેડલું...
 મારા ગામના પીંઅરી રે વીરા તમને વીનવું (૨)
 મારી દિવેટીયું પૂરી લાવે રે, મારી સાહેલીનું બેડલું (૨)
 ૧૨૪. માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર, રમતો ધૂમતો રે ગયો સુતારીને ઘેર
 ઓલી સુતારીની નાર તુ તો સૂતી હોય તો જાગ,
 માના ગરબે રે રૂડી માંડવડી ઘડી લાય
 માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર, રમતો ધૂમતો રે ગયો લુહારીને ઘેર
 ઓલી લુહારીની નાર તુ તો સૂતી હોય તો જાગ,
 માના ગરબે રે રૂડી માંડવડી જરી લાય
 માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર, રમતો ધૂમતો રે ગયો રંગારીને ઘેર
 ઓલી રંગારીની નાર તુ તો સૂતી હોય તો જાગ,
 માના ગરબે રે રૂડી માંડવડી રંગી લાય
 માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર, રમતો ધૂમતો રે ગયો કુભારીને ઘેર
 ઓલી કુભારીની નાર તુ તો સૂતી હોય તો જાગ,
 માના ગરબે રે રૂડી કોડીયા ઘડી લાય
 માનો ગરબો રે રમે રાજને દરબાર, રમતો ધૂમતો રે ગયો પીંઅરીને ઘેર
 ઓલી પીંઅરણની નાર તુ તો સૂતી હોય તો જાગ,
 માના ગરબે રે રૂડી દિવેટો વળી લાય.
 ૧૨૫. ગુલાબવાડી ગુલાબવાડી ચોટી વચ્ચે રોપો રે,
 પહેલું ગુલાબ મારુ પહેલું ગુલાબ મારુ ચોટીલા મોકલાવો રે
 ચોટીલાવાળા ચોટીલાવાળા ચામુંડા હેલા આવો રે,
 નહિ રે આવો તો માડી (૨) લાજુ તમારી જાસે રે
 બીજુ ગુલાબ મારુ (૨) પાવાગઢ મોકલાવો રે,
 પાવાગઢથી પાવાગઢથી મા કાળી હેલા આવો રે
 નહિ રે આવો તો માડી (૨) લાજુ તમારી જાસે રે,
 નીજુ ગુલાબ મારુ (૨) કોથલા હુંગર મોકલો રે

કોયલા કુગરથી (૨) હર્ષદ વહેલા આવો રે,
નહિ રે આવો તો માડી (૨) લાજુ તમારી જસે રે
ચોથુ ગુલાબ મારુ (૨) ભાવનગર મોકલાવો રે,
ભાવનગરથી (૨) ખોડિયાર વ્લેલા આવો રે
નહિ રે આવો તો માડી (૨) લાજુ તમારી જસે રે, ગુલાબવાડી (૨)
ચોટા વચ્ચે રોપો રે
પાંચમુ ગુલાબ મારુ (૨) આરાસુર મોકલાવો રે, આરાસુરના (૨)
અંબે મા વ્લેલા આવો રે
નહિ રે આવો તો માડી (૨) લાજુ તમારી જસે રે.

૧૨૬. અંબેમાની ચૂંદડી નવ નવ રંગની,

નવ નવ રંગમાં ને જુદી જુદી ભાતમાં, અંબે...
એરે ચૂંદડીએ કીયા રાજ મોયા, એરે ચૂંદડીએ પત્તય રાજ મોયા,
પત્તય રાજ મોયા એના પાવાગઢ ખોયા... અંબે
એરે ચૂંદડીએ કીયા રાજ મોયા, એરે ચૂંદડીએ રાજ રાવણ મોયા,
રાજ રાવણ મોયા એના ઘડ-મસ્તક ખોયા... અંબે
એરે ચૂંદડીએ કીયા રાજ મોયા, એરે ચૂંદડીએ રાજ મંડલીક મોયા,
રાજ મંડલીક મોયા એના રાજપાટ ખોયા... અંબે

૧૨૭. પાણેથી ચકલી થઈને ફરે તાંતણીયાવાળી ખોડિયાર માડી રે...
માથે મટુકડીને હાલી આવું આરાસુરમાં થતી આવું,
આરાસુરમાં થતી આવું અંબેમાને મળતી આવું, માથે મટુકડીને...
ચોટીલામાં થતી આવુંને ચામુંડા માને મળતી આવું,
માથે મટુકડીને હાલી આવુંને પાવાગઢ થતી આવું,
પાવાગઢ થતી આવુંને કાળકામાને મળતી આવું.

૧૨૮. તાંતણીયા ધરા વાળા ખોડલ મા (૨)

બોલાવે તમારો બાળ ખોડિયાર આવોને રમવા (૨)
માના મંદિરીએ વાંઝિયારે આવતા (૨)
વાંઝિયાને પારણા બંધાય ખોડિયાર આવોને રમવા (૨)
તાંતણીયા ધરા વાળા ખોડલ મા બોલાવે
તમારો બાળ ખોડિયાર મેલો અબોલડા
સોડુ કસોડુ થાય મારી માવડી કર્માવતર ના થાય
ખોડિયાર મેલો અબોલડા
તાંતણીયા ધરા વાળા ખોડલ મા બોલાવે તમારો બાળ
ખોડિયાર આવોને રમવા
માના મંદિરીએ આંધળા રે આવતા

આંધ્યુ આવો તો ધેર જાય ખોડિયાર આવોને રમવા
તાંતણીયા ધરા વાળા ખોડલ મા બોલાવે તમારો બાળ
ખોડિયાર આવોને રમવા
નહિ રે આવો તો માડી લાજુ તમારી જસે (૨)
ખોડિયાર આવોને રમવા
તાંતણીયા ધરાવાળા ખોડલ મા બોલાવે તમારો બાળ
ખોડિયાર આવોને રમવા
માના મંદિરીએ પાંગળા રે આવતા પગ આપો તો ધરે જાય
ખોડિયાર આવોને રમવા
સોડુ કસોડુ થાય મારી માવડી માવતર ના થાય
ખોડિયાર આવોને રમવા
તાંતણીયા ધરાવાળા ખોડલ મા બોલાવે તમારો બાળ
ખોડિયાર આવોને રમવા
માના મંદિરીએ હુણિયારી બેનુ રોતી કકળતી માથુ કુટિયે આવે
આશ્રય આપો તો ધેર જાય
ખોડિયાર આવોને રમવા

૧૨૯. મા ખોડલનો રોજોમા, મા ખોડલનો રોજોમા,
વનમાં ચરવા છોડ્યો મા, વનમાં ચરવા છોડ્યો મા,
આભલ વાડે માર્યો મા, આભલ વાડે માર્યો મા,
એક ભડકે માર્યો મા, એક ભડકે માર્યો મા,
મા ખોડલનો રોજો મા, મા ખોડલનો રોજો મા,
વનમાં ફરવા છોડ્યો મા, વનમાં ચરવા છોડ્યો મા,
અમરા દેટ્યે માર્યો મા, અમરા દેટ્યે માર્યો મા,
એક ભડકે માર્યો મા, એક ભડકે માર્યો મા,
રથડા જોડી આયા મા, રથડા જોડી આયા મા,
રથમાં બેઠા મેલડી મા, રથમાં બેઠા મેલડી મા,
બોકડો માર્ગી લીધો મા, બોકડો માર્ગી લીધો મા,
મા ખોડલનો રોજો મા, મા ખોડલનો રોજો મા,
વનમાં ચરવા છોડ્યો મા, વનમાં ચરવા છોડ્યો મા,
આભલ વાડે માર્યો મા, આભલ વાડે માર્યો મા,
એક ભડકે માર્યો મા, એક ભડકે માર્યો મા,
રથડા જોડી આયા મા, રથડા જોડી આયા મા,
રથમાં બેઠા નાગબાઈ મા, રથમાં બેઠા નાગબાઈ મા,

મા ખોડલનો રોજો મા, મા ખોડલનો રોજો મા,
અમરા દેત્યે માયો મા, અમરા દેત્યે માયો મા,
એક ભડકે માયો મા, એક ભડકે માયો મા,
રથડા ઓરી આયા મા, રથડા ઓરી આયા મા.

૧૩૦. ચક્કરડી ભમ્મરડી માર ઘેર, જાજી રે માયાળુ મા,
ચક્કરડીનો રમનાર દેજો રે માયાળુ મા,
લાલ પીળા પતંગ માર ઘેર જાજી રે માયાળુ મા,
પતંગનો ઉડાઉનાર દોરનો લુંટનાર દેજો રે માયાળુ મા,
મેવા મીઠા પકવાન માર ઘેર જાજી રે માયાળુ મા,
મમ મમ માંગનાર દેજો રે માયાળુ મા,
લીલા પીળા બુશ્ટ માર ઘેર જાજી રે માયાળુ મા,
બાબાશુટનો પેરનાર દેજો રે માયાળુ મા

૧૩૧. ચક્કરડી ભમ્મરડી મારા ઘેર ઘડી રે દશામા
ચક્કરડીનો રમનાર દેજો રે દશામા
રોટલી કરીને હુતો ઊભી રે દશામા
સાનકીનો માંગનાર દેજો રે દશામા
પાણી રે ભરીને હુતો ઊભી રે દશામા
પાણીનો પીનાર દેજો રે દશામા
ઘોયો ઘપોયો મારો સાડલો દશામા
છેડાનો જાલનાર દેજો રે દશામા
લીધુને ગુણુ મારુ આગણુ દશામા
પગલીનો પાડનાર દેજો રે દશામા
ચક્કરડી ભમ્મરડી મારા ઘેર દાણી રે દશામા
ચક્કરડીનો રમનાર દેજો રે દશામા.

૧૩૨. દશામાની સાંઢી આવે દોડતી રે (૨) હે પગમાં ધુઘરા ઘમ ઘમ થાય
દશામાના નાક પ્રમાણે નથડી રે દશામાને ટીલડીના શણગાર
દશામાના અંગ પ્રમાણે ઘાઘરો રે દશામાને ઓફડીના શણગાર
દશામાની સાંઢી આવે દોડતી રે પગમા ધુઘરા ઘમ ઘમ થાય
દશામાને હથ પ્રમાણે ચૂલાં રે દશામાને બંગડીનો શણગાર
દશામાને પગ પ્રમાણે કડલા રે દશામાને કંબિયુના શણગાર
દશામાને અંગ પ્રમાણે કાપું રે દશામાને કાપડાનો શણગાર
દશામાની જ્ય.

૧૩૩. દશામા ચંપે ચઢે ને મરવે ઊતરે
હુતો ઓદુ મારા દશામાની વાટ દશામા ક્યારે આવશે.

દશામા આવો તો ઊતરા આલુ
મારા દશામાને મેરીના મોલ દશામા ક્યારે આવશે
દશામા ચંપે ચઢેને મરવે ઊતરે

હુતો ઓદુ મારા દશામાની વાટ દશામા ક્યારે આવશે
દશામા આવો તો નાવળ કુઠીયું
મારા દશામાને મેરીના મોલ દશામા ક્યારે આવશે.
દશામા ચંપે ચઢે ને મરવે ઊતરે.

હુતો ઓદુ મારા દશામાની વાટ દશામા ક્યારે આવશે.
દશામા આવો તો ભોજન લાપસી
મારા દશામા ને સાકરીયો કંસાર દશામા ક્યારે આવશે.
દશામા ચંપે ચઢે ને મરવે ઊતરે

હુતો ઓદુ મારા દશામાની વાટ દશામા ક્યારે આવશે.

૧૩૪. ચતુ ચતુ કુલહુ અને એથી ચાતો રંગ એવો રંગ લાગ્યો મને

દશામાના ધૂનમાં
કોઈ આવે હાથીએ ને કોઈ આવે ઘોડલે. કોઈ આવે પગે ચાલી

દશામાની ધૂનમાં
રાજા આવે હાથીએને રૈયત આવે ઘોડલે ને હુ આલુ પગે ચાલી

દશામાની ધૂનમાં
ચતુ ચતુ કુલહુ અને એથી ચાતો રંગ એવો રંગ લાગ્યો મને

દશામાની ધૂનમાં
કોઈ ચઢાવે રોકડો રૂપિયો કોઈ ચઢાવે ફૂલ કોઈ ચઢાવે બીલીપત્ર

દશામાની ધૂનમાં
રાજા ચઢાવે રોકડો રૂપિયો રૈયત ચઢાવે ફૂલ હું ચઢાવું બીલીપત્ર

દશામાની ધૂનમાં
ચતુ ચતુ કુલહુ અને એથી ચાતો રંગ એવો રંગ લાગ્યો મને

દશામાની ધૂનમાં
કોઈ લાવે બરજી પેડા કોઈ લાવે સુકા મેવા કોઈ લાવે સાચા લાલુ

દશામાની ધૂનમાં
રાજા લાવે બરજી પેડા રૈયત લાવે સુકા મેવા હું લાલુ સાચા લાલુ

દશામાની ધૂનમાં
ચતુ ચતુ કુલહુ અને એથી ચાતો રંગ એવો રંગ લાગ્યો મને

દશામાની ધૂનમાં

૧૩૫. હંકો હંકો દશામા સાંદ ધુઘરા ઘમકે સે
મારે આવું મુંબઈ શહેર ધુઘરા ઘમકે સે હંકો હંકો દશામા...
મારે આવું બલોલ શહેર ધુઘરા ઘમકે સે હંકો હંકો દશામા...
મારે આવું ચાણસમા શહેર ધુઘરા ઘમકે સે હંકો હંકો દશામા...
મારે આવું ગાંફ શહેર ધુઘરા ઘમકે સે
મારે આવું ભાવનગર શહેર ધુઘરા ઘમકે સે હંકો હંકો દશામા...
૧૩૬. દશામા ઉત્તરા ગાંફ ગામની પાળ સરોવર સોહામણો
સખીઓ આવે છે માં તમારા પાળે
દર્શન કરવાને કાજ સરોવર સોહામણો
દશામા ઉત્તરા ગાંફ ગામની પાળ, સરોવર સોહામણાં
કંકુ કેસરના સાથીયા પુરાય માં
સખીઓને આનંદ થાય સરોવર સોહામણાં
વાંજિયા આવે છે મા તમારા પાળે
વાંજિયાને પુત્ર દેતા જાવ સરોવર સોહામણાં
દશામા ઉત્તરા ગાંફ ગામની પાળ, સરોવર સોહામણાં
દુઃખિયા આવે છે માડી તમારા પાળે
દુઃખિયાને સુખ દેતા જાવ
દશામા ઉત્તરા ગાંફ ગામની પાળ, સરોવર સોહામણાં
આંધળા આવે છે માડી તમારા પાળે
આંધળા ને આંખો દેતા જાવ સરોવર સોહામણાં.
૧૩૭. હું હમણો પાસી આવુ રે દશામા
મારુ ધર સાચવજો
મારા રેઢા બહારણા ઉઘાડા રે દશામા,
મારુ ધર સાચવજો
મે ખાધા નહિ એટલા વેયા રે
દશામા મારુ ધર સાચવજો.
૧૩૮. સોળ સોળ સોમવારના બેની ક્રત કયા રે લોલ
ઝાંકા કર્યા દશામાના ક્રત જો, દુનિયામાં હુઃખી એક દીકરી રે લોલ
માત્રા-પિતાની હતી લાડકી રે લોલ
એની મોરી બેને લડાવેલા લાડ રે લોલ... દુનિયામાં...
કડા-કડીની હતી લાડકી રે લોલ
એની મોરી ઝૂઈએ લડાવેલા લાડ રે લોલ... દુનિયામાં...
વીરા-ભાભીની હતી લાડકી રે લોલ
એની મોરી બેને લડાવેલા લાડ રે લોલ... દુનિયામાં...

- પ્રકરણ-૭**
- દલિત અસ્મિતાની આધેરી જલક :**
૧૩૯. ધડ ધડ દોડે ઘોડી પણ સમજ ના શકે કોઈ,
ઘોડલે આ ક્યાં જાય અસવાર મકવાણા,
ચડતા મૂકીને માયો, માયો પીપળની હેઠ મકવાણા,
જરકા દીઘા ત્રણ જ્રાયે, દુકડા કર્યા ચાર મકવાણે.
ઘોડલીયા સીમને ડેલો, ભલાજને છેતરી જાલો,
પણ પીધો દલિયા દોડાવીયા કલગી, વીરમનામે ગામ મકવાણા,
વીરમગામની ગારીયું લુંટી, કાંદો મુંબઈનો માલ મકવાણા,
પોતળો સૂતર પેર મકવાણા, જીવતા નંઈ આવ ધેર ધરાણા,
ચુગનો રાખેલ નામ મકવાણા, ઘોડલીયા સીમને ડેલો,
ભલાજન છેતરી જાલો
લ્યાંથી ઘોડલીયા દોડાવ્યા કલગી, આયા દેગાવાણા ગામ મકવાણા,
આયા દેગાવાણા ગામ ધરાણા, સગીબેન બેની મુખથી બોલી,
નવ જઈશ ભઈ એ ગામ ધરાણા, નવ શિર આવ ધેર ધરાણા,
ઘોડલીયા સીમને...
ધારુ મંગાયો ડભોડા શેરનો, ધારુ પીવડાઈન બેભાન કદ્યો કલગી,
નશામાં ના રયું ભાન મકવાણા, જીવતા નંઈ આવ ધેર ધરાણા,
ઘોડલીયા સીમને...
હંજ પડ્યે એના હોલીયા હળ્યા, ઘોડી બાંધી ધરબાર મકવાણા,
ધારુ પીવડાઈન તેન બેભાન કદ્યો, નશામાં ના રયું ભાન મકવાણા,
ઘોડલીયા સીમને...
સગીબેનિનું કદ્યું ના માન્યા, દેગાવાણા ગામ ધરાણા,
ફાંસીએ ચડતા પાંચને માયો, નવના કાંચ્યા નામ ધરાણા,
ઘોડલીયા સીમને...
- પ્રકરણ-૮**
- નવી ક્ષિતિજો... નવો ઉઘાડ (ઉપસંહાર)**
૧૪૦. ભારે થઈ સે કોંગ્રેસ સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
ગરીબ જોવે છે, દાદા તમારી રાહુ
તમારી રાહુમાં અકણાઈ જાય કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
ભારે થઈસે કોંગ્રેસ સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
પાંચના મણ ઘઉં બસોએ વેચાય સે

રોટલી સીની બનાવું સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
ચાહુની ચાહુ દાદાને જોઉ ઉમર વહી ગઈ
દસના મજા ચોખા સોયે વેચાય સે
દાળ-ભાત સીના બનાવું સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
બસોની સાડી, પાંચસોમાં વેચાય સે,
કપડાં સીનાં પેઢું રે સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
મજૂરી કરવા બારે જઈ સીએ
છોકરા સેના ભણાવું સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે
જોઈ તમારી દાદાની વાઢું
વાઢું જોઈને અકળાઈ વાવઠા ક્યારે ફરકાવશે
ઓ થઈ સે ડોંગ્રેસ સરકાર કાયદા ક્યારે ઉઘડશે.

૧૪૧. ચેટલા વરસ થયા બેની સ્વરાજ મળ્યાને તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને
ગરીબોને રહેવા માટે નાની નાની ઝૂપડી (૨)
માલવારોને રહેવા માટે મોટા બંગલા (૨)
ચેટલા વરસ થયા બેની સ્વરાજ મળ્યાને તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને
ગરીબોને જમવા માટે ચટણીને રોટલા (૨)
માલવારોને જમવા માટે શીરોને પૂરી (૨)
ચેટલા વરસ થયા બેની સ્વરાજ મળ્યાને તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને
ગરીબોને ઉઘવા માટે ફાટી તૂટી ગોદડી (૨)
માલવારોને ઉઘવા માટે ગાદલા તકિયા (૨)
કેટલા વરસ થયા બેની સ્વરાજ મળ્યાને તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને
પચાસ વરસ થયા બેની સાથે મળ્યાના તોયે સુખ નથી આપણા ગરીબને
માલવારોને ફરવા માટે મોટરગાડી (૨)

સંદર્ભ સૂચિ

ક્રમ ચોપડીનું નામ	લેખકનું નામ
૧. લોકસાહિત્ય ચારણી સાહિત્ય (વ્યાખ્યાઓ અને લેખો)	જવેરયંદ મેધાણી
૨. પિતૃસત્તાક સમાજ, સંસ્કૃતિ અને સ્ત્રીઓ	ડૉ. નીરા ટેસાઈ, શિરાજ બલસારા
૩. સંત અને લોકસાહિત્ય (કથસ્યથી ગ્રંથસ્થ)	ડૉ. દલપતભાઈ શ્રીમાણી
૪. કંકાવટી (ભાગ : ૨)	જવેરયંદ મેધાણી
૫. લોકસાહિત્યમાં કન્યા-કેળવણી	ખોડીદાસ પરમાર
૬. બનાસકાંઠાના લોકસંસ્કર અને લોકવાણી	જયંતીલાલ દવે
૭. દિવ્ય મંદિર મારો દેવતાં રે	જોરાવરસિંહ જાદવ
૮. પિતૃસત્તા એટલે શું ?	કમલા ભરીની
૯. નારી મુક્તિ સંઘર્ષ સંમેલન, પટના, ૧૯૮૮ના રિપોર્ટમાંથી	
૧૦. કન્સેપ્ચુ અકાઈજીંગ બાહનનિકલ પેટ્રોયાડી ઈન અલી ઈન્ડિયા	ઉમા ચકવત્તી
૧૧. જેન્ડર કાસ્ટ કલાસ એન્ડ સ્ટેટ	ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી ઉ એપ્રિલ, ૧૯૮૮.
૧૨. ગેલ ઓમ વે ? પેટ્રોયાડી એન્ડ મેટ્રીયાડી ફેમિનિસ્ટ કન્સટટસ	સિરીજ એસ. એન. ડી. ડી. મુંબઈ.
૧૩. ભારતમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ૧૯૮૪ (અંગ્રેજ)	
૧૪. ટુવર્ડ્સ એન્ચાર્યર મેન્ટ ૧૯૮૪ (અંગ્રેજ)	B. S. C. Ahmedabad
૧૫. The Silken Swing (unpublished)	S. S. Nitkari The Folk Art of Gujarat
૧૬. Ganesha – Sthapana	Fried Helm Hardy.
૧૭. The Religious Culture of India (Power, Love & Wisdom)	
૧૮. લોકસાહિત્યની સમાલોચના	જવેરયંદ મેધાણી
૧૯. લોકસાહિત્ય માળા (૧. થી ૫ ભાગ)	ગુજરાતી લોકસાહિત્ય સમિતિ અમદાવાદ.
૨૦. ગુજરાતનાં લોકગીતો	ખોડીદાસ પરમાર.

Notes on Writer & Contributors

શોભના પરમારે બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર
અમદાવાદ દ્વારા ચાલતા પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ ફેલોશીપ
પ્રોગ્રામ ઈન સોસ્યલ મેનેજમેન્ટ કોર્સ કરેલ છે. તેઓએ
આ કોર્સમાં ભાગાવવાનું કાર્ય કરેલ છે. હાલમાં તેઓ
રિસોર્સ સ્પોર્ટ વિમમાં સંશોધન અને તાલીમ ઓફિસર
તરીકે કાર્ય કરે છે. આ પ્રોજેક્ટનાં તેઓ કો-ઓર્ડિનેટર
હત્તાં.

જ્યોત્સના મેકવાને અર્થશાસ્ત્ર વિષય સાથે
અમ.એ.ની પદવી મેળવેલ છે. હાલમાં તેઓ
બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટરમાં રીસોર્સ સ્પોર્ટ વિમના
મેનેજર તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ બહેનો, દલિતો,
આટિવારીઓનાં જૂથોને તાલીમો આપવી અને નવાં
જૂથો ઉભાં કરી તેમને સક્ષમ બનાવવાનાં કાર્યમાં
વિશેષજ્ઞ છે.

ડૉ. સ્વરૂપ ધૂલ લોકસાહિત્યમાં પીએચ.ડી.ની
પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી જનવાદી સાહિત્ય તેમજ
વિકાસલક્ષી લેખ-સર્જનક્ષત્રે પ્રવૃત્ત તેઓ 'ઈસુસંઘ'માં
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું અધ્યાયન પણ
કરતાં આવ્યાં છે. હાલમાં તેઓ 'દર્શન' સંસ્થાના
ઉપકર્મે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજ પરિવર્તન
આણવાની દિશામાં પ્રવૃત્ત છે.

• • •